

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANA BİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

BÜVEYHÎLER DÖNEMİNDE İKTİDAR- ULEMÂ İLİŞKİSİ
(334-453/945-1062)

Edip AKYOL

İstanbul – 2023

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANA BİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

BÜVEYHÎLER DÖNEMİNDE İKTİDAR- ULEMÂ İLİŞKİSİ
(334-453/945-1062)

Edip AKYOL
2502170180

TEZ DANIŞMANI
Prof. Dr. Adnan DEMİRCAN

İstanbul – 2023

ÖZ

Büveyhîler Döneminde İktidar- Ulemâ İlişkisi (334-453/945-1062)

Edip AKYOL

Bu araştırmada, 334-453/945-1062 yılları arasında İran ve Irak'ta hüküm süren Deylem asıllı Şîi-Mu'tezilî bir hanedan olan Büveyhîler dönemindeki iktidar-ulemâ ilişkisi ele alınmıştır.

Bölgedeki iktidar boşluğundan istifade edip yeni bir güç olarak ortaya çıkan Büveyhîler'in, hilâfet merkezi Bağdat'ı ele geçirdikten sonra Şîi anlayış doğrultusunda bir hilâfet kurup kurmayacakları merak konusu olmuştur. Ancak, Büveyhîler, Şîi bir hilâfet kurmaktan vazgeçip Abbâsî hilâfet sistemi içerisinde yer almayı tercih etmiştir. Böylece Şîi Büveyhîler ile Sünnî Abbâsî Hilâfeti arasında tarihte ilk defa olmak üzere farklı düşünceye/mezhebe sahip iki kesimin aynı anda iktidarda yer aldığı bir sistemde yetişen ve yükselme imkânı bulan âlimler ve ilmî faaliyetleri ile iktidar sahiplerinin ilme ve ulemâya olan ilgisi ortaya konulmuştur. Ayrıca, Büveyhîler'in mezhep politikası, dinî ve sosyal hayata etki eden icraatları ve söz konusu icraatlar karşısında ulemânın tutumu incelenmiştir.

Büveyhîler, iktidarda bulundukları süre zarfında bir taraftan Şîi-Sünnî çatışmalarını tetikleyen icraatlar gerçekleştirirken, diğer taraftan İslâm bilim, kültür ve medeniyetine önemli katkılarda bulunmuşlardır. Bu çerçevede Büveyhîler'in, dönem ulemâsı ile ilişkilerini hangi zeminde yürüttükleri sorusuna cevap aranmıştır. Ayrıca ulemânın üstlendiği görevler, siyasî, idarî ve adlî alandaki ilişkiler ile ulemânın hukuki görevlerindeki tasarruflarına iktidarın müdahalesi ve bu müdahalenin ulemâ üzerindeki yansımaları ortaya konulmuştur. Son olarak, Büveyhî yöneticileri ile Abbâsî halifelerinin muhalif ulemâya yönelik uygulamaları, bir karşılaştırma imkânı sunması açısından, ayrı bir şekilde ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: İktidar, Ulemâ, Büveyhîler, Büveyhî Hükümdarlar, İktidar-Ulemâ ilişkisi.

ABSTRACT

The Relationship Between the Rulers and Ulama During the Buwayhids Period (334-453/945-1062)

Edip AKYOL

This study examines the relationship between the rulers and Ulama under the Buwayhids Dynasty, a Deylem-originated Shi'ite-Mu'tazili dynasty that ruled over Iran and Iraq between the years 334-453/945-1062.

Although the al-Buwayhids, who took advantage of the power vacuum in the region and emerged as a new power, could have established a caliphate in line with Shiite understanding after they captured Baghdad, the center of the caliphate, they chose to establish a Shiite caliphate and preferred to participate in the Sunnite Abbasid caliphate system. Thus, for the first time in history, the relationship between the Shiite al-Buwayhids and the Sunnite 'Abbasid Caliphate was revealed through scholars and their scholarly activities, as well as the interests of the rulers in science and scholars who had the opportunity to grow and rise in a system in which two groups with different ideas/sects were in power at the same time. In addition, the sectarian policy of the al-Buwayhids, their actions affecting religious and social life, and the attitude of the ulema towards these actions were analyzed.

During their stay in power, the al-Buwayhids caused Shiite-Sunni conflicts with their actions and made important contributions to Islamic science, culture, and civilization. In this context, this study seeks to answer the question of which grounds al-Buwayhids conducted their relations with scholars of the period. In addition, the duties undertaken by the ulema; the relations in the political, administrative, and judicial spheres; the government's intervention in the ulema's dispositions in their legal duties; and the reflections of this intervention on the ulema are revealed. Finally, the practices of the al-Buwayhid rulers and the Abbasid caliphs against the dissident ulama are discussed separately for comparison.

Keywords: Power, Ulama, Scholars, Buwayhids, Buwayhid Rulers, Power-Scholars/Ulama Relationship.

ÖNSÖZ

İslâm tarihinde, üzerinde önemle durulan iktidar-ulemâ ilişkileri, günümüzde de araştırmacıların ilgisini çeken konular arasındadır. Devleti yöneten ve gücü elinde tutanlarla, sermayesi bilgi ve ilmî itibarları olanlar arasındaki çeşitli zeminlerde yürütülen münasebetlerin seyri, idarî mekanizmanın sağlıklı bir şekilde yürütülebilmesi açısından önem arz etmektedir.

İnsanlık tarihi boyunca genelde din, özelde ise mezhep mensupları ile siyasetçiler (iktidar sahipleri) arasında zaman zaman çıkar çatışmaları ve güç mücadeleleri yaşanmış, bazen de bu iki taraf sahip oldukları güç ve konumlarından faydalanmak amacıyla karşılıklı ilişki içinde olmuşlardır. Bu anlamda, iktidar sahipleri kendi din ve mezheplerini korumaya, hatta devletin resmî ideolojisi yapmaya çalışmışlardır. Bu durum devlet teşkilatının askerî kısmı dışındaki unsurlarında ulemânın, önemli görevlere getirilmesini beraberinde getirmiş ve bu sebeple iktidar ve ulemâ siyasî, idarî, iktisadî ve sosyal birçok alanda ilişki kurmuştur.

IV/X. yüzyıl, bazı araştırmacılar tarafından “İslâm’ın Rönesansı” veya “İslâm medeniyetinin altın çağı” olarak nitelendirilmiştir ki özellikle de ilmî anlamda ciddi bir birikimin olduğu ve farklı ilim dallarında önemli şahsiyetlerin ortaya çıktığı bir zaman dilimidir. Bu dönemde etkin bir rol oynayan Büveyhîler, ilk zamanlarda Bağdat’taki hâkimiyetlerini ve nüfuzlarını arttırmaya yönelik çaba içinde olsalar da daha sonra ilmî ve kültürel çalışmalara ilgi göstermiş ve ulemânın bu yöndeki eğilimini desteklemişlerdir. Sadece desteklemekle de kalmamış, birçok emîr ve vezîr bizâtihi bu faaliyetlerin içinde yer alarak Abbasîlerdeki Beytulhikme’nin canlılığını yeniden tesis etme arzusunu gütmüştür.

Büveyhîler ile ilgili daha önce yapılmış çalışmalara baktığımızda gerek ülkemizde gerekse yurt dışında, Büveyhîler’in siyasî, sosyal, ekonomik ve ilmî açılardan hem İslam tarihi hem de Mezhepler tarihi alanlarında dönemsel veya şehir tarihi bazında ele alındığı görülmüştür. Ancak bu dönemdeki iktidar-ulemâ ilişkisine dair müstakil bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu nedenle çalışmamızın alandaki eksikliğin giderilmesine katkı sunacağını umuyoruz. Bununla birlikte Büveyhîler’in, Abbâsîler’in çöküş içinde olduğu bir zamanda sahneye çıkarak hüküm sürdükleri topraklarda ulemâyâ sağladıkları özgür ortam ve imkânlarla, ayrıca kurdukları ilim merkezleri, hastane ve rasathanelerle İslâm bilim, kültür ve medeniyetine yaptıkları

katkıların görölmesine vesile olacağını umuyoruz. Dolayısıyla hem hilâfet merkezini ele geçirmek hem de ilme/bilime verdikleri destekle adını duyuran Büveyhî iktidarı ile İslâm tarihinin bu “Altın Çağı”na ismini yazdıran ulemâ arasındaki ilişkinin ele alındığı bu çalışmamız “Büveyhîler Dönemindeki İktidar-Ulemâ İlişkisi” giriş ve üç bölümden oluşmaktadır.

Birinci bölümde, “İktidar, Ulemâ ve İlmî Faaliyetler” başlığı altında iktidarın yapısı, dönemin ulemâsı ve ilmî faaliyetleri ile iktidar sahiplerinin ilme ve ulemâya olan ilgisi ele alınmıştır. İkinci bölümde; “Dinî ve Sosyal Hayatta İktidar-Ulemâ İlişkileri” başlığı altında Büveyhîler’in mezhep politikası, dinî ve sosyal hayata etki eden icraatları ve bu icraatlar karşısında ulemânın tavrı incelenmiştir. Üçüncü bölümde ise “Siyasî, İdarî ve Adlî Alanda İktidar-Ulemâ İlişkisi” başlığı altında ulemânın üstlendiği görevler, adlî alandaki ilişkiler ve iktidarın muhalif ulemâya yönelik uygulamaları ele alınmış ve çalışma sonuç kısmı ile tamamlanmıştır.

Bu çalışmanın belirlenmesinden itibaren son aşamasına kadar çalışmalarında bana yardımcı olan, düşünceleri ve tavsiyeleri ile beni yönlendiren, bana İslâm tarihini sevdiren hocam ve danışmanım Prof. Dr. Adnan DEMİRCAN başta olmak üzere Tez İzleme Komitesinde yer alan Prof. Dr. Nurettin GEMİCİ ve Doç. Dr. Mahmut KELPETİN’e, ayrıca tez jürisinde yer alan ve değerli katkılarda bulunan lisanstan hocam Prof. Dr. Mehmet AZİMLİ’ye ve Prof. Dr. Cahit KÜLEKÇİ hocama teşekkürü bir borç bilirim. Uzun soluklu bu çalışmamız sırasında isimlerini burada zikredemediğim birçok kişinin emeği ve katkısı olmuştur. Tezi okuyarak katkı sunan Doç. Dr. Kasım ERTAŞ’a, Dr. Öğr. Üyesi Ümit ESKİN’e, Dr. Hatice Nur ERTÜRK, Dr. İsmail TANRIVERDİ ve Eyüp ELKOCA’ya teşekkürü bir borç bilirim. Son olarak, bu zorlu süreçte maddî ve manevî desteklerini hep yanımda hissettiğim eşim ve çocuklarıma müteşekkîr olmakla birlikte sevgilerimi sunarım.

Edip AKYOL
İstanbul-2023

İÇİNDEKİLER

ÖZ	ii
ABSTRACT	iii
ÖNSÖZ.....	iv
KISALTMALAR LİSTESİ	viii
GİRİŞ	10

BİRİNCİ BÖLÜM İKTİDAR, ULEMÂ VE İLMÎ FAALİYETLER

1.1. Büveyhîler'in İdarî Yapısı ve Yönetim Modeli.....	30
1.1.1. Büveyhîler'in Abbâsî Hilâfetine Bakışı.....	32
1.1.2. İktidarın Bir Parçası Olarak Abbâsî Halifeleri.....	35
1.2. Dönemin Ulemâsı.....	37
1.2.1. Ulemânın İlmî Faaliyetleri	42
1.2.2. Ulemânın Geçim Kaynağı	83
1.3. İktidar Mensuplarının İlme ve Ulemâya Bakışı	87

İKİNCİ BÖLÜM DİNİ VE SOSYAL HAYATTA İLİŞKİLER

2.1. Büveyhîler'in Din ve Mezhep Politikası	100
2.1.1. Sünnî-Şîî İlişkilerinde Büveyhîler'in Stratejisi	101
2.1.2. Büveyhîler'in Farklı Din ve İnanışlara Yaklaşımı	111
2.2. Büveyhîler'in Şîî Uygulamaları ve Ulemânın Tutumu	113
2.2.1. Âşûrâ Mâtem Merâsimleri	115
2.2.2. Gadîr-i Hum Bayramı.....	120
2.2.3. Şîî Ezanı	123
2.2.4. Sebbu's-sahâbe	125
2.3. Abbâsî Halifelerinin Sünnî Uygulamaları ve Ulemâ	134
2.3.1. el-Kâdir'in Ehl-i Sünnet Politikası ve Ulemâ	136
2.3.2. Fâtımî Propagandası Karşısında Abbâsî Halifeleri ve Ulemâ.....	144

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
SİYASÎ/İDARÎ VE ADLÎ ALANDA İLİŞKİLER

3.1. Siyasî/İdarî Alanda İktidar-Ulemâ İlişkisi.....	160
3.1.1. Vezîrlük.....	162
3.1.2. Kâtiplik- Divan Başkanlığı	167
3.1.3. Elçilik, Hakemlik ve Arabuluculuk	170
3.1.4. Nakîblik/Nikâbet	176
3.2. Adlî Alanda İktidar-Ulemâ İlişkisi.....	183
3.2.1. Kadı ve Kâdilkudât Atamaları	183
3.2.3. Adlî ve Dinî Teşkilattaki Aziller	194
3.2.4. Kadıların İcra Ettikleri Bazı Görevler	197
3.3. Muhalif Ulemâya Karşı İktidarın İzlediği Siyaset.....	200
3.3.1. Büveyhî Yöneticilerinin Uygulamaları	201
3.3.2. Abbâsî Halifelerinin Uygulamaları.....	211
SONUÇ	218
KAYNAKÇA	222
ÖZGEÇMİŞ	259

KISALTMALAR LİSTESİ

a.g.e.	:	Adı geçen eser
a.g.t.	:	Adı geçen tez
a.g.m.	:	Adı geçen makale
a.mlf.	:	Aynı müellif
b.	:	İbn
bkz.	:	Bakınız
bt.	:	Bint
C	:	Cilt
Çev.	:	Çeviren
Ed.	:	Editör
FÜİFD	:	Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
h.	:	Hicrî
H.z.	:	Hazreti
İSTAD	:	İslam Tarihi Araştırmaları Dergisi
İC	:	İslamic Culture
Krş.	:	Karşılaştırınız
NEÜ	:	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Nşr.	:	Neşreden
ö.	:	Ölümü
s.	:	Sayfa
ss.	:	Sayfa Sayısı
(sas)	:	Sallallahu Aleyhi ve Sellem
sad.	:	Sadeleştiren
SBE	:	Sosyal Bilimler Enstitüsü

SDÜ : Süleyman Demirel Üniversitesi
TAE : Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
TDV : Türkiye Diyanet Vakfı
Thk. : Tahkik eden
vb. : Ve benzeri
vd. : Ve diğerleri
t.y. : Yayın tarihi yok
y.y. : Yayın yeri yok

GİRİŞ

ARAŞTIRMANIN KONUSU VE ÖNEMİ

Çalışmanın konusu, hilâfet merkezi Bağdat'ı ele geçirmekle tarihsel bir başarı elde eden Büveyhîler Dönemindeki iktidar ile ulemâ arasındaki ilişkidir.

Öncelikle, ele aldığımız dönemde ulemâ ile yöneticiler arasındaki ilişkinin mahiyeti hakkında ilk elden, tutarlı ve doğru bilgiler elde etmek olmuştur. Bu bağlamda elde edilen veriler ışığında dönemin dinî, siyasî ve sosyal olaylarına karşı ulemânın tutumu ve bunun iktidar sahipleri üzerindeki etkileri, ulemânın hukukî görevlerindeki tasarruflarına iktidarın müdahalesi ve bu müdahalenin ulemâ üzerindeki yansımaları ele alınmıştır. Dolayısıyla İslâm tarihi içerisinde iktidar-ulemâ ilişkisinin Büveyhîler Devletindeki tablosu ortaya konulmuştur.

Abbâsî topraklarında kurulmuş olan diğer hanedanlara nazaran, kurulma sürecini hızlı bir şekilde tamamlayan Büveyhîler, Şîî bir hanedan olarak, hilâfet merkezi Bağdat'ı ele geçirmek ve Abbâsî halifelerini denetimlerine almakla dikkat çekmişlerdir. Büveyhîler'in Abbâsî hilâfetinin başkentini ele geçirmesi ve Abbâsî halifelerini denetim altına alması o güne kadar görülmuş bir olay değildi. Bu durum aynı zamanda Şîîlere asırlardır arzuladıkları Şîî hilâfet/imâmet kurma fırsatı da sunmuştur. Buna ilişkin olarak Şîa'nın temelinde siyaset, imâmet ve hilâfetin temel unsur olarak kabul edildiği göz önünde bulundurulduğunda, Büveyhîler'in Bağdat'ı ele geçirip halifeyi yetkisiz (pasif) hale getirdikten sonra atacağı adım son derece önemliydi. Ancak Büveyhîler, Şîî bir hilâfet kurmak yerine Abbâsî hilâfetine bağlı olarak hüküm sürmeyi tercih etmiştir.¹ Böylece Şîî Büveyhîler ile Abbâsî hilâfeti arasında bir uzlaşma ve siyasî bir entegrasyon ortaya çıkmıştır. Bu durum, Büveyhîler ile Abbâsî hilâfeti arasında tarihte ilk defa olmak üzere farklı düşünceye sahip mezheplerin aynı anda iktidarda yer aldığı ve en tepe noktada çok sesliliğin

¹ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VIII, s. 452-453. Ayrıca bkz. Metin Bozkuş, **Büveyhîler ve Şîilik**, Vizyon Matbaacılık, Sivas, 2003, s. 108; Halil İbrahim Bulut, **Şîa'da Usuliliğin Doğuşu ve Şeyh Müfid**, Araştırma Yayınları, Ankara, 2013, s. 31; Muhammed b. el-Muhtar eş-Şankitî, **Haçlı Savaşlarının etkisi Altında Sünn-Şîî İlişkileri**, (çev. İdris Çakmak), Mana Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2016, s. 90; Mehmet Azimli, **Hz. Ali Neslinin İsyanları (X. Yüzyıla kadar Şîî karakterli hareketler)**, Çizgi Kitabevi Yayınları, 3. Baskı, Konya, 2017, s. 119, 129, 130.

temsil edildiği bir yönetim biçimini ortaya çıkarmıştır.² Aslında, konuyu önemli kılan hususlardan biri bu “çok seslilik” durumunun ulemâ ile olan ilişkiyi nasıl şekillendirdiği veya etkilediğidir. Diğer bir husus ise; Büveyhî yöneticilerin ilmî ve kültürel çalışmalara ilgi göstererek bu yöndeki eğilimi desteklemiş olmasıdır.

Abbâsîler'deki Beytülhikme'nin canlılığını yeniden tesis etme çabası içerisinde olan Büveyhîler, ilmî faaliyetleri sadece desteklemekle de kalmamış, birçok emîr ve vezîr bizatihi bu faaliyetlerin içinde yer almıştır. Böylece iktidar ile ulemânın bir araya geldiği ve bu birlikteliğin sunduğu avantaj ile İslâm bilim, kültür ve medeniyetinin ileriye taşındığı örnek bir dönem ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte, büyük çoğunluğu Sünnî olan bir toplumda ve hilâfet merkezinde iktidarda olan Şîî bir hanedan ise konuyu biraz daha önemli kılmaktadır. Dolayısıyla iktidar ve halkın birçok açıdan farklı olduğu Büveyhîler gibi devletlerde bahsi geçen ilişkinin sağlıklı bir şekilde yürütülebilmesi de son derece önemlidir.

İktidar-ulemâ ilişkisi, İslâm tarihinin önemli konularından biri olduğu gibi günümüzde de araştırmacıların ilgisini çeken cazip konular arasındadır.³ Bu nedenle tarihte ilk defa olmak üzere farklı düşünceye sahip iki mezhebin aynı anda iktidarda yer aldığı ve ilmî faaliyetlerin doruk noktasına ulaştığı Büveyhîler döneminde iktidar-ulemâ ilişkisine dair ülkemizde ve yurtdışında doğrudan ve bütüncül bir çalışmanın tespit edilememesi ilginç bir şekilde bu konuya yönelmesinde etkili olmuştur. Bu vesileyle ele aldığımız bu çalışmanın Büveyhîler hakkında yapılan diğer çalışmaları tamamlayacağı ve literatüre de bir katkı sunacağı kanaatine varılmıştır.

² Ahmet Güner, “Büveyhîler Dönemi Çok Seslilik”, **Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sayı: XII, İzmir, 1999, s. 49.

³ Son dönemde İktidar-ulemâ ilişkisi konusunda yapılan bazı çalışmalar: Mustafa Özkan, **Emeviler Döneminde İktidar-Ulema İlişkisi**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2007; Serkan Yaşar, “Abbâsîler'in İlk Döneminde İktidar İle Ulemâ Arasındaki İlişkiler”, (Doktora Tezi), **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Erzurum, 2011; Aygül Düzenli, “Memlûkler Döneminde İktidar-Ulema İlişkisi (648-923/1250-1517)”, (Doktora Tezi), **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Ankara, 2021; Nuriye Yaşar, “Büyük Selçuklu Devleti'nde Ulema-Umera İlişkisi 1040-1072 (Sünni Mezhepler Bağlamında)” (Yüksek Lisans Tezi), **Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, İzmir, 2021; Fatih Sancılı, **Erken Dönem Abbâsîler'de Mezhep-İktidar İlişkileri**, Fecr Yayınları, Ankara, 2021; Habib Kartaloğlu, **Safevîlerin İlk Döneminde İktidar-Ulema İlişkisi**, Fecr Yayınları, Ankara, 2022; Mustafa Sarıbiyık, **Erken Dönem İslam Tarihi'nde Ulema-İktidar İlişkileri**, Ark Kitapları, İstanbul, 2023.

KAVRAMSAL ÇERÇEVE VE SINIRLILIKLAR

Araştırmanın anahtar kavramları olan "iktidar" ve "ulemâ" kavramlarının anlamı ve bu kavramların hangi kişileri ifade ettiği, kökenlerine inilmeden açıklanmıştır.

Siyasal iktidarı en genel manada, bir kişi veya topluluğun, başka kişi ya da topluluk üzerinde kendi isteklerini yaptırabilme güç ve yetkisi şeklinde tarif etmek mümkündür. Büveyhîler'den önce iktidar kavramına karşılık olarak daha çok hilâfet kelimesinin kullanıldığı görülmektedir. Nitekim İslâm'ın yaklaşık ilk üç asrında halife hem dinî hem de siyasî hâkimiyeti elinde bulundurması sebebiyle toplumdaki en yetkin ve üstün kişi olarak kabul edilmekteydi. Ancak bu durum Abbâsî Devleti'nin ikinci yüzyılından sonra değişmiş ve halifelik yavaş yavaş siyasî otoritesini kaybederek manevî bir makama dönüşmeye başlamıştır. Bu nedenle İlk başlarda Büveyhî hükümdarlarının baskı ve kontrolünde varlığını devam ettiren halifelerin, siyasî hiçbir etkinliğinin olmaması ve bu makamın sadece manevî otoriteye tekabül eden bir mahiyet arz etmesi, halifenin iktidar kavramının içine dâhil edilmesini güçleştirmektedir. Ancak V/XI. asrın başından itibaren, Büveyhîler'in taht kavgaları nedeniyle, giderek zayıflama sürecine girmeleri ve daha da önemlisi Doğuda Gaznelilerin (351-582/963-1186), ardından da Selçuklular'ın (431-708/1040-1308) Sünnî-siyasal bir güç olarak ortaya çıkması, Abbâsî halifeleri Kâdir-Billâh (381-422/991-1032) ve Kâim-Biemrillâh'ın (422-467/1031-1075) Bağdat'ta daha aktif bir siyaset ortaya koymalarını mümkün kılmış ve bir nevi iktidar ortağı olmalarını sağlamıştır. Dolayısıyla çalışmamızda iktidar, başta sultan olmak üzere, devlet yönetimini üstlenen merkez ve taşra teşkilatındaki umerâ ile devletin yapısından kaynaklı olarak idarî görevinin mahiyeti ne olursa olsun nüfuzu bulunan kişileri (vezîrlar ve üst düzey yöneticiler gibi) ve Abbâsî halifelerini kapsayan bir kavram olarak kullanılmıştır.

Çalışmamızın diğer temel kavramı ise ulemâdır. Arapça'da "bilen, bilgin" anlamında âlim kelimesinin çoğulu olan "ulemâ", ilim sahibi, bilen, bilgin, bilgili, belli düzeyde bir bilgi birikimine sahip olan kimseler olarak tanımlanır.⁴ Daha önce

⁴ Ebu'l-Fazl Cemaleddin Muhammed b. Mukerrem İbn Manzur, **Lisânu'l-'Arab**, Neşru Edebi'l-Havza, Kum/İran, 1326/1405, c. XII, s. 416-421. Bir Kavram olarak da "İslâm cemaâtini, İslâmî prensipler içinde birlik halinde, mütecânis ve ahenkli bir cemiyet olarak muhafaza eden, ırkî bir fark gözetmeyerek bir Müslüman ülkesindeki halkın küçük veya büyük bir kısmını dinî bakımdan idare eden ve siyâsî müesseselerden herhangi birine bağlı

“iktidar-ulemâ ilişkisi” temasıyla yapılmış çalışmaları incelediğimizde genellikle İslâmî ilimlerde temayüz etmiş âlimlerin konu edildiği görülmüştür. Halbuki bir toplumun kalkınmasında ve medeniyetin gelişmesinde pozitif ilimlerle ilgilenen bilginlerin de katkısı azımsanamaz. Hatta bu bilginlerin zaman zaman din âlimlerinden daha çok iz bıraktıkları da söylenebilir. Bu nedenle Büveyhî hâkimiyetinde yaşamış ve hem İslâmî ilimler hem de pozitif bilimlerde temayüz etmiş şahsiyetler ulemâ olarak değerlendirilmiştir.

Çalışmanın sınırlılıklarına gelince, amacımız bir taraftan devletin işleyişinde bizzat görev alan ulemânın müspet veya menfi etkilerini diğer taraftan da toplumda temayüz etmiş âlimlerin gelişen olaylar karşısındaki tutum ve davranışlarını genel olarak ortaya koyacak şekilde tespit etmek olduğundan, bu işleyişe resmî açıdan dâhil olmayan veya iktidar ile herhangi bir şekilde yolu kesişmeyen âlimler araştırmaya dahil edilmemiştir. Nitekim halk ile iktidar arasında köprü vazifesi gören bütün âlimlerin çalışmaya dâhil edilmesi resmi vazifesi olmayan ulemâ ile bu sınıftan kabul edilen tasavvuf erbabının da kapsam içerisine alınmasını gerektirecektir. Büveyhîler dönemindeki biyografi eserlerinde bu türden çok sayıda âlimin mevcut olduğu göz önüne alındığında böyle bir çalışmanın bilimsel araştırmanın esaslarına uygun olmayacağı anlaşılar. Bu nedenle konu, Büveyhîler’in müesses yapısı içerisinde görevli âlimlerle sınırlandırılmış ve iktidar ile doğrudan irtibatlı olan dönemin meşhur simaları üzerinden iktidar-ulemâ ilişkisi irdelenmiş ve genel bir kanı ortaya konmaya çalışılmıştır. Dolayısıyla bu imkân ve imtiyaza sahip olmayan, şeyhlik hatiplik ve müderrislik gibi görevleri üstlenen ulemâ, sultan ve ümerâ ile muhataplığı oldukça sınırlı olduğundan başka çalışmaların konusu olmak üzere kapsam dışı bırakılmıştır. Ancak bu âlimlerden bazılarının iktidar-ulemâ ilişkileri bağlamında meydana gelen birtakım olaylarda isimlerinin geçtiği de belirtilmelidir.

Büveyhîler dönemindeki iktidar-ulemâ ilişkilerinde herhangi bir bölge sınırlandırması yapılmamakla birlikte ilişkilerin daha çok Irak bölgesinde yoğunlaştığı görülmektedir. Bağdat’ın hem ilmin merkezi hem de hilâfet merkezi olmasının bunda büyük etkiye sahip olduğu söylenebilir. Ayrıca Adududdevle gibi hükümdarların Büveyhîleri tek çatı altında ve Bağdat’tan yönetmesi de ulemânın bu bölgede toplanmasında etkili olmuştur.

bulunmayan bir zümre”yi ifade eder. Bkz. M. Tayyib Gökbilgin, “Ulema”, **İslam Ansiklopedisi**, 1986, c. XIII, s. 23.

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Tarih, genel olarak insanlığın başından geçen olayları, söylemlerini, faaliyetlerini, ortaya koyduklarını zaman ve mekanla ilişkilendirerek sebep ve sonuçlarıyla inceleyen bir bilim dalı olarak kabul edilir.⁵ Bu tanım genel tarihin bir parçası olan 'İslâm Tarihi'ni de doğal olarak ilgilendirir ve içerisine alır. Dolayısıyla İslam Tarihi, tarih bilimi gibi geçmişte meydana gelen olaylarla ilgili doğru bilgileri ortaya çıkarır ve bu bilgilere dayalı olarak doğru sonuçlara ulaşmaya çalışır. Bununla birlikte günümüz İslâm tarihi çalışmalarında, artık ağırlıklı olarak araştırmacı (neden-nasıl) tarihçiliğin yöntemleri kullanılmaktadır.

Araştırmacı tarihçiliğe göre hareket eden İslâm tarihçisi, sırf olaylarla ilgili bilgileri kaydetmekle yetinmez. Her şeyden önce bilgi kaynaklarını (kitap, risale, şiir divanı, resmî yazılar, arkeolojik sergiler, kataloglar vs.) eleştirel bir gözle inceler. Nitekim bu bilgiler ve tanımlar çerçevesinde -öncelikle çalışma alanımız ve çalıştığımız konu laboratuvar, deney veya sosyal deney gibi bir durum gerektirmedikinden- İslam Tarihi araştırmalarında genel olarak kullanılan klasik yöntemlerle birlikte araştırmacı tarihçiliğin yöntemleri kullanılarak ele alınmıştır. Öncelikle temel kaynaklara erişim ile yurtiçi ve yurtdışı literatür taraması sonucunda elde edilen bilgi ve bulgular içindekiler bölümünde yapılan tasnife göre değerlendirilerek işlenmiştir.

Öncelikle, çalışmamıza konu olan Büveyhî emîrlerini, iktidarın bir parçası olarak ele aldığımız Abbâsî halifelerini ve dönemin âlimlerini tespit etmeye çalıştık. Böylelikle bir taraftan doğrudan Büveyhîler ile ilgili kaynaklar incelenirken diğer taraftan da tespit edilen isimler üzerinden fihrist ve tabakât türü kaynaklar da taranarak iktidar-ulemâ ilişkisinin şahıslar üzerinden de okunması amaçlanmıştır. Ayrıca, ele alınan dönemde Şîî Büveyhî iktidarı ile Abbâsî halifelerinin ulemâ ile ilişkileri bazı bölümlerde ayrı ayrı ele alınarak mukayese imkânı sunulmuş ve aradaki farkın ortaya çıkması hedeflenmiştir. İncelenen dönem boyunca, olaylar ve şahıslar göz önünde bulundurularak farklı kaynaklar kullanılmıştır. Mezhep ayrımı yapılmaksızın, erken dönemden günümüze kadar olan süreçte iktidar ile ulemâ arasındaki ilişki, kaynaklara yansıdığı biçimde ele alınmış ve konuyla ilgili bilgiler seçilerek anakronizme düşülmeden sunulmuştur.

⁵ Tarihin bu anlamdaki tanımları için bkz. Zeki Velidi Togan, **Tarihte Usûl**, İstanbul 1985, s. 7-17; Mübahat S. Kütükoğlu, **Tarih Araştırmalarında Usûl**, İstanbul, 1991, s. 1-5.

Süreç takibinin sağlanabilmesi için bahsi geçen şahısların vefat tarihleri, isimlerinin hemen ardından verilmiştir. Ayrıca hem yüzyılların hem de tarihlerin yazımında Hicrî/Milâdî kullanımı tercih edilmiştir.

Son olarak, tercih ettiğimiz yazım ve atıf yöntemleri hakkında genel açıklamalarda bulunmak uygun olacaktır. Dipnotlarda, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne bağlı tüm ana bilim ve bilim dalları ile diğer birimler tarafından kabul edilen yüksek lisans ve doktora tezleri, araştırma raporları ve seminer çalışmalarının yazımında standartlaşmayı sağlayacak ilke ve kurallar ile "Tez Hazırlama Yönergesi" metninde belirtilen şekil esaslarını uyguladık.

Arapça kaynakların yazımında, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından kabul edilen İSNAD Atıf Sistemine uygun uygun kriterlere riayet edilmiştir. Bu çerçevede kaynak isimlerindeki ilk kelimenin baş harfi büyük, özel isim bulunmadığı durumlarda da diğer kelimeler küçük harfle başlatılmıştır. Ayrıca, harekesiz olarak kullanılan 'ayn' harfi metinde () işaretiyle gösterilmiştir.

Arapça eser ve şahıs isimlerinde, özel bir durum olmadıkça "ü" harfi yerine "u" harfini kullanmayı tercih ettik. Şahıs ve yer isimlerinin yazımında öncelikle metindeki yazım şekli dikkate alınmış ve farklı okunuşların ortaya çıktığı durumlarda *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'ne riayet edilmiştir. İlk kullanımda şahısların tam künyesi, sonraki kullanımlarda ise meşhur oldukları nispet veya isim kullanılmıştır.

ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI

Büveyhîler dönemindeki iktidar-ulemâ ilişkisini ele aldığımız bu çalışma genel olarak dinî, siyasî ve sosyo-kültürel olarak ifade edilebilecek boyutları da bulunmaktadır. Bu nedenle araştırmamızda, başta siyasî ve sosyal tarih eserleri, tabakât/ricâl kitapları ve âlimlerin kendi eserleri ile onların hakkında bilgi veren klasik kaynaklar ve modern araştırmalar incelenmiştir. Atıfta bulunulan tüm eserler, kaynakça kısmında yer almaktadır. Özellikle araştırmamızda önemli bir rol oynayan ve farklı kategorilere göre belirlediğimiz bazı eserlere ise özel olarak vurgu yapılmıştır.

Klasik Kaynaklar

Araştırmanın en önemli ve birincil sayılabilecek kaynakları, IV/X. asırdan itibaren yazılmış olan İslâm tarihi kitapları olmuştur. Zira bu kaynakları önemli kılan

husus; Büveyhîler'in kuruluş tarihi (320/932) ve özellikle de Bağdat hâkimiyeti (334/945) ile sahneye çıktıkları tarihin, bu yüzyılın içerisinde yer alması ile telif edilen eserlerin bu döneme şahitlik etmiş veya bu döneme yakın olan kişiler tarafından kaleme alınmasıdır. Ancak bu kaynaklar, Büveyhîler hakkında bilgiler ihtiva etse de içerik olarak, özellikle, siyasî, askerî vs. konularda öne çıkan ve önemli olaylarda rol üstlenen kişilerle ilgilenmişlerdir. Dolayısıyla bunun dışındaki konulara çok az yer vermişlerdir. Bunlar da daha çok -hilâfet merkezi olmasından ötürü- Bağdat başta olmak üzere diğer bölgelerde öncelikle siyasî ve askerî ilişkiler bakımından hilâfet ile olan etkileşimleri veya Şîî-Sünnî çatışmaları ekseninde değerlendirmişlerdir. Dolayısıyla çatışmanın az olduğu (Fâris, Horasan ve Cibâl gibi) bölgeler tarihçilerin ilgisini pek fazla çekmemiştir. Özellikle de Fâris Büveyhîleri'nin hâkimi aynı zamanda Irak Büveyhîleri'nin de hâkimi olunca hakkındaki bilgiler de daha çok Irak ekseninde teşekkül etmiştir. Bu nedenle, tarih kitaplarının dışında, çalışmamıza yönelik (özellikle şahıs bazında) birçok bilgiyi edebiyat, mezhepler tarihi ve tabakât/biyografi gibi kitaplardan elde etmeye çalıştık.

Tarih ve Coğrafya Eserleri

Kaynaklarda Büveyhîler tarihine dair yazıldığı belirtilen tek eser, bu dönemde yaşamış ve Büveyhîler ile yakın ilişkilerde bulunmuş olan Ebû İshâk es-Sâbî'nin (ö. 384/994), Büveyhî hükümdarı Adududdevle'nin isteği üzerine kaleme aldığı **Kitabu't-Tâcî fî ahhârî'd-devleti'd-Deylemiyye** veya **et-Tâcî fî ahhâr-i âl-i Buveyh** adındaki kayıp eseridir. Ebû İshâk es-Sâbî'nin, kısaca **et-Tâcî** olarak da bilinen bu eserinden sadece bir kısmı günümüze ulaşmış ve **el-Muntezau min kitâbi't-Tâcî**⁶ adıyla neşredilmiştir. Deylemîler ve Büveyhîler tarihine dair ayrıntılı ve özgün bilgiler içermesi hasebiyle, başta İbn Miskeveyh'in **Tecâribu'l-umem**'de kendisinden nakillerde bulunduğu **et-Tâcî** kitabının sonraki dönemde de tarihçiler tarafından çeşitli vesilelerle kullanıldığı görülmektedir. Günümüze tamamının ulaşamamış olması hem araştırmamız hem de bu dönemin araştırmacıları açısından büyük bir talihsizlik olmuştur.

⁶ Ebû İshâk İbrahim b. Hilâl es-Sâbî, **el-Muntezeu min kitâbi't-Tâcî li Ebî İshâk es-Sâbî**, (thk. Muhammed el-Huseyn el-Zubeydî), Bağdat, 1977.

Bununla birlikte Būveyhîler dönemine ait ilk kaynakların başında İbn Miskeveyh'in (ö. 421/1030) **Tecâribu'l-umem ve te'âkibu'l-himem**⁷ adlı eseri gelmektedir. İbn Miskeveyh, doğrudan olmasa da genel tarih tarzında kaleme aldığı bu eserinde Būveyhîler'e dair verdiği bilgilerle Būveyhî tarihçisi olarak kabul edilmiştir. Çalışmamızın temel kaynakları arasında yer alan İbn Miskeveyh'in - Būveyhî hükümdarı Adududdevle'ye ithaf ettiği- bu eseri, tarihe dair yazdığı tek eserdir.

Nuh Tûfanı'ndan başlayarak 369/979 yılına kadar olan olayları anlatan bu eseri, bizim için en önemli kılan şey; Būveyhî saraylarında hilâfet merkezinde ömrünü geçirmiş ve çeşitli görevlerde bulunmuş olan İbn Miskeveyh'in 340-369/ 951-979 tarihlerini kapsayan bölümde Būveyhîlere dair anlattığı olayları müşahade etmesiyle birlikte Būveyhîler'in meşhur vezîrllerinden Ebu'l-Fadl İbnu'l-Amîd ve Ebû Muhammed el-Muhellebî gibi güvenilir kişilerden edindiği bilgilere de dayanıyor olmasıdır. Dolayısıyla İbn Miskeveyh **Tecâribu'l-umem**'de 369/979 yılına kadar Būveyhîler'i ele aldığı bölümlerde döneme dair zengin bir içerik sunmaktadır. Hilâfet merkezinde yaşanan olaylara, vezîrlere ve vezâret makamına, orduyu oluşturan unsurlar ve aralarındaki çekişmelere, kadılar ve kadılık makamına, ayrıca o dönemde yaşanan çatışmalara ve müsaderelere yönelik önemli bilgiler verilmiştir. Ancak kaydedilen bilgilerin siyasî ağırlıklı olduğunu söylemek gerekir. Bununla birlikte, **Tecâribu'l-umem**'de 334-369/945-979 arasındaki yıllar için kaydedilen bilgilerden istifade edilmiştir.

Hilâl b. Muhassin es-Sâbî (ö. 448/1056), Būveyhî hâkimiyetinde yaşamış olan müelliflerden biridir. Būveyhî vezîrllerinden Fahruddevle'nin kâtipliğini yapmadan önce de devletin çeşitli kademelerinde görev alması münasebetiyle tıpkı İbn Miskeveyh gibi dönemin idari işleri hakkında önemli bilgilere sahiptir.⁸ Dayısı Sâbit b. Sinân'ın "**Tarih**"ine **zeyl** olarak 360/971'de başlayan ve 447/1055'te biten ve tamamının kırk cilt olduğu rivayet edilen, ancak büyük bir kısmı kaybolan bir "**Tarih**" yazmıştır. Bu eserden yalnızca Abbâsî tarihine dair dört yıllık (389-393/ 998-1002) kısa bir zaman diliminin anlatıldığı ve Ruzrâverî'nin kitabının tamamlayıcısı olarak kabul edilen sekizinci bölümü günümüze ulaşmıştır.

⁷ Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb b. Miskeveyh el-Hâzin, **Tecâribu'l-umem** (The Eclipse of Abbâsîd Caliphate içinde), (nşr. David Samuel Margoliouth- Henry Frederick Amedroz), London, 1921.

⁸ David Samuel Margoliouth, **Dirâsât 'an el-muverrihîni'l-Arab**, (Ter. H. Nassâr), Daru's-sekâfe, Beyrut, t.y., s. 162.

Halife el-Muktedî-Billâh'ın (ö. 487/1094) vezîrlîğini de yapmış olan Ebû Şucâ er-Ruzrâverî, İbn Miskeveyh'in **Tecâribu'l-umem** adlı eserine yazdığı **zeyl**⁹ ile özellikle 372-381/981-991 yılları arasındaki dönemi anlatmaktadır. Eserde, Abbâsî halifelerinden et-Tâî-Lillâh ve el-Kâdir-Billâh ile Büveyhî hükümdarlarından Adududdevle, Mueyyiduddevle, Fahruddevle, Şerefuddevle, Samsâuddevle ve Bahâuddevle dönemleri hakkında bilgiler verilmektedir.

Büveyhîler dönemine ait tarihi olaylar ve şahsiyetler hakkında bilgi edindiğimiz ve araştırmamızın önemli kaynaklarından biri de İbnu'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) **el-Muntazam fî târîhi'l-mulûk ve'l-umem**¹⁰ adlı eseridir. İbnu'l-Cevzî, Büveyhî hâkimiyetinin son dönemini yazan tarihçilerin ilki olarak kabul edilir.¹¹ Çünkü Büveyhî emîri Bahâuddevle'den (378-403/988-1012) sonra Büveyhîler'in tarihine dair bilgi açısından büyük bir boşluk bulunmaktadır. Nitekim yukarıda da ifade edildiği gibi Hilâl es-Sâbî'nin bize aktardığı bilgiler 393/1012 yılında son bulmaktadır. İşte bu aşamadan sonraki boşluğu dolduran İbnu'l-Cevzî olmuştur. İslam tarihi alanında kaleme aldığı **el-Muntazam** ile Büveyhîler'in genel durumuna, özellikle de Büveyhîler'in son dönemlerindeki siyasî durum ve emîrlar arasında yaşanan çatışmalara dair önemli bilgiler sunmaktadır. İbnu'l-Cevzî, biyografi ağırlıklı genel bir tarih kitabı olarak kabul edilen bu hacimli eserinde, Hicretten itibaren kronolojik sırayla kaydetmekle birlikte olayları anlattıktan sonra o yıl vefat eden önemli şahsiyetlerin biyografilerine de yer verdiğiinden ulemâ hakkında elde edilen bilgilerde oldukça istifade edilmiştir.

İbnu'l-Esîr'in (ö. 630/1233) **el-Kâmil fî't-târih**'i¹² araştırmamız için önemli bir kaynak olmuştur. Özellikle Büveyhîler'in ortaya çıkmasından 370/980-981 yılına kadar olan olayları, kaynakların özet olarak ele aldığı veya hiç anlatmadığı birçok konuyu geniş bir şekilde anlatmıştır. Ayrıca, sunulan bilgileri kronolojik bir sıra içinde kaydetmekle birlikte, olayları anlattıktan sonra o yıl içinde hayatını kaybeden önemli şahsiyetlerin biyografilerine de yer verilmiştir. Dolayısıyla Büveyhîler dönemindeki

⁹ Rûzrâverî, Ebû Şucâ, **Zeylu Tecâribu'l-umem**, (nşr. H.F. Amedroz), Kahire 1916.

¹⁰ İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Cemâluddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Bağdadî, **el-Muntazam fî târîhi'l-mulûk ve'l-umem**, (neşr. Muhammed Abdulkâdir Atâ-Mustafa Abdulkâdir Atâ), Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut, 1995.

¹¹ Bkz. Hasan Muneymine, **Tarihu Devleti'l-Büveyhiyye**, es-Siyasî ve'l-İktisadî ve'l-İctimâî ve's-Sekaffî- Mukataatu Fâris 334-447 (945-1055), Beyrut, 1407/1987, s. 28.

¹² İbnu'l-Esîr, Ebu'l-Hasan İzzuddîn Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, **el-Kâmil fî't-târih**, (nşr. Muhammed Yûsuf ed-Dakkâr), Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, Beyrut, 1987.

hem siyasî ve sosyo-kültürel durum hem de ulemâ hakkındaki bilgileri elde ederken yararlanılmıştır.

İbnu'l-Cevzî'nin torunu olan Sıbt İbnu'l-Cevzî (ö. 654-1256) tarafından kaleme alınan **Mir'atu'z-zamân fî tevârihi'l-a'yân**¹³ isimli hacimli eseri de kaynaklarımız arasında yerini almıştır. Yaratılıştan 654/1256 yılına kadarki olayları ihtiva eden genel bir tarih kitabı olmakla birlikte araştırmamız açısından bizi ilgilendiren Büveyhîler devletinin son dönemlerine, özellikle de Fâris bölgesinde hanedan üyeleri arasında yaşanan taht kavgalarına ve devletin çöküşüne dair bilgiler olmuştur.

İbnu'l-Esîr'in **el-Kâmil fî't-târîh**'i gibi, İslam tarihi alanında yapılan çalışmalarda önemli bir kaynak olan ve İbn Kesîr (ö. 774/1373) tarafından kaleme alınan **el-Bidâye ve'n-nihâye**¹⁴ adlı eser de önemli kaynaklarımızdandır.

Çalışmamızda yararlandığımız coğrafya kitapları ise el-Makdisî veya Mukaddesî'nin (ö. 390/1000) **Ahsenu't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm**'i¹⁵ ve Yakut el-Hamevî'nin (626/1229) **Mu'cemu'l-buldân**'i¹⁶ ile sınırlıdır. Bu eserlerden, özellikle **Ahsenu't-tekâsîm**'den dönemin ilim merkezleri ve bu merkezlerde yapılan faaliyetler hakkında bilgiler aktarırken istifade edilmiştir. Müellif, Büveyhîler döneminde yaşadığı için Fâris bölgesi hakkında geniş bilgilere yer vermiştir. Özellikle Büveyhî hükümdarı Adududdevle dönemindeki faaliyetleri özenle sıralamıştır. Aynı zamanda döneme dair sosyal hayatla ilgili de oldukça fazla bilgi vermektedir.

Tabakât ve Biyografi Eserleri

Çalışmamızın en önemli kaynakları arasında Tabakât kitapları yer almaktadır. Bu bağlamda öncelikle mezhep mensuplarının kaleme aldığı eserler incelenmiştir.

¹³ Sıbt İbnu'l-Cevzî, Ebu'l Muzaffer Şemseddîn Yûsuf b. Kızıoğlu et-Türkî el-Avnî el-Bağdâdî, **Mir'atu'z-zamân fî tevârihi'l-a'yân**, (nşr. Muhammed Enes el-Hasan-Kâmil Muhammed el-Herrat), Dâru'r-risâleti'l-âlemîyye, Dimeşk, 1434/2013.

¹⁴ İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer, **el-Bidâye ve'n-nihâye**, (thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî), Dâru'l-Hicr, 1419/1998.

¹⁵ Ebû Abdullâh Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed el-Makdisî, **Ahsenu't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm**, Matbau Brîll, Beyrut, 1906.

¹⁶ Yakut el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Buldân**, (nşr. Dâru's-Sâdr), Beyrut, 1397/1988.

Bunların başında, döneme tanıklık etmiş olan Kadı Ebû Ali et-Tenûhî'nin (ö. 384/994) **Nişvâru'l-muhâdara ve ahhâru'l-muzâkere** adlı eseridir.¹⁷ et-Tenûhî, on bir kitap olarak planladığı bu eseri, kadılıktan azledildikten (359/970) ve Bağdat'a döndükten sonra yazmaya başlamıştır. Ancak 380/990 yılına gelindiğinde sadece dört bölümünü tamamlayabilmiştir. İlk olarak Margoliouth tarafından neşredilen eser (London-Kahire 1918-1921; Dimaşk 1348/1930) daha sonra Abbûd eş-Şâlcî tarafından çeşitli indeksler ilâve edilerek sekiz cilt halinde yeniden yayımlanmıştır. Genellikle üst sınıf devlet adamlarının mücadelelerine dair hikâyeleri içeren bu eser, et-Tenûhî'nin, kendisi gibi o dönemde yaşamış olan kadılar ve Kâdilkudât hakkında ve yaşanan olaylarla ilgili verdiği bilgiler dönemi anlamak adına önemli bir katkı sağlamıştır. et-Tenûhî'nin meşhur olan bir diğer eseri de **el-Ferec ba'de's-şidde** adlı kitabıdır.¹⁸ et-Tenûhî, kitabında anlattığı olaylarla, dönemin yöneticileri ve bazı önemli kişileri tanıma imkânı sunmaktadır. Ayrıca Adududdevle, el-Muhellebî ve diğer vezîrlar ile dönemin sosyal ve ekonomik durumu hakkında bazı bilgiler vermektedir.

İbnu'n-Nedîm'in (ö. 385/995 [?]) **el-Fihrist**'i¹⁹ ile Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâil es-Seâlibî'nin (ö. 429/1038) **Yetîmetu'd-dehr fî mehâsini ehli'l-'asr**²⁰ adlı bibliyografik eserleri de araştırmamızın kaynakları arasında yer almaktadır. Hem müellifin yaşadığı zamanda hem de önceki dönemlerde yaşamış olan çok sayıda edip ve şairin kısa biyografileri ile onların eserlerinden seçmeleri ihtiva eden bu eserden istifade edilmiştir.

İmâmiyye'nin biyografik eserler mirasının içinde önemli bir yere sahip olan **Ricâlu'n-Necâşî**²¹de istifade ettiğimiz eserler arasındadır. Necâşî'nin (ö. 450/1058),

¹⁷ Ebû Ali Muhassin b. Ali b. Muhammed el-Kâdî et-Tenûhî, **Nişvâru'l-muhâdara ve ahhâru'l-muzâkere**, (thk. Abbûd eş-Şâlcî), Dâru's-Sâdr, Beyrut, 1995.

¹⁸ et-Tenûhî, **el-Ferec ba'de's-şidde**, (thk. Abbûd eş-Şâlcî), Beyrut, 1975. İran, Türk ve Yahudi edebiyatında önemli rol oynamış olan bu eserin Türkçe dahil birçok dilde çevirisi yapılmıştır. Türkçe çevirisi üzerinde bir doktora çalışması yapılmıştır (Mustafa Koç, "el-Ferec Ba'de's-Şidde", **İstanbul Üniversitesi SBE**, (Doktora tezi), İstanbul, 1998). Arapça olarak da birçok kez basılmış olan eser Abbûd eş-Şâlcî tarafından konu, şahıs, yer, kitap adları vb. indeksler eklenerek beş cilt halinde yayımlanmıştır. Birkaç yerde istifade ettiğimiz eserin bu baskısı kullanılmıştır.

¹⁹ İbnu'n-Nedîm, Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshâk, **el-Fihrist**, (nşr. el-Matbu'atu'r-Rahmaniyyatû), Kahire, 1348/1929.

²⁰ Seâlibî, **Yetîmetu'd-dehr fî mehâsini ehli'l-'asr**, (thk. Müfid Muhammed Kamîha), Dâru'l-kutubî'l-İlmiyye, Beyrut, 1403/1983.

²¹ Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ali b. Ahmed b. Abbâs en-Necâşî, **Ricâlu'n-Necâşî (Fihristu esmâ'i musannefi's-Şî'a)**, (thk. Mûsâ eş-Şubeyrî ez-Zencânî), Muessesetu'n-neşri'l-İslâmî, İran/Kum, 1407/1986.

mukaddimesinde Şîa muhaliflerinden birinin, “İmâmiyye’nin selefleri arasında eser veren müellif yoktur” şeklindeki sözü üzerine telif ettiğini söylediği bu çalışmasında, sayıları 1270’e ulaşan Şîi-İmâmî âlimin (musannif, müellif ve râvi) eserlerini, ilmî durumlarını ve bu âlimler hakkında yapılan değerlendirmelerle birlikte ele almıştır.

Ebû Ca’fer et-Tûsî’nin (ö. 460/1067) **el-Fihrist**²² adlı bibliyografik eseri ile kişisel biyografiler konusunda bilgiler veren önemli müelliflerden Hatîb el-Bağdâdî’nin (ö. 463/1071) **Târîhu Bağdâd**²³ isimli eserinden istifade edilmiştir. el-Bağdâdî, 450/1058 yılına kadar Bağdat’ta yaşayan ya da Bağdat’a yolu düşen devlet adamları, âlimler ve orada farklı kademelerde görev yapmış olan isimler hakkında bilgi vermektedir.

İbn Ebî Ya’lâ’nın (ö. 526/1131) **Tabakâtu’l-Hanâbile**’si²⁴ ve Yâkût el-Hamevî (ö. 626/1229) tarafından kaleme alınmış olan **Mu’cemu’l-udebâ ev irşâdu’l-erîb ilâ marifeti’l-edîb**²⁵ adlı eser de araştırmamızın önemli kaynaklarından. Büveyhîler dönemindeki âlimler hakkında ile çeşitli olaylara dair bilgiler elde edilirken geniş bir şekilde istifade edilmiştir.

Araştırmamızın önemli kaynaklarından olan tabakât kitaplarından biri de daha çok İbnu’l-Kıftî olarak bilinen Ebu’l-Hasen Cemâluddîn Ali b. Yûsuf b. İbrâhîm b. Abdulvâhid eş-Şeybânî el-Kıftî (ö. 646/1248) tarafından yazılmış **İhbâru’l-ulemâ bi-ahbâri’l-hukemâ** adlı eserdir.²⁶ Kaynaklarda **Târîhu’l-hukemâ** adıyla da anılan ve alfabetik sırayla düzenlenen bu eser, yazıldığı döneme kadar yaşamış olan Grek/Yunan, Süryânî ve Müslüman bilginlerin biyografisi ile eserlerini ele almaktadır. Dolayısıyla Büveyhîler dönemindeki, özellikle pozitif bilimlerde temayüz etmiş âlimler ile ilgili bilgileri aktarırken adı geçen bu eserden istifade edilmiştir.

Eyyûbîler devrinde yaşamış biyografi yazarı ve aynı zamanda ünlü bir göz hekimi olan İbn Ebû Usaybia (ö. 668/1269) tarafından kaleme alınan ve tıp tarihinin

²² Ebû Ca’fer Muhammed b. el-Hasan et-Tûsî (ö. 460/1067), **el-Fihrist**, Kum, t.y.

²³ Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali, **Târîhu Bağdâd, Târîhu Medîneti’s-Selâm**, (thk. Beşşâr Avvâd Ma’rûf), Dâru’l-ğarbi’l-İslâmî, Beyrut, 1422/2001.

²⁴ İbn Ebi Ya’lâ, Ebu’l-Huseyn Muhammed (ö. 526/1132), **Tabakâtu’l-Hanâbile**, (thk. Abdurrahman Süleyman el-Useymin, Riyad, 1419/1998.

²⁵ Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdullâh Şihâbuddîn Yâkût b. Abdullâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî, **Mu’cemu’l-udebâ ev irşâdu’l-erîb ilâ marifeti’l-edîb**, (nşr. İhsân Abbâs), Dâru’l-ğarbi’l-İslâmî, Beyrut, 1993.

²⁶ İbnu’l-Kıftî, Cemâluddîn Ebu’l-Hasan Ali b. Yûsuf, **İhbâru’l-Ulemâ bi-Ahbâri’l-hukemâ** (Târîhu’l-hukemâ), (nşr. İbrâhîm Şemseddîn), Dâru’l-kutûbi’l-‘ilmîyye, Beyrut, 2005.

en önemli kaynaklarından biri olarak kabul edilen **Uyûnu'l-enbâ fî tabakâti'l-etıbbâ'sı**,²⁷ İbn Hallikân'ın (ö. 681/1282) **Vefeyâtu'l-a'yân**'ı²⁸ ve Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî (ö. 748/1348) tarafından kaleme alınan **Târihu'l-İslâm ve Vefeyâtu'l-meşâhîr ve'l-a'lâm**²⁹ adlı eseri de kaynaklarımız arasında yer almaktadır. Bununla birlikte ez-Zehebî'nin, başta muhaddisler olmak üzere, alanında en meşhur olan yedi bin kadar ismin yer aldığı ve onları tabakalar halinde tanıttığı **Siyeru A'lâmi'n-nubelâ**³⁰ adlı eseri araştırmamız açısından daha çok yararlandığımız bir kaynak olmuştur. Ayrıca, es-Subkî'nin (ö. 756/1355) **Tabakâtu's-Şâfi'iyyeti'l-kubrâ'sı**³¹ ve es-Safedî'nin (ö. 764/1363) **el-Vâfi bi'l-vefeyât**'ı,³² ayrıca çağdaş biyografik eserlerden Muhsin Emîn el-Âmilî'nin (ö. 1371/1952) **A'yânu's-Şî'a'sı**³³ referans kaynaklarımız arasında yer almış ve bu eserlerden özellikle kişisel biyografiler noktasında yararlanılmıştır.

Araştırmalar

Yukarıda adı geçen genel kaynaklara ek olarak çalışmamıza katkı sağlayan, yön veren ve ufuk açıcı bilgiler ihtiva eden araştırmalardan da yararlandık. Bu çalışmaların en başında yer alan ve Büveyhîler Devleti tarihini genel olarak ele alan Hasan Muneymine'nin **Tarihu Devleti'l-Buveyhiyye** adlı eseridir. Türkçe'ye de tercüme edilen³⁴ bu eserden de istifade edilmiştir. Joel L. Kraemer'in **Humanism in the Renaissance of Islam** adlı eseri³⁵ de kaynaklarımız arsında yer alan önemli bir araştırmadır. Eserde, dönemin özelliklerine, özellikle de ulemânın ilmî faaliyetlerine ve ilim merkezlerine dair verilen bilgilerden istifade edilmiştir. Buna benzer bir diğer çalışma ise Adam Metz'in, **Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti: İslâm'ın**

²⁷ İbn Ebû Usaybia, Muvaffakuddîn Ebu'l-Abbâs Ahmed b. el-Kâsım b. Hâlife b. Yûnus es-Sadî el-Hazrecî, **Uyûnu'l-enbâ fî tabakâti'l-etıbbâ**, (thk. Âmir en-Neccâr), 1. Baskı, Dârü'l-maârif, Kahire, 1996

²⁸ Ebu'l-Abbâs Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed, **Vefeyâtu'l-a'yân** (nşr. İhsân Abbas), Beyrut, 1398/1978.

²⁹ Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, **Târihu'l-İslâm ve vefeyâtu'l-meşâhîr ve'l-a'lâm**, (thk. Ömer Abdusselâm Tedmurî), Dârü'l-kutubi'l-Arabî, Beyrut, 1410/1990.

³⁰ Zehebî, **A'lâmi'n-nubelâ**, (thk./nşr. Şuayb el-Arnâvût vd.), Muesssetu'r-risâle, Beyrut, 1417/1996.

³¹ Ebû Nasr Tâcuddîn Abdulvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi es-Subkî, (ö. 771/1370), **Tabakâtu's-Şâfiyyeti'l-kubrâ**, (thk. Abdulfettâh M. el-Hulv- Mahmûd M. et-Tanâhî) Kahire, 1383/1964.

³² Ebu's-Safâ Salâhuddîn Halîl b. Aybeg es-Safedî, **el-Vâfi bi'l-vefeyât**, (thk. Ahmed Arnâvût), Dârü lhyâi't-turâs, Beyrut, 1420/2000.

³³ Muhsin Emîn el-Âmilî, **A'yânu's-Şî'a**, (thk. Hasan el-Emîn) Dârü't-teâruf, Beyrut, 1403/1983.

³⁴ **Büveyhîler Devleti Tarihi**, (çev. Tarık Akarsu), İstanbul, 2021.

³⁵ Joel L. Kraemer **Humanism in the Renaissance of Islam**, Brill Publishers, Leiden, 1992.

Rönesansı³⁶ adıyla Türkçe'ye çevrilen eseridir. IV/X. yüzyılda İslam devletinin siyasî, sosyal, idarî, ekonomik ve bilimsel durumunu anlatması bakımından oldukça zengin bir içeriğe sahiptir. Dolayısıyla kitabın birçok yerinde Büveyhîler hakkında bilgi vermesi hasebiyle kendisinden yararlanılmıştır.

Mafizullah Kabir'in **The Buwayhid Dynasty of Baghdad**, Syed Waheed Akhtar'ın **Early Shi'ite Imâmiyyah Thinkers** gibi çalışmalar ve Madelung'un **Dinî Ekoller ve Mezhepler** adıyla Türkçeye tercüme edilen eseri de araştırma kaynaklarımız arasında yer almaktadır. Ayrıca çalışmamızda istifade ettiğimiz çağdaş kaynaklardan bir diğeri de Reşâd Abbâs Ma'tûk'un **el-Hayâtu'l-'ilmiyye fi'l-Irâk hilâle'l-'asri'l-Buveyhî (334-447/945-1055)**³⁷ adlı doktora çalışmasıdır. Büveyhî hâkimiyetindeki Irak bölgesinde yaşamış olan âlimler ve ilmî faaliyetleri açısından bize katkı sağladığını söylememiz gerekir.

Büveyhîler hakkında ülkemizde yapılmış olan araştırmalarla ilgili de kısaca bilgi vermek yerinde olacaktır. Bu bağlamda Büveyhîler dönemi hakkında istifade ettiğimiz Ahmet Güner'in "Büveyhîler'den Adududdevle ve Dönemi" adlı doktora çalışması, Büveyhîler'in **Şii-Sünnî Siyaseti** ile **Biyografilerle Adudî Hastanesi Tarihi** adlı eserleri, ayrıca bu konudaki makaleleri ve ansiklopedi maddeleriyle de çalışmamıza katkı sunmuştur. Bunların yanı sıra Khanoghan Hacıyev'in³⁸ "Irak Büveyhîleri'nin Kuruluşu ve Muizzuddevle Dönemi (334-356/945-967)"; Kobra Esmaeilî'nin "Rey Şehrinin Tarihsel Coğrafyası ve Siyasî Tarihi (Fethinden Selçuklular'ın Sonuna Kadar)"; Cihan Gençtürk'ün "Büveyhîler'in İran Hâkimiyeti"³⁹ ve İsmet Burak Batır'ın "Büveyhîler ve Selçuklular Döneminde Hûzistân Eyaleti (945-1194)" isimli doktora tezlerinden de istifade edilmiştir. Ayrıca Süleyman Genç'in "Fâtımî-Abbâsî-Selçuklu Münasebetleri ve Besâsirî İsyanı" adlı doktora tezi ile "Halife el-Kâdir Döneminde Bağdat'ta Yaşanan Dinî-Siyasî Hadiseler ve Onun Sünnî Siyaseti" adlı makalesi ve Seyfullah Korkmaz'ın "Arslan'u'l-Besâsirî ve Zamani" adlı Doktora çalışması da ihtiva ettikleri bilgilerle çalışmamıza katkı sunmuşlardır.

³⁶ Adam Metz, **Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti: İslâm'ın Rönesansı** (çev. Salih Şaban), İnsan Yayınları, İstanbul, 2000.

³⁷ Reşâd Abbâs Ma'tûk, **el-Hayâtu'l-'ilmiyye fi'l-Irâk hilâle'l-'asri'l-Buveyhî (334-447/945-1055)**, Mekke, 1418/1997.

³⁸ Khanoghan Hacıyev, "Irak Büveyhîleri'nin Kuruluşu ve Muizzuddevle Dönemi (334-356/945-967)", (Doktora Tezi), **Marmara Üniversitesi SBE.**, İstanbul, 2008.

³⁹ Cihan Gençtürk, "Büveyhîler'in İran Hâkimiyeti", Atatürk Üniversitesi **TAE**, (Doktora Tezi), Erzurum, 2020.

Yukarıda zikredilen çalışmaların yanında ülkemizdeki ilmî ve akademik camianın bir ürünü olan Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'nden, ayrıca Türkiye'de Mezhepler Tarihi alanında Büveyhîler dönemini konu edinen çalışma ve doktora tezlerinden de istifade edilmiştir. Dolayısıyla kaynakçada yer alan çağdaş araştırmaların da çalışmamıza önemli bir katkısının olduğunu söylemek mümkündür.

Büveyhîler'in Ortaya Çıktığı Dönemde Dinî, Siyasî ve Sosyo-Kültürel Yapı

Büveyhîler, adlarını Sâsânî Hükümdarı Behrâm-ı Gûr'un soyundan olduğu rivayet edilen Büveyh (Bûye) b. Fennâ (penah) Hüsrev'den alan,⁴⁰ aslen Hazar Denizi'nin Güney-Batı kıyıları ile Kuzey İran bölgelerini kapsayan, küçük ve dağlık bir yer olan "Deylem"⁴¹ bölgesinden çıkmış bir ailedir.⁴² Buna nispetle "Deylemliler" diye de adlandırılırlar. İlk başta Mecûsî ve Putperest olan Deylemliler, IV/X. asra doğru Ali evladından Hasan el-Utrûş'un⁴³ çabaları sonucunda İslâm'a girmiş ve Şîa'nın Zeydiyye kolunu benimsemişlerdir.⁴⁴ Büveyhîler, Arap hâkimiyetini ve hilâfeti temsil eden Abbâsîler'in etkin varlığının giderek ortadan kalktığı bir zamanda, diğer birçok hanedanın yaptığı gibi bağımsızlıklarını ilan ederek kendi devletlerini kurmuş

⁴⁰ İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VIII, s. 220; Hamdullah Mustevfî-yi Kazvînî, Ebû Bekr b. Ahmed b. Nasr, **Nuzhetu'l-Kulûb**, (nşr., Muhammed Debîr-i Siyâki), Tahran, 1336/1958, s. 409; Ali Asğâr Fakîhî, **Âl-i Büveyh ve ovzâ-yi zamân-i işân bâ numûdârî ez zindegî-yi merdom-i der ân asr**, İntişârât-i sebâ, Tahran, 1322, s. 87. Zettersten ise onların soyunun Sâsânî Kisrası Behram-ı Gur'a ait olmayıp ancak onun büyük vezîri Mihr Narsî'ye dayandığını iddia etmiştir. K. V. Zettersten, "Büveyhîler", **İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 1961, c. II, s. 843. Bazı tarihçiler onların siyâhî asıllı olduğunu kabul eder. Bir grup tarihçi de onları Araplar'dan Benû Dabbe'ye nispet ederler. Bu konuda farklı görüşler için bkz. H. İ. Hasan, **İslam Tarihi**, s. 389; **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, (Ed. Hakkı Dursun Yıldız), İstanbul, 1987, c. V, s. 509; Seyfullah Korkmaz, "Irak Büveyhîleri Dönemi Paraları ve Bunların Tarihi değeri", **Erciyes Üniversitesi SBE Dergisi**, Sayı: 8, Yıl: 1999, s. 325.

⁴¹ Ebû İshâk İbrahim b. Muhammed el-Fârisî el-İstahrî (ö. 340/952 [?]), **Kitâbu'l-mesâlik ve'l-memâlik**, Leiden, 1967, s. 204-207; İbrâhîm Selmân el-Kurevî, **el-Buveyhiyyûn ve'l-hilâfeti'l-Abbâsiyye**, Şebeketu kutubi's-Şîa, İskenderiyye, 2008, s. 30-35.

⁴² Muhammed Musfir ez-Zehrânî, **Nizâmu'l-vizâre fi'd-devleti'l-Abbâsiyye (h. 334-590)** "Büveyhîler ve Selçuklular Dönemi", Beyrut 1400/1980, s. 19.

⁴³ Hasan el-Utrûş (en-Nâsır Lilhak) hakkında bkz. İsa Doğan, "Hasan el-Utrûş", **TDV İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 1997, c. XVI, ss. 356-358.

⁴⁴ İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VI, s. 480-81; Ebû'l-Abbâs el-Hasenî, "Kitâbu'l-Mesâbîh", **Ahbâru Eimmeti'z-Zeydiyye fi Taberistân ve Deylemân ve Cîlân**, (nşr. Wilferd Madelung), Beyrut, 1987, ss. 53-75, s. 71-72. Ayrıca bkz. Reşâd Abbâs Ma'tûk, **el-Hayâtu'l-İlmiyye fi'l-İrâk hilâle'l-asri'l-Buveyhî (334-447/945-1055)**, Mekke 1418/1997, s. 65-66; Saylık, **Abbâsîler'de Darbeler**, s. 191; el-Kurevî, **el-Buveyhiyyûn ve'l-hilâfeti'l-Abbâsiyye**, s. 73-75; Mehmet Azimli, "Abbâsî Hilâfeti'nde Büveyhî Egemenliği", **İslam Tarihi ve Medeniyeti, Abbâsîler (I)**, (Edt. Mehmet Şeker vd.) 1. Baskı, Siyer Yayınları, İstanbul, 2018, c. V, s. 419; Gülistan Ünal, "Büveyhîler Hilâfeti Abbâsîlerden Neden Almadılar", **PESA International Journal of Social Studies**, 2018, c. IV, sy. 3, ss. 405-416, s. 407.

ve İslâm dünyasının önemli bir kısmında iktidarı ele geçirmiştir.⁴⁵ Mahalli hanedanlar içerisinde çok hızlı bir şekilde kurulma sürecini tamamlayan Büveyhîler, özellikle hilâfet merkezi Bağdat'ı ele geçirmek ve Şîî bir hanedan olarak Abbâsî hilâfetini denetim altına almakla şaşırtıcı bir başarı elde etmişlerdir.

Büveyhîler'in yüz on yıllık bir dönemde (334-447/945-1055)⁴⁶ hüküm sürdükleri Bağdat, bu dönemde, İslâm âleminde ortaya çıkmış bütün inanç ve düşüncelerin iç içe olduğu, neredeyse bütün mezhep temsilcilerinin bulunduğu ve aynı zamanda birbirleriyle mücadele ettikleri bir yerdi.⁴⁷

Ele aldığımız dönemin önemli kültür merkezlerinden birisi olan Hûzistan'da⁴⁸ hâkim durumda olan Mu'tezile mezhebi idi. Mu'tezilenin hiçbir yerde olmadığı kadar bu bölgede güçlü olduğu belirtilmektedir.⁴⁹ Fâris⁵⁰ bölgesinde ise -günümüzün aksine- nüfusun çoğunluğu Sünnîlerden oluşmaktaydı. Şîîler ise Fâris körfezinin sahillerinde yaşamaktaydı. Bu sahil şeridi aynı zamanda Şîî hareketlerin merkezlerinden biri olma özelliğini de taşımaktaydı. Bu bölgeye yerleşmelerinin nedeni de muhtemelen Şîî hareketlerin merkezlerinden biri olan Arap yarımadasına yakın olmasındandı. Yönetici sınıfın Şîî olmasına rağmen bölge halkının dinî anlayışında kayda değer bir değişikliğin olmaması da dikkat çekicidir.⁵¹ Ayrıca Fâris'in, davalarını yaymak için Hilâfet merkezinden uzak olan Horasan ve Taberistan gibi bölgelere yönelen Şîî imamların merkezi ya da sığınağı olmaması da önemli bir husustur.⁵² Kirmân⁵³ bölgesine baktığımızda da büyük çoğunluğun Sünnî olduğu ve Şîa'nın sadece dağlık alanlardaki bazı yerlerde yaygın olduğu belirtilmektedir.⁵⁴ Dolayısıyla Büveyhîler döneminde; iktidar, Şîî olmasına rağmen

⁴⁵ Bkz. İbn Miskeveyh, **Tecâribu'l-Umem**, c. II, s. 85; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VII, s. 205-206; ez-Zehrânî, **Nizâmu'l-vizâre**, s. 20-21; el-Kurevî, **el-Buveyhiyyûn ve'l-hilâfeti'l-Abbâsiyye**, s. 7-8.

⁴⁶ ez-Zehrânî, **Nizâmu'l-vizâre**, s. 21.

⁴⁷ Halkın çoğunluğu Sünnîler'den ve genellikle Bağdat'ın Kerh bölgesinde toplanmış olan Şîîlerden oluşmaktaydı. Bkz. Şemsuddîn Ebu Abdullâh Muhammed b. Ahmed el-Makdisî, **Ahsenu't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlim**, BGA, c. III, Leiden, 1967, s. 126.

⁴⁸ Hûzistan için bkz. İbn Havkal, Ebu'l-Kâsım, Muhammed b. Ali en-Nasîbî (IV. /X. yüzyıl), **Kitabu sûretu'l-arz**, (nşr. Dâru mektebeti'l-hayât), Beyrut 1992, s. 225-233.

⁴⁹ Ebu İshâk İbrahim b. Muhammed el-İstahrî, **Kitâbu mesâliki'l-memâlik**, BGA I, Leiden, 1967, s. 91; İbn Havkal, **Kitabu sûretu'l-arz**, c. II, s. 229-230; Makdisî, **Ahsenu't-tekâsîm**, s. 407-408.

⁵⁰ Bkz. İbn Havkal, **Kitabu sûretu'l-arz**, c. II, s. 234-238.

⁵¹ İbn Havkal, **Kitabu sûretu'l-arz**, s. 240-242.

⁵² İbn Havkal, **Kitabu sûretu'l-arz**, s. 317-320.

⁵³ Kirmân için bkz. İbn Havkal, **Kitabu sûretu'l-arz**, c. II, s. 266-272.

⁵⁴ İbn Havkal, **Kitabu sûretu'l-arz**, c. II, s. 245-247; Makdisî, **Ahsenu't-tekâsîm**, s. 468-469.

halkın dinî tercihlerinde kayda değer bir değişiklik yaşanmamış ve Büveyhîler'in merkezi olan Fâris bölgesi bile Sünnî çoğunluğu oluşturan yapısını korumuştur.⁵⁵

Büveyhîler'in hilâfet merkezi Bağdat'ı ele geçirmesi ise tam bir kırılma noktası olmuştur. Bu esnada Bağdat'a göre batıda yer alan bölgede Şîîlerin başka bir kanadı olan Fâtımîler yer almaktaydı. İran, Irak, Mısır ve Şâm gibi son derece önemli yerlerin bulunduğu bu coğrafyada, tonları farklı olsa da artık Şîî olan devletlerin de varlığı söz konusuydu. Dolayısıyla IV/X. ve V/XI. asırlarda, Selçuklular'ın İslâm dünyasına girmelerine kadar devam eden tarihsel süreçte, Şîîlerin siyasî sahadaki bu başarısıyla birlikte dinî, ilmî ve sosyo-kültürel açıdan da dikkat çekici bir hareketlilik yaşanmıştır. Başta Abbâsîler'in başkenti Bağdat olmak üzere birçok bölgenin Şîîler tarafından ele geçirilmesi, İslâm siyasî tarihi hatta İslâm mezhepleri tarihi açısından oldukça önemlidir.

Söz konusu bu gelişmeler, artık İslâm devletindeki merkezi yapının kaybolduğunu göstermektedir. Abbâsî halifesi Vâsık'ın hilâfetinin sonundan (232/847) itibaren halifelerin otoritelerinin fevkalade zayıflaması ve vilâyetlerin "nâib valiler" tarafından idare edilmeye başlaması nihai olarak Abbâsî Devleti'nin parçalanmasına sebep olmuştur. Nitekim Abbâsî topraklarında Tâhirîler, Saffârîler, Sâmânîoğulları, Tolunoğulları, İhşidîler, Hamdânîler ve Büveyhîler gibi farklı devletler (tavâif-i mülûk) ortaya çıkmıştır.⁵⁶ Bunlardan Büveyhîler (320-453/932-1062) Türklerin nüfuzunu kırarak⁵⁷ bir asırdan fazla bir müddetle (334-447/945-1055),

⁵⁵ Bkz. Ebû İshâk İbrahim b. Muhammed el-İstahrî el-Fârisî, **Ülkelerin Yolları**, (çev. Murat Ağarı), Ayışığı Kitapları, İstanbul, 2015, s. 84.

⁵⁶ Ahmed Emîn (Ahmed Emîn b. İbrâhîm et-Tabbâh, **Zuhru'l-İslâm**, Dâru'l-kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1945, c. I, s. 91; Emîne Baytâr, **Târîhu el'asri'l-Abbâsî**, el-Câmi'atu Dimeşk, 4. Baskı, Dimeşk, 1417/1997, s. 257, 279-309; Heribert Busse, **Chalif und Grosskönig**, Universitäts -Und Landesbibliothek Sachsen- Anhalt (ULB), Würzburg, 2004, s. 601; Ahmet Güner-Mehmet Azimli, Abbâsîler Döneminde Kurulan Devletler, "Büveyhîler", **İslam Tarihi ve Medeniyeti**, (Edt. Mehmet Şeker vd.), Siyer Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2018, c. VII, s. 524,527.

⁵⁷ Abbâsî halifeleri, Me'mun döneminde (198-218/813-833) Avâsım ve Mu'tasım döneminde de (218-227/833-842) Sâmerrâ şehirlerinin kurulması (221/836), Türkler' in siyasî açıdan büyük bir güç haline gelmesinde etkili olmuştur. Daha sonra Türkler 'in karşısında siyasî otoritesini kaybeden Abbâsî Halifelerinin iktidarda, hatta hayatta kalmaları Türkler 'in insafına kalmıştı. Özellikle Bâbek olayı/isyani sonrası yönetimde söz sahibi olmaya başlayan Türk komutanların rekabeti, Abbâsî Devleti'nin dağılma sürecini hızlandırmıştır. Bkz. Zekeriya Kitapçı, **Orta Doğu'da Türk Askerin Varlığının İlk Zuhuru**, İstanbul, 1987, s. 44, 76; Adem Apak, **Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi Abbâsîler Dönemi**, IV, İstanbul, 2016, s. 259- 260.

Abbâsî halifelerinin sadece birer sembol haline geldiği⁵⁸ Bağdat'ta yegâne hâkim konuma yükselmişlerdir. Aslında Büveyhî hâkimiyeti öncesinde Abbâsî halifeleri zaten etki ve yetkilerini yitirmiş durumdaydı. Nitekim Büveyhîler'den önce emîru'l-umerâlık⁵⁹ döneminde, emîrin yanında halifenin konumuna ilişkin verilen bilgilere bakıldığında; vezîrlik makamının özünden uzaklaştığı (dejenere olduğu) ve saf dışı kalan vezîrin resmî törenlerde halifenin yanında bulunma dışında bir işlevinin kalmadığı anlatılmaktadır. Dolayısıyla işleri emîru'l-umerâ İbn Râik ve onun kâtibi yürütüyordu. İbn Râik'ten sonra gelen emiru'l-umerâlar (Tüzün ve İbn Şirzâd) zamanında da vaziyette bir değişiklik olmamıştır. Hazinesinin (Beytulmâl) de emîrlerin kontrolünde olduğu ve vilâyetlerden gelen gelirlerin emîrlerin hazinesine aktarıldığı, ayrıca hazineye istedikleri gibi tasarrufta bulunurken halifenin harcamalarını da onların belirlediği kaydedilmektedir. Çeşitli vergilerle adeta mahkûm edilen halk, bununla da kalınmayarak muhbirler aracılığıyla malları da tespit edilince Bağdat'ı terk etmek zorunda kalmıştır. Bununla birlikte saldırıların, yağmaların ve soygunların da oldukça arttığı Bağdat'ta, halkın artık dışarıdan gelebilecek tehlikelerden değil devletin bizzat kendisinden korkar olduğu belirtilmektedir.⁶⁰

Abbâsîler'in hızlı bir çöküşün içine girdiği ve emîru'l-umerâların hüküm sürdüğü döneme, aynı zamanda Büveyhîler'in yükselişine şahitlik etmiş olan Hamza el-İsfahânî (ö. 360/971?), kaos ve anarşinin 308/921 yılından itibaren Bağdat'ta yirmi beş yıl, Abbâsî halifesi Muktedir-Billâh'ın (ö. 320/932) öldürülmesinin ardından da on üç yıl devam ettiğini kaydetmektedir⁶¹ ki bu tarih, Büveyhîler'in Bağdat'ı ele geçirdiği

⁵⁸ Bkz. İbnu'l-Kassâr, Ebu'l-Hasan Alî b. Ömer el-Bağdâdî, **Mukaddime fi usûli'l-fıkh** (thk. Mustafa Mahdum), Riyad 1420/1999, neşreden giriş, s. 17; Mutlu Saylık, **Abbâsîler'de Darbeler (132/750-447-1055)**, İlâhiyât Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 2021, s. 198.

⁵⁹ Bazı İslâm devletlerinde çeşitli idarî yetkilere sahip kumandanlara verilen unvan. İlk defa Halife Râzî-Billâh tarafından vezîrlik, hâciblik ve valilik gibi bir kurum olarak 324/936 yılında kurulan ve İbn Râik ile başlayan '*emîru'l-umerâlık*' kısa bir süre sonra devlet adamları, özellikle de ordu komutanları, arasında bir rekabet ve mücadeleye dönüşmüştür. İbn Râik'ten sonra bir Türk komutan olan Ebu'l-Huseyn Beckem et-Türkî (ö. 329/941) 938 yılında emîru'l-umerâlık görevine getirilmiş, ardından 945 yılına kadar yine Türk asıllı komutanlardan Tüzün el-Muzaffer bu göreve getirildi. Ardından (945) Halife Müstekfî-Billâh daveti üzerine Dâruhilâfe'ye giren Büveyhîler'den Ahmed, Halife tarafından Muizzuddevle unvanı ile emîru'l-umerâ tayin edildi. Bkz. Hakkı Dursun Yıldız, "Emîru'l-umerâ", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamsansiklopedisi.org.tr/emirul-umera> (10.07.2021). 11. c. s. 158-159

⁶⁰ Miskeveyh, **Tecâribu'l-umem**, c. I, s. 351-352; Baytâr, **Târîhu el'asri'l-Abbâsî**, s. 332-337. Büveyhîler'in Bağdat'a hâkim olmadan önce Abbâsî Hilâfeti ve Bağdat'taki durum hakkında geniş bilgi için bkz. Adnan Jarso Golole, **Bağdat Büveyhîler'in Eline Düşerken (279-334/892-945)**, Siyer Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2021.

⁶¹ Hamza b. el-Hasan el-İsfahânî, **Târîhu Sinî mulûki'l-arz ve'l-enbiyâ**, Dâru Mektebeti'l-hayât, b.y.y, 1961, s. 154.

tarihtir (334/945). Dolayısıyla el-İsfahânî, bu kaos ve anarşi döneminin Büveyhî emîri Muizzuddevle'nin Bağdat'ı ele geçirmesiyle sona erdiğini söylemektedir.⁶² Buna göre, Büveyhîler'den önce Abbâsî hilâfeti zaten etkinliğini çoktan kaybetmiş ve halifeler yetkilerinin birçoğunu emiru'l-umerâlara devretmişti. Mamafih Büveyhîler'in Bağdat'a girmesiyle halifelerin konumunda bir değişme olmamıştır. Emîru'l-umerâlığın bir devamı niteliğinde olan Büveyhîler döneminde halifelerin yetkileri daha da kısıtlanmış ve hangi yetkileri kullanacakları Büveyhî emirleri tarafından belirlenmiştir.⁶³

IV/X. asrın başında, Abbâsîler'in güç kaybı yaşamasıyla birlikte hilâfetin sahip olduğu topraklar çeşitli güç odaklarının kontrolüne geçmiştir. Ancak söz konusu topraklarda kontrolü ele geçirenlerin çoğunlukla Şîî olması⁶⁴ dikkat çekici olmuştur. Bu bağlamda, İsmâiliyye Şîası'na mensup Fâtımîler Kuzey Afrika, Şâm ve Hicaz'a,⁶⁵ Karmatîler ise Fars körfezi ve İran'ın güneyine hâkim olmuşlardır. Yemen'de Zeydîler nüfuzlarını arttırırken, İmâmiyye'ye mensup Hamdânîler de Şâm ve Irak'ın bir kısmını ele geçirmişlerdir.⁶⁶ En önemli gelişme ise önceleri Zeydî oldukları ve daha sonra İmâmiyye'ye katıldıkları⁶⁷ belirtilen Büveyhîler'in Abbâsî İmparatorluğunun hilâfet merkezi Bağdat'a hâkim olmasıyla yaşanmıştır.

Zamanla Mısır, Şâm ve Hicaz bölgesine egemen olduktan sonra⁶⁸ bu bölgeleri Şîiliğin merkezi haline getiren Fâtımîler, 357/968 yılında Kahire'yi başkent olarak ilan etmiştir. Mısır'da da Abbâsî halifesinin yerine Fâtımî halifesi Muizz-Lidinîllâh'ın ismi

⁶² Busse'ye göre de yüzyılın başından sonra zaten halifelik merkezi gücünü kaybetmişti ve bu karışıklık döneminden sonra Bağdat'taki durumu istikrara kavuşturacak olan Büveyhîler idi. Bkz. Heribert Busse, "Iran Under the Buyids", **The Cambridge History Of Iran**, The Period from the Arab Invasion to the Saljuqs, (Edt. R. N. Frye), Volume 4, 2008, s. 251.

⁶³ Mafizullah Kabir, "The Relation of the Buwayhid Amirs with the Abbâsîd Caliphs", **Journal of the Pakistan Historical Society**, 2, 1954, s. 228. Ayrıca bkz. Saylık, **Abbâsîler'de Darbeler**, s. 191-201.

⁶⁴ Bkz. Hamilton Alexander Rosskeen Gibb, "An Interpretation of Islamic History II", **The Islamic World**, Vol, 45, Issue 2 (1955), s. 121.

⁶⁵ Bkz. Süleyman Genç, "Fâtımî-Abbâsî-Selçuklu Münasebetleri ve Besâsîrî İsyanı", (Doktora Tezi), **Dokuz Eylül Üniversitesi SBE**, İzmir, 1995, s. 41; Güner-Azimli, "Büveyhîler", **İslam Tarihi ve Medeniyeti**, c. VII, s. 527.

⁶⁶ Busse, **Chalif und Grosskönig**, s. 601-602.

⁶⁷ Akoğlu'na göre; Büveyhîler'in Zeydiyye ya da İmâmiyye'ye nispet edilmeleri tartışmalı bir konudur. Büveyhîleri belli bir mezhebin temsilcisi olarak görmek ziyade, siyaseti önceleyen bir politik anlayışın temsilcileri olarak görmek, tarihî ve sosyal gerçeklik açısından daha uygundur. Bkz. Muharrem Akoğlu, "Büveyhîler'in Mezhebî Eğilimleri/Politikaları Üzerine", **Bilimname** 7/17 (Aralık 2009), 138.

⁶⁸ Yunus Emre Aydın, "Fâtımîler Devleti'nin Kuruluşunda Kutâme Kabilesinin Rolü ve Mağrib'de Fâtımî-Kutâme İlişkileri (762-972)", **Anasay Dergisi**, sayı III, yıl 2018, s. 80.

hutbelerde okunmuş ve sikkelere yazılmıştır. Bu durum İslâm dünyasında, Bağdat'tan sonra Mısır ve Şâm'ın da Şiîliğin merkezi haline gelmesine neden olmuştur. Ayrıca 365/976 yılında İslâm'ın kalbi olan Mekke'de hutbenin Muizz-Lidinîllâh adına okutulması,⁶⁹ İslâm tarihinde ilk defa Şiî hilâfetinin tesis edilmesine ve Şiîlerin İslâm âlemine hâkim olmasına yol açmıştır.⁷⁰ Buna ilişkin olarak Kâdî Abdulcebbâr, 385/995 yılında kaleme aldığı **Tesbîtu delâilî'n-nubuvve** adlı eserinde, yeryüzünde sadece bazı noktalarda Abbâsî Devleti'nin varlık gösterdiğini (adının anıldığını) belirterek, Abbâsîler'in bulunduğu duruma işaret etmektedir.⁷¹ Nitekim IV/X. yüzyıl, Doğu'da Büveyhîler, Batı'da Fâtımîler ve diğer Şiî güçlerin siyaset ve toplumsal hayatta belirleyicilik gücünü elde etmelerinden dolayı, diğer bir ifadeyle Şiîlerin hem siyasî hem de sosyal ve entelektüel hayata hâkimiyetlerinden ötürü "Şiî yüzyılı" olarak da adlandırılmaktadır.⁷²

Büveyhîler'in Bağdat'a, Fâtımîler'in de Mısır ve Şâm'a hâkim olması⁷³ Şîa'nın İslâm dünyası üzerindeki etkisini arttırmış ve bu durum Tuğrul Bey'in Bağdat seferine kadar devam etmiştir. Onun Bağdat'a hâkim olmasıyla Büveyhîler dönemi sona ermiş ve İslâm tarihinde yeni bir sayfa açılmıştır.⁷⁴ Ancak Ehl-i sünnet inancı çerçevesinde kendilerine duyulan saygının artışı dışında Abbâsî halifelerinin konumunda pek bir değişiklik olmamıştır. Sadece, Büveyhîler'e son veren Selçuklular ile İranlıların etkisinden uzaklaşan hilâfet, zamanla yerini Türklerin etkisine bırakmıştır.

⁶⁹ İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VII, s. 310-311; Eymen Fuad Seyyid, "Fâtımîler", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, c. XII, İstanbul 1995, s. 229; Betül Yurtalan, "Abbâsîler'in Fâtımîler'le Mücadelesi ve Sünnîliğe Etkileri", (Doktora Tezi), **Ankara Üniversitesi SBE**, Ankara, 2022, s. 68.

⁷⁰ Merçil, Erdoğan, "Fâtımîlerin Dış Siyaseti" **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, V, (ed. Hakkı Dursun Yıldız), İstanbul, 1988, s. 210.

⁷¹ Kâdî Abdulcebbâr, **Tesbîtu delâilî'n-nubuvve**: Mucizelerle Hz. Peygamberin Hayatı, (çev. M. Şerif Eroğlu- Ömer Aydın), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2017, s. 815.

⁷² Marshall G. S. Hodgson, **İslâm'ın Serüveni**, İz Yayınları, İstanbul, 1993, c. II, s. 38. Bu yüzyıl için "Şiî yüzyılı" olarak adlandırılma veya nitelendirmenin zamanla yaygın bir şekilde kullanıldığı görülmektedir. Bazı örnekler için bkz. Muhammed b. el-Muhtar eş-Şankitî, **Haçlı Savaşlarının Etkisi Altında Sünn-Şiî İlişkileri**, (çev. İdris Çakmak), Mana Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2016, s. 88; Moojan Momen, **An introduction to Shi'i Islam: The history and doctrines of twelver Shi'ism**, Yale University, New Haven and London 1985, s. 82; Yurtalan, **Abbâsîler'in Fâtımîler'le Mücadelesi** s. 59; Ümit Toru, **Olgu ile Kurgu Arasında Eş'arî Geleneğin Şiîlik Algısı** Astana Yayınları, Ankara, 2020, 126 vd; Genç, "H. VI/ M. XI. Asırda Ehl-i Sünnet'in Yeniden Yükselişi", s. 273-274.

⁷³ Mumtaz Ali Tajddin Sadık Ali, **Brief History of Shia Ismaili Imams**, "Muizz (341-365/952-975), 14th Imam", Karachi, 2009, s. 40-42; Güner-Azimli, "Büveyhîler", **İslâm Tarihi ve Medeniyeti**, c. VII, s. 525.

⁷⁴ Hodgson, **İslâm'ın Serüveni**, c. II, s. 45.

BİRİNCİ BÖLÜM

İKTİDAR, ULEMÂ VE İLMÎ FAALİYETLER

1.1. Büveyhîler'in İdarî Yapısı ve Yönetim Modeli

Abbâsî topraklarında kurulmuş olan diğer hanedanlara nazaran, kurulma sürecini hızlı bir şekilde tamamlayan Büveyhîler, hilâfet merkezi Bağdat'ı ele geçirmek ve Abbâsî halifesini denetim altına almakla önemli bir başarı elde etmişlerdir.¹ Bu eylemleri ile Fâtımîlerin yapamadığını yapan Büveyhîler'in Bağdat'ı ele geçirip halifeyi etkisiz hale getirdikten sonra atacağı adım -Şîî düşüncede "siyaset, imamet ve hilâfetin" temel unsur olarak kabul edildiği göz önünde bulundurulduğunda- son derece önemliydi. Çünkü Büveyhîler'in mensup oldukları Şîî anlayış doğrultusunda bir hilâfet kurup kurmayacakları merak konusuydu. Nitekim Irak Büveyhîleri'nin kurucusu ve ilk hükümdarı Muizzuddevle (334-356/945-967)² başta Abbâsî hilâfetini lağvetmeyi düşünmüş, ancak o sıralarda kâtipliğini yapan Ebû Cafer es-Saymerî başta olmak üzere yakınındaki âkil adamlar, konjonktürel ortamın (dinî, siyasî, sosyal ve askerî)³ buna uygun olmadığını ifade ederek Muizzuddevle'yi düşüncesinden vazgeçirmiştir.⁴ Dolayısıyla Büveyhîler, Şîî bir hilâfet kurmaktan vazgeçip Abbâsî hilâfet sistemi içerisinde yer almayı tercih etmiştir.⁵

Hanedanlıklarını adem-i merkeziyetçi bir yapıda kurmuş olan Büveyhîler, Fâris- Hûzistan, Cibâl (İsfahân- Rey-Hemedân), Kirman ve daha sonra Irak/Bağdat olmak üzere dört ayrı bölgede hüküm sürmekle birlikte⁶ üç kardeş, İmâduddevle (ö. 338/949), Ruknuddevle (ö. 366/976) ve Muizzuddevle (ö. 356/967) yönetimi kendi

¹ Güner, "Büveyhîler Dönemi Çok Seslilik", s. 48; Edip Akyol, "Büveyhîler'in Bağdat Hâkimiyeti" **İslam Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 3, Bahar- 2018, s. 119-120; Saylık, **Abbâsîler'de Darbeler**, s. 193-197.

² Bkz. İbn Miskeveyh, **Tecâribu'l-Umem**, c. II, s. 85; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VII, s. 206; ez-Zehrânî, **Nizâmu'l-vizâre**, s. 20-21.

³ Konjonktürel ortam için bkz.; Mafizullah Kabir, **The Buwayhid Daynasty of Baghdad (334/946-447/1055)**, Calcutta 1964, s. 187; Ahmet Güner, **Büveyhîler'in Şîî-Sünnî Siyaseti**, Tıbyan Yayınları, İzmir, 1999, s. 41-44.

⁴ Bkz. Hemedânî, **Tekmile**, s. 354-355; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VIII, s. 452-453. Ayrıca bkz. Halil İbrahim Hançabay, **Abbâsîler Döneminde Vezîrlük (295-530/908-1136)**, Klasik Yayınları, İstanbul, 2017, s. 249-250; Nahide Bozkurt, **Abbâsîler (750-1258)**, İSAM Yayınları, 8. Baskı, Ankara, 2021, s. 109.

⁵ Güner, "Büveyhîler Dönemi Çok Seslilik", s. 49.

⁶ Yusuf el-İş, **Tarihu'l-asri'l-hilâfeti'l-Abbâsiyye**, Dimaşk, 1982, s. 197.

aralarında paylaşarak bölgeyi hâkimiyetleri altına aldılar.⁷ Dolayısıyla her şubenin ayrı bir emîri bulunmaktaydı.⁸

Büveyhîler hâkimiyet alanlarını, Abbâsî Hilâfedinin neredeyse bütün topraklarını kapsayacak şekilde genişletmiş olmalarına rağmen devletin üç ayrı Büveyhî emîri arasında bölüşülmesi, üç ayrı başkentin (Bağdat, Şîrâz ve Rey) oluşmasına neden olmuştur.⁹

İktidarının İşleyiş Biçimi

Büveyhîler'de çoklu veraset sistemine göre ölen emîrin çocuklarından biri başa geçerdi ve memleketin diğer bölgeleri çocuklar arasında pay edilirdi. Samsâmuđdevle, Bahâuđdevle ve kardeşleri Şerefuddevle'nin oğlu Ebû Ali örneklerinde olduğu gibi, bazen de ölen emîrin kardeşleri, emîrin çocuklarına mirasta rakip olurdu ve yapılacak paylaşım kendi aralarındaki rekabete bırakılırdı. Bu durum bölgelerin kaderini belirleyen bir kural haline gelmişti. Ölen emîrin çocuklarından hangisi erken davranıp bölgeye hâkimiyet ve ordunun kendisine itaat etmesini sağlarsa yönetime o geçerdi. Büveyhîler'in hâkim olduğu bölgelerden ve Büveyhîler'in merkezi konumunda olan Fâris bölgesi, ekonomik ve sosyal konumu itibarıyla istikrarlı bir bölge olduğu için ölen emîrin bütün çocukları için yönetimini ele geçirmeye çalıştığı bir hedef haline gelmişti. Öyle ki bu bölgenin hâkimiyetini ele geçirebilmek için vâris çocuklar arasında çok çetin mücadeleler yaşanırdı. Örneğin Adududdevle vefat ettiğinde, Irak'taki halefi Samsâmuđdevle'nin yapmış olduğu ilk icraat, kardeşlerini kendisinin temsilcileri olarak Fâris'e gönderip bölgeye hâkim olmak istemesi ve Kirman emîri olan büyük kardeşleri Şerefuddevle'nin kendisinden önce buraya hâkim olmasını engellemeye çalışmasıydı. Ancak Şerefuddevle'nin bölgeye daha önce gelmesi durumu onun lehine çevirmişti.¹⁰

Büveyhî emîrlerin her biri, kendi emîrliği ve ona bağlı olan bölgelerin mutlak ve tek hâkimiydi. Kendisine ait vezîri, ordusu, hazinesi ve diğer yönetim organları vardı. Kendi emîrliğindeki vezîrleri, ordu komutanlarını ve bölge yöneticilerini seçer ve

⁷ el-İş, **a.g.e.**, s. 189. Mahmut Şakir, **et-Tarihu'l- İslâmiyye**, by.y., 1991, c. VI, s. 149.

⁸ Merçil, "Büveyhîler", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, c. VI, s. 497; Güner-Azimli, "Büveyhîler", **İslam Tarihi ve Medeniyeti**, c. VII, s. 531-535.

⁹ Zuheyri, hicrî dördüncü asırdaki siyasî bölünmüşlüğü İslâm dünyasının diğer bölgelerinin gelişimine olumlu etkileri olduğunu belirtirken, aynı dönemde Bağdat'ın ilim merkezi olarak ününü kaybetmeye başladığına dikkat çekmiştir. Bkz. Mahmud Gannâvî ez-Zuheyri, **el-Edeb fî zillî benî Buveyh**, Matbbaatu'l-emâne, Kahire, 1949, s. 118-126.

¹⁰ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VII, s. 115; İbn Haldun, **Tarihu'l-İber**, c. III, s. 900.

istediği vergileri uygulardı. Ayrıca istediği zaman savaş ilan edebilirdi. Büveyhîler'in Irak emîri ise halifenin tüm yetkilerini ele geçirmişti. Halifenin elinde sadece hutbe, sikke ve kadıların tayini gibi yetkiler kalmışsa da bu yetkilere bile Büveyhî emîrleri ortak olmuşlardı. Fâris emîri, halifenin bölge üzerindeki tüm yetkilerini ele geçirmişti. Halifenin bu bölge ile ilişkisi, emîr ile yaptığı sözleşme, verdiği hediye ve lakap karşılığında emîrlikte kendi adına okunan hutbeden ibaretti.¹¹

Emîrin çok yakın adamlarından oluşan ve büyük yetkilerle donatılmış bir danışmanlar ekibi mevcuttu. Hatta bunlardan bazıları emîrliğin gerçek yöneticisi haline gelmişti. Emîr onların görüşünü almadan hiçbir işlem yapmamış, onların önerileri doğrultusunda vezîrleri, ordu komutanlarını ve yöneticileri tayin etmiş veya azletmiştir. Bunlar arasında en çok tanınmış olanı "usta" olarak bilinen Ebu'l-Hasan el-Kevkebî'dir. Bahâuddevle iş başına geldiği ilk dönemlerde kendisini Dîvân-ı inşâ'nın başına getirmişti. Çok kısa bir sürede yükselerek Bahâuddevle iktidarının yöneticisi ve hâkimi haline gelmiş ve Büveyhî emiri üzerinde neredeyse tam anlamıyla otorite kurmuştu.¹²

Büveyhîler, İran'da önceden hüküm süren devletlerin geleneğini sürdüren bir idarî yapıya sahiptir. Vezîrlük gibi idarî kurumları oluştururken, önceki devletlerin idarî yapılarından esinlenmişlerdir. Ancak, İran'daki Büveyhî şubeleri, bürokratik açıdan Irak'taki Büveyhîler'e kıyasla geride kalmıştır. Bunun nedeni, Irak Büveyhîleri'nin Bağdat'ı ele geçirdikten sonra Abbâsîler tarafından kurulan bürokratik yapıyı devam ettirmeleridir. Nitekim Büveyhîler'in hâkim olduğu yerlerin büyük bir kısmı daha önce Abbâsîler'in yönetimi altındaydı. Başka bir ifadeyle, daha önce geniş topraklara ve bir devlet geleneğine sahip olmayan Büveyhîler, idarî ve bürokratik anlamda tecrübeli olmadıklarından Abbâsîler'in mevcut bürokratik yapısını devam ettirmişlerdir.¹³

1.1.1. Büveyhîler'in Abbâsî Hilâfetine Bakışı

Abbâsî Hilâfeti, genelde, bağımsızlığını ilan etmek üzere ayaklanan valilerin veya bulundukları eyaletlerde kendi hâkimiyetlerini kurmaya çalışan ailelerin isyanlarını bastırmakta başarısız olduğunda onlarla anlaşma yoluna gitmiş ve

¹¹ Muneymine, **Büveyhîler Devleti Tarihi**, s. 185-187.

¹² İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VII, s. 145.

¹³ Gençtürk, "Büveyhîler'in İran Hâkimiyeti", s. 325.

Abbâsî hilâfetine boyun eğmeyi kabul etmeleri durumunda kendi bölgelerinde hâkimiyet kurmalarına izin vermiştir. Bununla birlikte Abbâsîler, en zayıf oldukları zamanlarda bile, kendilerini ortadan kaldırmaya yönelik tehditlere ve kalkışmalara asla izin vermemiş ve bertaraf etmeyi başarmışlardır. Bunu sağlamalarında halk nezdindeki manevi otoritelerinin etkili olduğunu söylemek gerekir. Çünkü sahip oldukları bu manevi otorite, yeri geldiğinde söz konusu tehditleri ve kalkışmaları önleyebilecek halk hareketini gerçekleştirmeye yetiyordu. Bundan dolayı Ali b. Buveyh Fâris'e hâkim olduktan sonra yaptığı ilk iş halifeye bağlılığını bildirip onayını almak oldu. Böylece hilâfetin hâkimiyetinde olduğunu göstererek emîrliğini meşrulaştıracak¹⁴ yasal bir zemine oturtmuştu.¹⁵

Muizzuddevle'nin Abbâsî hilâfetinin başkentini ele geçirip Abbâsî halifelerini denetim altına alması, o güne kadar görülmüş ve alışık olunan bir durum değildi. Aslında, Muizzuddevle, Bağdat'ta halife tarafından emîru'l-umera olarak görevlendirilmişti.¹⁶ Dolayısıyla Muizzuddevle bir emîru'l-umera olarak, halifeye bağlı ve ona karşı sorumlu olması gerekirken tam tersine o, halife üzerinde tam bir otorite sağladı.¹⁷ Bu olay aynı zamanda Şiîlere asırlardır arzu ettikleri Şiî Hilâfet kurma fırsatı da doğurmuştu. Başka bir ifadeyle Büveyhîler, halifelik kurumunu tamamen ortadan kaldırabilecek gücü elde etmişti. Ancak Abbâsîlerin yerine geçecek güçlü bir Şiî halife istemediklerinden kısmen politik, Fâtımîlerin Irak'ı kontrol etmesini istemedikleri için de biraz ideolojik sebeplerle Abbâsî hilâfetinin devamına izin vermişlerdir.¹⁸ Ayrıca Müslüman bir devletin siyasî olarak meşru sayılabilmesi ve

¹⁴ “Kendisine bir meşruiyet kaynağı aramayan, düzenleyici veya uygulayıcı gücünü bir değer ya da kritere bağlı kılmayan siyasî iktidar tipi düşünmek pek mümkün değildir. Siyasî iktidarın, gerek toplumdan farklılaşarak kutsallaştığı ya da kurumsallaştığı sosyal yapılanma türlerinde, gerekse bir bütün olarak toplumun elinde kaldığı sosyal yapılanma türlerinde, bir ilkeye ya da kanuna gönderme yapılmadan kullanılması mümkün değildir. Toplum, ister kendi kendisini yönetiyor olsun (demokrasi), ister kendisinden farklılaşmış bir odak tarafından yönetiliyor olsun, her durumda, yönetici güç, toplumu ne adına yönettiğini söylemek, dolayısıyla ‘meşrulaşmak’ zorundadır.” Böylece Büveyhîler, Sünnî Abbâsî hilâfet sistemi içerisinde yer alarak meşruluklarını sağlamış oldular. Bkz. Cemal Bali Akal, **Yasa ve Kılıç**, Engin Yayıncılık, İstanbul, 1995, s. 9.

¹⁵ Bkz. Muneymine, **Büveyhîler Devleti Tarihi**, s. 145.

¹⁶ Bkz. İbnu't-Tıktakâ, Ebû Ca'fer Safiyyuddîn (Celâluddîn) Muhammed b. Alî b. Tabâtabâ el-Hasenî el-Alevî, **el-Fahrî (Devlet İdaresi, Halifeler, Vezîrler Tarihi, 632-1258)**, (çev. Ramazan Şeşen), Bilge Yayıncılık, 1. Baskı, İstanbul 2016, s. 205.

¹⁷ İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VIII, s. 452-453; Bozkuş, **Büveyhîler ve Şiîlik**, s. 108; Bulut, **Şeyh Müfid**, s. 31;

¹⁸ Busse, “Iran Under the Buyids”, s. 250-251; eş-Şankıfî, **Sünn-Şiî İlişkileri**, s. 90; Azimli, “Abbâsî Hilâfetinde Büveyhî Egemenliği”, **İslam Tarihi ve Medeniyeti, Abbâsîler (I)**, c. V, s. 420, 425; Güner-Azimli, “Büveyhîler”, **İslam Tarihi ve Medeniyeti**, c. VII, s. 536; Ünal, “Büveyhîler Hilâfeti Abbâsîlerden Neden Almadılar”, s. 411.

ayakta kalabilmesi için halifeden onay alması gerekirdi. Nitekim Büveyhî hükümdarları, “Muizzuddevle, Ruknuddevle ve Adududdevle” gibi lakapları, Abbâsî halifelerinden almış ve meşruiyetlerini bu şekilde kazanmışlardır.¹⁹

Büveyhîler’i Şîî bir hilâfet kurma düşüncesinden vazgeçiren farklı engellerin bulunduğu dair çeşitli görüşler de bulunmaktadır.²⁰ Buna ilişkin olarak genelde üç ana konu üzerinde durulmaktadır: Birincisi, Büveyhîler’in hâkimiyet kurdukları başta Bağdat olmak üzere Irak ve İran topraklarında yaşayan halkın çoğunlukla Sünnî olup Abbâsî hilâfetine bağlı olması hasebiyle hilâfette yapılacak bir değişikliğe rıza göstermeyeceği ve buradan gelebilecek tepkilerin Büveyhî Hanedanını zaafa uğratması ihtimalidir. İkincisi, Şîî bir halifenin ileride Büveyhîler’in egemenlik ve bekâsı için tehdit oluşturabilecek bir faktör haline gelebileceği ihtimalinin mümkün sayılmasıdır. Zira Büveyhîler, Şîî bir hilâfet kurmak için Ali-Fâtima soyundan gelen birini tahta çıkarmak ve ona bağlılık göstermek zorundaydılar. Buna göre Büveyhîler’in ve onların iktidara gelmelerini sağlayan Deylemlî askerlerin dinen meşru kabul ettiği Alioğulları’ndan Şîî bir halifeye biat edildiği takdirde, gelecekte bu Şîî halifenin isteği doğrultusunda Deylemlî askerlerin Büveyhîler’e itaatten vazgeçmeleri söz konusu olabilirdi. Hâlbuki Sünnî Abbâsî hilâfetine biat edildiğinde Deylemlî askerler bu hilâfeti dinen meşru görmedikleri için böyle bir tehlikenin varlığı da söz konusu olmayacaktır. Dolayısıyla Alioğullarının emrinde olmaksızın hâkimiyet altına aldıkları Abbâsî halifeleri ile hareket etmek daha makul görünmektedir. Üçüncüsü de Büveyhîler’in sınırları dışında yer alan ve Abbâsî hilâfetine bağlı olan diğer hanedanlardan, özellikle de Büveyhîler’i İran’dan atmak için baştan beri mücadele eden Sâmânîler’in tepkisinden duyulan çekincedir.²¹

Son olarak, her ne kadar hilâfet tartışmalarında gündeme geldiği açıkça ifade edilmese de Şîî bir hilâfet kurmalarının önündeki önemli bir engel de Büveyhî

¹⁹ Bkz. İbnu’l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VII, s. 206; ez-Zehrânî, **Nizâmu’l-vizâre**, s. 21,28; Mehmet Nadir Özdemir, **Bağdat’ta Türk Egemenliği (1055-1157)**, Kömen Yayınları, Konya, 2008, s. 18; Azimli, “Abbâsî Hilâfetine Büveyhî Egemenliği”, **İslam Tarihi ve Medeniyeti -5- Abbâsîler (I)**, s. 420; Esmaeili, “Rey”, s. 111.

²⁰ Bkz. Bozkuş, **Büveyhîler ve Şîîlik**, s. 108; Bulut, **Şeyh Müfid**, s. 31; eş-Şankitî, **Sünn-Şîî ilişkileri**, s. 90; Azimli, **Hiz. Ali Neslinin İsyanları (X. Yüzyıla kadar Şîî karakterli hareketler)**, s. 119, 129, 130.

²¹ Clifford Edmund Bosworth, **İslâm Devletleri Tarihi**, (çev. Erdoğan Merçil-Mehmet İpşirli), Oğuz Yayınevi, İstanbul, 1980, s. 128-129; Ünal, “Büveyhîler Hilâfeti Abbâsîlerden Neden Almadılar”, s. 412.

ordusunda bir denge unsuru olarak bulunan Türk askerlerinin varlığıdır.²² Çünkü Büveyhîler'in, özellikle de Bağdat Büveyhîleri'nin ordusunda yer alan ve Deylemli askerlerin gücünü dengelemek üzere baştan beri önemli bir askeri unsur olarak hizmet etmekle birlikte giderek Irak'ta esas askeri unsur haline gelmiş olan Türk askerlerinin Sünnî Abbâsî Hilâfeti'ne bağlı oluşları da göz önünde bulundurulmuş olmalıdır.²³ Nitekim Muizzuddevle, vefatından kısa süre önce, oğlu Bahtiyar'ı yanına çağırarak ona; askerlerle her zaman istişare etmesini, Deylemli askerlerle iyi geçinmesini ve onlarla sorun yaşadığı takdirde Türk askerlerden destek almasını vasiyet etmesi bu hususta önemlidir.²⁴ Dolayısıyla Şîî bir hilâfet kurmaktan vazgeçen Büveyhîler, Ebu'l-Kâsım el-Mutî'-Lillâh'ı hilâfet sarayına getirterek hilâfet makamına oturtmuştur (334/946).²⁵

1.1.2. İktidarın Bir Parçası Olarak Abbâsî Halifeleri

Emevîler'den iktidarı devralmasıyla birlikte hilâfet merkezini Şâm'dan Irak'a taşıyan Abbâsîlerin (132-656/ 750-1258) ilk döneminde iktidara gelen kudretli halifelerle devlet yönetimindeki etkisi yaklaşık bir asır sürmüştür. Ancak Abbâsî Devleti'nin ikinci yüzyılından sonra bu durum değişmiştir. Abbâsî halifesi Mutevekkil-Alellâh'ın²⁶ Türk komutanlarının, veliahtlıktan çekilmeyi kabul etmeyen Muntasır'la birlikte düzenlediği suikast sonucunda Ca'ferî sarayında öldürülmesi (247/861) halifelerle Türk komutanları arasında siyasî bir mücadeleyi de beraberinde getirmiştir. Dolayısıyla bu mücadele, halifelerin otoritesinin zayıflamasında önemli bir etkiye sahip olmuştur. Bundan sonraki süreçte halifelerin, komutanların ve emîru'l-umerâların etkisi altında, siyasî nüfuzlarını kaybetmeye başladıkları ve daha sonra

²² Bkz. Busse, **Chalif und Grosskönig**, s. 606; Clifford Edmund Bosworth, "Military Organisation under the Buyids of Persia and Iraq", **Oriens**, XVIII/XIX, 1965/1966, ss. 143-167, s. 153; Ünal, "Büveyhîler Hilâfeti Abbâsîlerden Neden Almadılar", s. 410.

²³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Güner, **Şîî-Sünnî Siyaseti**, 20-44; Aynı müellif, "Şîî Yüzyılında yahut Büveyhîler Devrinde Bağdat'tan Bazı Yansımalar", **İslam Medeniyetinde Bağdat Uluslararası Sempozyum** (içinde), İstanbul, 2011, 1. cilt, s. 153-154.

²⁴ İbn Miskeveyh, **Tecâribu'l-umem**, c. II, s. 234.

²⁵ İbn Miskeveyh, **Tecâribu'l-umem**, c. II, s. 72-75, 85-87; Hemedânî, Ebu'l-Hasan Muhammed b. Abdulmelik, **Tekmiletu târihi't-Taberî**, (nsr. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, (Taberî, Tarih içinde), c. XI, Beyrut, ty. s. 354-355; İbnü't-Tıttakâ, **el-Fahrî**, s. 206.

²⁶ Abbâsî halifesi (205-247/847-861). Ebu'l-Fadl el-Mutevekkil-Alellâh Ca'fer b. Muhammed el-Mu'tasım el-Hâşimî el-Abbâsî (ö. 247/861). Bu dönem hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Celâluddîn Abdurrahmân es-Suyûtî, **Tarihu'l-Hulefâ**, (Dâr İbn Hazm), 1. Baskı, Beyrut, 1424/2003, s. 392-295; Suyutî, **Halifeler Tarihi**, (çev. Onur Özatağ) Ötüken Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2014, s. 357-368; Mahmûd Kırkpınar, "Mutevekkil-Alellah, Ca'fer b. Muhammed", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamsansiklopedisi.org.tr/mutevekkil-alellah-cafer-b-muhammed> (19.03.2022).

devletin yaklaşık 110 yıl (334-447/945-1055) Büveyhîler'in hâkimiyetinde kaldığı bir dönem başlamıştır. Böylece halifelik, yavaş yavaş başkalarının sahip olduğu siyasî otorite altında bulunan bir makam haline gelmiştir.²⁷ Dolayısıyla varlığını yalnızca emîr ve vezîrlere unvan tevcih etmek suretiyle devam ettiren halife, toplumsal hayatı düzenleyen ilkeleri, siyasî kararları, tüm devlet atamalarını,²⁸ iktâları, barış anlaşmalarını ve ölüm fermanları gibi siyasete veya yönetime dair bütün kararlarını Büveyhî emîrlere bırakmış veya bırakmak zorunda kalmıştır.²⁹

İslâm'ın yaklaşık ilk üç asrında halife hem dinî hem de siyasî hâkimiyeti elinde bulundurması sebebiyle toplumdaki en yetkin ve üstün kişi kabul edilmekteydi. Bu durum Abbâsî Devleti'nin ikinci yüzyılından sonra değişmiş ve halifelik yavaş yavaş siyasî otoritesini kaybederek manevî bir makama dönüşmüştür. Dolayısıyla ilk başlarda Büveyhî hükümdarlarının baskı ve kontrolünde varlığını devam ettiren hilâfetin, siyasî etkinliğinin iyice azalması ve bu makamın sadece manevî otoriteye tekabül eden³⁰ bir mahiyet arz etmesi halifenin iktidar kavramının içine dâhil edilmesini güçleştirmektedir. Ancak Büveyhîler'in V/XI. asrın başından itibaren, taht kavgaları nedeniyle, giderek zayıflama sürecine girmeleri³¹ ve daha da önemlisi Doğuda Gaznelilerin (351-582/963-1186), ardından da Selçuklular'ın (431-708/1040-1308) Sünnî-siyasal bir güç olarak ortaya çıkması, Abbâsî halifeleri el-Kâdir (381-422/991-1032) ve el-Kâim'in (422-467/1031-1075) Bağdat'ta hilâfetin haklarını savunmak ve nüfuzunu arttırmak için daha aktif bir siyaset ortaya koymalarını mümkün kılmıştır.³²

Abbâsî halifeleri, 324/935 yılından itibaren yetkilerinin büyük bir kısmını emîru'l-umerâlara bırakmıştı. Siyasî, iktisâdî ve kurumsal yapılarda meydana gelen gerileme doğal olarak toplumsal hayattaki değişikliklerin de başlıca nedenini oluşturmuştur. 324/935 yılı itibariyle halife, idarî, malî ve askerî yetkilerinin bir

²⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. ez-Zehrânî, **Nizâmu'l-vizâre**, s. 21-30; Bozkurt, **Abbâsîler**, s. 95-135.

²⁸ Burada yargı sistemine dair Kâdilkudât-Kâdi atamalarının istisna olduğu görülmektedir. Her ne kadar zaman zaman halifenin bu yetkisine müdahale söz konusu olmuşsa da genel olarak bu yetkinin halifenin uhdesinde olduğu görülmektedir.

²⁹ Bozkurt, **Abbâsîler**, s. 108.

³⁰ Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Maverdî, **Edebu'l-kâdî** (thk. Muhyî Hilâl Serhân), Matbaatu'l-Ânî, Bağdat, 1972, (Giriş), s. 18; Ahmed Emîn, **Zuhru'l-İslâm**, s. 91; Bedevî Ahmed Tabâne, **es-Sâhib b. Abbâd: el-vezîr el-edîb el-âlim**, b.y., 1383/1963, s. 12.

³¹ Bozkurt, **Abbâsîler**, s. 111.

³² Bozkurt, **Abbâsîler**, s. 111-112; Ahmet Güner, "Şif yüzyılında yahut Büveyhîler Devrinde Bağdat'tan Bazı Yansımalar", İslâm Medeniyetinde Bağdat (Medinetü's-Selam) Uluslararası Sempozyumu içinde, s.159.

kısmını emîru'l-umerâlara devretmiştir. Bu durum, askerî ve ekonomik gücü elinde bulunduran farklı güç odakları arasında rekabete yol açmış ve sonucunda Büveyhîler'in Bağdat'ı ele geçirmesine imkân sunmuştur.³³ Mamafih Büveyhîler'in Bağdat'a girmesiyle halifelerin konumunda bir değişme olmamıştır. Emîru'l-umerâlık döneminin bir devamı niteliğinde olan Büveyhîler döneminde halifelerin yetkileri daha da kısıtlanmış ve hangi yetkileri kullanacakları Büveyhî emirleri tarafından belirlenmiştir.³⁴

Abbâsî halifelerinin Büveyhî emîrleri tarafından kontrol altına alınması, Abbâsî saray protokollerinde, üst düzey atamalarda ve idarî-mâlî yapıda önemli değişikliklere yol açmıştır. Bu nedenle Abbâsî halifesi Râzî-Billâh (ö. 329/940), ordu ve mâliye işlerini bizzat yöneten, nedimleriyle birlikte oturup onlara ihsanlarda bulunan ve selefleri gibi giyinen son halife olarak vurgulanmaktadır.³⁵ Aslında Büveyhîler'in hâkimiyet kurdukları IV/X. asır halifelerin sahip oldukları gücü kaybettikleri bir devirdir. Dolayısıyla Büveyhîler'in hâkimiyeti, Abbâsî halifelerinin güç kaybına uğramalarının başlangıcı değil, aksine hilâfetin gücünü kaybetmesinin bir sonucudur. Bununla birlikte, Büveyhîler Dönemi, Abbâsî halifelerinin yetkileri elinden alınmış³⁶ ve birer sembol haline geldikleri bir dönem olsa da söz konusu durum, Selçuklular ve daha sonraki dönemlerde de aynı şekilde devam etmiş ve Abbâsî halifeleri, siyasî güçten yoksun olarak iktidarlara meşruiyet kazandıran manevi bir lider, hilâfet de sembolik bir kurum olmaktan öteye gidememiştir.³⁷

1.2. Dönemin Ulemâsı

İslâm dünyasının I-III/VII-IX asırları incelendiğinde siyasî, askerî başarılarının yanında önemli ölçüde dinî, ilmî, fikrî ve hatta toplumsal gelişmelerin yaşandığı görülmektedir. Özellikle, gerçekleşen fetihlerle farklı kültür ve medeniyetlerle karşılaşma, yapılan tercümeler vb. faaliyetler sonucunda oluşan entelektüel birikimlerle İslâm dünyasında ilmî ve felsefi faaliyetler başlamış ve değişik alanlarda birçok eser meydana gelmiştir. Bu entelektüel birikimin bir devamı niteliğinde olan ve

³³ Azimli, **H. Ali Neslinin İsyanları**, s. 129.

³⁴ Mafizullah Kabir, "The Relation of the Buwayhid Amirs with the Abbâsîd Caliphs", **Journal of the Pakistan Historical Society**, 2, 1954, s. 228.

³⁵ Hitti, **Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi**, c. III, s. 737-739

³⁶ Bkz. Busse, "Iran Under the Buyids", s. 250.

³⁷ Hilâfetin geçirdiği evreler hakkında geniş bilgi için bkz. Adnan Demircan, **Hilâfetin Hikâyesi**, Beyan Yayınları, İstanbul, 2021; Murat Akbaş, "Selçuklular'ın Abbâsî Halifeleriyle İlişkileri ve Halifelik Mefkûresi Bağlamında Bağdat'a Yönelik Faaliyetleri", **USAD**, Bahar 2021, (14), ss.137-178.

Büveyhîler'in de iktidarda bulunduğu IV-V/X-XI. asırlar, İslâm kültür ve medeniyeti açısından önemli bir dönem olarak kabul edilir.³⁸ Bazı araştırmacılara göre "İslâm medeniyetinin altın çağı" kimilerine göre de "İslam Rönesansı"nın gerçekleştiği bir dönem olarak değerlendirilir.³⁹ Rescher'in de dediği gibi *"İslâm Dünyasının parlama zamanı olan IV/X. yüzyılda bilim ve eğitim, toplumun yüksek sınıfına mensup bir grubun hobisi olmaktan çıkmış aynı zamanda entelektüel ve büyük bir orta tabakanın gerçekleştirdiği bir iş haline gelmiştir."*⁴⁰

İslâm coğrafyasının siyasî olarak farklı hanedanlara bölünmesi düşünce, ilim ve kültür hayatının gelişmesine herhangi bir zarar vermemiş, aksine ona yeni imkân ve fırsatlar sunmuştur. Dolayısıyla İslâm coğrafyasında birbirine rakip devletlerin veya hanedanlıkların kurulması, yeni siyasî merkezler ortaya çıkarmıştır. Söz konusu merkezler arasındaki rekabet, sadece siyasî olmakla kalmamış, hükümdarlar arasında ilim ve kültürü himaye etmede de bir yarışa neden olmuştur. Bu durum din bilginleri, bilim adamları, filozoflar, edip ve şairler için özgür bir ortam ile geniş bir hareket sahası ortaya çıkarmıştır.⁴¹

Büveyhîler'in bilim ve fenne karşı olan ilgileri bu dönemde yetişen büyük şahsiyetlerde açık bir şekilde görülmektedir. Zira, hem İran hem de Irak bölgesindeki âlimler, yazdıkları eserlerde özgür araştırma, bireysel çaba ve fikirlerin etkileşimini eserlerinde yansıtmışlardır.⁴² Örneğin İslam tarihi açısından çok önemli bir tarihçi olan Mes'ûdî (ö. 345/956), büyük bilgin, filozof, tabip ve musiki bilgini olan Fârâbî (ö.

³⁸ Bkz. Gibb, "An Interpretation of Islamic History II", s. 121.

³⁹ "İslâm Rönesansı" vb. isimlendirmeler için bkz. Ahmet Güner, "Büveyhî Devlet Adamlarının Kitaba İlgileri ve Kütüphaneleri", **Dokuz Eylül İlahiyat Fakültesi Dergisi**, İzmir, 2001, XIII. s. 36; Adam Metz, **"Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti"**, (çev. Salih Şaban), İstanbul 2000, s. 7; Busse, **Chalif und Grosskönig**, s. 609; Hamilton A. R. Gibb, "Bir İslam Tarihi Yorumu", **İslam Medeniyeti Üzerine Araştırmalar** (içinde), (çev. Kadir Budak vd.), İstanbul 1991, s. 22-34; Gibb, "An Interpretation of Islamic History II", s. 121; Seyit Bahçivan, "el-Muessesatu'l-ilmîyye fi Horasan bi-âmmeh ve Nisâbur bi-hassa fi'l-karneyni'r-râbi' ve'l-hâmisi'l-hicrîyyeyn" **NEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sy: XIII, Konya, 2002, s. 111; Süleyman Genç, "H. VI/ M. XI. Asırda Ehl-i sünnet'in Yeniden Yükselişi: Süreç, Kurum ve Şahsiyetler Üzerine Bir İnceleme", **Dokuz Eylül İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı XXV, Yıl 2007, ss. 271-330, s. 273.

⁴⁰ Bkz. Muhammed Âbid el-Câbirî, **Arap-İslâm Medeniyetinde Entelektüeller**, (çev. Numan Konaklı), 1. Baskı, Mana Yayınları, İstanbul, 2019, s. 77.

⁴¹ Bkz. Ma'tûk, **el-Hayâtu'l-ilmîyye fi'l-İrâk**, s. 25; Güner, "Büveyhî Devlet Adamlarının Kitaba İlgileri ve Kütüphaneleri", s. 36.

⁴² Gibb, "An Interpretation of Islamic History II", s. 123.

339/950), şâir Mutenebbî (ö. 354/965),⁴³ çok zengin bir şiir hazinesi olduğu kadar, bir tarih kaynağını da teşkil eden **Kitabu'l-Eğânî**'nin sahibi Ebu'l-Ferec el-İsfahânî (ö. 356/967), **el-Fihrist** adlı eserin müellifi İbnu'n-Nedîm (ö. 385/995 [?]), **el-Kânûn fi't-tıb**'ın yazarı İbn Sînâ (ö. 428/1037) ve daha birçok âlim, bilgin ve şair bu dönemde yükselme imkânı bulmuş kimselerdir.

Büveyhîler dönemi, ayrıca mezhepler tarihi literatürünün de olduğu bir dönemdir.⁴⁴ Nitekim bu dönemde, İslâm mezheplerinin görüşleri belirli bir olgunluğa ulaşmış ve kendi mezheplerinin önemli yapı taşlarından kabul edilebilecek âlimler, mezhebî eğilimlerine uygun temel metinleri ortaya koymuştur. Bu dönem, özellikle Şiî-İmâmî düşünce için ayrı bir öneme sahiptir. İmâmî âlimler, bu süreçte mezhebe ait hemen hemen tüm ana metinlerin yazımını tamamlamış ve önemli bir ilmî birikim oluşturmışlardır. Örneğin, Şiî hadis külliyyatının temel kaynaklarından olan Şeyh Sadûk'un (ö. 381/991) **Men lâ yahduruhu'l-fakîh**'i, Ebû Ca'fer et-Tûsî'nin (ö. 460/1067) **Tehzîbu'l-ahkâm** ile bunun ihtisarı mahiyetindeki **el-İstibsâr** adlı eserleri bu dönemde yazılmıştır.⁴⁵

Büveyhîler döneminde iktidarın, özellikle de ikinci nesil Büveyhî emirlerin, ilim adamlarını destekleme ve çalışmalarını sahiplenerek katkı sunma konusunda⁴⁶ adeta birbirleriyle yarıştıkları görülmektedir. Sahip oldukları iktidar gücünün bir göstergesi olarak emîrler, vezîrlar ve büyük devlet adamlarının saraylarında ilim ve edebiyat meclisleri hiçbir zaman eksik olmamıştır. Dolayısıyla şair, edip, filozof, mühendis, astrolog ve tabip gibi bilim adamlarını kendi meclislerine çekmek için birbirleriyle yarış halinde oldukları görülmektedir. Doğal olarak bu rekabet ortamı ilim/bilim adamları ve edebiyatçıların daha fazla üretmesini ve verimli olmalarını sağlayacak geniş imkânlar sunmuştur.⁴⁷

Büveyhî iktidarının sağladığı imkânlar ile ilmî alandaki ilerleme ve bilgi yayılımı, İslâm dünyasının her yerine yayılan organik bir hareketin karakterini almıştır. Arap ve Arap olmayanlar arasındaki eski sosyal ayrımlar ortadan kaldırılmış, hatta Müslümanları gayrimüslimlerden ayıranlar bile yumuşatılmıştır.

⁴³ Bkz. Ebu't-Tayyib Ahmed b. el-Huseyn el-Cu'fî el-Mutenebbî, **Dîvânu'l-Mutenebbî**, (nşr. et-Tayyib Mahfuza), Dâru Beyrût, Beyrut, 1403/1983, (Neşreden giriş), s. 5-6; "Mutenebbî", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 2006, c. XXXII, ss. 195-200.

⁴⁴ Bkz. Busse, **Chalif und Grosskönig**, s. 609; Azimli, **Hiz. Ali Neslinin İsyanları**, s. 129.

⁴⁵ Necâşî, **Ricâlu'n-Necâşî**, s. 403; et-Tûsî, **el-Fihrist**, s. 159-160.

⁴⁶ Busse, **Chalif und Grosskönig**, s. 609.

⁴⁷ Güner, "Büveyhî Devlet Adamlarının Kitaba İlgileri ve Kütüphaneleri", **DÜİFD**, s. 35-63.

Müsevî ve Hristiyan âlimler, Müslüman âlimlerle eşit olarak bütün entelektüel faaliyetlere katılmıştır. Ayrıca bu durum onların sosyal statülerine de yansımış ve zaman zaman halkın aşırılıklarına maruz kalmaya devam etseler de onları bürokraside ve kamu hizmetlerinde onurlu bir yere yerleştirmiştir.⁴⁸

Büveyhîler döneminde bilim, kültür ve sanatın gelişmesini sağlayanlar, Büveyhîler'in Arap İslâm kültürüyle yetişen, bilim ve sanata büyük önem vererek bilim adamlarını ve edebiyatçıları koruyup gözeten ikinci kuşak nesli olmuştur.⁴⁹ Arap ve İslâm kültürüne, bilim ve sanata karşı ilgileri olmayan dedelerinin aksine (yani Büveyhîler'in kurucuları)⁵⁰ Arap kültürüne duydukları ilgi ve hayranlıkları, içlerinden bazılarını Arap dilinde şair olacak seviyeye çıkarmıştır. Dahası Bağdat, Şîrâz ve Rey gibi şehirlerde yaptırdıkları rasathaneler, kütüphaneler, okullar ve hastaneler ile İslâm bilim, kültür medeniyetine büyük katkı sundular.⁵¹

Abbâsî tarihinde, bazı dönemlerde, belli görüşteki kitapların satılmaması için verrâklara emirnâmeler gönderilirken⁵² bu dönemde hiçbir kısıtlamanın olmadığı ve bunun sonucunda düşünsel ve fikhî ekollerin, mezheplerin ve fırkaların arttığı görülmektedir. Nitekim kendi görüşlerini ve düşüncelerini ispatlamak için dinî ve felsefi deliller bulmaya çalışan bu söz konusu tarafların felsefi, fikhî ve dinî ilimler alanında çalışmalarını hızlandırmalarına ve bu alanlarda büyük bir atılıma yol açmıştır.⁵³

Dönemin bir şâhidi olarak İbn Miskeveyh'in aktardığına göre; Büveyhî topraklarında, sûfiler, fâkihler, müfessirler, kelâmcılar, hadisçiler, nesep âlimleri, şâirler, nahivciler, aruz âlimleri, tabipler, astronomi bilginleri, matematikçiler ve geometri âlimlerine maaş bağlanmış, filozoflara ise ayrı bir önem verilmiştir.⁵⁴ Bu dönemde yaşamış olan Ebu'l-Hasan el-Âmirî (ö. 381/992); bazı dindar çevrelerin,

⁴⁸ Gibb, "An Interpretation of Islamic History II", s. 123.

⁴⁹ Busse, **Chalif und Grosskönig**, s. 609-610.

⁵⁰ İbn Miskeveyh, Irak Büveyhîleri'nin kurucusu ve emîri Muizzuddevle'nin Arapça dahi bilmediğini ve eski vezîri Ali b. İsa ile iletişim kurabilmek için tercüman kullandığını söylemektedir. Bkz. İbn Miskeveyh, **Tecâribu'l-umem**, c. II, s. 107. Bununla birlikte emirler düzeyinde durum böyle olsa da onların bu alandaki açıklarını İbnu'l-Amîd, Sahib b. Abbâd ve Muhellebî gibi büyük vezîrlerin kapattığı görülmektedir. Bkz. Zuheyrî, **el-Edeb**, s. 126-132.

⁵¹ Bkz. Seâlibî, **Yetimetu'd-dehr**, c. II, s. 216-222; Busse, **Chalif und Grosskönig**, s. 609.

⁵² Halife el-Mu'tezid döneminde, 279/892 yılında, kitapçılara (verrâklara) Kelam ve Felsefe kitaplarını satmamaları istenmiştir. Bkz. Taberî, **Tarih**, c. X, s. 28.

⁵³ Muneymine, **Büveyhîler Devleti Tarihi**, s. 259.

⁵⁴ İbn Miskeveyh, **Tecâribu'l-umem**, c. II, s. 408.

siğ ve kısır düşüncelerinden dolayı filozofları zındıklıkla suçladıklarından yakınmaktadır.⁵⁵ Hatta bu konuda Ebû Hayyân et-Tevhîdî, el-Âmirî'nin halkın arasına çıkmaktan korktuğu için ancak emîr ve vezîrlerin saraylarında barınma imkânı bulduğunu belirtmektedir.⁵⁶ Bundan dolayı Adududdevle, toplumdaki akılsız (süfehâ) ve kültürsüz kimselerin baskılarından korunmaları ve karşılıklı görüşüp ilmi tartışmalar yapabilmeleri için onlara sarayda özel bir salon tahsis etmiştir. Filozoflara ayrıca maaş bağlanmakla birlikte çeşitli yardımlar da yapılmaktaydı. Böylece, İbn Miskeveyh'in ifadesiyle, yok olmaya yüz tutmuş olan bu ilimler yeniden canlanmış ve farklı bölgelere dağılmış olan temsilcileri de tekrar bir araya gelmeye başlamıştır.⁵⁷ Dönemin başka bir şâhidi olan Ebû Süleyman es-Sicistânî (ö. 391/1001) ise Adududdevle'nin ilim adamlarını himâye etmesini ve onlara olan desteğini şu ifadelerle anlatır:

“O, saltanatının dünyada uzaması için özellikle ilim adamlarının dua ve niyazına ziyadesiyle lâıyk olan kimsedir. Çünkü o, onları canlandırdı, teşvik etti, teşebbüslerinde onları destekledi. Mezhep ve meşreplerini gizlemeye, takıyye yapmaya lüzum kalmaksızın düşünce ve inançlarını açıkça ifşa edip ilan etmeleri ve savunmaları hususunda onların dillerindeki bağı çözdü; lisanlarına hürriyet verdi. Böylece bu lisanlar dinî taassubun dili ile bir saldırıya maruz kalma korkusundan tamamen güvende olarak doğruyu yanlıştan ayırma imkânına kavuştu. Bundan dolayıdır ki, Allah, hamdolsun, bizi geçmiş milletlere tercih etti. O milletler ki, onun hayırlı idaresi altında yaşamak suretiyle ulaştığımız mutluluğun bir kısmını istediler de Allah bunu onlardan esirgedi.”⁵⁸ Dolayısıyla Büveyhîler'in müsamahakâr ve özgürlükçü siyasetleri, ilim adamlarını koruyup desteklemeleri ve onları çalışmaya teşvik edip cesaretlendirmeleri, doğal olarak Müslümanların düşünce ve kültür hayatına olumlu yansımasıdır. Dolayısıyla oluşan bu uygun ortam çok sayıda âlim, edip ve filozofun yetişmesine önemli katkı sunmuştur.

⁵⁵ Ebu'l-Hasan el-Âmirî, **el-Ebsâr ve'l-mubsar**, (Resâ'ilu Ebu'l-Hasan el-Âmirî ve Şezerâtuhu'l Felsefiyye içinde), nşr. Sahbân Halîfât, Ürdün Üniversitesi Yayınları, Amman 1988, s. 412.

⁵⁶ et-Tevhîdî, **el-İmtâ' ve'l-muâne**, c. II, s. 15.

⁵⁷ İbn Miskeveyh, **Tecâribu'l-umem**, c. II, s. 408.

⁵⁸ Bedreddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ el-Aynî (ö. 855/1451), **es-Seyfu'l-muhenned fi sîreti'l-melik el-Mueyyed Şeyh el-Mahmudî**, (nşr. Fehîm Muhammed Alevî Şeltût), 3. Baskı, Dâru'l-kutubi'l-Misriyye, Kahire, 1998, s. 168; Joel L. Kraemer, **Humanism in the Renaissance of Islam**, Brill Publishers, Leiden, 1992, 39-41.

1.2.1. Ulemânın İlmî Faaliyetleri

Büveyhîler döneminde, siyasî ve sosyal olayların oluşturduğu gündem kadar ilmî ve kültürel açıdan yaşanan gelişmeler de bir o kadar gündem oluşturmıştır. Büveyhî emîr ve vezîrlerinin kitaba olan ilgileri, düzenledikleri ilim meclisleri ve kurdukları kütüphanelerin yanında ulemâyâ olan destekleri, sağlanan özgür ortam ve imkânları ulemâ da boş geçmemiştir. Nitekim âlimler de hem gönüllü olarak hem de kendi çabalarıyla sağladıkları ortamlarda bu dönemdeki ilmî ve kültürel etkinliğin gelişmesinde büyük bir paya sahip olmuşlardır.

Rasulullah'ın (s.a.s.) inşa ettirdiği Mescid-i Nebevî ile İslâm'ın ilk yıllarından itibaren ilmin merkezinde yer alan camiler, bu dönemde de özellikle şehirlerde bulunan büyük Cuma camileri, dinî ve ilmî öğretimin yapıldığı esas merkezler olmaya devam etmiştir. Ayrıca hukukî faaliyetlerin de icra edildiği önemli mekanlardı. Camiler, okuma-yazma eğitiminin yanı sıra farklı mezhep mensuplarının bir araya gelerek fikir alışverişinde bulunduğu, toplumun merkezi kurumlarından biriydi. Bu mekanlar, bilgi ve kültürün yaygınlaştığı, toplumun çeşitli kesimlerinin bir araya geldiği önemli sosyal platformlardı.

Bu dönemde, Bağdat'ta, ikisi Büveyhîler zamanında inşa edilmiş, altı büyük cami bulunmaktaydı. Bunlar: Bağdat'ın batısında bulunan Câmiu'l-Medîne diye de adlandırılan Câmiu'l-Mansûr (Mansur Camii), Şiîler açısından önemli olan Berâsa Camii, yine batı yakasında IV/X. asrın sonunda Büveyhîler döneminde inşa edilmiş olan, Harbiyye Camii ve Katî'atu Ümmi Cafer Camii'dir. Bağdat'ın doğusunda ise Câmiu'r-Rusâfe olarak da bilinen Câmiu'l-Mehdî ve Câmiu'l-Halîfe diye de bilinen Câmiu'l-Kasr'dır. Ayrıca Halife Mansûr tarafından Kerh şehrinde inşa edilmiş olan Şarkıyye Camii de bu anlamda önemli merkezlerden biri idi.⁵⁹ Kahire'deki baş camide kelam ve fıkıh derslerinin yapıldığı 120 halka saydığına dair Makdisî'nin düştüğü kayıt, adı geçen bu büyük camilerin ilmî hayatı besleme ve âlim yetiştirme konusundaki önemini ortaya koymaktadır.⁶⁰

Dönemin adeta birer ilim merkezi gibi faaliyet gösteren bu camilerde özellikle baş cami olan Mansûr Camii'nde ders vermek veya bir ders halkasına sahip olabilmek, bu dönemde yaşayan her âlimin arzu ettiği bir durumdu. Örneğin

⁵⁹ Kraemer, **Humanism**, s. 48; Cemâleddin el-Kîlânî, **Horasan et-Târihiyyeti fi Dav'il-Masâdiri'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyyeti**, Mektebetu'l-Mustafâ, b.y., 2013, s. 137-140.

⁶⁰ Metz, **İslâm Medeniyeti**, s. 213.

Büveyhîler döneminin önde gelen âlimlerinden Hatîb el-Bağdâdî Hac ibadetini eda ederken zemzem suyundan üç kere içmiş ve her defasında bir dilekte bulunmuştur. Bu dileklerden birisi; Mansur Camii'nde hadis imlâ etme imkânına sahip olabilmektir.⁶¹ Bir Hanbelî bilgini olan neredeyse bütün ömrünü Büveyhîler döneminde geçiren Ebû Ali el-Mukrî'nin (ö. 453/1061) Bağdat'taki bu camilerin birinde elli yıl Kur'ân ilimleri dersi verdiği belirtilmektedir.⁶² Nitekim bu dönemdeki Sünnî ulamânın daha çok büyük camilerde oluşturdukları ders halkaları ile ilmî faaliyetlerini devam ettirdikleri görülmektedir. Bu âlimlerden biri Mâlikî fakih ve hadis âlimi Ebû Bekr Muhammed b. Abdullâh b. Sâlih el-Ebherî'dir (ö. 375/986).⁶³ Eğitimini tamamladıktan sonra uzun bir süre (altmış yıl kadar) Bağdat'ta bulunan Mansûr Camii'nde fıkıh ve hadis dersleri okutmuş ve fetva vermiştir.⁶⁴

Dönemin en meşhur fakihlerinden ve Şâfiî mezhebinin imamı eş-Şâfiî'den (ö. 204/820) sonra ikinci Şâfiî olarak nitelendirilen, halk ve yöneticiler nezdinde büyük saygınlığı olan Ebû Hamîd el-İsfarâyînî'nin (ö. 406/1016)⁶⁵ de aynı şekilde 370/980 yılından itibaren Bağdat'ta Katî'atu'r-Rebî'deki (Katî'atu'l-fukahâ)⁶⁶ İbnu'l-Mubârek Camii'nde ders verdiği ve adı geçen camideki ders halkasında 300 ile 700 kişi arasında dinleyicisinin olduğu belirtilmektedir.⁶⁷ 398/1007 yılında Bağdat'ta meydana gelen Şîî-Sünnî çatışmalarında kendisi de hedef alındığı için, güvenliğini sağlamak amacıyla buradan ayrılmış ve bir süre Dâru'l-Kutn'da ikamet etmiştir. Olayların yatışması üzerine tekrar Bağdat'a dönerek, burada yaşamı boyunca eğitim ve öğretim faaliyetlerine devam etmiştir.⁶⁸

İbn Hâmid'in öğrencilerinden olan ve Hanbelîlerin yoğunlukta olduğu Bâbu'l-Basra'da oturan İbnu'l-Bakkâl (ö. 440/1048) da biri Mansur Camii'nde diğeri ise

⁶¹ el-Bağdâdî'nin diğer iki dileğinden biri Bağdat tarihini yazmak diğeri de öldüğü zaman Bişr el-Hâffî'nin mezarı yanında defnedilmek. Bkz. Metz, **İslâm Medeniyeti**, s. 213; Margoliouth, **Dirâsât 'an el-muverrihîni'l-Arab**, s. 162-163; el-Kilânî, **Horasan**, s. 137.

⁶² İbn Ebi Ya'la, Kâdî Ebû'l-Huseyn Muhammed b. Ebî Ya'la, **Tabakâtu'l-Hanâbile**, (thk. Muhammed Hâmid el-Fakî), c. II, Kahire, 1371/1952, s.193.

⁶³ Bkz. İbnu'n-Nedîm, **el-Fihrist**, s. 283; İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XIV, s. 316; eş-Şîrâzî, **Tabakâtu'l-fukahâ**, s. 141.

⁶⁴ Hatîb el-Bağdâdî, **Târîh**, c. V, s. 462-463; Kâdî İyâz, **Tertîbu'l-medârik**, c. II, s. 466-473.

⁶⁵ İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XV, s. 94; eş-Şîrâzî, **Tabakâtu'l-fukahâ**, s. 42.

⁶⁶ Katî'atu'r-Rebî (Katî'atu'l-Fukahâ); Bağdat'ta çoğunlukla fukahânın özellikle de Hanefî fukahânın yaşadığı bir mahallenin adı olduğu ve bu mahallede Hânu'l-Fukahâî'l-Hanefîyye olarak isimlendirilen ve Hanefî fakihlerin ders gördüğü bir medresenin olduğu belirtilmektedir. Bkz. Güner, **Şîî-Sünnî Siyâseti**, s. 256.

⁶⁷ İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VIII, s. 92; eş-Şîrâzî, **Tabakâtu'l-fukahâ**, s. 57.

⁶⁸ Bkz. Saffet Köse, "İsferâyînî, Ebû Hâmid", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 2000, c. XXII, s. 514.

Bâbuttâk'taki mescit okulda iki ders halkasına sahipti.⁶⁹ el-Cuveynî'nin (ö. 478/1085) de ders halkasına her gün 300 kişinin katıldığı kaydedilmektedir.⁷⁰ Bu sayılar gerçekten okul niteliğindeki bu camilerin ilmî hayata sunduğu katkı açısından son derece önemlidir. Âlimlerin resmi olarak görev yaptıkları bu büyük Cuma camileri dışında İslâmî ilimlerin okutulduğu ve bir nevi okul görevi üstlenen mescitler ile kendi evleri de dinî öğretimin yapıldığı mekânlardı. Ayrıca Şîî âlimlerden Şeyh Müfîd, Şerîf er-Radî, Şerîf el-Murtezâ, Ebû Ca'fer et-Tûsî gibi önemli isimlerin yanı sıra, Mu'tezilî âlimlerden Kâdî Abdulcebbâr ve Ebu'l-Huseyn el-Basrî gibi bilginlerin de kendi ilim meclisleri ve dershaneleri bulunmaktaydı.⁷¹ Bu meclisler, bilgi ve düşünce hayatının önemli merkezlerinden biriydi. Ayrıca, dönemin önde gelen filozoflarından Yahyâ b. Adî, Ebû Abdullâh el-Basrî, Ebû Süleyman es-Sicistânî gibi düşünürlerin de felsefe okulları vardı.

Arap asıllı Hristiyan bir filozof olan Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Adî b. Hamîd b. Zekerıyyâ (ö. 364/975), mantıkçı ve ilahiyat alanındaki çalışmaları ile Süryanice'den yaptığı tercümelerle,⁷² dönemin önde gelen âlimleri arasına adını yazdırmayı başarmıştır. İslâm kültür ve medeniyetiyle şekillenen Tikrît ve Bağdat'ın ilim havzasında yetişmiş olan filozof, Bağdat'ta Aristo'nun eserlerinin şârih ve mütercimlerinden olan Ebû Bîşr Mettâ b. Yûnus el-Kunnâî (ö. 328/940) ve Fârâbî (ö. 339/950) gibi dönemin mantıkçı ve filozoflarından mantık ve felsefe dersleri almıştır.⁷³

Ebû Bîşr Mettâ öldükten (328/940) ve Fârâbî'nin de 331/942 yılında Hamdanî hükümdarı Seyfuddevle'nin maiyetine katılmak üzere Halep'e gittikten sonra Bağdat mantık okulunun başına getirilerek⁷⁴ yeni nesil Hristiyanların bir simgesi ve önde gelen filozoflarından biri olmuştur.⁷⁵ Aynı zamanda, Yahyâ b. Adî, İslam Rönesansı'nda felsefi-humanist akımın en önemli temsilcilerinden biri olarak

⁶⁹ Ebû Tâlib Ahmed b. Abdullâh İbnu'l-Bakkâl için bkz. İbni Ebî Ya'lâ, **Tabakâtu'l-Hanâbile**, c. III, 349-351; George Makdisi, "Muslim Institutions of Learning in Eleventh-Century Baghdad" **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, University of London, 24/1, 1961, s. 27.

⁷⁰ Metz, **İslâm Medeniyeti**, s. 214.

⁷¹ İbnu'l-İmâd, **Şezerât**, c. V, s. 169, 172; Cârullah, **el-Mu'tezile**, s. 208.

⁷² İbnu'l-Kıftî, **İhbâru'l-'ulemâ**, s. 361.

⁷³ Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Adî b. Hamîd b. Zekerıyyâ, **Makâle fi't-Tevhîd** (nşr. Semîr Halîl el-Yesû'î) Cûniye/Lübnan, 1980, s. 28-30; a.mlf., **Tehzîbu'l-ahlâk** (nşr. Gerges Philotheos Awad), 2. Baskı, Mısır, 1630/1913, (giriş), s. 4; İbnu'n-Nedîm, **el-Fihrist**, s. 369; Kraemer, **Humanism**, s. 104.

⁷⁴ Yahyâ b. Adî, **Makâle fi't-Tevhîd**, s. 30.

⁷⁵ İbnu'n-Nedîm, **el-Fihrist**, s. 369.

değerlendirilir.⁷⁶ Bazı kaynaklarda, Yahyâ b. Adî'ye ilişkin felsefede döneminin yıldızı⁷⁷ ve mantıkta Fârâbî'den sonraki tek merci⁷⁸ ifadeleri kullanılmış, Hristiyan kaynaklarında ise Yahyâ b. Adî'nin filozof kişiliğine, Hristiyanlık savunmasına ve onun Hristiyan din adamı oluşunun mantıkçı ve felsefeci kimliğinden önce geldiğine vurgu yapılmıştır. Ayrıca "Şark Hristiyanları semasının ilk görkemli yıldızı" olarak nitelendirildiği de belirtilmektedir.⁷⁹

Yahyâ b. Adî, başında bulunduğu Bağdat mantık okulunda, hocası Fârâbî'nin mantık ve felsefe öğretisini takip etmiştir. Kaynaklardaki bilgiye göre; söz konusu okulda, küçük katılımcı gruplar halinde yapılan derslerde, metinsel açıklamaya veya metinlerin incelenmesiyle yakından ilgili olan felsefi konular tartışılmaktaydı. Aynı zamanda eski felsefi ve bilimsel metinleri kopyalamak, tercüme etmek ve düzenlemek (filoloji) gibi işler de yapılmaktaydı.⁸⁰ Kendisinin de çok sayıda kitap yazdığı, tercüme ve istinsâh yaptığı, hatta bir günde (gece-gündüz) yüzden fazla sayfa yazdığı kaydedilmektedir.⁸¹

Yahyâ b. Adî'nin felsefe okulu, Ebû Süleyman es-Sicistânî (ö. 391/1001'den sonra), Îsâ b. Ali (ö. 391/1001) gibi İslâm düşünürlerinin yanı sıra Ebû Ali Îsâ b. İshâk b. Zur'a (ö. 398/1008), İbnu'l-Hammâr (ö. 408/1017 [?]) ve Ebû Ali b. Semh (ö. 418/1028) gibi birçok Süryânî talebeyi yetiştirmiştir. Ayrıca, Ebû Hayyân et-Tevhîdî (ö. 414/1023) ve İbn Miskeveyh (421/1030) de onun öğrencileri arasında yer almaktadır.⁸² Dolayısıyla Yahyâ b. Adî'nin okulu, İslâm düşünce tarihinde birçok önemli düşünürün yetişmesine zemin hazırlamış ve felsefe alanında derinlemesine çalışmalara katkıda bulunmuştur.

Mu'tezile'nin önde gelen kelâm âlimlerinden biri ve aynı zamanda Hanefî mezhebi hukukçusu olarak da bilinen Ebû Abdullâh el-Huseyn b. Alî b. İbrâhîm el-

⁷⁶ Kraemer, **Humanism**, s. 108.

⁷⁷ Bkz. İbnu'n-Nedîm, **el-Fihrist**, s. 369.

⁷⁸ Yahyâ b. Adî, **Makâle fi't-Tevhîd**, s. 20; İbnu'n-Nedîm, **el-Fihrist**, s. 369.

⁷⁹ Bkz. Harry Austryn Wolfson, **Kelâm Felsefeleri, Müslüman-Hristiyan-Yahudi Kelâmı**, (trc. Kasım Turhan), Kitabevi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2017, s. 60; Doru, "Yahyâ b. Adî", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, s. 237.

⁸⁰ Yahyâ b. Adî, **Makâle fi't-Tevhîd**, s. 39.

⁸¹ Yahyâ b. Adî, **Makâle fi't-Tevhîd**, s. 39; a.mlf., **Tehzîbu'l-ahlâk**, (giriş), s. 3; İbnu'n-Nedîm, **el-Fihrist**, s. 322; İbnu'l-Kıftî, **İhbârü'l-'ulemâ**, s. 361.

⁸² Bkz. Yahyâ b. Adî, **Makâle fi't-Tevhîd**, s. 31-33.

Basrî el-Kâğadî (ö. 369/980)⁸³ de bir düşünce okuluna sahipti. “Gübre böceği” anlamına gelen “Cu’al” lakabı ile anılsa⁸⁴ da bu lakabın kullanılmasına dair açıklayıcı bir bilgi bulunmamıştır. Ancak aşağılayıcı manada kullanıldığına dair yorumlar da mevcuttur.⁸⁵ Muizzuddevle'nin Bağdat'a hâkim olmasının ardından (334/945), Ebû Abdullâh el-Basrî, veziri el-Muhellebî'nin desteğini kazanmıştır. Daha sonraki süreçte, 347/958 yılında Bağdat'a gelen Sâhib b. Abbâd ile de yakın bir dostluk kurmuştur. Bu önemli kişilerin desteği ve dostluğu sayesinde, İbnu'l-Haysem'in Bağdat'taki etkinliği artmış ve bilgi birikimi daha da zenginleşmiştir. Aynı zamanda Hamdanî hükümdarı Seyfuddevle ile de iyi ilişkileri olduğu görülmektedir.⁸⁶

Büveyhîler döneminde önemli ilmî faaliyetlerin yapıldığı yerlerden birisi de Ebû Süleyman es-Sicistânî'nin felsefe okuludur. Daha önce de dönemin ulemâsı başlığı altında kendisinden söz edilen es-Sicistânî (ö. 391/1001 [?]), Bağdat'a geldiğinde (938 veya 939) -kendisinden her vesileyle “hocamız” diyerek saygıyla söz ettiği-⁸⁷ Bağdat mantık okulunun başında bulunan Yahyâ b. Adî'den ders okuduğu belirtilir.⁸⁸

Yahyâ b. Adî'nin ölümünden (364/975) sonra bu alanda üstat olarak kabul edilen, Meşşâî ve Yeni Eflâtuncu ekolün temsilcilerinden olan Sicistânî'nin evi kadim ilimlerin ve felsefenin konuşulduğu bir merkez; Müslüman, Hristiyan, Sâbiî ve Mecûsîler gibi farklı din ve kültür çevrelerinden insanların bir araya gelerek, ilgili alanlardaki konuları, tartıştığı bir okul haline gelmiştir. Dolayısıyla Sicistânî'nin evi, hocası Yahyâ b. Adî Okulu'nun uzmanlaştığı eski felsefi ve bilimsel metinleri kopyalama, çeviri ve düzenleme gibi filolojik (metinsel çalışma) işlerden ziyade, söz konusu metinlerin konuşulduğu ve tartışıldığı bir yerdi.⁸⁹ Bununla birlikte, İbn Adî'den sonra Bağdat Felsefi Araştırmalar Okulu'nu temsil eden sadece Sicistânî değildi. Yahyâ b. Adî'nin diğer öğrencileri İsâ b. Ali (ö. 391/1001), İbn Zur'a (ö. 398/1008) ve İbnu'l-Hammâr (ö. 410/1019 [?]) gibi dönemin önde gelen bilginleri de hocalarının

⁸³ Hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. Kâdî Abdulcebbâr, **Tabakâtu'l-Mu'tezile** (thk. Fuâd Seyyid, Fazlu'l-i'tizâl ve Tabakâtu'l-Mu'tezile içinde), Dâru'l-Farâbî, Beyrut 1439/2017, s. 332-335.

⁸⁴ İbnu'n-Nedîm, **el-Fihrist**, s. 248. Ayrıca bkz. Şerafettin Gölcük, "Ebû Abdullah el-Basrî", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1994 c. X, s. 84.

⁸⁵ Bkz. Kâdî Abdulcebbâr, **Tabakâtu'l-Mu'tezile** s. 332; Kraemer, **Humanism**, s. 178.

⁸⁶ Kâdî Abdulcebbâr, **Tabakâtu'l-Mu'tezile** s. 334.

⁸⁷ Ebû Hayyân et-Tevhîdî, **el-Mukâbesât**, s. 266.

⁸⁸ İbn Ebû Usaybia, **Uyûnu'l-enbâ**, s. 427.

⁸⁹ Bkz. Kraemer, **Humanism**, s. 139.

“Yeni Eflâtuncu-Aristocu” çizgisini takip ederek kendi mekânlarında devam ettirmişlerdir.⁹⁰

Alevîler'in nakîbi ve İmâmîyye'nin önde gelen âlimlerinden olmakla birlikte Tâlibîler'in ve hatta Kureyş'in en iyi şairi kabul edilen⁹¹ Şerîf er-Râdî'nin (ö. 406/1015) Dâru'l-'ilmi de dönemin önemli ilim merkezlerindendir. Musa Kazım soyundan geldikleri için kendilerine Mûsevî ailesi denilen ve Abbâsî-Büveyhî yönetimi ile Şiîler nazarında etkili olan bir aileye mensuptur. Ailenin diğer bazı fertleri gibi, Nikâbetu'l-Aleviyyîn, hac emirliği ve mezâlim divanı başkanlığı gibi görevlerde bulunmuş⁹² ve Bağdat'ın siyasî ve sosyo-kültürel atmosferi içerisinde dikkat çeken bir şahsiyet olarak temayüz etmiştir. Şîa-İmâmîyye'ye mensup veya Zeydî olduğu söylenen Şerîf er-Râdî, Kur'ân ve hadis ilimleri ile ilgili kitaplar da yazmış ve bir görüşe göre, Hz. Ali'ye isnad edilen sözler, hutbeler ve mektupları içeren meşhur Nehcu'l-Belâğa'yı⁹³ da derlemiştir.⁹⁴

Şerîf er-Râdî, sadece bu söz konusu özellikleriyle değil, aynı zamanda, içinde büyük bir kütüphanenin de bulunduğu bir ilim merkezi inşa ettirerek⁹⁵ ilmî hayata katkıda bulunmuş ve bu dönemde ilim merkezleri inşa ettiren yönetici ve âlimlerin arasına adını yazdırmıştır. Dâru'l-'ilm (Hizânetulkütüb/Hizânetu Dâru'l-'ilm) adıyla kurduğu bu ilim merkezinde tahsil gören öğrencilerin bütün ihtiyaçlarını ve işlerini de kendisinin karşıladığı kaydedilmektedir.⁹⁶

Akhtar, er-Râdî'nin Dâru'l-'ilmini öncü bir faaliyet olarak değerlendirmiş ve Râdî'nin vefatından yaklaşık bir asır sonra ölen Nizâmülmülk'ün (ö. 485/1092),

⁹⁰ Kraemer, **a.g.e.**, s. 139; Sahbân Halîfât, "İbnu'l-Hammâr", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 2000, c. XXI, ss, 65-66.

⁹¹ Seâlibî, **Yetîmetu'd-dehr**, III, s. 131-151; Hatîb el-Bağdâdî, **Târîh**, II, s. 246-247

⁹² İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XV, s. 115; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VIII, s. 36.

⁹³ Şerîf er-Râdî'nin derlemiş olduğu bu eser Adnan Demircan tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Bkz. Hz. Ali, **Nehcu'l-Belâğa** (Hz. Ali'nin Konuşmaları, Mektupları ve Hikmetli Sözler), Çev. Adnan Demircan, Beyan Yayınları, 6. Baskı, İstanbul 2016. Ayrıca farklı zamanlarda Abdülbaki Gölpınarlı ve Kadri Çelik tarafından da Türkçeye tercüme edilmiştir.

⁹⁴ Bkz. İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. VII, s. 279-283; İbn Hallikân, **Vefeyât**, c. IV, s. 414-420; Hz. Ali, **Nehcu'l-Belâğa**, (mukaddime), s. 26; Hodgson, **İslâm'ın Serüveni**, c. II, s. 38.

⁹⁵ İbn İnebe, Ebu'l-Abbâs Cemâluddîn Ahmed b. Ali, Umdetu't-tâlib fî ensâbi âli Ebî Tâlib (nşr. Şerîf Abdullah es-Sâde- Arif Ahmed Abdülganî), Dîmeşk, 1426/2005, s. 190.

⁹⁶ Bkz. Şerîf er-Râdî, **Dîvânü's-Şerîf er-Râdî**, (Naşirin önsözü), c. I, s. 5; Metz, **İslâm Medeniyeti**, s. 212; Hz. Ali, **Nehcu'l-Belağa**, Çevirenin mukaddimesi, s. 26; Gorkis (Korkis) Avvâd, **Hazâinu'l-kutubi'l-kadîme fi'l-İrak**, Bağdat, 1948, s. 231.

Nizâmiye medreselerini kurarken er-Radî'yi örnek aldığını belirtmiştir.⁹⁷ Ayrıca, er-Radî'nin kardeşi Şerîf el-Murtezâ'nın Dâru'l-'ilmnin, er-Radî'nin kurduğu dâru'l-'ilmnin bir devamı olabileceği düşüncesi de mevcuttur.⁹⁸

Bağdat okulunun baş yetkilisi ve İmâmiyye'nin önde gelen âlimi olarak Şeyh Müfîd'in yerini alan,⁹⁹ nesebi Musa el-Kâzım'a dayanan ve daha çok Şerîf el-Murtezâ olarak meşhur olan Ebu'l-Kâsım Ali b. Huseyn el-Mûsevî (ö. 436/1044),¹⁰⁰ kurduğu dâru'l-'ilm ile dönemin ilmî faaliyetlerine önemli katkıda bulunmuştur. Kardeşi er-Radî gibi, Mûsevî ailesinin hem Abbâsî hem de Büveyhî sarayında saygın bir mevkîe sahip üyelerindendir. Yaşadığı dönemde İmâmiyye'nin önde gelen kelimci ve hukukçularından biri olarak kabul edilmiştir.¹⁰¹

Şerîf el-Murtezâ kişiliği, bilgisi, edebî yetenekleri, üstlendiği resmî görevler, büyük serveti, yetiştirdiği öğrenciler ve yazdığı eserlerle Bağdat'ın siyasal ve sosyal hayatında önemli bir konuma sahip olmuştur. Necâşî (ö. 450/1058) onun kelimci, şâir ve edip yönüne vurgu yaparak çağının yegânesi olduğunu belirtirken,¹⁰² Zehebî (ö. 748/1348) onun zekâsına değindikten sonra kelâm ilmi, Mu'tezile mezhebi, edebiyat ve şiirle ilgili derin bilgiye sahip olduğuna dikkat çekmektedir.¹⁰³

Eğitim ve öğretim konusunda faal bir âlim olarak öne çıkan Şerîf el-Murtezâ, evini adeta bir okula dönüştürmüştü.¹⁰⁴ Burada hem ilim meclisleri düzenler hem de öğrencilerine ders verirdi.¹⁰⁵ Büveyhî Devletindeki yüksek konumu ile varlıklı oluşu,

⁹⁷ S. Waheed Akhtar, **Early Shî'ite Imâmiyyah Thinkers**, New Delhi, 1988, s. 134.

⁹⁸ Bkz. Akhtar, **Imâmiyyah Thinkers**, s. 134.

⁹⁹ Ebu'l-Hasan Alî b. Bessâm eş-Şenterînî, **ez-Zahîre fî mehâsini ehli'l-Cezîre**, (thk. İhsân Abbâs), Dâru's-sekâfe, Beyrut, 1399/1979, c. IV/II, s. 465; Hulusi Arslan, **İslâm Düşünce Geleneğinde Şîa-Mu'tezile Etkileşimi (Şerif el-Murtaza Örneği)**, Endülüs Yayınları, İstanbul, 2017, s. 61.

¹⁰⁰ Bkz. Şerîf el-Murtezâ, **en-Nâsiriyyât**, (thk., Merkezu'l-buhûs ve'd-dirâsâtî'l-'ilmîyye), Tahran 1417/1997, s. 62; Necâşî, **Ricâlu'n-Necâşî**, s. 259; et-Tûsî, **el-Fihrist**, s. 165; İbn Hallikân, **Vefeyât**, c. III, s. 316; Mirzâ Muhammed Bâkır el-Mûsevî el-Hânsârî el-İsbehânî, **Ravdâtu'l-cennât fi ahvâlî'l-ulemâi ve's-sâdât**, (thk. Esedullâh İsmâiliyyân), Mektebetu'l-İsmâiliyyân, Tahran, 1393/1973, c. IV, s. 284; Akhtar, **Early Shiite Imamiyyah Thinkers**, s. 124; Daftary, **Şîî İslâm Tarihi**, s. 95.

¹⁰¹ Bkz. Şerîf el-Murtezâ, Ali b. el-Huseyn el-Mûsevî el-Alevî, **Emâli'l-Murtazâ, gururu'l-fevâid ve dureru'l-kalâid**, (nşr. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), Dâru'l-İhyâ'î'l-Kutubî'l-Arabiyye, b.y., 1373/1954, c. I, s. 3-17; İbn Hallikân, **Vefeyât**, c. III, s. 313- 317.

¹⁰² Necâşî, **Ricâlu'n-Necâşî**, s. 270.

¹⁰³ Zehebî, **A'lâmi'n-nubelâ**, c. XVII, s. 588.

¹⁰⁴ İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XV, s. 294; Emînî, **el-Gadîr**, c. IV, s. 302.

¹⁰⁵ İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XV, s. 294; Ebu'l-Fazl Şihâbuddîn Ahmed b. Alî b. Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449), **Lisânu'l-Mizân**, (thk. Abdulfettâh Ebû Gudde), Dâru'l-beşâiri'l-İslâmî, 1. Baskı, Beyrut, 1423/2002, c. V, s. 530.

Şîî öğrencilerini himaye etmesini ve maddi olarak da desteklemesini mümkün kılmıştır. Bu bağlamda, öğrencilerine yetenek ve çalışkanlıklarına göre farklı miktarlarda burs verdiği de kaydedilmektedir. Örneğin öğrencilerinden ve dönemin meşhur âlimlerinden Ebû Ca'fer et-Tûsî (ö. 460/1067) on iki, Kâdi Abdülaziz İbnu'l-Berrâc (ö. 481/1088) sekiz dirhem burs almıştır.¹⁰⁶ Daha da dikkat çekici bir husus; kıtlığın yaşandığı bir dönemde, öğrencilere tanınan bu imkânlardan yararlanmak için Yahudi bir öğrencinin kendisinden Yıldız Bilimi ('İlmu'n-nucûm) öğrenme isteğini kabul etmiş ve ona düzenli bir şekilde her gün yardım yapılmasını emretmiştir. Şerîf el-Murtezâ'nın (ö. 436/1044) ayrıca Şîî fıkıhçıların kâğıt ihtiyacını karşılamak üzere sahip olduğu köylerden birini vakfettiği belirtilmektedir.¹⁰⁷ Ayrıca seksen binden fazla¹⁰⁸ kitap ihtiva eden şahsi bir kütüphaneye sahip olduğu ve bu kütüphaneden Şîî âlim ve öğrencilerin faydalandığı ifade edilmektedir.¹⁰⁹

Büveyhîler döneminde, ilim merkezleri kurma ve devam ettirme konusunda İmâmî âlimlerin daha etkin rol üstlendikleri görülmektedir. Ancak Şeyh Müfid'ten (ö. 413/1022) sonra, Abbâsî İmparatorluğu sınırlarında Sünnî grupların etkinliğinin artması, halifelerin Sünnîliği tekrar canlandırma çabaları ve Şîa ile Mu'tezile'nin destekçisi olan Büveyhîler'in zayıflaması gibi etkenler, Şîî ve Mu'tezilî âlimlerin katıldığı ilim meclislerinin sayısının azalmasına neden olmuştur. Bu durum, önceden canlı ve etkili olan bu meclislerin sayıca azalmasına ve etkinliklerinin azalmasına yol açmıştır.¹¹⁰ Dolayısıyla bu dönemde, âlimlerin daha çok kitap yazmak ve öğrencilere ders vermek gibi faaliyetlerle meşgul oldukları anlaşılmaktadır. Şerîf el-Murtezâ'nın ardından İmâmîyye'nin başına geçen Ebû Ca'fer et-Tûsî için de durum benzer olmuştur. O da dâru'l-ilme dönüştürdüğü evinde kitap yazma ve öğrencilere ders vermeye ilgilendiği. Ancak, kayıtlara geçmiş ve bilinen bir meclisi ya da münazarası hakkında herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

¹⁰⁶ Hânsârî, **Ravdâtu'l-Cennât**, c. IV, s. 294-295.

¹⁰⁷ Hânsârî, **Ravdâtu'l-Cennât**, IV, s. 286; Akhtar, **İmamiyyah Thinkers**, s. 179.

¹⁰⁸ İbn İnebe, **Umdetu'd-tâlib**, s. 206; Hânsârî, **Ravdâtu'l-Cennât**, c. IV, s. 286. Ayrıca kütüphanenin ihtiva ettiği kitap sayısı ve bu konudaki farklı rivayet ve ihtilaflar için bkz. Güner, "Büveyhî Devlet Adamlarının Kitaba İlgileri ve Kütüphaneleri" s. 60-61; Kartaloğlu, "Şerîf el-Murtezâ", s. 62.

¹⁰⁹ Bkz. Şerif el-Murtezâ, **Emâli'l-Murtazâ**, (Neşreden in önsözü), s. 7-20.

¹¹⁰ Bkz. Altun, "Mu'tezile-İmâmîyye Etkileşimi", s. 165.

Ulemânın Ön Plana Çıktığı İlimler

Büveyhîler'in iktidara geldikleri IV/X. yüzyıl, Müslümanlar açısından, bir taraftan ekonomik krizlerin yaşandığı, siyasî parçalanmaların olduğu, ahlaki-sosyal dejenerasyonların yaşandığı, Abbâsî Hilâfetinin parçalanarak sadece Bağdat ve Irak'ın bir kısmına hâkim olabildiği bir dönem olmuştur. Diğer taraftan, bu dönemde bilimsel alanda etkin faaliyetler gerçekleştirilmiş, çeşitli entelektüel kazanımlar elde edilmiş ve parlak edebi eserler üretilmiştir. Tarihten felsefeye, matematikten tıbbaya kadar çeşitli bilim alanlarında eserler verilmiştir.

Dinî İlimler

Büveyhîler'in egemen olduğu bölgelerde, farklı dinlere ve inançlara mensup birçok insan yaşamaktaydı ve bu coğrafyada çeşitli inançlara sahip âlimler de bulunmaktaydı. Bu çeşitlilik ve farklılık ortamı, Fıkıh, Hadis, Tefsir, Kelâm ve Dinler Tarihi gibi İslâmî ilimlerde önemli âlimlerin yetişmesine olanak sağlamıştır. Aynı zamanda, bu dönemde kaleme alınan eserler günümüze kadar varlığını koruyarak etkisini sürdürmüştür.

Büveyhîler, genel olarak her gruba karşı hoşgörülü bir siyaset izlemiş olmakla birlikte sahip oldukları kültürel değerler nedeniyle Şîa'nın Zeydiyye ve İmâmîyye ekollerine daha çok destek vermiştir. Aynı zamanda Zeydiyye'nin Mu'tezile ile olan bağı, Büveyhî yöneticilerinin Mu'tezilî âlimleri de himaye etmelerine yol açmıştır.¹¹¹ Bundan ötürü Büveyhîler dönemi, iki ekolün birbirine yakınlaşmasının zirveye ulaştığı bir zaman dilimi olmuştur.¹¹² Nitekim Zehebî'nin, Büveyhîler döneminde yaşayıp devlet hizmetinde bulunan bir kimsenin bu etkileşimden kolayca kurtulamayacağını söylemesi¹¹³ özellikle bazı Mu'tezilî âlimlerin (Ali b. Muhassin et-

¹¹¹ Deylem asıllı olan Büveyhîler'in ataları (Deylem halkı); Hasan b. Zeyd (ö. 270/883), kardeşi Muhammed b. Zeyd (ö. 287/900) ve Hasan b. Ali el-Utrûş (ö. 304/917) gibi Zeydî imamların Taberistan'daki faaliyetleri sonucunda İslâm'a girmiş ve Zeydîliği benimsemiştir. Adı geçen Zeydî imamlar Mu'tezilî âlimlerle yakın irtibatlı oldukları için söz konusu Zeydîlik de Mu'tezilî görünüme sahipti. Zira el-Utrûş'un, Mu'tezilî Ebü'l-Kâsım el-Ka'bî'den etkilendiği kaydedilmektedir. Ayrıca el-Utrûş'tan çok daha önce de bölgeye Mu'tezilî bilginlerin geldiği bilgisi de bulunmaktadır. Bu bağlamda Büveyhîler'in dinî bakımdan Şîa-Mu'tezilî bir kökene dayandıkları belirtilmektedir. Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz. Muharrem Akoğlu, **Büveyhîler Döneminde Mu'tezile**, İlâhiyât Yayınları, Ankara, 2008, s. 115-128.

¹¹² Nitekim Zehebî, Râfizîlik ile Mu'tezile'nin 370 yılından itibaren önce arkadaş, sonra da kardeş olduğunu belirterek bu durumu özetlemektedir. Bkz. Zehebî, **Mizânu'l-İtidâl**, (nşr. Ali Muhammed Bicâvî), Kahire, 1382/1963, c. II, s. 235.

¹¹³ Zehebî, **A'lâmî'n-nubelâ**, c. XVII, s. 650.

Tenûhî gibi) iktidar ile kurdukları ilişkinin düşüncelerini de etkilediğini ortaya koyması bakımından oldukça önemlidir. Ayrıca Büveyhîler'in kelamcılara ayrı önem vermesi¹¹⁴ ve Bağdat'ın zengin kültürel ortamı da bu yakınlaşmayı beslemiştir.¹¹⁵

Büveyhîler dönemi, Mu'tezile'nin düşünce olarak güç kazandığı, fikir alanında dönüşüm yaşadığı ve bürokratik alanda etkinlik kazandığı bir dönemdir. Çünkü bu dönemde adeta âlimler için bir etkileşim alanına dönüşen ilim meclislerinin aracılığıyla Mu'tezile, diğer düşünce gruplarına etki ettiği gibi Zeydî düşünce formatına yaklaşarak kendisi de etkilenmekten kurtulamamıştır.¹¹⁶ Zehebî, bu etkileşimi, "Râfizîlik ile Mutezile 370/981 yılından itibaren önce arkadaş, sonra da kardeş oldu"¹¹⁷ ifadesiyle ortaya koymuştur. Hatta bu etkileşimle birlikte Sâhib b. Abbâd (ö. 385/995), Ebû Ali et-Tenûhî (ö. 384/994) ve oğlu Ali b. Muhassin et-Tenûhî (ö. 447/1055) gibi âlimler her iki ekolü de (Şîfî-Mu'tezilî) mezcettikleri görülmektedir.¹¹⁸ Ayrıca, siyasal iktidara yakın durarak, bürokratik alanda ve devlet kadrolarında da aktif bir şekilde yer alındı. Nitekim bu dönemde Mu'tezile, Ebû Abdillâh el-Basrî (ö. 367/977 veya 369/979), Muhammed b. İmrân el-Merzubânî (ö. 384/994), Ali b. İsa er-Rummânî (ö. 384/995), Sâhib b. Abbâd (ö. 385/995), Kâdî Abdulcabbâr (ö. 415/1025), Ebu'l-Huseyn Tayyib el-Basrî (ö. 436/1044) ve Ebû Reşid en-Nîsâbü'rî (ö. 400/1010 ?)¹¹⁹ gibi pek çok önemli isim yetiştirdi.¹²⁰

Büveyhîler dönemi, Mu'tezile ve Şîfî-İmâmîyye mezheplerinin ön plana çıktığı ve etkinliklerini arttırdıkları bir dönemdir.¹²¹ Ayrıca Usûlî-İmâmîyye üzerindeki Mu'tezilî etkinin zirveye ulaştığı ve kalıcı bir hal aldığı dönem olmuştur. Bu durumun oluşmasında rasyonel düşüncenin revaç bulması, sosyo-politik ve sosyo-kültürel şartlar,¹²² Mu'tezile kökenli İmâmî âlimlerin etkisi ve Mu'tezile'nin Ehl-i sünnet

¹¹⁴ Uyar, **Ahbârîlik**, s. 89.

¹¹⁵ Bkz. Uyar, "Gaybet Sonrası Şîfî Kelâmının Teşekkülü ve Mutezile", **İslâmiyât**, 3, Ankara, 1999, s. 154-155.

¹¹⁶ Ahmet Sonay, "Tarihsel Süreçte İmâmîyye-Mu'tezile İlişkisi", (Doktora Tezi) **Çukurova Üniversitesi S.B.E.**, Adana, 2021, s. 147-148.

¹¹⁷ Zehebî, **Mizânu'l-i'tidâl**, c. II, s. 235.

¹¹⁸ Sonay, "Tarihsel Süreçte İmâmîyye-Mu'tezile İlişkisi", s. 147.

¹¹⁹ Bkz. Seyyîd Abdussettâr Meyhûb, **Ebû Reşid en-Nîsâbü'rî ve İrâuhu'l-kelâmiyyeti ve'l-felsefiyye**, Mektebetu's-sekâfe, 1. Baskı, Kahire, 1426/2006, s. 15-19.

¹²⁰ Muharrem Akoğlu, "Büveyhîler'in Mezhebî Eğilimleri/Politikaları Üzerine", **Bilimname**, Cilt: XVII, Sayı: 2, Yıl: 2009, s. 124. Büveyhîler dönemindeki Mu'tezile-İmâmîyye etkileşimi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Bekir Altun, "Büveyhîler Döneminde Mu'tezile-İmâmîyye Etkileşimi", (Doktora Tezi), **İstanbul Üniversitesi SBE**, İstanbul, 2022.

¹²¹ Busse, **Chalif und Grosskönig**, s. 610.

¹²² Bkz. Sonay, "Tarihsel Süreçte İmâmîyye-Mu'tezile İlişkisi", s. 147-148.

tarafından dışlanması etkili olmuştur.¹²³ Nitekim Ahbârî ekolün Küleynî'den (ö. 329/941)¹²⁴ sonraki en önemli temsilcisi olarak kabul edilen¹²⁵ ve daha çok Şeyh Sadûk olarak meşhur olan İbn Bâbeveyh el-Kummî (ö. 381/991),¹²⁶ ömrünün büyük bir bölümünü Mu'tezile'nin fikir merkezlerinden olan Rey'de¹²⁷ geçirmiş ve Mu'tezilî fikirlerden ister istemez etkilenmiştir. Necâşî ve Ebû Ca'fer et-Tûsî gibi ünlü âlimler tarafından Horasan'da İmâmiyye mezhebinin yıldızı olarak kabul edilen Şeyh Sadûk, İsmâilliye, Zeydiyye ve Mu'tezile gibi diğer Şîî fırkaları eleştirmesi, aynı görüşlere sahip Büveyhî sultanı Ruknudevle (ö. 366/976) nezdinde daha çok kabul görmesini sağlamıştır.¹²⁸ Bununla birlikte bu süreçte diğer mezhepler de faaliyetlerini rahat bir şekilde sürdürmüştür. Nitekim Büveyhîler döneminde Kaderiyye, Cehmiyye, Kerrâmiyye, Havâric, Karâmita ve Bâtıniyye gibi birçok mezhebin oldukça fazla bir şekilde yayıldığı kaydedilmektedir.¹²⁹

¹²³ Mihne olaylarından sonra Mu'tezile'nin Sünnî çevre tarafından dışlanması, İmâmiyye ile Mutezile'yi birbirine yakınlaştırmıştır. Cârullâh'ın tespit ettiği gibi, "Eşariyye'nin zuhuruyla birlikte hiç de kiskanılmayacak bir duruma düşen Mutezile, Ehl-i Sünnet'in arasında bir yeri olmadığını görüncelâz İmâmiyye ile uzlaşmaktan başka çare bulamadı. Hayatta kalma arzusu ve yönetimin Şîî Büveyhîler'in eline geçmesi, Mutezile'yi bu kararı almaya zorladı. Böylece iki asır boyunca kanlı bıçaklı olan İmâmiyye ile Mutezile, aralarındaki ihtilaf ve kavgalara sünger çekip kucaklaştı ve kardeş oldu." Bkz., Zuhdî Hasan Cârullâh, **el-Mu'tezile**, Matba'atu Mısır/Kahire, 1366/1947, s. 203-204. Temelde akılcılık ekseninde hareket etmelerinden dolayı Hanefilik ile Mu'tezile'nin bir araya gelmesine ise daha sık rastlanmaktadır. Bkz. Sonay, "Tarihsel Süreçte İmâmiyye-Mu'tezile ilişkisi", s. 148.

¹²⁴ Bkz. et-Tûsî, **el-Fihrist**, s. 135.

¹²⁵ Farhad Daftary, **Şîî İslâm Tarihi**, (çev. Ahmet Fethi), Alfa Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2020, s. 94; Wilferd Madelung, "Imamism and Mu'tazilite Theology", Le Shiisme Imâmîte, (ss. 13-30), Paris, 1970, s. 17.

¹²⁶ Bkz. Şeyh Sadûk, Ebû Ca'fer Muhammed b. Alî b. el-Huseyn b. Mûsâ b. Bâbeveyh el-Kummî, **Men lâ yahduruhu'l-fakîh**, (thk. Ali Ehber el-Gaffârî), Muessesetu neşri'l-İslâmî, 5. Baskı, Kum, 1429/2008, "Giriş" s. 9-17 (و-ی); Necâşî, **Ricâlu'n-Necâşî**, s. 261-262; et-Tûsî, **el-Fihrist**, s. 93.

¹²⁷ Büveyhîler'in başşehirlerinden biri olan Rey, Ruknudevle ve ünlü vezîri, aynı zamanda âlim, edip ve şair olan Ebu'l-Fadl İbnu'l-Amîd (ö. 360/970)'in gayretleriyle İslâm kültür ve Medeniyetinin önemli merkezlerinden olmuştur. Öyle ki İbnu'l-Amîd kendi mektebini kurmuş ve takipçileri arasında dönemin meşhur âlimlerinden Ebû İshâk es-Sâbî, Ebû Bekir el-Hârizmî, Bedîuzzaman el-Hemedânî ve Ebû Mansûr es-Seâlibî gibi edipler bulunmaktadır. Dolayısıyla hem İbnu'l-Amîd'in hem de Ruknudevle'nin saraylarında ilim meclisleri düzenlenir ve farklı mezhep ve düşünceye sahip âlimler bu meclislerde özgürce münazara/tartışma yapardı. Bkz. Ahmet Güner, "Ruknudevle", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamsansiklopedisi.org.tr/ruknodevle> (06.01.2022).

¹²⁸ Gençtürk, "Büveyhîler'in İran Hâkimiyeti", s. 348.

¹²⁹ Takiyuddîn Ahmed b. Alî el-Makrizî, **el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi zikri'l-hıtat ve'l-âsâr: el-Hıtatü'l-Makriziyye**, (thk. Muhammed Zeynuhum- Medîha Şerkâvî), Mektebetu Medbûlâ, Kahire, 1998, c. III, s. 424.

Sarayını bir ilim meclisine dönüştüren, Büveyhîler'in Rey ve Cibâl yöneticisi olan Ruknudevle'nin isteği üzerine Rey'deki sarayına yerleşen¹³⁰ el-Kummî, emîrin dinî danışmanlığını yapmanın yanında orada öğrenci yetiştirmekle de ilgilenmiştir. İbn Bâbeveyh, aynı zamanda Ruknudevle'nin sarayında ilmî münazaralarda bulunmuş ve bu tartışmaları “**el-Meclisu'llezî cerâ lehû beyne yedey Ruknudevle**” adlı kitapta toplamıştır.¹³¹ Bununla birlikte bazı araştırmacılar, İbn Bâbeveyh'in İran, Horasan ve Maverâünnehir bölgelerine yaptığı yolculukların, Büveyhî emiri Ruknudevle'nin teşviki ve yönlendirmesiyle gerçekleştiğini ileri sürmektedir. Bu teoriye göre, Ruknudevle, İbn Bâbeveyh'i bu bölgelere göndererek İmamiyye inancını yaymayı ve burada kök salmasını sağlamayı amaçladığını öne sürmüşlerdir.¹³² Ancak, İbn Bâbeveyh'in seyahatlerinin gerçek amacı ve arkasındaki motivasyonlar hakkında kesin bir bilgiye sahip olmamakla birlikte, İmamiyye mezhebinin yayılmasındaki rolü ve etkisi, tarihçiler arasında ilgi çekici bir konu olmaya devam etmektedir.

el-Kummî'nin, Sâhib b. Abbâd (ö. 385/995) ile olan temasına da burada değinmek yerinde olacaktır. el-Kummî, her ne kadar **Uyûnu Ahbârî'r-Rızâ**¹³³ adlı eserini Sahîb b. Abbâd'a övgüler ve dualar eşliğinde ithaf etmiş olsa da¹³⁴ onun ilgisine mazhar olamamıştır. Aksine, es-Sâhib onun öğretimini engellemiştir.¹³⁵ Bu durum, el-Kummî'nin kelâma karşı tavrından ve bazen cebirci anlayışa yaklaşan yorumlarından kaynaklanmış olabileceği belirtilmektedir.¹³⁶

Büveyhîler dönemi Bağdat okulunun baş yetkilisi ve İmâmiyye'nin başı olarak Şîî ulemânın en önde gelen âlimlerinden¹³⁷ ve Şîî kaynakların oluşumunda önemli bir katkıya sahip olan İbnu'l-Mu'allim olarak da bilinen Şeyh Müfîd (ö. 413/1022)¹³⁸ de aynı şekilde Bağdat Mu'tezilesi'nin, özellikle de Ka'bî'nin (ö. 319/931) etkisinde

¹³⁰ Daftary, **Şîî İslâm Tarihi**, s. 94.

¹³¹ Necâşî, **Ricâlu'n-Necâşî**, s. 392; Muhsin el-Emîn **A'yânu's-Şî'a**, Dirâsâtu'l-edebîyye, Beyrut 1963 c. X, s. 25.

¹³² Mustafa Öz, “İbn Babaveyh”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1999, c. 19, s.346; H. İbrahim Bulut, “Şîî-Usulî Gelenekte Hz. Ali ve İmametinin Dayanakları”, **Hz. Ali Sempozyum Bildirileri**, Ekim 2007, s. 81.

¹³³ Muhammed b. Ali b. Bâbeveyh el-Kummî, **Uyûnu Ahbârî'r-Rızâ**, Kum, 1399/1978.

¹³⁴ el-Kummî, **Uyûnu Ahbârî'r-Rızâ**, c. I, s. 12.

¹³⁵ Madelung, “Imamism and Mu'tazilite Theology”, s. 94.

¹³⁶ Sonay, “Tarihsel Süreçte İmâmiyye-Mu'tezile İlişkisi”, s.168.

¹³⁷ Bkz. Daftary, **Şîî İslâm Tarihi**, s. 95.

¹³⁸ İbn Nedîm, **el-Fihrist**, s. 279; S. Waheed Akhtar, **Early Shiite Imamiyyah Thinkers**, New Delhi, 1988, s. 79; Bulut, **Usulîliğin Doğuşu**, s. 58; Altun, “Mu'tezile-İmâmiyye Etkileşimi”, s. 52

kalmıştır.¹³⁹ Şeyh Müfîd, Büveyhîler'in en muktedir hükümdarı ve Büveyhîlere altın çağını yaşatan Adududdevle (ö. 372/983) ile iyi ilişkiler içinde olmuş ve Adududdevle tarafından mali anlamda oldukça destek görmüştür.¹⁴⁰ Bu dönemde çok sayıda öğrenci yetiştiren Şeyh Müfîd'in Adududdevle tarafından kendisine sağlanan bu imkânlarla öğrencilerinin masraflarını da karşıladığı ifade edilmektedir.¹⁴¹ Bununla birlikte, Adududdevle'nin aynı zamanda Şeyh Müfîd'in ilmî şahsiyetini takdir ettiği, zaman zaman kendisini ziyaret ettiği, hatta ondan İmâmiyye fıkına dair dersler aldığı kaydedilmektedir.¹⁴²

Şeyh Müfîd'in başarısı bir bakıma Büveyhîler'in iktidarında yatmaktadır. Zira Büveyhîler dönemi, özellikle Adududdevle ile olan ilişkileri, onun görüşlerini serbestçe ortaya koyabilmesi için uygun bir ortam sağlamıştır. Nitekim bu dönemde daha önce Sünnîlerce kullanılan Berâsa Camii, Büveyhîler ile Şîîlerin eğitim merkezi haline gelmiş ve Şeyh Müfîd'in sık sık ilmî toplantılar yaptığı bir mekâna dönüşmüştür.¹⁴³ Bununla birlikte Şeyh Müfîd, Bağdat'ın entelektüel ortamında, sadece İmamî düşünce ile değil aynı zamanda diğer düşünce mensuplarıyla da iletişime geçmiş ve kendi sistemini kurarken onlardan da büyük ölçüde istifade etmiştir.¹⁴⁴

Şeyh Müfîd'in Bağdat Büveyhî hanedanlığının himayesinde yaşayıp onlardan destek görmüş olması, onun siyasî otorite hakkındaki görüşlerini de etkilemiştir. Öyle ki Şîî siyasî fıkının temelleri Bağdat'ta Şeyh Müfîd ile atılmış, sonrasında da el-Murtezâ (ö. 436/1044) ve "Şeyh" ya da "Şeyhuttâife" lakabıyla anılan et-Tûsî (ö. 460/1067)¹⁴⁵ ile tamamlanmıştır.¹⁴⁶ Ayrıca Şeyh Müfîd'in çoğu günümüze ulaşmasa

¹³⁹ Ansârî – Schmidtke, "et-Telakkî's-Şîî", s. 375.

¹⁴⁰ Hibetuddîn el-Huseynî eş-Şehristânî, "eş-Şeyhu'l-Mufîd ve Tashîhu'l-i'tikâd", **Tashîhu'l-i'tikâdâtî'l-İmâmiyye**, (mlf. Şeyh Müfîd, thk. Huseyn Dergâhî), Kum, 1413/1992, ss. 19-24, s. 22.

¹⁴¹ Bulut, "Şeyh Müfîd Örneği", **Hazreti Ali Sempozyum Bildirileri**, s.193.

¹⁴² ez-Zehebî, **el-İber fi ahhârî men gaber**, (thk. Suad Seyyid), Kuveyt, 1961, c. III, s. 115; el-Yâfiî, **Mir'âtu'l-Cenân**, c. II, s. 22.

¹⁴³ Bkz. eş-Şehristânî, "eş-Şeyhu'l-Mufîd", s. 22; Metz, **İslâm Medeniyeti**, s. 86-87; Bulut, **Şeyh Müfîd**, s. 59.

¹⁴⁴ Bkz. Bulut, **Şeyh Müfîd**, s. 172.

¹⁴⁵ Bkz. Zehebî, **A'lâmi'n-nubelâ**, c. XVIII, s. 334-335; Ömer Rızâ Kehhâle, **Mu'cemu'l-muellifin**, Meusesetu'r-risale, Beyrut, 1993, c. III, s. 225; el-Kâdî Nûrullâh el-Mar'âşî et-Tusterî, **Mecâlisu'l-Mu'minin**, Dâr Hişâm, b.y., t.y., c. III, s. 140-157; Hânsârî, **Ravdâtu'l-cennât**, c. IV, s. 222-252.

¹⁴⁶ Zehebî, **A'lâmi'n-nubelâ**, c. XVIII, s. 334-335; Muhammed Kâzım el-Mûsevî, "Tercumetu's-Şeyh et-Tûsî", **el-İktisâd fi mâ yecibu 'ala'l 'ibâd**, (thk. Muhammed b. Hasan et-Tûsî), Kum, 1430/2009, s. 6.

da iki yüze yakın eser ortaya koyması, onun hem üretken bir âlim olduğunun hem de Büveyhîler zamanında Şîî ulemânın inanç ve fikirlerini işleyip yayma konusunda elde ettikleri olumlu ortamın da bir göstergesidir.¹⁴⁷ Ayrıca Bağdat'ın sahip olduğu sosyo-kültürel miras da Şîî âlimlerin çabalarına etki etmiş, özellikle Sünnî kelim ve fıkhının geldiği seviye Şîîler için bir nevi örneklik teşkil etmiştir. Dolayısıyla bu miras, özgür bir ortama kavuşan Şîîlerin kendi itikat ve fıkıhlarını oluşturmalarında yol gösterici olmuştur. Ayrıca Büveyhîler'in İmâmî âlimlerle birlikte Mu'tezilî düşünörlere de sahip çıkması, İmâmî âlimlerin hem kelim hem de fıkhıta kendi usullerini sistematik hale getirmelerinde önemli bir etken olmuştur. Böylece Şîîlikte, "ahbârî" denen usulden uzaklaşarak "usûlî" anlayışın yerleşmesinde Büveyhîler'in önemli katkısı olmuştur.

Şüphesiz, Büveyhîler'in Bağdat'ta kurumsallaşması Şîîler için en önemli etkiyi Şîî kelamı üzerinde gerçekleştirmiştir. Zira Şîîlik, Büveyhîler'in başlangıcındaki sosyal uygulamaların devamında ve fikri alanda da kendini geliştirmeyi hatta birtakım açmazlarını tamamlamayı bu dönemde başarmıştır. Adududdevle (368-373/978-983) her ne kadar tarafsız uygulamalara imza atmış olsa da bir taraftan da Şîî âlimleri sonuna kadar desteklemiş¹⁴⁸ ve onlar için hazineinden ciddi ödemeler yapmıştır. Onun döneminde Bağdat, Şîî kelim âlimleri için benzeri görülmemiş bir ilmî gayretin oluşmasına sahne olmuştur. Şeyh Sâduk (ö. 381/991), Şeyh Müfîd (ö. 413/1022), Şerîf el-Murtezâ (ö. 436/1044)¹⁴⁹ ve et-Tûsî (ö. 460/1067),¹⁵⁰ gibi, müteakip asırlarda görüş ve düşönceleri ile otorite kabul edilen bilginler bu dönemde Bağdat'ta yetişmiştir. Tamamı Büveyhî yöneticiler tarafından desteklenen bu İmâmî bilginlerin, büyük bir Şîa literatürü meydana getirmiş olmalarında Büveyhîler'in önemli etkisi olmuştur.

Büveyhîler dönemi Ehl-i sünnet açısından da önemli bir dönem olmuştur. Zira, Büveyhîler'in hâkimiyeti altında bulunan Sünnî ilim merkezlerinde çok sayıda önemli âlim yetişmiştir. Hanefî âlimlerden Ebu'l-Hasan el-Kerhî (ö. 340/952), Ebû Bekir Ahmed b. Alî er-Râzî el-Cessâs (ö. 370/981), Ebû Bekir el-Harizmî (ö. 383/993), el-

¹⁴⁷ Bkz. Güner, **Şîî-Sünnî Siyaseti**, s. 157; Azimli, **H. Neslinin İsyanları**, s. 128-131.

¹⁴⁸ Güner, **Şîî-Sünnî Siyaseti**, s.181

¹⁴⁹ Necâşî, **Ricâlu'n-Necâşî**, s. 271.

¹⁵⁰ Bkz. Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasen et-Tûsî, **el-İstibsâr fî ma'htulife mine'l-ahbâr**, (nşr. Muessesetu'l-a'lamî), Beyrut, 1426/2005, "Mukaddime" s. ج-ا; a. mlf., **el-Fihrist**, (tashih, Muhammed Sâdik Âl-i Bahrululûm), Menşurât Şerîf er-Radî, Kum, t.y., s. ث-ر; es-Subkî, **Tabakâtu's-Şâfiyyeti'l-kubrâ**, c. V, s. 126-127; Zehebî, **A'lâmi'n-nubelâ**, c. XVIII, s. 334-335; Muhammed Muhsin Tahrânî, "Hayâtu's-Şeyh et-Tûsî", **et-Tibyân**, c. I, ج ; Daftary, **Şîî İslâm Tarihi**, s. 95.

Kudûrî (ö. 428/1037), Huseyn b. Ali es-Saymerî (ö. 436/1045); Şâfiî âlimlerden Ebû İshâk el-Mervezî (ö. 340/951), Ahmed b. Muhammed İbnu'l-Kattân (ö. 359/969), Ebû Hamîd el-İsferâyînî (ö. 406/1016), Ebu't-Tayyib et-Taberî (ö. 450/1058), el-Mâverîdî (ö. 450/1058);¹⁵¹ Hanbelîlerden et-Taberânî (ö. 360/971), İbn Sem'ûn (Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed el-Bağdâdî, ö. 387/997), İbn Batta (Ebû Abdillâh Ubeydullah b. Muhammed el-Ukberî, ö. 387/997), İbn Hâmid (Ebû Abdillâh Hasen b. Hâmid b. Alî el-Verrâk el-Bağdâdî, ö. 403/1012), Ebû Tâlib Ahmed b. Abdillâh İbnu'l-Bakkâl (ö. 440/1048); Ebî Ya'lâ İbnu'l-Ferrâ (ö. 458/1066); Eş'arî-Mâlikî âlimi Ebû Bekir el-Bâkılânî (ö. 403/1013)¹⁵² gibi âlimler bu dönemin önde gelen alimleridir.¹⁵³

Bağdat'ta Kâdilkudât olan İbn Ümmu Şeybân (Ebu'l-Hasan Muhammed b. Sâlih el-Hâşimî), İbnu'l-Kassâr (Ebu'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed, ö. 397/1007)¹⁵⁴ ve Ebû Bekir el-Bâkılânî gibi Mâlikî fakihlerin kadılık ve diğer devlet kademelerinde yer almalarına rağmen Irak'ta Mâlikîlik diğer mezhepler kadar gelişim göstermemiştir. Bu durumun muhtemel nedenlerinden biri olarak, fakihler arasında Eş'arî kelâmının ve Şâfiîliğin yayılması önemli bir etken olarak gösterilmektedir.¹⁵⁵ Büveyhîler döneminde Eş'arîlik, Bâkılânî'nin faaliyetleri -özellikle Büveyhî emîrleriyle kurduğu yakın ilişki- sonucunda önemli ölçüde gelişme göstermiş ve güçlenmiştir. Horasan bölgesinde Eş'arîlik, hem Şâfiîlik hem de sufilik zemininde önemli bir gelişme kaydetmiştir.¹⁵⁶

¹⁵¹ el-Mâverîdî, **Ahkâmu's-sultâniyye**, Dâru İbn Kuteybe, Kuveyt, 1393/1973, (Giriş) s. خ-د.د.؛ aynı mlf., **Edebu'l-kâdî**, s. 14-18; Ebû İshâk Cemâluddîn İbrâhîm b. Alî b. Yûsuf eş-Şîrâzî, **Tabakâtu'l-fukahâ**, (nşr. Nu'mân el-A'zamî el-Kutubî), el-Mektebetu'l-Arabiyye, Bağdat, 1356/1937, s. 110; İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XVI, s. 41.

¹⁵² Dönemin ünlü Eş'arî kelâmcısı ve Mâlikî mezhebinin fakihlerinden olan ve çok yönlü ilmî şahsiyetiyle tanınan Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî el-Bâkılânî, "Asrın müceddidi, ilmin kalesi, ümmetin dili, sünnetin keskin kılıcı ve engin denizi" gibi unvanlar ile taltif edilmiştir. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, **Târîh** c. III, s. 364-369; Kâdî İyâz, **Tertîbu'l-medârik**, c. VII, s. 44-45; İbn Hallikân, **Vefeyât**, c. IV, s. 269; İbn Kesîr, **el-Bidâye**, c. XV, s. 548-549.

¹⁵³ Güner, **Şîi-Sünnî Siyaseti**, s. 271-312.

¹⁵⁴ Bkz. İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, XIV, 221; eş-Şîrâzî, **Tabakâtu'l-fukahâ**, s. 142; İbnu'l-Kassâr, **Muqaddime fi usûli'l-fıkh**, neşreden giriş, s. 11-35. Bağdat'ta Hanefî ve Şâfiî mezheplerinin etkisi altında olan dönemde, Mâlikî mezhebinin devamını sağlamak adına önemli katkılar sunan altı kişiden biri olarak kabul edilir. Bkz. Abduh Muhammed b. Muhammed Mahlûf, **Şeceretu'n-nûri'z-zekiyye fi tabakâti'l-Mâlikiyye**, Kahire, 1349/1930, c. II, s. 92;

¹⁵⁵ Ebu'l-Fadl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî, **Tertîbu'l-medârik ve takrîbu'l-mesâlik li-ma'rifeti a'lâmi mezhebi Mâlik**, (nşr. Abdulkâdir es-Sahrâvî ile Saîd Ahmed A'râb), Rabat, 1403/1982, c. I, s. 24.

¹⁵⁶ Kalaycı, "Tarihsel Süreçte Eşarilik Maturidilik İlişkisi", s. 142.

Büveyhîler döneminde Hanbelîliğin temsilcileri arasında sayılan gerek eserleriyle gerekse eylemleriyle mezhebin gelişmesine katkıda bulunan önemli âlimlerden biri Ebû Bekir en-Neccâd'dır (ö. 348/960).¹⁵⁷ Bağdat Mansûr Camii'nde iki ders halkası bulunan ve dersleri sırasında camide izdiham yaşandığı belirtilen en-Neccâd'ın, Cuma namazından önce halkın fikhî meselelerle ilgili problemlerini Hanbelî mezhebine göre çözdüğü ve cuma namazından sonra da hadis dersleri yaptığı kaydedilmektedir.¹⁵⁸

Taberânî olarak bilinen Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb el-Lahmî et-Taberânî (ö. 360/971) de hadis, ensâb ve tarih bilgisiyle dönemin önde gelen Hanbelî âlimleri arasında yer almıştır.¹⁵⁹ Kettânî, her ne kadar Taberânî'yi "el-Lahmî eş-Şafiî et-Taberânî" olarak Şâfiîler arasında saysa da¹⁶⁰ o, Şâfiî tabakâtlarında değil, sadece Hanbelî tabakât kitaplarında yer almaktadır.¹⁶¹

Hocası Ebû Bekir el-Hallâl'a nispetle, Gulâm el-Hallâl olarak şöhret bulan Hanbelî fakihi Ebû Bekir Abdulazîz b. Ca'fer b. Ahmed el-Bağdâdî (ö. 363/974) ise Büveyhîler döneminde yaşayan en önemli âlimlerden biridir.¹⁶² Gulâm el-Hallâl, eserleriyle ve faaliyetleriyle Hanbelî mezhebinin gelişimine katkıda bulunmuştur. Şîa başta olmak üzere diğer mezheplere karşı muhalefeti ile bilinen¹⁶³ Gulâm el-Hallâl, Abbâsî halifesi el-Mutî (334-363/946-974) ile yakın ilişkiler geliştirmiştir.¹⁶⁴

¹⁵⁷ Ahmed b. Selmân b. el-Hasan b. İsrâîl b. Yûnus Ebû Bekir en-Neccâd (ö. 348/960) için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, **Târîh**, c. V, s. 309-313; İbn Ebî Ya'lâ, **Tabakâtu'l-Hanâbile**, c. III, s. 15-23; İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XIV, s. 118-119; Zehebî, **A'lâmi'n-nubelâ**, c. XV, s. 502-505; İbn Kesîr, **el-Bidâye**, c. XV, s. 238; Abdulkadir Şenel, "Neccâd", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 2006, c. XXXII, s. 480.

¹⁵⁸ Hatîb el-Bağdâdî, **Târîh**, c. V, s. 309-310; İbn Ebî Ya'lâ, **Tabakâtu'l-Hanâbile**, c. III, s. 15-17; İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XIV, s. 118-119; Zehebî, **A'lâmu'n-nubelâ**, c. XV, s. 502-504.

¹⁵⁹ Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb el-Lahmî et-Taberânî için bkz.: İbn Ebî Ya'lâ, **Tabakâtu'l-Hanâbile**, c. III, s. 91-95; İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XIV, s. 206; Zehebî, **A'lâmi'n-nubelâ**, c. XV, s. 119-130; Mehmet Görmez, "Taberânî", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 2010, c. XXXIX, s. 310-312; Maribel Fierro, "al-Tabarânî", **EI2**, X, 10-11; İğde, Hanbeliliğin Teşekkül Süreci, s. 166.

¹⁶⁰ Muhammed b. Ca'fer b. İdrîs el-Kettânî (ö. 1345/1927), **er-Risâletu'l-mustatrafe li-beyâni meşhûri kutubi's-sunneti'l-muşerreffe**, Dâru'l-beşâiri'l-İslâmî, 5. Baskı, Beyrut, 1414/1993., s. 38.

¹⁶¹ İbn Ebî Ya'lâ, **Tabakâtu'l-Hanâbile**, c. III, s. 91-95.

¹⁶² Gulâm el-Hallâl için bkz.: Hatîb el-Bağdâdî, **Târîh**, c. XII, s. 229-231; İbn Ebî Ya'lâ, **Tabakâtu'l-Hanâbile**, c. III, s. 213-226; İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XIV, s. 230-231; İbnu'l-İmâd, **Şezerâtu'z-zeheb**, c. IV, s. 235-237; Ziriklî, **el-A'lâm**, c. IV, s. 15; H. Laoust, "Gulâm al-Khallâl", **EI2**, II, 1093; İğde, "Hanbeliliğin Teşekkül Süreci", s. 167. Ahmet Akgündüz, "Gulâmü'l-Hallâl", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul 1996, c. XIV, s. 189.

¹⁶³ Mughni, **Hanbalî Movements in Bağdâd**, s. 112.

¹⁶⁴ İbn Ebî Ya'lâ, **Tabakâtu'l-Hanâbile**, c. III, s. 218, 222.

Abbâsîler döneminde yaşayan önemli âlimlerden bir diğeri de İbn Batta olarak bilinen Ubeydullah b. Muhammed b. Muhammed b. Hamdân Ebû Abdullâh el-Ukberî'dir (ö. 387/997).¹⁶⁵ Irak'ta Hanbelî mezhebinin önemli simalarından biri olan İbn Batta, başta Şîa ve Mu'tezile olmak üzere Ehl-i sünnet dışındaki fırkalarla mücadele etmiştir.¹⁶⁶ Büveyhîler'in Bağdat'ta hâkim olmaları ile memleketi Ukberâ'ya dönerek uzlete çekilmiş, eğitim ve öğretim faaliyetlerine devam etmiştir.¹⁶⁷

Büveyhîler dönemindeki Hanbelîlerin en önemli simalarından biri de şüphesiz Kâdı Ebû Ya'lâ Muhammed b. el-Huseyn b. Muhammed b. Halef el-Ferrâ'dır (ö. 458/1066). Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, Abbâsî halifesi el-Kâdir'in hilâfetine son yıllarında ve ardından el-Kâim'in hilâfeti döneminde yaşayan önemli Hanbeli âlimlerden biridir. Aynı şekilde babası Ebû Abdullâh (ö. 390/1000) da dönemin önemli Hanefi âlimlerinden biriydi.¹⁶⁸ Hanbelî fıkında bir otorite olarak kabul edilen Ebû Ya'lâ, Hanbelî mezhebinde devlet idaresi ile ilgili ilk sistematik eser olan **el-Ahkâmu's-Sultaniyye**'yi¹⁶⁹ yazan kişidir. Bu eserinde Ebû Ya'lâ, ideal bir yönetimin nasıl olması gerektiği ile ilgili bilgiler vermekle birlikte Ahmed b. Hanbel'den itibaren takip edilen politik duruşu da ortaya koymuştur. Eserin Abbâsî yönetiminde görev alan Hanbelî bir kadı tarafından yazılması da önemli bir husustur.¹⁷⁰ Ayrıca Ehl-i sünnet savunuculuğu ve Kâdirî akidesine verdiği destekle de adından söz ettirmiştir.

Ebû Abdullâh Muhammed b. İshâk b. Muhammed b. Mende¹⁷¹ el-İsfahânî (ö. 395/1005),¹⁷² İbn Hâmid olarak bilinen ve İbn Ebî Ya'lâ tarafından kendi döneminde

¹⁶⁵ İbn Batta el-Ukberî için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, **Târîh**, c. XII, s. 100-106; İbn Ebî Ya'lâ, **Tabakâtu'l-Hanâbile**, c. III, s. 256-273; İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XIV, s. 390-393; Zehebî, **A'lâmi'n-nubelâ**, c. XVI, s. 529-533; İbnu'l-İmâd, **Şezerâtu'z-zeheb**, c. IV, s. 463-466; H. Laoust, "İbn Batta", **Eİ2**, III, 734-735; Saffet Köse, "İbn Batta", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1999, c. XIX, s. 358-359; İğde, "Hanbeliliğin Teşekkül Süreci", s. 169-172.

¹⁶⁶ İğde, "Hanbeliliğin Teşekkül Süreci", s. 169.

¹⁶⁷ Hatîb el-Bağdâdî, **Târîh**, c. XII, s. 102; İbn Ebî Ya'lâ, **Tabakâtu'l-Hanâbile**, c. III, s. 258; İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XIV, s. 390.

¹⁶⁸ Ebû Ya'lâ el-Ferrâ için bkz.: Hatîb el-Bağdâdî, **Târîh**, c. III, s. 55-56; İbn Ebî Ya'lâ, **Tabakâtu'l-Hanâbile**, c. III, s. 361-426; İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XVI, s. 98-99; Zehebî, **A'lâmi'n-nubelâ**, c. XVIII, s. 89-92; Muhammed Abdulkâdir Ebû Fâris, **el-Kadî Ebû Ya'lâ el-Ferrâ ve kitâbuhu el-ahkâmu's-sultâniyye**, Muessesetu'r-risâle, Beyrût, 1403/1983., s. 37-332; H. Laoust, "İbn al-Farrâ", **Eİ2**, III, 765-766; Cengiz Kallek- Yusuf Şevki Yavuz, "Ebû Ya'lâ el-Ferrâ", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, c. X, s. 253-255; 256-258.

¹⁶⁹ Ebû Ya'lâ Muhammed b. el-Huseyn el-Ferrâ el-Kâdî, **el-Ahkâmu's-sultâniyye**, (nşr. Muhammed Hâmid el-Fakî), Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, Beyrut, 1421/2000.

¹⁷⁰ Mughni, **Hanbalî Movements in Bağdâd**, s. 140-141.

¹⁷¹ İbn Mende ailesi yaklaşık üç asır boyunca ilimle meşgul olmuş, bu ailenin faaliyetleri sayesinde Hanbelilik Bağdat'ın dışında İsfahan'da varlık göstermiş ve canlılığını

Hanbelîlerin imamı, müderrisi ve müftüsü olarak tanıtılan Ebû Abdullâh Hasan b. Hâmid b. Ali b. Mervân (ö. 403/1012),¹⁷³ siyasî konulara duyduğu özel ilgi ve polemikçiliği ile tanınan, Halife el-Kâim döneminde sarayda etkili olduğu belirtilen Hanbelî hukukçu Ebû Tâlib Ahmed b. Abdullâh İbnu'l-Bakkâl (ö. 440/1048)¹⁷⁴ gibi sisimler Büveyhîler döneminde yaşayan önemli Hanbelî âlimlerdendir.

Bu dönemde Hanbelîlerin Bağdat'ta yoğun olması ve Abbâsîlerle olan yakın ilişkilerinin diğer bir sonucu da Ehl-i sünnet kavramının Hanbelîlerle özdeşleşmesidir. Bu siyasî yaklaşımın sonucunda, sözü edilen dönemde Hanbelîler, özellikle Bağdat'ta Ehl-i sünnetin tek temsilcisi haline gelmiş, itikadi anlamda Ehl-i sünnet Hanbelî öğretilerle özdeşleşmiş ve Hanbelîlerin dışındaki grupların tamamı Hanbelîler tarafından "bidatçilikle" yaftalanmıştır.¹⁷⁵

Felsefe

Bu dönemde yaptıkları çalışmalar ve ortaya koydukları eserleriyle temayüz etmiş olan felsefecilerin başında Ebu'l-Hasan Muhammed b. Yûsuf el-Âmirî (ö. 382/992) gelmektedir. IV/X. yüzyılın önde gelen İslâm düşünürlerinden olan el-Âmirî, Fârâbî ile İbn Sînâ gibi büyük İslâm filozoflarının arasında yetişmiş, Horasan ve Mâverâunnehir bölgesinde büyük üne sahip olmuştur. Nîşâbûr'da ilk eğitimini aldıktan sonra Belh'e giderek Meşşâî okulunun kurucusu filozof el-Kindî'nin öğrencisi olan Ebû Zeyd el-Belhî'den felsefe dersleri almış ve ilmi yetkinliğiyle henüz genç yaşta "Nîşâburlu filozof" unvanını almıştır.¹⁷⁶ Aristo'nun kitaplarına şerh yazmış ve bu alanda üstad olmuştur.¹⁷⁷ Bu dönemde Rey, Bağdat, Belh ve Buhara gibi devrin önemli ilim ve kültür merkezlerine birçok seyahat yapan el-Âmirî,

korumuştur. Bkz. Bekr b. Abdullah Ebû Zeyd, el-Medhalu'l-mufasssal ilâ fıkhi'l-imâm Ahmed b. Hanbel ve tahrîcâtî'l-ashâb, Riyad, 1997, c. I, s. 548-549; Franz Rosenthal, "İbn Manda", EI2, III, s. 863-864.

¹⁷² Zehebî, **A'lâmi'n-nubelâ**, c. XVII, s. 36.

¹⁷³ Hasan b. Hâmid için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, **Târîh**, c. VIII, s. 259-260; İbni Ebî Ya'lâ, **Tabakâtu'l-Hanâbile**, c. III, s. 309-321; İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XV, s. 94; Zehebî, **A'lâmi'n-nubelâ**, c. XVII, s. 203-204; a.mlf., **Târîhu'l-İslâm**, XXVIII, 78-79; İbnu'l-İmâd, **Şezerâtu'z-zeheb**, c. V, s. 17-19.

¹⁷⁴ Bkz. İbni Ebî Ya'lâ, **Tabakâtu'l-Hanâbile**, III, 349-351; George Makdisi, "Muslim Institutions of Learning in Eleventh-Century Baghdad" Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London, 24 (1), 1961, s. 27.

¹⁷⁵ Bkz. İğde, "Hanbelîliğin Teşekkül Süreci", s. 186.

¹⁷⁶ Henry Corbin, **İslâm Felsefesi Tarihi, Başlangıçtan İbnî Rüşd'ün Ölümüne** (Histoire de la Philosophie Islamique), c. I, (çev. Hüseyin Hatemi), İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s. 297-298; Mahmûd Kaya, "Âmirî, Ebu'l-Hasan", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1991, c. III, s. 69.

¹⁷⁷ İbn Miskeveyh, **Tecâribu'l-umem**, c. II, s. 277.

Bağdat'a yaptığı ilk seyahatinden dönerken Büveyhî vezîri Ebu'l-Fadl İbnu'l-Amîd (ö. 360/970) ile tanışarak bir müddet onun yanında kalmış ve vezîrle iyi ilişkilerde bulunarak birçok konuda da fikir alışverişinde bulunmuştur.¹⁷⁸

Büveyhîler döneminde yaşamış olan Ebû Süleymân Muhammed b. Tâhir b. Behrâm es-Sicistânî (ö. 391/1001 [?]) de yaşadığı dönemde ilmî, fikrî ve edebî çalışmalarla ön plana çıkmış önemli isimlerden biridir. Meşşâî ve Yeni Eflâtuncu eğilimleriyle tanınan ve Mantık konusunda gösterdiği üstün başarılarından ötürü "el-Mantıkî" unvanıyla da anılan es-Sicistânî'nin¹⁷⁹ Antik felsefeyi hangi kanalla ve kimden öğrendiği belirsizdir. Ancak Bağdat'a gelmeden önce (939'dan önceki tarihlerde) Yunan ilim ve felsefesi ile Grek kültürüne ilgisi ve aşinalığı olan Sicistan Emîri Ebû Ca'fer b. Bâbeveyh ile aralarında samimi bir ilişki bulunduğu söylenmektedir.¹⁸⁰ Dolayısıyla ilk etapta Felsefeye dair bilgileri adı geçen bu emirden, Bağdat'a geldikten sonra da öğrencisi olduğu, dönemin meşhur filozoflarından, Yahyâ b. Adî'den (ö. 364/975) öğrenmiş olması mümkündür. Bir gözünün görmediği ve geçirdiği cüzzam hastalığı sonucunda yüzünün çirkin olması sebebiyle evine kapandığı ifade edilen es-Sicistânî'nin, toplum ve devlet hayatındaki gelişmelerden, ilmî ve edebî çevrelerdeki tartışmalardan öğrencisi ve aynı zamanda dostu olan Ebû Hayyân et-Tevhîdî aracılığıyla haberdar olduğu ve dış dünya ile ilişkisini yine onunla sağladığı belirtilmektedir.¹⁸¹ Felsefe meselelerine dair bazı risâlelerini kendisine takdim ettiği Adududdevle'nin (ö. 372/983) ölümünden sonra korumasız kalan Sicistânî'nin maddî sıkıntılar çektiği anlatılmaktadır.¹⁸²

Bu dönemin meşhur filozoflarından biri de Ebû Hayyân Alî b. Muhammed b. Abbâs et-Tevhîdî'dir (ö. 414/1023).¹⁸³ Fârâbî okulunda yetişmiş bir felsefeci olmakla

¹⁷⁸ Ebû Hayyân et-Tevhîdî, dönemin önemli kültür merkezi olan Rey'de uzun bir müddet kalmış olan el-Âmirî ile aynı ortamda bulunduğu halde böylesine değerli bir filozoftan istifade etmediğini için İbn Miskeveyh'i eleştirmiştir. Bkz., **el-İmtâ' ve'l-muânese**, c. I, s. 35-36.

¹⁷⁹ Bkz. İbnu'n-Nedîm, **el-Fihrist**, s. 369.

¹⁸⁰ Bkz. Kraemer, **Humanism**, s. 139; Mahmûd Kaya, "Sicistânî, Ebû Süleyman", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul 2009, c. XXXVII, s. 141.

¹⁸¹ Bkz. et-Tevhîdî, **el-İmtâ' ve'l-muânese**, (nşr. Mektebetu'l-asriyye), Beyrut, 1432/2011, c. I, s. 42; İbnu'l-Kiftî, **İhbâru'l-ulemâ**, s. 283.

¹⁸² et-Tevhîdî, **el-İmtâ' ve'l-muânese**, c. I, s. 30-31.

¹⁸³ Bkz. et-Tevhîdî, **el-İmtâ' ve'l-muânese**, c. I, s. 6-23; Zehebî, **A'lâmu'n-nubelâ**, c. XVII, s. 119-122; Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Udebâ**, c. V, s. 1923-1946; İbn Hallikân, **Vefeyât**, c. V, s. 112-113; Abdulkadir A'sem, **Ebu Hayyân et-Tevhîdî fi kitâbi'l-mukâbesât**, Beyrut 1983, s. 25-34; Safedî, **el-Vâfi**, c. XXII, s. 27-29; Muhammed Kürd Ali, "Makâle an Hayâtî-Tevhîdî", **Mecelletu Mecme'i'l-ilmiyyi'l-'Arabî**, Dimesk 1928, c. VIII, s. 129-148, 207-225, 269-285. Ayrıca bkz. Ebû Hayyân et-Tevhîdî hakkında geniş bilgi için bkz. İbrahim Halil

birlikte Arap nesir sanatının en büyük temsilcilerinden biri olarak kabul edilen et-Tevhîdî, Câhız'dan sonra Arap edebiyatında en parlak üsluba sahip olduğu için, "filozofların edibi, ediplerin filozofu ve ikinci Câhız" gibi unvanlarla anılan bir kişidir.¹⁸⁴ Dil, edebiyat, fıkıh, kelâm, felsefe ve tasavvuf gibi çeşitli ilim ve kültür alanlarında derinlemesine çalışmalar yaparak, IV/X. yüzyılın en ünlü simaları arasında yer almıştır.¹⁸⁵ Bununla birlikte Ebû Hayyân et-Tevhîdî, Büveyhîler döneminin önde gelen bilginlerinden olmasına rağmen iktidar nezdinde umduğunu bulamıştır. İktidar tarafından ilgi görmemesi, onun, o dönemde ateist veya zındıklıkla itham edilmiş olmasından kaynaklanmış olabilir.¹⁸⁶

Felsefe alanında dönemin en önemli isimlerinden biri de filozof ve aynı zamanda tarihçi İbn Miskeveyh, Ebu Ali Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb'tur (ö. 421/1030). Büveyhîler döneminin ünlü düşünürlerinden ve çok yönlü âlimlerinden (ahlâk âlimi, filozof, tabip, edip ve tarihçi) olan İbn Miskeveyh, dönemin meşhur bilginlerinden dersler almış ve özellikle de ahlak felsefesiyle ilgilenmiştir.¹⁸⁷ Başta felsefe olmak üzere tarih, tıp ve edebiyat alanlarında çok çeşitli kitaplar kaleme almıştır. Buna ilişkin el yazması, matbu ve kayıp olan eserlerle birlikte telif ettiği eserlerin sayısı otuz üç olarak belirtilmektedir.¹⁸⁸ Genç sayılabilecek bir yaştan itibaren Büveyhîler'in saray kütüphanecisi olması hasebiyle, diğer âlimlere nazaran, ilim ve irfanını geliştirmede avantajlı bir konumda olmuştur.

Üçer, "Ebû Hayyân et-Tevhîdî ve Felsefi Kişiliği", (Yüksek Lisans Tezi), **Marmara Üniversitesi SBE**, İstanbul, 2007, s. 28-126.

¹⁸⁴ et-Tevhîdî, **el-İmtâ' ve'l-muânese**, c. III, s. 161-162.

¹⁸⁵ eş-Şîrâzî, **Tabakâtu'l-Fukahâ (Tabakâtu's-Şâfi'iyye)**, s. 38; Zehebî, **A'lâmi'n-nubelâ**, c. XVII, s. 119; İbn Hallikân, **Vefeyât**, c. V, s. 112-113.

¹⁸⁶ Kaynaklarda açık bir şekilde belirtilmemiş olsa da Ebu Hayyân'ın zındıklıkla itham edildiği rivayetten dolayı vezîr el-Muhellebî'nin onu Bağdat'tan uzaklaştırdığı tahmin edilmektedir. İbnu'l-Cevzî, aktardığı bir rivayette, İslâm'ın üç zındığının bulunduğunu, bunların Ebu'l-'Alâ el-Ma'arrî, İbnu'r-Râvendî ve Ebu Hayyân et-Tevhîdî olduğunu söyler. Bkz. İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XVI, s. 23-24; et-Tevhîdî, **el-İmtâ' ve'l-muânese**, c. I, s. 11; Safedî, **el-Vâfi**, c. XXII, s. 27; es-Subkî, **Tabakâtu's-Şâfiyyeti'l-kubrâ**, c. V, s. 287; Zehebî, **A'lâmi'n-nubelâ**, c. XVII, s. 119-120. Ayrıca bu konu hakkında bkz. Hanifi Özcan, "Ebu Hayyân et-Tevhîdî Bir Ateist midir?", **Dokuz Eylül İlahiyat Fakültesi Dergisi**, İzmir 1989, Sayı, VI, ss. 485-503; Üçer, "Ebû Hayyân et-Tevhîdî ve Felsefi Kişiliği", s. 93.

¹⁸⁷ Bkz. et-Tusterî, **Mecâlisu'l-Mu'minîn**, c. III, s. 157-159; Leone Caetani, **The Tajarib al-Umam or The History of Ibn Miskawayh**, (nşr. L. Caetani), London, 1909, neşreden giriş, c. I, 11-12; Muhammad İqbal, **The Development of Metaphysics in Persia**, London 1908, s. 26-37. Ramazan Şeşen, **Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, İsar Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, s. 71.

¹⁸⁸ et-Tusterî, **Mecâlisu'l-Mu'minîn**, c. III, s. 159. Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdülaziz İzzet, **İbn Miskeveyh: Felsefetuhu'l-ahlâkiyye ve mesâdiruha**, Kahire, 1946.

Fârâbî'nin en seçkin öğrencilerinden Yahya b. Adî (ö. 379/989) ve çağının ileri gelen filozoflarından İbnu'z-Zur'a (ö. 399/1008),¹⁸⁹ İbn Sînâ (ö. 428/1037), Birûnî (ö.440/1048) ve sûfî filozof Ebû Hayyân et-Tevhîdî'nin (ö. 400/1009) çağdaşı¹⁹⁰ İbn Miskeveyh eserlerinde metot olarak Ebu'l-Hukemâ el-Fârâbî'yi (ö. 339/950) izlerken; Eflâtun (M.Ö. 429/347), Aristo (M.Ö. 322/383) ve Galen'in (M.Ö. 131-201) düşünceleriyle İslâm düşüncesini veya İslâm ahlâkını mezcederek ahlâk felsefesine yeni bir yorum getirmiştir.¹⁹¹ İbn Miskeveyh'in, felsefe dünyasında, Meşşâî felsefenin Grek ve İslâm düşüncesindeki iki büyük üstadı olan Aristo ve Fârâbî'den sonra üçüncü muallim olarak anılmasının da bundan olması muhtemeldir.

Eserlerini ansiklopedik bir tarzda ve çağının yaygın bilim dili olan Farsça ve Arapça kaleme almış olan İbn Miskeveyh felsefe, tıp, edebiyat, tarih, ahlak ve metafizik gibi alanlarda yazmış olduğu eserlerinin her biri kendi alanında özgün çalışmalardır. Kılğısal Felsefe'de¹⁹² yüksek bir konum kazanan İbn Miskeveyh, İhvan-ı Safa akımından sonra İslâm Dünyası irfanına ahlak felsefesi neşretmesi hususunda büyük hizmetlerde bulunmuştur.¹⁹³ Bununla birlikte, her ne kadar tıp ile ilgili kısımda ele alınsa da felsefeye büyük katkı sağlayanlardan biri de bu dönemde el-Kindî ile başlayan İslâm felsefe geleneğinin zirvesinde bulunan İbn Sînâ'dır (ö. 428/1037).¹⁹⁴

Tarih

Büveyhîler döneminin önemli tarihçileri arasında Sâbit b. Sinân es-Sâbî (ö. 365/975-76), Ebû İshâk es-Sâbî (ö. 384/994),¹⁹⁵ Hilâl es-Sâbî (ö. 448/1056),¹⁹⁶ et-Tenûhî ve Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071) gibi isimler ön plana çıkmaktadır. Büveyhî emîri Mecduddevle'nin vezîri Ebû Saîd Mansûr b. el-Huseyn el-Âbî'nin (ö. 422/1030)

¹⁸⁹ Bkz. İbnu'n-Nedîm, **el-Fihrist**, s. 369-370.

¹⁹⁰ T. J. De Boer, **İslâm'da Felsefe Tarihi**, (çev. Yaşar Kutluay), Anka Yayınları, İstanbul, 2001, s. 158.

¹⁹¹ Ramazan Altıntaş, "İbn Miskeveyh'in Adalet Anlayışı", **CÜİFD**, Sivas, 1998, Sayı: 2, s. 239.

¹⁹² Kılğısal, çıkar gözetmeksizin yararlı eylemlere ait olma anlamına gelip daha çok pratik felsefe için kullanılan bir kavramdır. Pratik felsefenin günlük olaylara dayanan ve uygulamadaki değerleriyle ölçülen anlamlarını dile getirir. Bu kavramın Pierce'nin Pragmaticisme'si ve James'in Pragmatisme'sinden çok Kant'ın pragmacılığıyla yakından ilgisi vardır. Bkz. Orhan Hançerlioğlu, **Felsefe Sözlüğü**, Remzi Kitabevi, 24. Baskı, İstanbul, 2016.

¹⁹³ Altıntaş, "İbn Miskeveyh'in Adalet Anlayışı" s. 239.

¹⁹⁴ Bkz. el-Kâdî Nûrullâh el-Mar'aşî et-Tusterî (ö. 1019/1610), **Mecâlisu'l-Mu'minîn**, Dâr Hişâm, b.y., t.y., c. III, s. 140-157.

¹⁹⁵ İbnu'n-Nedîm, **el-Fihrist**, s. 381.

¹⁹⁶ es-Sâbî ailesinden gelen bu isimler hakkında bkz. Hilâl es-Sâbî, **Kitâbu'l-vuzerâ**, "Muhaddime", s. جـ,

Târîhu'r-Rey adlı eseri de bu dönemde tarihe dair yazılan önemli kaynaklardan biridir.¹⁹⁷

Dil ve edebiyatla ilgili çok sayıda eser telif etmesine rağmen daha çok tarihçiliğiyle tanınan İran asıllı Hamza b. el-Hasan el-İsfahânî (ö. 360/971?)¹⁹⁸ de tarihe dair yazdığı ve günümüze de ulaşan **Târîhu Sinî mulûki'l-arz ve'l-enbiyâ** adlı eseri ile dönemin tarihçileri arasında yer almaktadır. Tarihçiliği ile ilgili olarak, 520/1126 yılında yazılmış olan "Mucmelu't-Tevârîh" eserinin yazarı tarafından "tarih ilminin şahı (Hudâvend-i Târîh)" şeklinde övülürken, Hamdullâh el-Mustevfî (ö. 751/1350) tarafından "üstad tarihçilerden biri" diye nitelendirilmiştir. Devletşâh (ö. 913/1507-1508) da Hamza'yı; et-Taberî (ö. 310/922) ve İstahrî (ö. 346/957) ayarında bir tarihçi olarak nitelendirmiştir.¹⁹⁹

Hayatının önemli bir kısmını (yaklaşık kırk yıl) Büveyhîler'in Rey ve Cibâl hükümdarı Ruknudevle'nin hâkimiyetindeki İsfahân'da geçirmiş olan Hamza el-İsfahânî'nin, tarihî olaylar ile zaman ve mekân açısından bu kadar yakın olmalarına rağmen, Büveyhî hükümdar ve devlet adamları ile ilişkisine dair kaynaklarda çok az bilgi ile karşılaşılması dikkat çekicidir. Halbuki Büveyhî ulemâsından olmadığı halde Büveyhî topraklarında seyahat veya ziyaret amaçlı bulunan âlimlerin bile hükümdar ve devlet adamlarıyla kurdukları ilişki hakkında bilgi bulunurken, Hamza el-İsfahânî'nin ilişkisine dair bilginin bulunmaması üzücü bir durumdur. Zira yukarıda adı geçen eserinde Büveyhîler ile ilgili düşüncelerine bakıldığında belirtilenin çok ötesinde bir bağın veya ilişkinin olduğu/olabileceği açıkça görülmektedir.

Büveyhîler döneminin en önemli tarihçisi kuşkusuz İbn Miskeveyh'tir (ö. 421/1030).²⁰⁰ Felsefe başlığında da ele aldığımız -ki Felsefe alanında da döneme değer katmıştır- İbn Miskeveyh, Adududevle dönemine kadar şahsen müşahade ettiği olayları kaleme alması ile döneme ışık tutmuştur. İbn Miskeveyh'in gençlik yıllarından itibaren çoğunlukla sarayda bulunması ve bu süre zarfında kütüphane

¹⁹⁷ Adnan Demircan, **Abbâsîler'in Sonuna Kadar İslâm Tarihi Literatürü**, İstanbul, Beyan Yayınları, 2016, s. 184; Çelebi, "Büveyhîler Döneminde Rey Şehri", s. 126.

¹⁹⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Güner, "Hamza el-İsfahânî ve Büveyhîler (I)", **Dokuz Eylül İlahiyat Fakültesi Dergisi**, İzmir 2004, Sayı XX, s.s. 3-27.

¹⁹⁹ Bkz. Hüseyin Alî Mahfûz, "Hamza b. el-Hasan el-İsfahânî, sîretuhu ve âsâruhu ve ârâuhu fil-luğati ve't-târîhi ve'l-buldân", **SUMER** (A journal of archaeology and history in Iraq) c. XIX, sayı 1-2, Bağdad, 1963, s.73.

²⁰⁰ Leone Caetani, **The Tajarib al-Umam**, "giriş", c. I, 11-12; İqbal, **The Development of Metaphysics in Persia**, s. 26-27.

memurluğu da yapmış olmasından ötürü ilmî ve siyasî hayatı iç içe olmuştur. İbn Miskeveyh'in kütüphane sorumlusu olması onun -kapıları herkese kolayca açılmayan- zengin saray kütüphanelerinin engin kaynaklarına ulaşmasını kolaylaştırıyordu.

İbn Miskeveyh'in, tarihinde verdiği bilgilere bakıldığında, Büveyhî emîrleri ve vezîrleri ile sıkı bir ilişki içinde olmasına rağmen, verdiği bilgilerde aralarındaki ilişkinin etkisinde kalmadan tarafsız bir tavır sergilemeye çalıştığı görülmektedir.²⁰¹ Büveyhîlere hizmet etmiş olmasına rağmen, onların yanlış tutum ve davranışlarını, işledikleri suçları gizlememiştir. Örneğin Büveyhî emîrlerinden İmâduddevle'yi ilkesiz ve maceraperest olarak tanımlarken Muizzuddevle'yi de yaptığı kötülüklerden dolayı şiddetle kınamıştır.²⁰²

İbn Miskeveyh, Irak ve Cibâl Büveyhîleri'nin hizmetinde bulunduktan sonra Fâris bölgesine giderek Adududdevle'nin hizmetine girmiştir.²⁰³ Bu süre zarfında Büveyhî tarihine dair yazılmış en önemli kaynaklarından bir olma özelliğini taşıyan **Tecâribu'l-umem ve te'âkibu'l-himem** adlı eserini telif etmiştir.²⁰⁴ İbn Miskeveyh, Adududdevle'ye ithafen²⁰⁵ kaleme aldığı bu eseri yazma amacını şu şekilde özetlemektedir: Birincisi, "Vezîr Ebu'l-Feth İbnu'l-Amîd'in Irak Büveyhî emîri İzzuddevle Bahtiyâr ile yaptığı gizli kapaklı işler sonucunda Adududdevle'nin gazabına uğradığı ve nihayet canına mal olan davranışları" örnekliği üzerinden insanların tekrar eden benzer deneyimlerinden (tecâribu'l-umem) ders alarak aynı hatayı yapmamayı öğrenmeleridir. İkincisi de Adududdevle'nin yapmış olduğu ve her

²⁰¹ Tarafsız bir tarihçi olarak öne çıkan İbn Miskeveyh'in yaşadığı Büveyhîler dönemine ilişkin tarihe ve olaylara tarafsız yaklaştığı, Büveyhî sarayında yaşamasına rağmen emirlerin siyasetlerini ve uygulamalarını yerinde eleştirebildiği, Büveyhî devletin kuruluşunu anlatırken kurucularının döktüğü kanları, işledikleri cinayetleri açık bir şekilde anlatmıştır. Nitekim İbn Miskeveyh, **Tecâribu'l-umem**'de, Irak Büveyhîleri'nin kurucusu Muizzuddevle'yi ele aldığı (341/952 yılına ait) bölümde; Muizzuddevle'nin çabuk öfkelenen, sert ve ağız bozuk biri olduğunu, vezîrlerini ve maiyetindekileri azarladığını, onlara iftira attığını, el-Muhellebî gibi bir vezîre tahammülü zor bir çirkinlikte küfürler ettiğini anlatmaktadır. Bkz. İbn Miskeveyh, **Tecâribu'l-umem**, c. V, s. 306.

²⁰² Margoliouth, David Samuel, **Dirâsât an el-muverrihîn el-Arab** (trc. Nassar), Daru's-Sekâfe, Beyrut, trs. s. 144.

²⁰³ Muneymine, **Büveyhîler Devleti Tarihi**, s. 22.

²⁰⁴ İbn Miskeveyh, **Tecâribu'l-umem**, giriş bölümü, s. 33-34; Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemu'l-udebâ**, c. II, s. 495; Şeşen, **Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, 71. Ayrıntılı bilgi için bkz. Selahattin Polatoğlu, "İbn Miskeveyh'in Tecâribu'l-Umem ve Teâkubu'l-Himem'i", (Yüksek Lisans Tezi), **Fırat Üniversitesi SBE**, Elâziğ, 2008.

²⁰⁵ İbnu'l-Kiftî, **İhbâru'l-'ulemâ**, s. 217.

geçen gün artan güzel hizmetlerin sonradan gelecek iktidar sahiplerine örnek olması için kaleme aldığını belirtmiştir.²⁰⁶

Abbâsîler döneminde önemli ilmi katkıları ve tıp alanındaki hizmetleriyle tanınan Harrânî İbn Kurre ailesinden gelen ve kendisi de iyi bir hekim olan Ebu'l-Hasan Sâbit b. Sinân b. Sâbit b. Kurre es-Sâbî,²⁰⁷ **Kitabu't-Târih** isimli eseri ile döneme ışık tutmuş ve bu eseriyle dönemin tarihçileri arasına ismini yazdırmıştır. Sâbit b. Sinân, döneminin en önemli çalışmalarından birisi olan bu eserinde, 296/908 ile 366/976 yılları arasında meydana gelen olayları anlatmıştır.²⁰⁸ Aynı zamanda, Taberî tarihini tamamlayıcı bir nitelikte olan bu esere, yeğeni Hilâl b. Muhassîn de devamı niteliğinde bir eser kaleme alarak, 1055 yılına kadar yaşanan gelişmeleri aktarmıştır. Kaynaklarda Sâbit b. Sinân'ın 974 senesinde vefat ettiği yazılmakla birlikte, dönemin önemli tarihçilerinden olan yeğeni Hilâl es-Sâbî vefat tarihini 975 olarak vermektedir.²⁰⁹

İbn Kurre ailesinin bu dönemdeki en önde gelen ismi Ebû İshâk İbrahim b. Hilâl es-Sâbî'dir (ö. 384/994). Büveyhî emîri İzzuddevle Bahtiyâr'ın divan kâtibi olarak meşhur olan ve IV/X. asırda nesir ve edebi mektup yazıcılığının en büyüklerinden biri olan Ebu İshâk, halife, emîr ve vezîrlerinin hizmetinde bulunmuş, hatta bir ara İzzuddevle kendisine vezîrlük teklifinde bulunmuştur. Vezîr el-Muhellebî'nin divanının oluşumunda görev almış, aynı zamanda Halife et-Tâî hakkında kitap yazmıştır. Büveyhî emîri Adududdevle ve Sâhib b. Abbâd'ı öven methiyeleri de bulunmaktadır.²¹⁰

Adududdevle'nin isteği/emri üzerine kaleme aldığı,²¹¹ İbn Miskeveyh'in de aynı zamanda **Tecâribu'l-umem**'de nakillerde bulunduğu,²¹² **Kitabu't-tâcî fî ahbâri'd-devleti'd-Deylemiyye** adındaki eseri münasebetiyle resmi tarihçi sıfatını taşıyanlara örnek olarak gösterilmiştir. Buna ilişkin Adududdevle'nin, Ebû İshâk'tan, hükümdarlığını Sâsânîler'in halefi olmaya dayandırmak amacıyla Büveyhîleri onların

²⁰⁶ İbn Miskeveyh, **Tecâribu'l-umem**, s. 687-788.

²⁰⁷ İbnu'n-Nedîm, **el-Fihrist**, s. 380.

²⁰⁸ İbnu'n-Nedîm, **el-Fihrist**, s. 421.

²⁰⁹ İbnu'l-Kıftî, **İhbâru'l-ulemâ**, s. 77-78.

²¹⁰ Bkz. Bkz. Ebû İshâk İbrahim b. Hilâl es-Sâbî, **el-Muhtâr min resâili's-Sâbî**, (nşr. Emîr Şekîb Arslan), Dâru'l-tekaddumiyye, Lübnan, 2010, (giriş), s. 11-16; Sıbt İbnu'l-Cevzî, **Mir'atu'z-zamân**, c. XVII, s. 544.

²¹¹ Bkz. es-Sâbî, **el-Muhtâr**, (giriş), s. 16; Rûzrâverî, **Zeyl**, s. 19.

²¹² Polatoğlu, "İbn Miskeveyh'in Tecâribu'l-Umeni", s. 66.

Behram-ı Gûr'un soyundan geldiklerini gösteren şecereyi ortaya koymak, ayrıca Büveyhîler'in mensup olduğu Deylemlilerin tarihî mefâhirini "iftihar vesilesi" ortaya çıkarıp dünyaya sunmak için **et-Tâcî**'yi yazmasını istemiştir. Hatta Adududdevle'nin, kitabın yazım aşamalarında araya girdiği ve yazılan her bölümü kontrol ettiği, kitap yazımı tamamlandıktan sonra da Adududdevle'nin huzurunda tekrar bütünüyle okunduğu kaydedilmektedir. Kaynaklarda yer alan bilgilere göre Ebû İshâk es-Sâbî, kendisini hapisanede ziyaret ederek hal ve hatırını soran bir arkadaşına maruz bırakıldığı bu duruma bir tepki olmak üzere -Kitabu't-Tâcî'nin muhtevasına dair- "Aslı astarı olmayan şeylerle donatıp, yalanlarla süslüyorum." diye cevap vermiştir.²¹³ Kendisine Müslüman olması teklif edilmiş ancak bunu kabul etmeyip Sâbîlik dini üzere kalmış ve yaklaşık hicri 380/990 yılında vefat etmiştir.²¹⁴

İbn Kurre ailesinin bu dönemdeki son ismi de Hilâl b. el-Muhassin b. İbrâhîm b. Hilâl es-Sâbî'dir (ö. 448/1056).²¹⁵ 359/970 yılında Bağdat'ta doğmuş olan Hilâl es-Sâbî ailede gelenek haline gelen tarihçiliği devam ettirerek, yukarıda ele aldığımız, dedesi Ebû İshâk (ö. 384/994) ve asrının en önemli tarihçilerinden olan dayısı Sâbit b. Sinân (ö. 365/975-76) gibi o da dönemin önemli tarihçilerinden biri olmuştur.²¹⁶ Dönemin siyasî olaylarından uzak durması ve tarafsız oluşu onun, 448/1056 yılında vefatına kadar yazma ve telif etme imkânını vermiştir. Ayrıca Sâbî ailesinden ilk Müslüman olan kişi olduğu da kaydedilmektedir.²¹⁷

Büveyhî emiri Bahauddevle'nin vezîri Fahrulmülk tarafından İnşa Divanı'nın başına getirilmiş ve Fahrulmülk'ün -Sultanuddevle tarafından öldürülünceye kadar- himayesinde oldukça müreffeh bir yaşam sürmüştür. Hatta Fahrulmülk, Hilâl'e otuz bin dinarlık büyük bir servet bırakarak, ölümünden sonra bile onun rahat bir hayat yaşamasına imkân sağlamıştır.²¹⁸ Hem dedesinin hem de kendisinin İnşa Divanı'nda bulunmaları hasebiyle, devlet sırlarına vakıf olmaları ve kendi dönemlerinde vuku bulan olayları ilk elden yazmaları açısından ortaya koydukları eserler son derece önemlidir.

²¹³ Bkz. es-Sâbî, **el-Muhtâr**, (giriş), s. 16; Yâkut el-Hamevî, **Mu'cemu'l-udebâ**, c. II, s. 22; Seâlibî, **Yetimetu'd-dehr**, c. II, s. 243.

²¹⁴ Bkz. Hilâl es-Sâbî, **Kitâbu'l-vuzerâ**, "Mukaddime", s. 3; İbn Hallikân, **Vefayât**, c. I, s. 158;

²¹⁵ Hilâl b. Muhassin es-Sâbî, **Kitâbu'l-vuzerâ**, (Tuhfetu'l-umerâ' fî târihi'l-vuzerâ), (thk. Abdussettâr Ahmed Ferrâc), nşr. Kitabu'l-A'yân, Kahire 1958, "Muhaddime", s. 3ج,

²¹⁶ Bkz. Hilâl es-Sâbî, **Kitâbu'l-vuzerâ**, "Muhaddime", s. 3ج.

²¹⁷ Bkz. Hilâl es-Sâbî, **Kitâbu'l-vuzerâ**, "Muhaddime", s. 3ج; İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XVI, s. 13-15.

²¹⁸ İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. VIII, s. 101-102.

Şüphesiz bu dönemin en önemli tarihçilerinden birisi de **Târîhu Bağdâd** eseriyle tanınan Hatîb el-Bağdâdî'dir (ö. 463/1071). Abbâsî halifesi Kâim-Biemrillâh'ın vezîri Reîsurruesâ İbnu'l-Muslime (ö. 450/1059),²¹⁹ 447/1055 yılında Hatîb el-Bağdâdî'yi himayesine almış ve onu Hadis ilminde tek otorite olarak kabul ettiğini duyurmuştur. Ayrıca, Hatîb el-Bağdâdî'nin onaylamadığı hadisleri halka yaptıkları vaazlarda dile getirmemeleri konusunda vaizleri de uyarmıştır. Son dönem Büveyhîler'in Türk kumandanı Arslan Besâsîrî'nin (ö. 451/1060) isyanına kadar (450/1058) Mansûr Cami'inde ders okutmuş²²⁰ ve çok sayıda eser telif etmiştir. Besâsîrî, halifeyi tahtından indirip vezîri İbnu'l-Muslime'yi de öldürünce (450/1059)²²¹ korumasız kalan el-Bağdâdî, **Târîhu Bağdâd**'ta bazı Hanbelîlerin aleyhinde yazdıklarından dolayı ölüm tehditleri alınca Bağdat'tan ayrılmak zorunda kalmıştır.²²²

Kısaca, Büveyhîler'in özgürlükçü siyasetleri, din, inanç ve düşünce ayrımı yapmaksızın bütün ilim adamlarını koruyup desteklemeleri ve onları çalışmaya teşvik edip cesaretlendirmeleri sonucunda, kendilerine Büveyhî saraylarında yer bulan Sâbiî ilim adamları sayesinde pek çok bilginin günümüze kadar gelmesine öncülük etmiştir. Görüldüğü üzere, özellikle Sâbiî tarihçiler, Büveyhî saraylarında ve çeşitli devlet kademelerinde bizzat aktif görev alarak, yaşadıkları dönemi gözlemleyerek tarihini kaleme almış ve telif ettikleri eserlerle, IV/X. ve V/XI. yüzyıllardaki tarihi olaylara dair geniş bilgilerin günümüze ulaşmasına katkı sağlamışlardır. Nitekim İbn Miskeveyh'in, (H. 295-340 arasındaki olaylar için), Taberî'nin yanı sıra Sâbit'in **Târîh**'inden de yararlandığı, ayrıca İbnu'l-Adîm'in **Buğyetu't-Taleb**'inde ve İbnu'l-Cevzî'nin de **el-Muntazam**'ında Sâbit b. Sinân'ın **Târîh**'inden yararlandıkları görülmektedir.²²³

²¹⁹ Tarihî kaynaklar, mezhep itibarıyla koyu bir ehl-i sünnet mensubu olan İbnu'l-Muslime'nin (ö. 450/1058) "Reîsurruesâ" lakabını alarak Abbâsî halifesi Kâim-Biemrillâh'ın vezîri olduğunu kaydeder. Selçuklu sultanı Tuğrul Bey ile Abbâsî halifesi el-Kâim arasındaki ilişkilerin gelişmesini büyük katkı sağladığı belirtilen İbnu'l-Muslime'nin, Abbâsî hilâfetine hem Fâtımîler hem de Büveyhîlere karşı korunmasının ancak Selçuklular sayesinde mümkün olabileceğini savunmuştur. Bkz. İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XV, s. 302/ c. XVI, s. 41-43; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. IX, s. 530, 640-644.

²²⁰ Margoliouth, **Dirâsât 'an el-muverrihîni'l-Arab**, s. 163.

²²¹ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, **Târîh**, c. IX, s. 403; el-Makrîzî, **İtti'âzu'l-Hunefâ**, c. II, s. 252; İbnu't-Tıktakâ, **el-Fahrî**, s. 209.

²²² İbn Kesîr, **el-Bidâye**, c. XVI, s. 28-29.

²²³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Houlih Mehdi Zain Alabden, "Büveyhoğullarının Sarayında Görevli Olan Sâbiî Tarihçiler", **USAD**, Güz 2019; (11): ss. 281-298.

Dil ve Edebiyat

Büveyhîler döneminde felsefe ve din bilimlerinde olduğu gibi nahiv (dil bilgisi), edebiyat ve şiir gibi konularda da bir canlılık yaşanmış ve önemli eserler ortaya konulmuştur. Firdevsî ve Bahauddevle gibi İranlı şairlerin yetişmesinin yanı sıra Arap edebiyatı da aynı şekilde parlak bir gelişme göstermiştir. Şair Mütenebbî, İbnu'l-Amîd ve Sâhib b. Abbâd gibi isimler devrin en büyük şair, edip ve âlimleri arasındadır. Adududdevle gibi Büveyhî emîrleri ile diğer yöneticilerin de özellikle Sâhib b. Abbâd ve Ebû Muhammed el-Muhellebî gibi ünlü vezîrlerin bizzat bu konularla ilgilenmesi ve eserler ortaya koymuş olması, bu alanın canlanmasını sağlamıştır. el-Muhellebî önemli bir devlet adamı olmanın yanında kitâbet sanatına olan derin vukûfiyeti ve edebî kişiliğiyle de adından söz ettirmiştir. Ayrıca Irak'taki edipleri, şairleri ve âlimleri himaye ederek ihmal edilmiş ilmî-edebî hayatın yeniden canlılık kazanmasına önemli bir katkı sağlamıştır.²²⁴ Buna ilişkin el-Muhellebî'nin, sarayında düzenlediği edebiyat ve dost meclislerine çok sayıda âlim/bilgin ve önemli devlet adamlarının katıldığı görülmektedir.²²⁵ et-Tenûhî, onun meclislerini övmekle birlikte meclisine katılanlara, vezîrin cömertçe davranarak bol miktarda ihsanda bulunduğunu belirtir.²²⁶ Dolayısıyla el-Muhellebî'nin edebî hayatta önemli bir isim olduğunu açık bir şekilde gösteren pek çok kanıt ve bilgiye ulaşmak mümkündür.²²⁷

Büveyhîler dönemi dil ve edebiyat alanında önemli isimlerin yetiştiği bir zaman dilimi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu alanlarda dönemin önde gelen âlimlerinin başında Ebu'l-Ferec el-İsfahânî (ö. 356/967) gelmektedir. **el-Eğânî** adlı eseriyle tanınan el-İsfahânî, dil ve edebiyat alanındaki derinliği,²²⁸ tarih bilgisinin zenginliği, ayrıca hoşsohbet olması sebebiyle de Ebû İshâk es-Sâbî, kadı et-Tenûhî, vezîr el-Muhellebî, Ali b. Hârûn el-Munecim ve Ebû Saîd es-Sîrâfî gibi devrinin tanınmış âlim ve ediplerin ilgisini çekmiştir. el-Muhellebî, on üç yıllık vezîrlîği süresince el-

²²⁴ Seâlibî, **Yetîmetu't-dehr**, c. II, s. 265; İbn Miskeveyh, **Tecâribu'l-umem**, c. II, s. 124-125.

²²⁵ el-Muhellebî'nin düzenlemiş olduğu meclislere kimlerin katıldığını görmek için bkz. Hemedânî, **Tekmile**, s. 399; Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemu'l-udebâ**, c. II, s. 60; **A'yânu's-Şîa**, c. VIII, s. 199.

²²⁶ et-Tenûhî, el-Muhellebî'nin meclislerini, Abbâsîlerin meşhur vezîrlilerinden olan Bermekîlerin meclislerine benzeterek, ondan önce ve sonra benzerine hiç rastlamadığını ifade etmektedir. Bkz. **Nisvâr**, c. I, s. 69, 74.

²²⁷ Bkz. İbn Hallikân, **Vefeyât**, c. II, s. 127; İbnu'n-Nedîm, **el-Fihrist**, s. 149; Câbir Abdulhamîd el-Hâkânî, "Şî'ru'l-vezîr el-Muhellebî", **el-Mevrid**, c. III, sy. 2, Bağdat 1394/1974, ss. 149-162.

²²⁸ Ebu'l-Ferec Alî b. el-Huseyn el-İsfahânî, **el-Eğânî**, (thk. İhsân Abbâs vd.) Dâr Sâder, Beyrut, 1423/2002, (neşredenlerin girişi), c. I, s. 7.

İsfahânî'yi yanından ayırmayarak kendisine her konuda yardımda bulunmuştur.²²⁹ el-İsfahânî'in, ayrıca Seyfuddevle el-Hamdânî ve Büveyhî vezîri Sâhib b. Abbâd ile de ilişkisinin olduğu görülmektedir. el-İsfahânî, **el-Eğânî** adlı eserini tamamladıktan sonra Seyfuddevle'ye sunmuş ve karşılığında Seyfuddevle tarafından 1000 dinarlık bir ödül verilmiştir. Ancak Sâhib b. Abbâd, bu ödülün eserin gerçek değerinin çok daha üzerinde olduğunu savunarak, Seyfuddevle'nin Ebu'l-Ferec'in hakkını teslim etmediğini ifade etmiştir.²³⁰

Dönemin meşhur isimlerinden biri de Ebu'l-Fadl İbnu'l-Amîd'tir (ö. 360/970).²³¹ Devlet adamı kimliğinin yanı sıra, özellikle eski Arap şiiri olmak üzere edebiyat alanında önemli katkıları bulunan, ayrıca matematik, astronomi, felsefe ve mantık gibi birçok bilim dalında da kendini göstermiş bir isim olarak tanınmıştır. Kısacası çağının bütün ilimlerine vâkıf olduğu belirtilmektedir.²³² Nitekim gerçek şöhretini, edebiyat ve ilmî alanlarda gösterdiği başarılarla kazanmış olup, ilim ve edebiyat çevrelerinde "üstat" ve "reis" ünvanlarıyla tanınmıştır.²³³

Aklî ve naklî ilimlerdeki derin bilgisi ve geniş kültürel birikimi nedeniyle, İbnu'l-Amîd, dönemin ulemâsı arasında "İkinci Câhız" olarak anılmıştır. Onun kitâbet ve sanatlı nesirdeki üstün yeteneği, Câhız'ın bile önüne geçerek takdir edilmiş ve bu alanda çağının saygın bir otoritesi olarak kabul edilmiştir.²³⁴ O dönemde meşhur olan ve darbimesel olarak kullanılan²³⁵ "Kâtiplik Abdulhamîd"²³⁶ ile başladı, İbnu'l-Amîd ile sona erdi" sözü, İbnu'l-Amîd'in kâtiplik alanında eşsiz bir yetenek sergilediğini ve bu alanda kendisini zirveye taşıdığını ifade eder. İbnu'l-Amîd'in yazılı ve edebi iletişimdeki muazzam başarısı, aynı zamanda onun zamanının önde

²²⁹ el-İsfahânî, **el-Eğânî**, giriş, c. I, s. 7.

²³⁰ Bkz. Hulusi Kılıç, "Ebu'l-Ferec el-İsfahânî", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1994, c. X, s. 316.

²³¹ Bkz. Kraemer, **Humanism**, s. 241-259; Güner, "İbnu'l-Amîd, Ebu'l-Feth", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, c. XX, İstanbul, 1999, s. 485-486.

²³² İbn Miskeveyh, **Tecâribu'l-umem**, c. II, s. 271-282.

²³³ İbn Hallikân, **Vefeyât**, c. V, s. 105. Ayrıca bkz. Kraemer, **Humanism**, s. 242; Hafizullah Kabir, "Ustad Abu'l-Fadl Ibn al-'Amîd", **IC**, XXXV/1, 1961, s. 8-11.

²³⁴ İbn Hallikân, **Vefeyât**, c. V, s. 104; Muhammed Hasan Âl-i Yâsîn, **es-Sâhib b. Abbâd hayâtuhu ve edebuhu**, Dâru'l-maârif, Bağdât, 1957, s. 139; Kraemer, **Humanism**, s. 241-242.

²³⁵ İbn Miskeveyh, **Tecâribu'l-umem**, c. II, s. 271-282; Seâlibî, **Yetîmetu'd-dehr**, c. III, s. 183; Âl-i Yâsîn, **es-Sâhib b. Abbâd** s. 139.

²³⁶ Ebû Gâlib Abdulhamîd b. Yahyâ b. Sa'd el-Kâtib (ö. 132/750): Hicrî ikinci asrın en meşhur risâle (resmî yazışma, mektup) yazarı olan ve bu nedenle Arap risâle üslûbunun kurucusu olarak kabul edilen Abdülhamîd el-Kâtib'in doğum yeri ve tarihi bilinmemekle birlikte 132/750 yılında vefat ettiği belirtilmektedir. Bkz. Ali Şakir Ergin, "Abdulhamîd el-Kâtib", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1988, C. I, s. 225.

gelen iktidar sahiplerine ve önemli şahsiyetlere yazdığı mektuplarda da kendisini göstermiştir.²³⁷

Dönemin ünlü nahiv âlimlerinden birisi Ebû Ali Hasan b. Ahmed b. Abdulgaffâr el-Fârisî'dir (ö. 377/987). Aynı zamanda Adududdevle'nin de bu alandaki hocasıdır. Kırâat üzerine yazdığı **el-Hucce li'l-kurrâi's-seb'a**²³⁸ adlı eserini de Adududdevle'ye ithâfen kaleme almıştır. Ebû Ali el-Fârisî, Halep'te Hamdânî hükümdarı Seyfuddevle'nin sarayında bir hayat sürerken, Adududdevle tarafından Şîrâz'a davet edildi ve bu çağrıya icabet ederek uzun bir yolculuk sonucunda Şîrâz'a gitti. Orada Adududdevle'nin hizmetine gidi. Yirmi yıl kadar (959-979) uzun bir süre Şîrâz'da kalan Ebû Ali el-Fârisî, Bağdat'ı ele geçiren Adududdevle ile 367/978 yılında Bağdat'a gitmiş ve orada vefat etmiştir.²³⁹ Ebû Ali el-Fârisî, çağdaşları arasında nahiv ilminin en büyük otoritelerinden biri olarak sayılmaktadır. Nahiv alanında uzmanlaşmış olan ve dil ile gramer konularında derin bilgiye sahip olan bu üstad, pek çok eser kaleme almıştır. Ancak ne yazık ki, onun eserlerinin çoğu günümüze ulaşmamıştır. Nahiv ve dil konusunda zengin bilgi birikimi içeren eserlerinden çok azı günümüzde mevcuttur. Bu durum, Ebû Ali el-Fârisî'nin edebi mirasının önemli bir kısmının kaybolmasına sebep olmuştur. Ebû Ali el-Fârisî, hayatını yoğun çalışma faaliyetleriyle geçirmiş ve hiç evlenmediği için mirasçısı bulunmamaktadır. Bu sebeple, 30.000 dinarlık mirasını Bağdat'ta bulunan nahivciler arasında paylaştırmak üzere vasiyet etmiştir.²⁴⁰

Büveyhîler dönemine önemli katkıları olan ve döneme damgasını vuran isimlerden biri, Ebu'l-Kâsım İsmâîl b. Abbâd et-Tâlekânî'dir (ö. 385/995).²⁴¹ İbn Abbâd, Büveyhî döneminin tanınmış âlimi, edip ve şairi olarak bilinir.²⁴² Çocukluk döneminden itibaren, Büveyhî emîri Mueyyiduddevle ile arkadaş olmuş ve onunla sıkı bir ilişki kurmuştur. Mueyyiduddevle, ona "Sâhib" olarak hitap ettiği veya İbnu'l-

²³⁷ Seâlibî, **Yetîmetu'd-dehr**, c. III, s. 197.

²³⁸ Bkz. İbnu'n-Nedîm, **el-Fihrist**, s. 95.

²³⁹ Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemu'l-udebâ**, c. II, 811-812; İbn Hallikân, **Vefeyât**, c. II, s. 80-82.

²⁴⁰ Bkz. Güner, "Adududdevle ve Dönemi", s. 193.

²⁴¹ Bkz. İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XIV, s. 375-377; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VII, s. 371-372; Kraemer, **Humanism**, s. 259-273. et-Tâlekânî nisbesi hakkındaki tartışmalar için bkz. Edward G. Browne, "The Sahib Isma'il ibn 'Abbad", **Chahar Maqala**, "E. J. W. Gibb Memorial" Series Vol. XI. 2, (Published By Messrs Luzac & Co.), The Cambridge University Press, London, 1921, s. 107.

²⁴² Bkz., Tevhîdî, **el-İmtâ' ve'l-muânese**, I, 53-69; İbnu'n-Nedîm, **el-Fihrist**, s. 150.

Amîd ile olan arkadaşlığı nedeniyle ona "Sâhibu İbni'l-Amîd" diye seslenilmesi sebebiyle "es-Sâhib"²⁴³ lakabıyla ünlenmiştir.²⁴⁴

Büveyhîler dönemini hem ilmî/edebî hem de siyasî olarak oldukça verimli bir şekilde yaşayanlardan biri olan İbn Abbâd'ın gençlik yıllarında iyi bir eğitim aldığı kaydedilmektedir. İlk tahsilini babasının yanında²⁴⁵ yaptıktan sonra İbnu'l-Amîd'in ders halkasına katılmış, daha sonra da ona kâtiplik yapmaya başlamıştır.²⁴⁶ Ancak onun dil alanındaki yeterliğini kazanmasında asıl katkısı sağlayanlar es-Sirâfî (ö. 368/979) ve İbn Fâris (ö. 394/1002) gibi dönemin meşhur dilcileri olmuştur.²⁴⁷ Daha önce de bahsi geçen Büveyhî vezîrlerinden ve aynı zamanda hocalarından biri olan, vezîrlîği kadar ilmî kişiliğiyle de Büveyhîler dönemine damgasını vuran İbnu'l-Amîd (ö. 360/971)²⁴⁸ ile Sâhib b. Abbâd'ın yaşadıkları IV/X. asır, İran'daki Arap edebiyatı açısından önemli bir çağdır. Bundan ötürü, özellikle, IV/X. asrın ikinci yarısını "Sâhib'in Çağı" olarak isimlendirenler de vardır.²⁴⁹

Mueyyiduddevle tarafından vezîrlîğe getirilen ve vefatına kadar yaklaşık yirmi yıl bu görevi sürdüren İbn Abbâd, bir devlet adamı ve bir entelektüel olarak, yaşadığı dönemde büyük bir şöhrete ulaşmıştır. Seâlibî, ilim, edebiyat ve cömertlik konusunda onun yerini konumlandırarak bir ifade bulamadığını, onu doğunun tâcı, şerefîni tarihi, zamanın iftiharî, adâlet ve ihsanînin menba-ı olarak nitelendirir.²⁵⁰ Sâhib b. Abbâd'a muhalefetiyle bilinen et-Tevhîdî bile onu zengin birikimli, hazır cevap, fasih bir üsluba sahip, aruz ve kafiye ustasıyla kullanan biri olarak nitelemekle birlikte özellikle edebî yönüyle ön plana çıktığını vurgulamaktadır.²⁵¹

Dönemin önde gelen şahsiyetlerinden biri, İbn Sukkera el-Hâsimî olarak bilinen Ebu'l-Hasan Muhammed b. Abdullah'dır (ö. 385/995). Abbâsî halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr soyundan geldiği ifade edilen İbn Sukkera'nın zengin bir divanı

²⁴³ Bkz. Fakîhî, **Tarih-i Âl-i Buveyh**, s. 51.

²⁴⁴ Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemu'l-udebâ**, c. VI, s. 168-171; İbn Hallikân, **Vefeyât**, c. I, s. 229; Âl-i Yâsîn, **es-Sâhib b. Abbâd** s. 139-140; Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Zekeriyâ İbn Fâris, **es-Sâhibî fî fikhi'l-lugati'l-Arabiyye ve mesâilihâ ve suneni'l-Arab fî kelâmiyhâ**, (nşr. Ahmed Hasan Basec), Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, Beyrut, 1997, s. 8.

²⁴⁵ Âl-i Yâsîn, **Sâhib b. Abbâd**, s. 137; Tabâne, **es-Sâhib b. Abbâd**, s. 40-41.

²⁴⁶ Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemu'l-udebâ**, c. VI, s. 172; İbn Hallikân, **Vefeyât**, c. I, s. 229.

²⁴⁷ Zehebî, **A'lâmî'n-nubelâ**, c. XVI, s. 512; Âl-i Yâsîn, **Sâhib b. Abbâd**, s. 141-143.

²⁴⁸ Âl-i Yâsîn, **Sâhib b. Abbâd**, s. 138.

²⁴⁹ Bkz. M. Shakib Asım, "Sâhib b. Abbâd'ın Şiirlerinde Hz. Ali'ye Yönelik Medihler" **SDÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Yıl: 2020/1, Sayı: 44, s. 154.

²⁵⁰ Seâlibî, **Yetîmetu'd-dehr**, c. III, s. 225.

²⁵¹ Tevhîdî, **el-İmtâ' ve'l-muânese**, I, 53-69.

bulunmaktadır ve bu divanda elli bin beyti aşkın şiir yer almaktadır. Özellikle hiciv ve nükteli şiirlerde çok güçlü bir kaleme sahip olduğu kaydedilir. Edebî kabiliyetiyle dikkat çeken İbn Sukkera, döneminin saygın şairleri arasında önemli bir yere sahiptir.²⁵²

İbn Sukkera'nın dinî ve sosyal hayatta meydana gelen bazı olumsuz olayları cesurca eleştirdiği ve güçlü kalemını keskin bir kılıç maharetiyle kullandığı görülmektedir. Nitekim, etik dışı davranışları ve rüşvet alması üzerine dönemin kâdilkudâtı Ebu's-Sâib Utbe b. Ubeydullah'ı (ö. 350/961) sert bir şekilde hicvetmiştir.²⁵³ Muizzuddevle'nin yargı kurumuna müdahale ederek iltizam usulüyle kâdilkudât tayin ettiği Ebu'l-Abbâs b. Ebi's-şevârib'i, bu şekildeki bir atamayı kabul ettiği için eleştirmiştir. Ayrıca, bir başka olayda da Muizzuddevle'nin yargı sisteminde müdahale ederek iltizam usulüyle kâdilkudât ataması yaptığı Ebu'l-Abbâs b. Ebi's-şevârib'i, bu tür bir atamayı kabul ettiği için keskin bir şekilde eleştiren şiirler yazmıştır.²⁵⁴

Kûfe dil okuluna mensup olan Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvînî el-Hemedânî (ö. 395/1004) de bu dönemin önde gelen bilginleri arasındadır. İlk öğrenimini Şâfiî fakihî ve dil bilgini olan babası Fâris b. Zekeriyâ'nın yanında tamamladıktan sonra, çağının önde gelen alimlerinden Kur'ân ilimleri, hadis, dil ve edebiyat gibi çeşitli alanlarda eğitim almıştır.²⁵⁵ Cibâl bölgesinde ün kazanan İbn Fâris, adı duyulduktan sonra Büveyhî emiri Fahruddevle'nin oğlu Mecduddevle'nin eğitimi için Rey'e davet edilmiştir.²⁵⁶

Önceleri Şâfiî mezhebine bağlı olan İbn Fâris, Rey şehrinde Mâlikî mezhebinin temsil edilmediğini görmüştür. Diğer tüm görüş ve mezheplerin bulunduğu bu ortamda, Mâlikî mezhebinin ihya edilmesi için hayatının son dönemlerinde kendini Mâlikî mezhebine mensup olarak tanıtmış ve bu şekilde Mâlikî mezhebinin bölgede temsil edilmesine katkı sağlamıştır. Kûfe dil okuluna mensup olan İbn Fâris, Arap dili

²⁵² Sealibî, **Yetimetu't-dehr**, c. III, 3. İbn Hallikân, **Vefâyât**, c. IV, s. 410-413; Safedî, el-Vâfi, c. III, s. 308-310; Hatîb el-Bağdâdî, **Târîh**, c. V, s. 465-466

²⁵³ Tenûhî, **Nisvâr**, c. II, s. 308-309, V, 26; Assâm Muhammed Şebârû, **Kâdilkudât fi'l-İslâm**, Dâru en-Nahdatu'l-Arabiyye, Beyrut, 1992, s. 191-192.

²⁵⁴ Hemedânî, **Tekmile**, s. 397; Tenûhî, **Nisvâr**, c. III, s. 156.

²⁵⁵ Bkz. İbn Hallikân, **Vefeyât**, c. I, s. 118-119; İbnü'l-Kiftî, **İhbâru'l-'ulemâ**, s. 126-130.

²⁵⁶ Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemu'l-udebâ**, c. I, s. 411; Muneymine, **Târîhu Devleti'l-Buveyhîyye**, s. 319; Âl-i Yâsîn, **Sâhib b. Abbâd**, s. 141.

sahasında büyük bir otoriteydi.²⁵⁷ İbn Fâris, "Ne varsa eskilerde var" anlayışına karşı çıkarak, yeni nesilde de eskilerden daha üstün bilgi, başarı ve beceriye sahip kişilerin bulunduğunu vurgulamıştır. Eskilerin bilgi ve yeteneklerinin her zaman üstün olmadığını ileri sürmüş ve yeni nesildeki başarılı kişilere örnekler vererek bunu kanıtlamıştır. Ona göre, zaman geçtikçe insanlar daha da ilerleme kaydedebilir ve önceki nesillerden daha üstün bilgi ve becerilere sahip olabilirler. Bu şekilde, İbn Fâris, eskileri idealize eden bir anlayışa karşı yeni neslin potansiyeline vurgu yaparak eleştirel bir duruş sergilemiştir.²⁵⁸

Yetiştirdiği öğrenciler arasında Bedüzzamân el-Hemedânî ve Büveyhîler'in ünlü vezîri Sâhib b. Abbâd gibi önemli simaların da bulunduğu İbn Fâris, 395/1004 yılında Rey'de vefat etmiştir.²⁵⁹

Dönemin önemli şair ve kâtipleri arasında yer alanlardan biri de Ebu'l-Fadl Bedüzzamân Ahmed b. el-Huseyn b. Yahyâ el-Hemedânî'dir (ö. 398/1008). Arap Edebiyatında makâme²⁶⁰ türünün ilk örneklerini veren kişidir.²⁶¹ el-Hemedânî, ilk olarak Hemedân şehrinde bulunan âlimlerden İslâmî ilimler alanında dersler alarak eğitimine başlamıştır. Hocası İbn Fâris'ten de dil ve edebiyat dersleri almış ve yirmi iki yaşında eğitimini tamamlamıştır. Eğitimini tamamladıktan sonra, geleneğe uygun olarak dönemin önemli kültür merkezlerine seyahatler düzenlemiştir. Bu seyahatler kapsamında, 380/990 yılında Rey şehrine gitmiş ve burada Büveyhî vezîri Sâhib b. Abbâd ile tanışmıştır. Bu tanışma, onun vezîrle dostluk ilişkisi kurmasına olanak sağlamış ve bu sayede vezîrin hem ilminden hem de zengin kütüphanesinden faydalanma imkânı elde etmiştir.²⁶²

el-Hemedânî, aslen Arap olmasına rağmen Fars dili ve edebiyatına da hakimdi. Rey'de bulunduğu süre boyunca, İbn Abbâd'ın teklifi üzerine Farsça şiirleri

²⁵⁷ Bkz. İbnu'l-Kıftî, **İhbâru'l-ulemâ**, s. 126-127.

²⁵⁸ Bkz. Hüseyin Tural, "İbn Fâris", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul 1999, c. XIX, s. 479-480.

²⁵⁹ İbn Hallikân, **Vefeyât**, c. I, s. 118-119, 206; Zehebî, **A'lâmi'n-nubelâ**, c. XVII, s. 105; Bkz. İbnu'l-Kıftî, **İhbâru'l-ulemâ**, s. 127-130. Ayrıca İbn Abbâd ile olan ilişkisi için bkz. Âl-i Yâsîn, **Sâhib b. Abbâd**, s. 141-142.

²⁶⁰ Bkz. İbn Hallikân, **Vefeyât**, c. I, s. 118. Makâme, "bir anlatıcı ve kahraman etrafında şekillenen, hikâye tarzında yazılan, söz sanatlarına genişçe yer verilen ve şiirle süslenen bir edebi türdür." Ayrıca "Yetkili şahıslar huzurunda tenkit içerikli öğütlerde bulunmak" anlamında kullanıldığı da belirtilmektedir. Geniş bilgi için bkz. Erol Ayyıldız, "Makâme", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/makame> (27.07.2022).

²⁶¹ İbn Hallikân, **Vefeyât**, c. I, s. 127-128.

²⁶² Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemu'l-udebâ**, c. I, 235-236.

büyük bir ustalıkla Arapça'ya çevirerek büyük beğeni kazanmıştır. el-Hemedânî bu çalışmalarından ötürü Rey'de daha uzun bir süre kalmıştır. Ancak bilinmeyen bir sebepten dolayı İbn Abbâd ile araları açılınca, Rey'den ayrılarak Curcân'a gitmiş ve oradan da asıl şöhretini bulduğu Nîşâbûr'a geçmiştir (382/992). Ancak Sâ mânîler ile Gazneliler arasında çıkan savaş nedeniyle Sicistân'a gitmek zorunda kalmış, oradan da Gazne'ye geçerek Sultan Mahmûd ile tanışmıştır.²⁶³ Bundan sonra yaşamına burada devam eden el-Hemedânî, 398/1008 yılında vefat etmiştir.²⁶⁴

Aklî (Pozitif) İlimler

Müslümanlar, bir yandan İslâmî ilimlerin hemen hemen hepsinin temel kaynaklarını ve metodolojisini oluştururken, diğer taraftan da eski kültür ve medeniyetlerin ilmî, felsefî ve kültürel mirasından istifade ederek aklî (pozitif) bilimlerde önemli gelişmeler sağlamış ve bilimler tarihine ciddi katkılarda bulunmuşlardır. Dolayısıyla İslâm'ın ilk dönemlerinden itibaren, Müslüman bilginler astronomi, tıp, matematik, geometri, optik ve kimya gibi alanlarda dünya bilim tarihine önemli katkılarda bulunmuştur. Tercüme faaliyetlerinin de etkisiyle, Müslümanlar kadim medeniyetlerin ilmî birikimini sahiplenmiş ve kendi inançlarına, hayat görüşlerine ve dünya tasavvurlarına uygun bir şekilde işleyerek muazzam bir bilgi birikimi oluşturmuşlardır. Böylece İslam bilginleri, insanlığın bilgi ve kültür hazinesine önemli değerler eklemiş ve dünya medeniyetinin ilerlemesine katkı sağlamışlardır.

İslâm dünyasının ilim, kültürel ve medeniyet açısından altın çağları olarak kabul edilen IV/X ve V/XI. yüzyıllarda²⁶⁵ hüküm süren Büveyhîler de bu birikime önemli ölçüde katkı sunmuştur. Büveyhî emîrlerinin birçoğu, özellikle de Adududdevle gibi güçlü hükümdarlar sadece dil, edebiyat veya din bilimleri alanındaki âlimleri desteklememiş, aynı zamanda pozitif bilimlerdeki âlimleri de himaye etmiş ve onlar için de her türlü imkânı sunmuşlardır. Dolayısıyla Büveyhîler yukarıda bahsi geçen ilimler kadar pozitif bilimlerde de mütehassıs (uzman) olan çok sayıda âlim yetiştirmiş ve bu alanlarda çalışmalar yapan bir çok âlime de ev sahipliği

²⁶³ Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemu'l-udebâ**, c. II, s. 136.

²⁶⁴ İbn Hallikân, **Vefeyât**, c. I, s. 129; Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemu'l-udebâ**, c. I, s. 234-235; Zehebî, **A'lâmi'n-nubelâ**, c. XVII, s. 68.

²⁶⁵ Bkz. Güner, "Büveyhî Devlet Adamlarının Kitaba İlgileri ve Kütüphaneleri", **DÜİFD**, s. 36; Metz, **İslâm Medeniyeti**, s. 7; Bahçivan, "el-Muessesatu'l-ilmîyye ..." **NEÜİFD**, s. 111.

yapmıştır. Bu ilimlerin başında da tıp, astronomi, matematik ve geometri gelmektedir.

Tıp

İslâmiyet'in sağlıklı olmaya verdiği önem ve Hz. Peygamber'in (s.a.s.) insanları hastalıklara karşı tedbir almaları konusundaki tavsiyeleri, Müslümanları sağlık konusunda bilgi edinmeye sevk etmiştir. Râşid Halifeler ve Emevîler döneminde fetihlerin genişlemesiyle tıp konusunda farklı bilgilerle karşılaşan Müslümanlar, tıp ilmine daha fazla ilgi göstermiştir. Abbâsî devletinin kuruluşuyla birlikte hızlanan tercüme hareketleri Müslümanların hastane kurma ve hekim yetiştirme faaliyetlerini de oldukça ilerletmiştir. Abbâsîlerin sonuna doğru gelindiğinde ise İslâm dünyasında birçok hastane kurulmuş ve sayıları binlerle ifade edilen hekim yetişmiştir.²⁶⁶

Tıp alanındaki bu gelişmişliğin bir parçası olan Büveyhîler zamanında birçok hekim yetişmiş ve bunlardan bazılarının ortaya koyduğu eserler sonradan hem İslâm dünyasında hem de Batı'da birkaç yüzyıl ders kitabı olarak okutulmuştur. Bu konuda Irak Büveyhîleri ön plana çıkmış olsa da İran bölgesinde (Fâris ve Cibâl) de tıp konusunda hatırı sayılır gelişmeler yaşanmış ve bu dönemde önemli hekimler yetiştirilmiştir. Özellikle Adududdevle, Şîrâz'da kendi ismiyle (Dâru's-Şifâ-i Adudî veya Bîmâristân-i Adudî) anılan bir hastane inşa ederek tıp alanında öncü rol oynamıştır.²⁶⁷

Adı geçen hastanede çok sayıda hekim görev yapmış ve bazılarının yazdığı eserler asırlarca etkisini devam ettirmiştir.²⁶⁸ Hatta Bîmâristân-i Adudî'nin dört yüz yıl gibi bir süre faaliyet gösterdiği nakledilmektedir.²⁶⁹ Bu dönemdeki ünlü hekimlerin başında; Ebû Saîd Tabîb el-Errecânî (ö. 384/994), Ali b. el-Abbâs el-Mecûsî (ö. 384/994 [?]), Cibrâîl b. Ubeydullâh b. Buhtîşû (ö. 396/1006), Ebû Sehl Tabîb el-Errecânî (ö. 418/1027), Ebu'l-Hasan Ahmed b. Muhammed et-Taberî ve İbn Sînâ (ö. 428/1037) gelmektedir.

²⁶⁶ Bkz. Ali Bakkal, "İslâm Tarihinde Tıbbın Gelişmesi ve Silvan'da Tıp", **Harran İlahiyat Dergisi**, Yıl: 18, Sayı 30, Temmuz-Aralık 2013, s. 9-24

²⁶⁷ Busse, **Chalif und Grosskönig**, s. 609; ez-Zevâhira, **el-'Irâk**, s. 134.

²⁶⁸ Adudî Hastanesi hakkında geniş bilgi ve orada görev yapan hekimlerin biyografilerine ulaşmak için bkz. Ahmet Güner, "**Biyografilerle Adudî Hastanesi Tarihi (İslâm Tıbbı ve Hastaneleri Tarihine Bir Katkı)**", Tıbyan Yayıncılık, İzmir, 2005; ez-Zevâhira, **el-'Irâk**, s. 135-140.

²⁶⁹ Fatıma-Boroujeni Ürcî, Ali Aşğar Chahian, "Büveyhîler Dönemi İlim ve Tıp Merkezlerinin Gelişiminde Vakıfların Rolü ve Âkıbetleri" (çev. Muhammed Uç), **Akif**, c. 51, Sayı 2, Yıl 2021, ss. 212-228, s. 225.

Bu dönemde tıp alanıyla ilgili dikkat çeken önemli hususlardan biri de Bîmâristânlar (hastanelere), hekim yetiştirmek üzere Şîrâz'da kurulmuş olan Mektebî Pezeşkiyi Şîrâz (Şîrâz Tıp Mektebi) olarak bilinen bir tıp okulunun varlığıdır. Bîmâristânî Adudî gibi Büveyhîler'in bizatihi kendilerinin tesis etmiş olduğu bir kurumdur. Hekim yetiştirmesinin amaçlandığı bu okulda öğreticilik vazifesini üstlenmiş olan hekimler arasında Hasan Fesâyî (398/1008) gibi dönemin önemli isimlerinin de yar aldığı belirtilmektedir.²⁷⁰ Bununla birlikte Şîrâz'da, Bîmâristânî Adudî'nin dışında tıbbî faaliyetlerin yürütüldüğü ve yine Adududdevle'ye nispet edilen bir dâruşşifânın olduğu rivayet edilmektedir.²⁷¹ Ancak bu yerin Bîmâristânî Adudî'nin ya kendisi veya bir bölümünün olması da mümkündür. Zira Bîmâristânî Adudî'nin, Dâruşşifâî Adudî olarak da isimlendirildiği bilinmektedir.²⁷²

Büveyhîler döneminin önemli hekimlerine baktığımızda ilk olarak karşımıza Ebu'l-Hasan Sâbit b. Sinân b. Sâbit b. Kurre es-Sâbî (ö. 365/976) çıkmaktadır. Sâbit b. Sinân, 313/925 yılında vezîr Muhammed b. Ubeydullah el-Hâkânî tarafından Bağdat'taki Derbu'l-mufazzal Hastanesi'nin başhekimliğine getirilmiştir. Muttakî-Lillâh, Mustekfî-Billâh ve Mutî'-Lillâh'ın özel hekimliğini de yapmış olan Sâbit b. Sinân'ın Büveyhî emîri Muizzuddevle'ye Hipokrat ve Câlî'nûs'un (Galen) eserlerini okuttuğu kaydedilmektedir.²⁷³ Bu durum, Sâbit b. Sinân'ın dönemin önemli tıp otoritelerinden biri olarak kabul edildiğini göstermektedir.

Tıp alanında Adududdevle zamanında şöhrete ulaşan Ali b. Abbâs el-Mecûsî (ö. 384/994 [?]) de Büveyhîler döneminin önemli hekimleri arasında yer almaktadır. IV/X. yüzyılın tanınmış tabiplerinden olan, ayrıca Latince "Haly Abbas" olarak da bilinen el-Mecûsî, Adududdevle'nin Şîrâz ve Bağdat'ta "el-Bîmâristânî'l-Adudî" adıyla kurduğu hastanede çalışmış ve Şîrâz'dayken Adududdevle'nin tabipliğini yapmıştır. İlk kanser ameliyatını yapmasıyla da bilinen el-Mecûsî, Adududdevle için **el-Kitâbu'l-melekî** adlı ansiklopedik (Tıp ve Psikoloji ile ilgili) bir eser yazmıştır.²⁷⁴ Kendisiyle meşhur olduğu bu eser, **el-Kunnâşu'l-Adudî** veya **Kâmilu's-sinâ'ati't-**

²⁷⁰ Bkz. Golşenî vd., "Mektebî Pezeşkiyi Şîrâz", s. 341,343; Uç, "Büveyhî Hanedanlığı Döneminde Şîrâz", s. 93.

²⁷¹ Müstevfî, **Nuzhetu'l-kulûb**, s. 115.

²⁷² Busse, **Chalîf und Grosskönig**, s. 609; ez-Zevâhira, **el-'Irâk**, s. 134.

²⁷³ İbn Ebû Usaybia, **Uyûnu'l-enbâ**, s. 304-307.

²⁷⁴ Güner, "Adududdevle ve Dönemi", s. 206; Ayşegül Demirhan Erdemir, "Ali b. Abbas el-Mecûsî", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul 1989, c. II, s. 379.

tıbbiyye adlarıyla da anılmaktaydı. İbn Sînâ'nın **el-Kânûn** adlı eserinden önce tıp dünyasında büyük yankılar uyandıran **Kâmilu's-sinâ'a, el-Kânûn** gibi XIII. yüzyıla kadar Avrupa'da ve İslâm dünyasında büyük değer görmüş ve klasik ders kitabı olarak okutulmuştur.²⁷⁵ el-Mecûsî, bu eserinde İbn Sînâ'dan önce psikoterapinin önemini vurgulamış ve psikoloji ile tıp arasındaki ilişkiye dikkat çekmiştir.²⁷⁶

Büveyhîler döneminin tıp âlimleri arasında yer alan önemli isimlerden biri de Cibrâîl b. Ubeydullâh b. Buhtîşû'dur (ö. 395/1005). Abbâsîler döneminde hekim olarak meşhur olan Nastûrî Hristiyanlarından olan Buhtîşû ailesine mensup olan bu şahıs, hekimlik hayatının daha başındayken Büveyhî hükümdarı Adududdevle tarafından Bağdat'tan Şîrâz'a davet edilmiştir.²⁷⁷ Şîrâz'da Adududdevle'nin özel hekimliğini yapmakla beraber sonradan onun Bağdat'ta inşa ettirdiği "Bimâristân" adlı hastanesinde de görev almıştır.²⁷⁸ Tıp alanında birçok eser yazmış olan Cibrâîl b. Buhtîşû'nun en önemli eseri, Adududdevle'ye ithaf ettiği **el-Kunnâş** adlı eseridir.²⁷⁹

Genel olarak tıp tarihine adını yazdırmakla birlikte Büveyhîler döneminin de önemli hekimlerinden biri şüphesiz Ebû Alî el-Huseyn b. Abdillâh b. Alî b. Sînâ'dır (ö. 428/1037). Büyük bir filozof olduğu kadar ünlü bir hekim olan İbn Sînâ, bu alandaki çalışmaları ve yazdığı eserlerle sadece İslâm dünyasında şöhret bulmamış, aynı zamanda Avrupa tıp geleneğini de derinden etkilemiştir. Bu bakımdan Batı dünyasında, Orta Çağ modern bilimin kurucusu ve hekimlerin önderi olarak, "Büyük Üstat" ismiyle, tanınmıştır. Zira Batı'da XVII. yüzyıla kadar etkisi devam eden İbn Sînâ'nın Hipokrat ile Galen'in şöhretini gölgede bıraktığı kabul edilmektedir.²⁸⁰

Başta tıp ve felsefe olmak üzere değişik alanlarda iki yüzden fazla eser yazmış olan İbn Sînâ, özellikle tıp alanında şöhret bulmuş ve XIII. yüzyıldan itibaren, İspanya'da Latinceye tercüme edildikten sonra, XVII. yüzyılın ortalarına kadar asırlarca Avrupa üniversitelerinde tıp alanında temel kaynak olarak okutulan **el-**

²⁷⁵ İbnu'l-Kıftî, **İhbâru'l-'ulemâ**, s. 155-156; İbn Ebû Usaybia, **Uyûnu'l-enbâ**, s. 319-320.

²⁷⁶ Bkz. İbnu'l-Kıftî, **İhbâru'l-'ulemâ**, s. 155-156; İbn Ebû Usaybia, **Uyûnu'l-enbâ**, s. 319-320; Batır, "Hûzistân", s. 233; Kocayürek, **İslâm'da Bilim Tarihi -2**, s. 36.

²⁷⁷ İbnu'l-Kıftî, **İhbâru'l-'ulemâ**, s. 116; İbn Ebû Usaybia, **Uyûnu'l-enbâ**, s. 210-211.

²⁷⁸ ez-Zevâhira, **el-'Irâk**, s. 135.

²⁷⁹ Güner, "Adududdevle ve Dönemi", s. 208.

²⁸⁰ Kocayürek, **İslâm'da Bilim Tarihi -2**, s. 105.

Kânûn fi't-tıb adlı kitabıyla hem İslâm dünyasına hem de Batı dünyasına damgasını vurmuştur.²⁸¹

İbn Sînâ, Büveyhîler'in yetiştirdiği bir hekim olmasa ²⁸² da Büveyhîler'de hekimlik ve vezîrlik²⁸³ görevlerini icra etmiş ve birçok önemli eserini bu dönemde yazmıştır. Kaynaklarda geçen bilgilere göre; Gazneli Mahmûd'un himayesine girme isteğini kabul etmeyen İbn Sînâ, hocası Ebû Sehl el-Mesîhî ile Hârizm'den gizlice ayrılmıştır.²⁸⁴ Gazneli Mahmûd, ünlü hekim ve filozof İbn Sina'yı bulmak için farklı bölgelere resmini çizdirerek göndermiş, ancak bu çabası sonuçsuz kalmıştır.²⁸⁵ Daha sonra gittiği Curcân'dan 405/1015 yılında Rey şehrine gelen İbn Sînâ, Rey emîri Mecduddevle'nin yakalandığı melankoli hastalığını başarıyla tedavi etmiştir. Bu tıbbi başarısıyla ünü daha da yayılmış olan İbn Sînâ'nın Büveyhîler'le olan ilişkisi de böylece başlamış oldu. Bu arada kaynaklar, İbn Sînâ'nın **Kitâbu'l-me'âd** adlı eserini burada kaldığı süre zarfında, Büveyhî sarayında kaleme aldığını kaydetmektedir.²⁸⁶ Ayrıca daha önce yazmaya başladığı **eş-Şifâ** ve **el-Kânûn fi't-tıb** gibi eserlerini de Büveyhî saraylarında yazma ve buradaki öğrencilerine okutma imkânı bulmuştur.²⁸⁷

Astronomi, Matematik ve Geometri

Büveyhî hükümdarlarının cömert ve müsamahakâr desteği sayesinde, o dönemde Büveyhîler'in yönetiminde bulunan pek çok bölgede, astronomi, matematik ve geometri gibi bilim dallarında büyük gelişmeler yaşanmıştır. Büveyhîler döneminde yaşamış birçok değerli âlim ve bilgin, önemli bilimsel çalışmalara imza atarak yeni buluşlar ortaya koymuş ve bu bilim alanlarında otorite olarak kabul edilmişlerdir. Büveyhîler'in himayesi altında gerçekleşen bu bilimsel ilerleme, tarihte

²⁸¹ Bakkal, "İslâm Tarihinde Tıbbın Gelişmesi ve Silvan'da Tıp", **HÜİFD**, s. 18.

²⁸² Gazneli Mahmûd, Hârizm'i fiilen ele geçirdikten sonra Emir Ali b. Memun'a bir mektup göndererek meclisindeki âlimleri kendi sarayına göndermesini istemiştir. O sırada Hârizm'de bulunan, İbnu'l-Hammâr, Ebû Nasr İbnu'l-İrâk ve Bîrûnî gibi âlimler Gazne'ye götürülmüş, ancak gitmek istemeyen İbn Sînâ, hem hocası hem de arkadaşı olan Ebu Sehl el-Mesîhî ile bir yolunu bulup Hârizm'i terk etmiştir. Bkz. Halîfât, "İbnu'l-Hammâr", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, c. XXI. s. 66; Edip Akyol, "Ebu Sehl el-Mesîhî (1010?)" **İslâm Medeniyetinde Bilim Öncüleri (9) /TIP**, (Edt. Mehmet Azimli-Zehra Gencel Efe), Mana Yayınları, İstanbul, 2021, s. 64-65.

²⁸³ Vezîrlik konusu, üçüncü bölümde âlimlerin üstlendiği görevler başlığı altında ele alınacaktır.

²⁸⁴ Bkz. et-Tusterî, **Mecâlisu'l-Mu'minîn**, c. III, s. 141-142.

²⁸⁵ Ömer Mahir Alper, "İbn Sînâ", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1999, c. XX, s. 320.

²⁸⁶ İbnu'l-Kıftî, **İhbâru'l-ulemâ**, s. 307; İbn Ebû Usaybia, **Uyûnu'l-enbâ**, s. 440; et-Tusterî, **Mecâlisu'l-Mu'minîn**, c. III, s. 142.

²⁸⁷ Bkz. et-Tusterî, **Mecâlisu'l-Mu'minîn**, c. III, s. 142-143; Kocayürek, **İslâm'da Bilim Tarihi -2**, s. 89; Azimli, Hz. Ali Neslinin İsyanları, s. 129.

unutulmaz bir miras olarak kalmış ve gelecek nesiller için önemli bir referans haline gelmiştir.

Astronomiye olan ilgisi ile bilinen Büveyhî hükümdarlarından Şerefuddevle (983-989) Bağdat'taki sarayının bahçesine büyük bir rasathâne kurmuştur. Bu rasathâne, oldukça geniş ölçüde gözlem aletlerinin kullanıldığı donanımlı bir merkezdi ve dönemin en önemli gözlem mekanlarından biriydi.²⁸⁸ Aynı şekilde, Büveyhî emiri Ruknuddevle de Rey'deki sarayının yanına bir rasathâne²⁸⁹ kurarak astronomiye olan ilgisini göstermiştir. Rey rasathânesi de bilim insanları için verimli çalışma imkanlarının sunulduğu ve önemli gözlemlerin yapıldığı bir merkez haline gelmiştir. Adududdevle ise Şîrâz ve Bağdat'ta rasathâneler²⁹⁰ kurarak Büveyhî sultanlarının astronomiye verdiği değeri pekiştirmiştir. Bu rasathâneler, astronomi alanında önemli çalışmaların yapıldığı ve dönemin önde gelen bilim insanlarının yetiştiği merkezler olarak öne çıkmıştır. Büveyhî hükümdarlarının bu rasathâneleri kurarak astronomiye olan ilgileri, dönemin bilimsel gelişimine katkı sağlamış ve bu alanda büyük başarılar imza atılmıştır.²⁹¹ Bu örnekler, Büveyhî sultanlarının bilime ve bilimsel araştırmalara verdikleri destek ve önemi gösteren önemli kanıtlardır.

Matematik ve astronomi alanında, dönemin önemli isimlerinden biri, Büveyhîler'in ilk zamanlarında yaşamış olan Ebû Ca'fer Muhammed el-Hâzin es-Sâğânî'dir (ö. 360/971 [?]). Ebû Ca'fer el-Hâzin'in, Sâ mânî emîri I. Mansûr b. Nûh zamanında (961-976) Buhara'da bulunduğu ve bu hanedana Nişâbur'da vezîrlük yaptığı kaydedilmektedir.²⁹² Ebû Ca'fer el-Hâzin, Sâ mânîler'in elçisi olarak geldiği Rey'de kalmış ve Büveyhî emîri Ruknuddevle ile yakın ilişki kurarak vezîri Ebu'l-Fadl İbnu'l-Amîd'in himayesine girmiştir. Vezirin kendisine sağladığı imkânlarla astronomi

²⁸⁸ Sâlim Ayduz, "Rasathâne", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 2007, c. XXXIV, s. 456-458; Furkan Çelebi, "Büveyhîler Döneminde Rey Şehri", (Yüksek lisans tezi), **İstanbul Üniversitesi SBE**, İstanbul, 2019, s. 110.

²⁸⁹ Bkz. Esmaeili, "Rey," s. 111; Çelebi, "Büveyhîler Döneminde Rey Şehri", s. 110-112.

²⁹⁰ ez-Zevâhira, **el-'Irâk**, s. 143.

²⁹¹ Söz konusu rasathânelerde çalışan Ebû Ca'fer Muhammed el-Hâzin es-Sâğânî (ö. 361/971), Ebû Nasr el-Kalvazânî (ö. 372/982), Münecim Şerîf İbnu'l-Al'em (ö. 375/985), Astronomi bilgini Abdurrahman es-Sûfî (ö. 376/986), Matematikçi Ebu'l-Kâsım el-Antakî (ö. 376/986), Ebu'l-Kâsım Gulâm-ı Zuhâ Abdullâh b. Hasan el-Bağdâdî (ö. 376/986), Ebu'l-Vefâ el-Bûzcânî (ö. 388/998), Ebû Sehl Veycen (Vîcen) b. Rüstem el-Kûhî (ö. 380-390/990-1000 [?]), Ebû Mahmûd Hâmid b. el-Hıdr el-Hucendî (ö. 390/1000), Ebû Saîd Ahmed b. Muhammed es-Siczî (ö. 415/1024) ve Bîrûnî (ö. 453/1061[?]) gibi dehalar hem döneme damgalarını vurmuş hem de asırlarca etkinliklerini korumuşlardır.

²⁹² İhsan Fazlıoğlu, "Hâzin, Ebû Ca'fer", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1998, c. XVII, s. 126.

ve matematik alanında önemli çalışmalar yapmıştır.²⁹³ Ayrıca el-Hâzin, Büveyhî emîri Ruknuddavle tarafından Sâ mânî emîri Nûh b. Nasr'ın komutanlarından Ebû Ali Ahmed b. Muhtâc ile barış görüşmelerinde bulunmak üzere elçi olarak görevlendirilmiştir.²⁹⁴

Astronomi ve astroloji alanında dönemin önemli isimlerinin başında, alanında büyük bir otorite olarak kabul edilen ve kendi tasarladığı gözlem aletleriyle bilinen Şerîf İbnu'l-A'lem (ö. 375/985)²⁹⁵ gelmektedir. Büveyhî hükümdarı Adududdevle ile iyi ilişkileri olan İbnu'l-A'lem, es-Sûfî gibi astronomi alanında Adududdevle'nin hocalarından biridir. Nitekim Büveyhî emîri Adududdevle, astronomi ve astroloji alanında öne çıkan Şerîf İbnu'l-A'lem'e büyük bir ilgi göstermiş ve onu himayesine almıştır. Sarayındaki diğer astronom-astrologlardan ayrıcalıklı bir konuma sahip olan İbnu'l-A'lem'in gözlemleri, Adududdevle tarafından büyük bir değerle karşılanmıştır.²⁹⁶ İbnu'l-A'lem'in, saraydaki diğer bilim insanlarıyla birlikte bu rasathânedede önemli çalışmalara imza attığı ve astronomi ile astroloji alanındaki bilgi birikiminin artmasına katkı sağladığı düşünülmektedir. Ancak, bu konuda kesin bilgiler olmamakla birlikte, döneminin önde gelen bilginlerinden biri olarak Şerîf İbnu'l-A'lem'in Büveyhî emîri Adududdevle'nin himayesi altında önemli bir rol oynadığı bilinmektedir.

İbnu'l-A'lem'i zirveye taşıyan en önemli etken ise, kendisine büyük ün kazandıran astronomi cetveli olan ve Adududdevle'ye ithaf ettiği **ez-Zîcu'l-Adudî** veya kısaca **ez-Zîc**²⁹⁷ olmuştur.²⁹⁸ Bu cetvel, 646/1248 yılına kadar önemini koruyarak döneminde büyük ilgi görmüştür. İbnu'l-A'lem'in "sâhibu'z-zîc" (zîc sahibi) olarak anılmasını sağlayan bu eser, daha önce Halife Me'mûn için hazırlanan Yahyâ b. Ebû Mansûr'un "**ez-Zîcu'l-mumtehan**" isimli tablosunu geride bırakmıştır. Ancak, Büveyhî emîri Adududdevle'nin vefatından sonra tahta çıkan oğlu Samsâ muddevle

²⁹³ Aydın Usta, **Türklerin İslâmlaşma Serüveni Sâ mânîler**, Yeditepe Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2013, s. 618-621; Fazlıoğlu, "Hâzin, Ebû Ca'fer", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, XVII, s. 126.

²⁹⁴ İbnu'l-Esîr **el-Kâmil**, c. VIII, s. 504; Bakkal, **İslâm Astronomi Tarihi**, s. 122.

²⁹⁵ Bkz. ez-Zevâhira, **el-'Irâk**, s. 144; Sadettin Ökten, "İbnu'l-A'lem", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, c. XX, İstanbul, 1999, s. 482.

²⁹⁶ Güner, "Adududdevle ve Dönemi", s. 212.

²⁹⁷ Zîc; İslâm bilimleri tarihi literatüründe astronomi cetvellerine verilen ad. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yavuz Unat, "Zîc", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamsiklopedisi.org.tr/zic> (06.04.2022).

²⁹⁸ Bkz. İbnu'l-Kiftî, **Târîhu'l-hukemâ**, s. 157; ez-Zevâhira, **el-'Irâk**, s. 144.

döneminde, İbnu'l-A'lem yeterince ilgi ve destek görmemiştir. Bu dönemde zirvedeki konumunu kaybeden bilgin, 375/985 tarihinde vefat etmiştir.²⁹⁹

Astronomi konusunda otorite kabul edilen ve kendine özgü buluşlarının yanında Batlamyus'un "Almagest"inden yararlanarak hazırlamış olduğu yıldız kataloguyla ünlenen, Büveyhîler döneminin meşhur bilginlerinden biri de Abdurrahmân es-Sûfî'dir (ö. 376/986). Rey asıllı olan filozof genellikle İran bölgesinde ve Büveyhî emirlerinin yakın çevresinde çalışmalarını sürdürmüştür.³⁰⁰

Başta, Büveyhî emîri Ruknudevle'nin Rey'deki sarayının yanına kurduğu rasathânedeki çalışmalarını sürdüren es-Sûfî,³⁰¹ daha sonra astronomi alanında hocalığını yaptığı³⁰² Adududdevle'nin isteği üzerine, astronomi ile ilgili çalışmalarını Şîrâz'da devam ettirmiştir. Burada, Ebû Sehl el-Kûhî (ö. 380-390/990-1000 [?]), Ahmed b. Muhammed b. Abdulcelîl es-Sicî (ö. 415/1024), Ebu'l-Kâsım Gulâmu Zuhal el-Bağdadî (ö. 376/986) ve Nazîf b. Yumn el-Yunânî gibi ilim adamlarından oluşan bir ekibin de bulunduğu kaydedilmektedir.³⁰³ Daha sonra es-Sûfî, Adududdevle'nin oğlu Şerefuddevle'nin, ele geçirmesinden sonra Bağdat'ta, Adududdevle'nin kurdurduğu rasathânedeki çağdaşları Ebû Sehl el-Kûhî (ö. 380-390/990-1000 [?]), Ahmed b. Muhammed es-Sâğânî (ö. 379/990), Ebû İshâk es-Sâbî (ö. 384/994), Ebu'l-Hasan el-Mağribî, İbnu'l-A'lem (ö. 375/985) ve Ebu'l-Vefâ el-Bûzcânî (ö. 388/998) gibi âlimlerle birlikte çalışmış ve gözlemlerde bulunmuştur.³⁰⁴

Adududdevle için üç bin dirhem (yaklaşık 10 kg) ağırlığında gümüş bir küre yaptırdığı söylenmektedir.³⁰⁵ Ayrıca, Adududdevle için kaleme aldığı **Kitâbu suveri'l-kevâkibi's-sâbite**, **Kitâbu'l-amel fi'l-usturlâb** ve **el-urcûze fi'l-kevâkib** bu alandaki onun başlıca eserleri olmakla birlikte, bunlardan **el-Kevâkibu's-sâbite**'nin İslâm astronomisinde gözleme dayalı en önemli eserlerden biri olma özelliğini

²⁹⁹ Aydın Sayılı, **The Observatory in Islam**, Ankara, 1960, s. 107-109; Güner, "Adududdevle ve Dönemi", s. 210; ez-Zevâhira, **el-'Irâk**, s. 144.

³⁰⁰ ez-Zevâhira, **el-'Irâk**, s. 144.

³⁰¹ Çelebi, **Büveyhîler Döneminde Rey Şehri**, s. 111.

³⁰² İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VIII, s. 377; İbnu'l-Kiftî, **İhbâru'l-'ulemâ**, s. 174-175; İbnu'n-Nedîm, **el-Fihrist**, s. 395; ez-Zevâhira, **el-'Irâk**, s. 145; Ali Bakkal, **İslâm Astronomi Tarihi**, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2017, s. 126.

³⁰³ Bkz. el-Bîrûnî, **Tahdîdü Nihâyâtî'l-Emâkin**, 53; Sayılı, **The Observatory in Islam**, 106-107.

³⁰⁴ Bakkal, **İslâm Astronomi Tarihi**, s. 126; Cengiz Aydın, "Abdurrahman es-Sûfî", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamsansiklopedisi.org.tr/abdurrahman-es-sufi> (09.01.2022).

³⁰⁵ İbnu'l-Kiftî, **İhbâru'l-'ulemâ**, s. 321; ez-Zevâhira, **el-'Irâk**, s. 145.

taşıdığı belirtilmektedir.³⁰⁶ Batlamyus'la başlayan kozmografik haritalar hazırlama geleneğinin es-Sûfî aracılığıyla çağımıza kadar ulaştığı kabul edilmektedir.³⁰⁷ Ayrıca Batı dünyasında "Azophi" olarak da bilinen ve Batı dünyasındaki konumundan ötürü de "Ay krateri Azophi" ve "küçük gezegen 12621 Alsufi"nin, filozofun adına isimlendirildiği söylenmektedir.³⁰⁸

Çağının büyük matematik âlimi, İslam dünyasında da trigonometrinin kurucusu olarak kabul edilen ve geometride de kendine özgü buluşların sahibi olan Ebu'l-Vefâ el-Bûzcânî (ö. 388/998)³⁰⁹ de hiç şüphesiz bu dönemin en meşhur bilginlerindendir. "Mühendis" ve "hâsib" lakaplarıyla da tanınan Ebu'l-Vefâ, aynı zamanda astronomi biliminin de önde gelen âlimlerinden biridir.³¹⁰ Bundan ötürü bazı modern araştırmacılar, Ebu'l-Vefâ'nın yaşadığı dönemi bilim tarihinde "Ebu'l-Vefâ asrı" olarak adlandırmaktadır.³¹¹

Hârizmî'nin matematik ve geometrideki buluşlarını önemli ölçüde geliştiren, özellikle de geometri ile cebir arasındaki ilişkiler üzerinde duran Ebu'l-Vefâ, bu alandaki buluşları ve katkılarıyla trigonometrinin gerçek kurucusu olduğunu ortaya koymuştur. Trigonometri konusundaki ilk çalışmalar, Me'mûn devri âlimlerinden Habeş el-Hâsib el-Mervezî tarafından yapılmış olsa da bu alanda gerçek bir sistem oluşturan ve trigonometriyi sistematik bir ilim dalı haline getiren isim Ebu'l-Vefâ'dır.³¹² Dolayısıyla trigonometrinin Regiomontanus (ö. 1476) tarafından kurulduğu hakkındaki yaygın kanaatin doğru olmadığı da böylece anlaşılmıştır. Ayrıca genel olarak, Sekantın (trigonometride bir matematik terimi) kâşifi olarak Kopernik bilinse de yapılan araştırmaların sonucuna göre bu buluşun da Ebu'l-Vefâ'ya ait olduğu tespit edilmiştir.³¹³ Büveyhî hükümdarlarından İzzuddevle ile iyi ilişkileri olduğu görülen Ebu'l-Vefâ'nın, özellikle rasatlarının/gözlemlerinin çoğunu onun döneminde gerçekleştirdiği görülmektedir.

³⁰⁶ Bkz. George Sarton, **Introduction to the History of Science**, I, New York 1975, s. 666; ez-Zevâhira, **el-'Irâk**, s. 145.

³⁰⁷ Astronomi bilimine olan katkıları için bkz. Kocayürek, **İslâm'da Bilim Tarihi -2**, s. 25-27.

³⁰⁸ Abdullah Kocayürek, **İslâm'da Bilim Tarihi -2- (940-1090)**, Maviçatı Yayınları, İstanbul, 2017, s. 25.

³⁰⁹ İbnu'n-Nedîm, **el-Fihrist**, s. 394-395; ez-Zevâhira, **el-'Irâk**, s. 145.

³¹⁰ Bkz. İbnu'n-Nedîm, **el-Fihrist**, s. 394; ez-Zevâhira, **el-'Irâk**, s. 146.

³¹¹ Bkz. Sarton, **Introduction to the History of Science**, I, s. 646.

³¹² Bkz. İbnu'n-Nedîm, **el-Fihrist**, s. 394-395; Kocayürek, **İslâm'da Bilim Tarihi -2**, s. 33-35; Cengiz Aydın, "Ebu'l-Vefâ el-Bûzcânî", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1994, c. X, s. 348-349.

³¹³ Bkz. Kocayürek, **İslâm'da Bilim Tarihi -2**, s. 34.

Dönemin önde gelen geometri ve astronomi âlimlerinden biri de Ebû Sehl (Veycen/Vîcen) el-Kûhî'dir (ö. 380-390/990-1000 [?].³¹⁴ Abdurrahmân es-Sûfî'nin ekibinde yer alarak onunla Büveyhî emirlerinden Adududdevle ve oğlu Şerefuddevle'nin hizmetinde bulunmuştur. Şerefuddevle astronomi ilmine olan ilgisini Bağdat'ta bulunan sarayının bahçesine bir rasathâne kurarak göstermiş ve el-Kûhî'nin burada "Kevâib-i Seb'a" diye bilinen yedi yıldız üzerinde gözlem yapması için imkân sağlamıştır.³¹⁵ Nitekim bilimsel çalışmalarını da 359-379/969-989 yılları arasında Adududdevle ile oğlu Şerefuddevle'nin koruması altında Şîrâz ve Bağdat'ta yapan³¹⁶ el-Kûhî, gerçek şöhretini de bu dönemde yaptığı çalışmalar sonucunda kazanmıştır.³¹⁷ Şerefuddevle tarafından Bağdat'ta rasathanenin başına getirilen el-Kûhî, Şerefuddevle'nin ölümünden (379/989) sonra gözlemlerine son vermiştir.³¹⁸

1.2.2. Ulemânın Geçim Kaynağı

Ekonomi, genel olarak toplumu özel olarak da bireyleri etkileyen en önemli unsurlardan biridir. Çünkü bir insan topluluğunun ya da bir ülkenin, yaşayabilmek için maddi bir güce veya geçim kaynağına ihtiyacı vardır. Bazen de en önemli güç unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim tarih boyunca, hangi sınıfta veya mevkide olursa olsun, ekonomik olarak güçlü olanların hem toplum nezdinde hem de iktidar nezdinde önemli bir etkiye sahip oldukları görülmektedir. Hatta ekonomi hem ulusal hem de uluslararası ilişkileri düzenleyen önemli bir unsurdur. Dolayısıyla bu gücün Büveyhîler döneminde önemli bir yere sahip olan ulemânın iktidar ile olan ilişkilerine de yansması kaçınılmazdır. Bununla birlikte iktidarın sunduğu imkânlarla ihtiyaç duymadan kendine yetebilen kişilerin sayısı da az değildir. Hatta bağımsız hareket edebilmek için iktidarın sunduğu imkânları kabul etmeyen âlimler de bulunmaktadır.

Büveyhîler döneminde ulemânın geçim kaynağının başında devletten aldıkları atıyye (maaş) gelmektedir. İbn Miskeveyh'in aktardığına göre; "Büveyhî topraklarında, sûfiler, fakihler, müfessirler, kelâmcılar, hadisçiler, nesep âlimleri, şâirler, nahivciler, aruz âlimleri, tabipler, astronomi bilginleri, matematikçiler ve

³¹⁴ İbnu'n-Nedîm, **el-Fihrist**, s. 395; ez-Zevâhira, **el-İrâk**, s. 145.

³¹⁵ Corci Zeydân, a.g.e., c. II, s. 162; Hitti, a.g.e., c. I, s. 574.

³¹⁶ M. Emin Bozhüyük, "Kûhî", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Anlara, 2002, c. XXVI, s. 346-347.

³¹⁷ İbnu'l-Kıftî, **İhbâru'l-ulemâ**, s. 262-263; Güner, "Adududdevle ve Dönemi", s. 211; Aydın Sayılı, **The Observatory in Islam**, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara, 1960, s. 104-107.

³¹⁸ Bkz. Bîrûnî, **Nihâyâtü'l-emâkin**, s. 99-100.

geometri âlimlerine maaş bağlanmıştı.³¹⁹ Özellikle Adududdevle zamanında âlimlerin ilim dışında herhangi bir işle meşgul olmadıkları ve kendilerine bağlanan maaş ve yapılan hibeler ile rahat bir şekilde geçindikleri kaydedilmektedir.³²⁰

Büveyhîler döneminde, verrâklık³²¹ mesleği de ulemânın en yaygın geçim kaynaklarından birisiydi. Bağdat'ta iki tane verrâklar (sahaflar) çarşısı bulunmaktaydı ki bu da bu işle uğraşanların oldukça fazla olduğunu göstermektedir.³²² Kitap satışı, ciltçilik, yayıncılık gibi işlerin yapıldığı bu çarşılar da hem Bağdat'tan hem de dışarıdan getirilen nadir kitaplar bulunuyordu. Bu nadir kitaplar, âlimlerin ilgisini çekiyordu. Dolayısıyla âlimler, söz konusu kitapları görmek ve incelemek, aynı zamanda birbirleriyle görüşmek için bu mekanları sık sık ziyaret ederlerdi.³²³ verrâklar, bilgi ve kültürün aktığı önemli sosyal platformlar olmakla birlikte ilim dünyasının canlılığını ve gelişimini de destekleyen önemli merkezlerdi. Ayrıca verrâkların büyük bir kısmı, aynı zamanda âlim ve toplumun entelektüel kişileri olduğundan diğer ilim adamlarının da ilgisini çekmekteydi. Böylece verrâklar, bilimsel tartışma ve müzakerelerin yapıldığı aynı zamanda kültürel hareketliliğin yaşandığı mekânlardı.³²⁴

Verrâklık mesleğinin Büveyhîler döneminde birçok âlimin yetişmesinde önemli bir etkiye sahip olduğu söylenebilir. Nitekim bu mesleğin İbn Miskeveyh'in yetişmesinde önemli katkılar sağladığı tahmin edilmektedir. Ayrıca bu dönemde verrâklık yapan kişilerin başında Ebû Hayyân et-Tevhîdî (ö. 414/1023) gelmektedir. Uzun süre kaldığı Rey şehrinde başta Ebu'l-Fadl İbnu'l-Amîd'in daha sonra da Sâhib b. Abbâd'ın yanında kitap istinsâhı yapmıştır.³²⁵ Elde ettiği engin kültür ve bilgi birikimini, ömür boyu sürdürdüğü verrâklık mesleğine borçlu olsa da "uğursuz sanat,

³¹⁹ İbn Miskeveyh, **Tecâribu'l-umem**, c. II, s. 408; el-Âmirî, **el-Ebsâr**, s. 412. İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VII, s. 387-388.

³²⁰ İbn Miskeveyh, **Tecâribu'l-umem**, c. V, s. 449; Sibt İbnu'l-Cevzî, **Mir'atu'z-zamân**, c. XVII, s. 559.

³²¹ Orta çağ İslâm dünyasında kitap istinsâhıyla uğraşan, kitapların yazımı, tanıtımı, sipariş üzerine yazılması ve satışı gibi işleri yürüten, kitap yazımı için gerekli malzemeleri satan, kitaplara cilt yapan kişilere verrâk denilirdi. Bkz. İsmail E. Erünsal, "Verrâk", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, (<https://islamsiklopedisi.org.tr/verrak>) (08.09.2021).

³²² İbnu'n-Nedim, **el-Fihrist**, s. 324.

³²³ İbnu'n-Nedim, **el-Fihrist**, s. 34,37, 62.

³²⁴ Bayard Dodge, **Muslim Education in Medieval Times**, Washington, 1962, s. 14; Busse, **Chalif und Grosskönig**, s. 610.

³²⁵ et-Tevhîdî, **el-İmtâ' ve'l-muânese**, c. I, s. 10; Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemu'l-udebâ**, c. XV, s. 26-27; Mücahid Tevfik el-Cundî, **Ebu Hayyân et-Tevhîdî: el-Hattâtu'l-Bâhir ve'l-Varrâku'l-Mâhir**, Kahire, 2000.

ömür törpüsü ve göz düşmanı”³²⁶ diye nitelediği mesleğinden hiç memnun olmadığı anlaşılmaktadır ki bu nedenle saray, onun hep ilgisini çekmiştir.

Bağdat’ta önemli bir nüfuz ve itibara sahip olan Hanbelî âlimi İbn Hâmid,³²⁷ geçimini Kur’ân-ı Kerîm istinsâhı ile sağladığı için verrâk lakabıyla anılmıştır.³²⁸ Aynı şekilde diğer bir Hanbelî âlimi İbn Sem’ûn de gençliğinde bir süre kitap istinsâh ederek geçimini sağlamaya çalışmıştır.³²⁹ Zira, kadılık veya başka bir resmi görevde bulunmayan âlimlerin büyük çoğunluğu geçimini istinsâh yaparak sağlamaktaydı. IV/X. asrın en büyük filozoflarından biri olan Hristiyan Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Adî (ö. 364/975) de geçimini istinsâh yaparak sağlayanlardan biriydi. Yahyâ b. Adî, bir taraftan Süryanice’den çeviriler yaparken diğer taraftan da İslâmî eserleri istinsâh yaparak devlet büyüklerinden iyi para aldığı belirtilmektedir.³³⁰ Günde yüz sayfadan daha fazla yazabilen veya kopya yapabildiği belirtilen İbn Adî’nin Taberî’nin Kur’ân tefsirini iki kez istinsâh ettiği kaydedilmektedir.³³¹ Ayrıca İbn Nedîm³³² ve es-Sicistânî gibi şahsiyetler de verrâklık mesleğiyle tanınmışlardır.

Kadılık görevi de dönemin en saygın ve gelir düzeyi iyi olan işlerin başında gelmekteydi. Kadılar genel olarak maaşlarını beytûlmalden almaktaydı. Örneğin Kadı Ali b. Muhsin et-Tenûhî (ö. 447/1055) hem kadı hem de Bağdat’taki darphane başkanı sıfatıyla hazineden aylık 60 dinar alıyordu. Rivayetlere göre İbn Ümmü Şeybân 363/973 yılında kâdilkudât olarak atandığında kâtibine her ay 300 dirhem, hâcibine 150 dirhem, hüküm ilanı yapana 100 dirhem, hüküm divanı muhasebecisi ve yanındaki yardımcılarının hepsi için 600 dirhem maaş verilmesini şart koşmuştu.³³³ Aynı şekilde, hallaçlık yapan fakir bir ailenin çocuğu olan, Kâdî

³²⁶ Yâkût, **Mu’cemu’l-Udebâ**, c. XV, s. 27

³²⁷ İbn Hâmid hakkında bkz. Ebû Abdullâh Hasan b. Hâmid b. Alî el-Bağdâdî el-Hanbelî, **Tehzîbu’l-ecvibe**, (nşr. Subhî es-Sâmerrâî, Mektebetu en-Nahdatu’l-Arabiyye, Beyrut, 1408/1988, s. 7-9; İbn Ebî Ya’lâ, **Tabakâtu’l-Henâbile**, c. II, s. 171-177; İbnu’l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XV, s. 94.

³²⁸ İbn Hâmid, **Tehzîbu’l-ecvibe**, s. 8; İbn Ebî Ya’lâ, **Tabakâtu’l-Henâbile**, c. II, s. 171-177; İbnu’l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XV, s. 94; İbn Kesîr, **el-Bidâye**, c. XV, s. 546; İbn Tağrîberdî, **Nucûmu’z-zâhire**, c. IV, s. 232.

³²⁹ Ebu’l-Huseyn Muhammed b. Ahmed b. İsmâîl b. Anbes el-Bağdâdî (ö. 387/997) Bkz. Erhan Yetik, "İbn Sem’ûn", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamsiklopedisi.org.tr/ibn-semun> (07.09.2021).

³³⁰ Mehmet Nesim Doru, "Yahyâ b. Adî", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, c. XLIII, İstanbul 2013, s. 237.

³³¹ İbnu’n-Nedîm, **el-Fihrist**, s. 369; Kraemer, **Humanism**, s. 105; Metz, **İslâm Medeniyeti**, s. 214.

³³² Bkz. İbnu’n-Nedîm, **el-Fihrist**, neşredenin önsözü.

³³³ İbnu’l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XIV, s. 221.

Abdulcebbâr'ın (ö. 415/1025) kadılık görevine atanıncaya kadar maddi sıkıntılar içinde olduğu, ancak resmi olarak kadılık makamına atandıktan sonra refaha kavuştuğu kaydedilmektedir.³³⁴ Bununla birlikte bazı kadılar da şüpheye mahal vermemek ve daha özgür hareket edebilmek için hazineden maaş almayı kabul etmeyip şahsi kazançlarıyla geçinmeyi tercih etmekteydi.³³⁵ Anlatıldığına göre Hasan b. Abdullah (ö. 369/978) Sîrâf şehrinde elli yıl kadılık yapmış ve bu zaman zarfında baktığı davalardan ücret almayı kabul etmemiştir. Geçimini de yazmış olduğu hat yazılarının nüshalarını satarak sağlamıştır.³³⁶

Hekimlik mesleği de her dönemde olduğu gibi bu dönemde de oldukça prestijli ve ücret bakımından da oldukça iyi durumdaydı. Kaynaklar, Bağdat'ta Adududdevle'nin yaptırmış olduğu hastanede (Bîmâristânî Adudî) hekimlik yapan Cibrâil b. Ubeydullâh b. Buhtîşû'nun (ö. 396/1006), aynı zamanda özel hastalara da hizmet verdiğini ve toplamda 300 dirhem tutarında iki ayrı maaş aldığını kaydetmektedir.³³⁷

Hükümdarlara takdim edilen veya ithaf edilen eserlerden ötürü kendilerine yapılan ihsanlar: Bu dönemde bazı âlimlerin/bilginlerin yöneticilerin isteği üzerine yazdıkları veya kendilerine ithaf ettikleri eserlere mukabil hatırı sayılır ücret aldıkları ve kendilerine ihsanda bulunulduğu görülmektedir. Nitekim Büveyhî vezîri Sâhib b. Abbâd'ın isteğine binaen, İbn Buhtîşû'nun yazdığı ve **el-Kunnâşetu's-Sağîre** adını verdiği esere karşılık, İbn Abbâd'ın ona yaklaşık bin dinar verdiği, onun da devamlı olarak "iki yüz varak yazdım, bin dinar aldım" dediği rivayet edilmektedir.³³⁸

Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, eşsiz bir eser olarak kabul edilen **Kitâbu'l-Eğânî** adlı kitabının ilk nüshasını, Halep Hamdânî hükümdarı Seyfuddevle'ye sunmuştur. Seyfuddevle, bu eserin değerine karşılık olarak Ebu'l-Ferec'e bin dinar vermiştir.³³⁹ Musul Hamdânî hükümdarı Nâsiruddevle de bu eseri temin etmek için on bin dirhem

³³⁴ Kehhâle, **Mu'cemu'l-mu'ellifin**, c. VII, s. 78.

³³⁵ Hazineden maaş almayı veya baktıkları davalardan ücret almayı kabul etmeyen âlimler, yaptıkları bu resmi görev karşılığında hazineden maaş alınmasına karşı değillerdi ve kaynaklarda bu yönde herhangi bir ifadeye rastlanmamıştır. Ücret almayı kabul etmemeleri tamamen onların kişisel tercihiydi. Yukarıda da ifade edildiği gibi bu tercihlerini, kimseye bağımlı olmadan, şüpheye mahal vermeden ve hiçbir etki altında kalmadan özgür hareket edebilmek adına kullanmışlardır.

³³⁶ Bkz. Muneymine, **Büveyhîler Devleti Tarihi**, s. 208.

³³⁷ Bkz. İbnu'l-Kıftî, **İhbâru'l-'ulemâ**, s. 116-117.

³³⁸ İbnu'l-Kıftî, **İhbâru'l-'ulemâ**, s. 104.

³³⁹ Yâkût, **Mu'cemu'l-udebâ**, c. XIII, s. 97-98.

ödemiş ve büyük bir takdirle okumuştur.³⁴⁰ Ayrıca, Ebu'l-Ferec'in bu eseri daha Bağdat'ta piyasaya çıkmadan önce, kitaplara olan büyük ilgisiyle bilinen Endülüs Emevî halifesi II. Hakem el-Mustansır-Billâh'a gönderdiği, halifenin de eserin karşılığında el-İsfahânî'ye bin dinar gönderdiği kaydedilmektedir.³⁴¹ Dolayısıyla emir veya vezîrlerin isteği üzerine kaleme alınan veya onlara takdim edilen eserler mukabilinde kayda değer bağışların alındığı söylenebilir.

Bunların dışında çeşitli işlerle veya sanat dallarıyla uğraşarak geçimini sağlayan âlimler de vardı. Örneğin Takunya yapıp sattığı için Ebu'l-Kâsım Hibetullâh b. Hasan b. Mansûr (ö. 418/1027), Lâlekâî³⁴² olarak künyelenmiştir. Ayrıca ticaretle uğraştığı için zengin olan âlimler de bulunmaktaydı. Ebu'l-Hilâl Hasan b. Abdullah b. Sehl el-Askerî (ö. 400/1009'dan sonra)³⁴³ ve Muhammed b. Ahmed Ebû Ali eş-Şuşterî (ö. 479/1086) ticaretle uğraşanlardandır. Hatta eş-Şuşterî'nin Basra'nın önde gelen zenginlerinden olduğu ve ticaretle uğraşan gemilerinin bulunduğu kaydedilmektedir.³⁴⁴ Bu dönemin varlıklı âlimlerinden biri de Şerîf el-Murtezâ'dır (ö. 436/1044). Birçok ilim talebesine burs imkânı sağladığı gibi ilim merkezine gelen ve orada çalışmalarını sürdüren Şîfî fıkıhçılara kâğıt ihtiyacını karşılamak üzere sahip olduğu köylerden birini vakfettiği bilinmektedir.³⁴⁵

1.3. İktidar Mensuplarının İlme ve Ulemâya Bakışı

Büveyhîler, hâkimiyetlerinin ilk döneminden itibaren kültürel gelişmeleri desteklemiş, aynı zamanda ilim ve irfan sahibi olan insanları da koruyup kollamışlardır. Nitekim Bağdat'ın yanı sıra Rey, İsfahân, Hemedân ve Şîrâz'daki Büveyhî emîr ve vezîrlerinin sarayları, ilim/bilim ve kültürün himaye edildiği mekânlar olmuştur. Dahası çeşitli ilim dallarında temayüz etmiş ve şöhret kazanmış âlim/bilgin ve ediplerin bir araya geldiği, ilmi ve bilimsel konuların düzeyli bir şekilde tartışıldığı ve müzâkere edildiği merkezlere dönüşmüştür.³⁴⁶ Bu konuda Büveyhîler döneminin

³⁴⁰ Yâkût, **Mu'cemu'l-udebâ**, c. XIII, s. 125-126.

³⁴¹ Ahmed b. Muhammed el-Makkarî et-Tilimsânî, **Nefhu't-tîb min gusni'l-Endelusi'r-ratîb**, (nşr. İhsân Abbâs), Dâr Sâdr, Beyrut 1388/1968, c. I, s. 386.

³⁴² Bkz. İbrahim Hatiboğlu, "Lâlekâî", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Ankara, 2003, c. XXVII, s. 85-86.

³⁴³ Bkz. Seâlibî, **Yetîmetu'd-dehr**, c. V, s. 309; Safedî, **el-Vâfî**, c. XII, s. 49; Kehhâle, **Mucemu'l-muellifîn**, c. III, s. 240.

³⁴⁴ İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XVI, s. 264; Safedî, **el-Vâfî**, c. XX, s. 88; İbnu'l-Murtazâ, **Tabakâtu'l-Mu'tezile**, s. 98.

³⁴⁵ Hânsârî, **Ravzâtu'l-Cennât**, c. IV, s. 286; Akhtar, **Imamiyyah Thinkers**, s. 179.

³⁴⁶ Bkz. ez-Zuheyri, **el-Edeb fî zillî Benî Büveyh**, s. 119-120.

en sönük yerlerinden biri Kirmân'dır.³⁴⁷ Zira ne bu tarz ilmi ve kültürel faaliyetlere ne de o dönemde Büveyhîlere hizmet eden Kirmân menşeli âlimlere rastlanmaktadır.³⁴⁸

Büveyhîler döneminde, ilim ve sosyo-kültürel hayatın parlak bir dönem yaşamasını sağlayan etkili aktörler arasında, Büveyhî vezirlerinin de olduğu görülmektedir. Bu dönemde, vezirler sadece siyasî liderler değil, aynı zamanda entelektüel ve kültürel gelişimin destekçileri olarak da öne çıkmışlardır. Onların himayesi altında, medreseler ve kütüphaneler kurulmuş, bilginler ve şairler teşvik edilmiş, ilmî çalışmalar desteklenmiştir. Bu nedenle, Büveyhî vezirleri, dönemin ilim ve kültür hayatının canlanmasında merkezi bir rol oynamış ve gelecek nesillere büyük bir miras bırakmışlardır. Dolayısıyla ilmi ve ilim adamlarını destekleme konusunda zayıf veya isteksiz kalan emîrlerin açığını söz konusu vezîrleri kapatmıştır. Hem siyasî hem de ilmî anlamda dönemin dâhilerinden sayılan, âlim kişilikleri ve ilme verdikleri değer ile bazı Büveyhî vezîrlerin isimleri günümüzde dahi saygıyla anılmaktadır. Irak Büveyhîleri'nin kurucusu ve ilk hükümdarı Muizzuddevle'nin (ö. 356/967) üzerinde büyük bir nüfuzunun olduğu bilinen hem kılıç hem kalem erbabından olmakla birlikte Abbâsîlerin ve Büveyhîler'in merkezi Bağdat'ta her iki devletin vezîrliğini yaptığı için "Zulvizâreteyn" lakabını taşıyan el-Muhellebî (ö. 352/963), söz konusu vezîrlerden biridir.³⁴⁹

Muizzuddevle Bağdat'ta iktidarını güçlendirmekle meşgul olurken, vezîri el-Muhellebî (ö. 352/963), dönemin önde gelen kadılarıyla yakın ilişkiler kurarak, onları sık sık düzenlemiş olduğu ilim meclislerine davet etmiştir. Örneğin, Ali b. Muhammed et-Tenûhî (ö. 342/953) ve Ebû Ali Hasan b. Abdullah el-Îzecî gibi ünlü kadılar, el-Muhellebî'nin düzenlediği özel dostluk meclislerine davet edilmiş ve böylece onun dostları arasına katılmışlardır.³⁵⁰ Bunların yanı sıra kadı Ebû Bekir

³⁴⁷ Kirman ile ilgili bkz. Gülhan Duygun, "Büveyhîler Zamanında Kirmân Bölgesinin Siyasî ve Sosyo-Kültürel Durumu", (Yüksek Lisans Tezi) **Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, SBE**, İstanbul, 2015.

³⁴⁸ Belki burada Kirmân'da yetişmiş biri olan İsmâîlî dâîsi olan Ebu'l-Hasan Hamîduddîn Ahmed b. Abdullâh b. Muhammed el-Kirmânî'den (ö. 411/1020'den sonra) söz edilebilir. Fâtımîler nezdinde en bilgili İsmâîlî ilâhiyatçısı olarak kabul edilmiş ve Fâtımî halifesi Hâkim-Biemrillâh devrinde büyük itibara sahip olan Hâmiduddin el-Kirmânî, hayatının büyük bir bölümünü Basra ve Bağdat'ta geçirmiş olmasına rağmen ne Büveyhîler'e hizmet ettiğine dair bir bilgiye ne de iktidar ile olan herhangi bir ilişkisine rastlanmıştır. Bkz. Hamîduddin el-Kirmânî, **Râhatu'l-'Akl**, (nşr. Mustafa Gâlib), Beyrut 1983, neşreden giriş, s. 40-47; a.mlf., **Kitâbu'r-Riyâz** (nşr. Ârif Tâmir), Beyrut, 1960, s. 15-21. Farhad Daftary, "Kirmânî, Hamîduddin", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, c. XXVI, Ankara, 2002, ss. 63-64.

³⁴⁹ İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VII, s. 278; ez-Zehrânî, **Nizâmu'l-vizâre**, s. 98-99.

³⁵⁰ et-Tenûhî, **Nişvâr**, c. III, s. 287-288.

Muhammed b. Karîa, İbn Ma'rûf, şair İbnu'l-Haccâc, Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, Ebû İshâk es-Sâbî ve Şeddâd b. İbrâhim el-Cezerî gibi dönemin meşhur âlimlerinin, haftada iki kez el-Muhellebî'nin sarayında düzenlediği meclisine katıldıkları kaydedilmektedir.³⁵¹ Ayrıca genel halk için düzenlenen meclislerden birine dönemin kâdilkudâtı Ebu's-Sâib Utbe b. Ubeydullah'ın da davet edilmesi³⁵² vezîrin ulemâ ile iyi ilişki içerisinde olduğunu göstermektedir. el-Muhellebî'nin, âlimlerle, özellikle de kadılarla yakın ilişkiler kurarak düzenlediği bu meclisler, dönemin bilimsel ve kültürel canlılığını yansıtmakla birlikte entelektüel etkileşimi de teşvik ettiği söylenebilir.

Yönetici sınıfında şiir, edebiyat ve pozitif bilimlerle ilgilenen emîr ve vezîrlerin bulunması ulemâyâ olan ilgiyi artırmıştır. Başta Adududdevle³⁵³ olmak üzere Büveyhî hükümdarlarının yanı sıra Ebu'l-Fadl İbnu'l-Amîd ve oğlu Ebu'l-Feth ile Sâhib b. Abbâd gibi dönemin meşhur vezîrleri öncülüğünde Şîrâz ve Rey'de her daldan kitapların bulunduğu büyük kütüphaneler kurulmuştur.³⁵⁴ Hiç şüphesiz Büveyhî vezîri Sâbûr b. Erdeşîr'e (ö. 415/1024) Bağdat'ta -içinde büyük bir kütüphaneyi de barındıran- dâru'l-'ilmi inşa ettiren de bu ilgi olmuştur. Bu nedenle Büveyhî asrı, İran ve Irak'ta büyük ve şümüllü kütüphanelerin inşa edildiği diğer İslâmî iktidar dönemlerinden farklı bir yüzyıl olarak kayda geçmiştir.³⁵⁵

Büveyhî yöneticilerinin saraylarını âlimlere/bilginlere açmasının yanında kitaba olan ilgileri bu dönemde ilim meclisleri ve çok sayıda kütüphanenin kurulmasının önünü açmıştır.³⁵⁶ Büveyhîler döneminde başta Ruknudevle, İzzudevle ve Adududdevle gibi hükümdarlar olmak üzere vezîrlerden de el-Muhellebî, Ebu'l-Fadl İbnu'l-Amîd ve oğlu Ebu'l-Feth ile Sâhib b. Abbâd'ın ilim meclisi tertip ettikleri ve buralara tüm ilim dallarından ve mezheplerden âlimlerin katılımlarını sağlamaya çalıştıkları bilinmektedir.³⁵⁷

Söz konusu ilim merkezlerinde ve kütüphanelerde toplanan âlimlere, özellikle de Büveyhîler döneminin güçlü lideri Adududdevle tarafından hem maddi hem de manevi imkânlar sağlanmıştır. Zira Adududdevle, bu entelektüel merkezlerin

³⁵¹ İbn Hallikân, **Vefâyât**, c. III, s. 366-367; Hemedânî, **Tekmile**, s. 399.

³⁵² et-Tenûhî, **Nişvâr**, c. IV, 80-81.

³⁵³ Adududdevle dönemindeki ilmî hayat için bkz. ez-Zevâhira, **el-'Irâk**, s. 141-152.

³⁵⁴ Güner, "Büveyhîler Dönemi ve Çok Seslilik", s. 61-62; Merçil, "Büveyhîler", **TDV İslam Ansiklopedisi**, c. VI, s. 499.

³⁵⁵ Bkz. Makdisî, **Ahsenu't-tekâsîm**, c. II s. 669.

³⁵⁶ Busse, **Chalif und Grosskönig**, s. 610.

³⁵⁷ Kâdî İyâz, **Tertîbu'l-medârik**, c. VII, s. 51.

oluşturulmasına ve geliştirilmesine özel bir önem vermiştir. Adududdevle'nin bu yöndeki çabaları, dönemin ilim ve kültür hayatını zenginleştiren ve gelecek kuşaklara büyük bir miras bırakan önemli bir rol oynamıştır. Sunulan imkanlar sayesinde, bu mekânlar IV/X. ve V/XI. yüzyılda yaşayan âlimlerin kendilerini yetiştirdikleri gibi birçok öğrenciyi de yetiştirdikleri birer okul veya akademi, aynı zamanda farklı düşünce akımlarının etkileşiminin de merkezleri haline gelmiştir.³⁵⁸

Büveyhî yöneticileri, bu merkezlerde düzenlemiş oldukları ilim meclislerinde yapılan münazaraların düzeyli bir şekilde yapılmasına özen göstermiş ve üslupsuz bir şekilde rakibini susturmaya çalışanlara izin vermemiştir. Bu bağlamda, Adududdevle'nin huzurunda ve yönetiminde, Şîf, Mu'tezilî, Sünnî ve Hâricî gibi farklı düşünce akımlarından gelen birçok âlimin katılımıyla gerçekleşen özel bir toplantı sırasında, Mu'tezilî bir âlim, Eş'arî âlimi Bâkılânî'ye hakaret içeren sözlerle yaklaşarak onu susturmaya çalıştı. Ancak Adududdevle, hemen müdahale ederek bu tür toplantıların hakaret etmek veya çatışmak amacıyla değil, bilgi paylaşımı ve öğrenme amacıyla düzenlendiğini açıkladı.³⁵⁹ Adududdevle, çeşitli bilgi alanlarından ve farklı düşünce akımlarından gelen insanları Bağdat sarayında buluşturarak, ilmin gelişimine destek olmayı ve hoşgörü ortamının oluşmasına katkı sağlamayı amaçlamıştır.³⁶⁰ Bu yaklaşımıyla sadece ilmin ilerlemesine değil, aynı zamanda farklı fikirlerin etkileşimini artırarak düşünsel çeşitliliği teşvik etmiştir. Adududdevle'nin ev sahipliği yaptığı toplantılar, farklı disiplinlerden gelen düşünürleri bir araya getirerek entelektüel etkileşimi desteklemiş ve bu da bilgi ve düşünce alanlarının gelişimine katkı sağlamıştır. Adududdevle'nin bu yaklaşımı hem ilim dünyasının zenginleşmesine hem de hoşgörü ve iş birliği kültürünün yayılmasına yardımcı olmuştur. Bunun doğal sonucu olarak da Büveyhî hâkimiyetinde bulunan bölgelerde oldukça zengin bir kültürel hayatın oluşmasıyla birlikte hemen hemen bütün ilimlerde döneme damgasını vuran ve etkileri günümüze kadar devam eden önemli âlimlerin yetişmesine olanak sağlamıştır.

³⁵⁸ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VII, s. 338; Muneymine, **Târîhu devleti'l-Büveyhîyye**, s. 313.

³⁵⁹ Kâdî İyâz, **Tertîbu'l-medârik**, c. VII, s. 51-57; İbn Tağrîberdî, **Nucûmu'z-zâhira**, c. IV, s. 234. Ayrıca bkz. Şerafettin Gölcük, "Bâkılânî", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul 1991, c. IV, (ss. 531-535), s. 531; Güner, **Şîf-Sünnî Siyaseti**, s. 265-266; Altun, "Mu'tezile-İmâmîyye Etkileşimi", s. 163.

³⁶⁰ İbn Miskeveyh, **Tecâribu'l-umem**, c. II, s. 408; Ayrıca bkz. Kabir, **The Buwayhid Dynasty**, s. 170-179.

Saraylarını âlimlere/bilginlere açmasının yanında âlimlere olan ilgisiyle bilinen Büveyhî hükümdarlarının başında Adududdevle (338-372/949-983) gelmektedir. İslâm'da Şâhinşâh ünvanını alan ilk kişinin olduğu belirtilen³⁶¹ ve Büveyhîlere bilim ve kültür alanında altın çağını yaşatan Adududdevle'nin en büyük yapıtlarından birisi Şîrâz'da yaptırdığı ve içine bir de kütüphane³⁶² inşa ettirdiği ihtişamlı sarayı idi.

Herhangi bir coğrafyada bulunan bir el yazmasının, mutlaka kütüphaneye bir kopyasının getirilmeye çalışılması, sistemli bir çalışma düzenine sahip olması, kütüphaneye erişim sağlamak isteyenlerin, önceden alınmış bir izin belgesi olmaksızın içeri alınmaması gibi özellikler kütüphaneye olan ilgiyi artırmış ve ulemânın buraya gelmesini sağlamıştır. Bu şekilde, yazma eserlerin değerini ve kütüphanenin özel rolünü korumak amacıyla belirli bir düzen ve disiplin sağlanmıştır. Dolayısıyla buraya gelen ulemânın, bir şekilde yöneticilerle temas kurmasını ve bir araya gelmesini kaçınılmaz kılmıştır. Makdisî; söz konusu kütüphanede bir kişinin kitaplardan sorumlu olduğu ve diğer bir kişinin ise kütüphane anahtarını taşıdığı iki memurun görev aldığını, Ayrıca kitapların sınıflandırılması için sarayın dışından bazı kişilerin görevlendirildiğini de belirtmektedir. Her odanın kapısına içeride bulunan kitapların listesinin asılı olduğu ve koridorların halılarla kaplı olduğu bilgisini paylaşmaktadır. Bununla birlikte kapısında bekçilerin durduğu bu kütüphaneye, izin belgesi olmayan hiç kimsenin alınmadığını kaydetmektedir.³⁶³

Adududdevle'nin Bağdat'ta yaptırdığı ve "Bîmâristân-ı Adudî" olarak adlandırılan hastane, o devrin en büyük ve en gelişmiş hastanesi olmakla birlikte tıp eğitiminin yapıldığı bir ilim merkezi (akademi)³⁶⁴ olarak hizmet vermiştir. Nitekim öğrencilere verilen teorik bilginin yanında, hasta yatağı başında, başka bir deyimle pratik/klinik eğitiminin verildiği belirtilmektedir. Daha önce de ifade edildiği gibi adı

³⁶¹ Bkz. el-Mutenebbî, **Dîvân**, s. 537-539; Sıbt İbnü'l-Cevzî, **Mir'atu'z-zamân**, c. XVII, s. 554.

³⁶² Kütüphane ve içinde verilen hizmetler hakkında Bkz. ez-Zevâhira, **el-'Irâk**, s. 141-142; Güner, "Büveyhî Devlet Adamlarının Kitaba İlgileri ve Kütüphaneleri", s. 40-44; Azimli, "Abbâsî Hilâfesinde Büveyhî Egemenliği", **İslâm Tarihi ve Medeniyeti -5- Abbâsîler (I)**, s. 423; Ürcî - Chahian, "Vakıfların Rolü ve Âkıbetleri", s. 218.

³⁶³ Mukaddesî, **Ahsenu't-tekâsîm**, s. 464-466. Metz, **İslâm Medeniyeti**, 209-210.

³⁶⁴ Hasan Tâcbahş, **Târih-i Bîmâristânâ-yı İran**, (Nsr. Pejûheşgâhe Ulûm-i İnsânî ve Mutalâât-ı Ferhengî), Tahran, 1389, s. 331; Bakkal, "İslâm Tarihinde Tıbbın Gelişmesi ve Silvan'da Tıp", **HÜİFD**, s. 22; Arslan Terzioğlu, "Bîmâristan", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, c. VI, İstanbul, 1992, 168.

geçen hastanede hizmet etmiş olan hekimler,³⁶⁵ sağlık hizmeti vermenin yanında tıp bilimi alanında ortaya koydukları eserler ve yetiştirdikleri öğrenciler ile bu öğrencilerin hem tıp hem de diğer alanlarda oluşturdukları geniş literatürle İslâm tıp ve uygarlık tarihine büyük bir katkı sağlamışlardır. Özellikle, ölünceye kadar Bîmâristânî Adudî'nin başhekimisi olarak görev yapmış olan İbnu't-Tilmîz'in (ö. 560/1165)³⁶⁶ öğrencilerinden İbn Ebu'l-Hayr el-Mesîhî ve Muvaffakuddin İbnu'l-Mitrân gibi ünlü talebeler, XII. yüzyılda çoğunluğu Şam ve Mısır'da olmak üzere, İslam tıbbının son evresini başlatmışlardır.³⁶⁷ Bununla birlikte Şîrâz ve Bağdat'ta kurduğu rasathanelerle astronomi bilimine ve burada çalışan bilim adamlarına önemli hizmetlerde bulunmuştur.

Bilime önem veren bir hükümdar olarak öne çıkan Adududdevle,³⁶⁸ toplumdaki farklı mezheplere mensup kişilere, rahatça hareket edebilecekleri bir alan tanımıştır. Bu özgür alanı da her türlü ilmî ve dinî düşüncenin en rahat şekilde ifade edilebildiği ilim meclisleri ile gerçekleştirmiştir. Bu arada Büveyhîler dönemindeki en ünlü meclislerin Adududdevle döneminde kurulduğu belirtilmektedir.³⁶⁹ Adududdevle, Şîrâz'daki emirliği döneminde her Cuma namazının hemen ardından sarayında ilmi toplantılar düzenlemiş ve bu toplantılara farklı görüş ve ilim dallarından gelen bilginlerin katılmasını teşvik etmiştir. Bu toplantıları organize etmek üzere, Mu'tezilî bir hukuk bilgini olan Bişr b. Huseyn'i görevlendirmiştir.³⁷⁰

Adududdevle, bilginlere sadece hamilik yapmakla kalmamış aynı zamanda onlarla kişisel olarak da ilgilenmiştir. Arapça şiirler yazabilen ve edebi nesirde de yetenekli olan Adududdevle'nin, astronomi, astroloji, gramer gibi ilim dallarında da kendini geliştirmeye özel bir çaba sarf ettiği görülmektedir. Onun sarayı, bütün alanlardaki ulemânın düzenli olarak bir araya gelebildiği ve ilmi tartışmalarda

³⁶⁵ Adı geçen hastanede hizmet etmiş olan hekimler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Güner, **Biyografilerle Adudî Hastanesi Tarihi**; ez-Zevâhira, **el-'Irâk**, s. 135-140; Tâcbahş, **Târih-i Bîmâristânâ-yi İran**, s. 41-47.

³⁶⁶ İbn Ebû Usaybia, **Uyûnu'l-enbâ**, s. 349.

³⁶⁷ Bkz. Güner, **Biyografilerle Adudî Hastanesi Tarihi**, s. 30, 200; Hasan Doğruyol, "İbnu't-Tilmîz", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamsiklopedisi.org.tr/ibnut-tilmiz> (28.03.2022).

³⁶⁸ Bkz. Sibt İbnu'l-Cevzî, **Mir'atu'z-zamân**, c. XVII, s. 558.

³⁶⁹ Sibt İbnu'l-Cevzî, **Mir'atu'z-zamân**, c. XVII, s. 558.

³⁷⁰ Kâdî İyâz, **Tertîbu'l-medârik**, c. VII, s. 51. Kâdî İyâz'ın, Mu'tezilî olarak tanımladığı Bişr b. Huseyn hakkında mevcut bilgiler oldukça sınırlıdır. Onun, Adududdevle'nin desteğiyle Bağdat'a kâdikudât olarak atanmış olduğuna dair rivayetler bulunmakta ve ayrıca Zâhirî mezhebine mensup olduğu ifade edilmektedir. Bkz. Ebû İshâk eş-Şîrâzî, **Tabakâtu'l-fukahâ**, (thk. İhsân Abbâs), Beyrut, 1981, s. 177-178.

bulunduğu bir akademi haline getirmiştir.³⁷¹ Daha önce de belirtildiği gibi filozoflara/felsefecilere, halkın baskısı ile karşılaşmadan ilmi çalışmalarını rahatça yapmaları için sarayında özel bir bölüm ayırmıştır.

Her türlü ilmi ve fikri tartışmanın, olabildiğince özgür ve güven içinde yapılabileceği ortamların hazırlanması, bu dönemde farklı bölgelere dağılmış olan ulemânın Büveyhî çatısı altında toplanmasını sağlamıştır.³⁷² Bu ilim meclisleri ve kütüphaneler, özellikle kitaba ilgi duyan emîr ve vezîrleri de ulemâ ile buluşturmuştur. İbrâhim b. Hilâl es-Sâbî **Kitâbu't-Tâcî**, Ebû Ali el-Fârisî **el-Îzâh ve't-Tekmile**, Kadı Ebû Bekir el-Bâkılânî de **et-Temhîd** adlı eserlerini ona ithaf etmişlerdir. Meşhur şair Mütenebbî ile Irak'ın gözde şairi Ebu'l-Hasan Muhammed el-İsfahânî de onun için kasideler yazmışlardır.³⁷³

Adududdevle (338-372/949-983) döneminde bir kâtip olan ve ilme olan düşkünlüğü ile bilinen³⁷⁴ Ebu Ali b. Sevvâr'ın Basra'da ve Basra Körfezi'nde yer alan Râmeşürmüz şehrinde Mu'tezile mezhebinin öğretilmesine yönelik birer kütüphane yaptırdığı kaydedilmektedir. Hizânetu'l-vakf³⁷⁵ veya Dâru'l-kutub olarak adlandırılan bu iki kütüphanenin, vakıf kütüphane olarak kurulduğu, hatta Basra Kütüphanesinin, İbnu'l-Esîr'in verdiği "İslâm'da vakfedilmiş ilk kütüphanedir" bilgisine dayanılarak, İslâm tarihinde vakıf düzeninde inşa edilmiş ilk kütüphane olduğu belirtilmektedir.³⁷⁶ Nitekim Makdisî, İbn Sevvâr'ın burada ders görenlerin ve istinsâh yapanların ihtiyaçlarını karşılamak için vakıflar kurduğunu, ayrıca Basra kütüphanesinde sürekli olarak Mu'tezile akâidinde dair dersler veren bir âlimin bulunduğunu belirtmektedir.³⁷⁷ Buna ilişkin Basra kütüphanesinin, bünyesinde sürekli olarak bir öğretim faaliyetinin devam etmesi hasebiyle, sıradan bir kütüphane olmanın ötesinde bir "Mu'tezile Okulu" hüviyetinde olduğu değerlendirilmeleri yapılmaktadır.³⁷⁸

Bu kütüphanenin akıbeti de diğer birçok kütüphaneninki ile aynı olmuştur. Basra'nın, Tilya adını taşıyan ve kendisini İmam el-Mehdî olarak tanıtan bir

³⁷¹ Bkz. Güner, "Büveyhî Devlet Adamlarının Kitaba İlgileri ve Kütüphaneleri", s. 40.

³⁷² Muneymine, **Târîhu Devleti'l-Büveyhiyye**, s. 283; Akoğlu, "Büveyhîler'in Mezhebî Eğilimleri" s. 134-135.

³⁷³ Bkz. el-Mutenebbî, **Dîvân**, s. 537-552.

³⁷⁴ Zehebî, **Â'lâmi'n-Nubelâ**, c. XIX, s. 225; İbnu'n-Nedîm, **el-Fihrist**, s. 199.

³⁷⁵ İbnu'n-Nedîm, **el-Fihrist**, s. 199.

³⁷⁶ Bkz. Yusuf el-İş, **Dûr el-kütübi'l-Arabiyyeti'l-amme ve şebhu'l-amme li-bilâdi'l-Irak ve's-Şâm ve Mısır**, (nşr. Dâru'l-Fikr), Beyrut, 1411/1991, s. 132.

³⁷⁷ Makdisî, **Ahsenu't-tekasim**, s. 413.

³⁷⁸ Bkz. el-İş, **Dûr el-kütübi'l-Arabiyye**, s. 130.

müneccimin önderlik ettiği on binden fazla bedevinin katıldığı büyük bir saldırı sonucunda, yağmalanarak ateşe verildiği kaydedilmektedir. Yanan yerlerden birisi de İbn Sevvâr'ın Basra'daki bu kütüphanesi olmuştur.³⁷⁹ Basra Körfezi'nde yer alan Râmeühürmüz şehrindeki kütüphanenin akıbeti ise bilinmemektedir. Ayrıca Ebû Kâlicâr'ın vezîri Ebû Mansûr Behrâm b. Mâfne'nin de Şîrâz'da bir kütüphane kurduğu belirtilmektedir. Şîrâz'ın idaresini eline aldığı İbn Mukle'nin de 4.000 levhasının bulunduğu kendi kütüphanesinden yaklaşık olarak 90.000 cilt kitabı ilim ehline vakfettiği kaydedilmektedir. Kütüphanede o, Bağdat'taki Dâru'l-İlm'e olduğu gibi bu kütüphaneye de ihtiyaç duyduğu kitapları bağışlayarak buranın gelişim göstermesine katkıda bulunmuştur.³⁸⁰

Büveyhî yöneticileri arasında en dikkat çekenlerden birisi de kuşkusuz Sâhib b. Abbâd'tır (ö. 385/995).³⁸¹ İbn Abbâd'ın, sarayında çeşitli alanlardan gelen bilgileri bir araya getirerek gece boyunca süren ilim meclisleri düzenlediği ve söz konusu âlimlere sarayında günlerce konaklama imkânı sağladığı aktarılır.³⁸² Ayrıca, Kâdî Abdulcebbâr ve Ebû Reşîd en-Nîsâbûrî gibi önemli alimleri Rey'e davet ederek bu meclislere katılmalarını sağladığı da kaydedilmektedir.³⁸³

Bir devlet adamı olmanın yanında bir münevver (entelektüel) olarak hem Büveyhîler döneminde hem de İslâm dünyasında büyük bir şöhrete ulaşan İbn Abbâd, söz sanatının en büyük simalarını etrafında toplamakla bilinmektedir. Hatta hakkında methiye yazanlar onu bu yönüyle Abbâsî halifesi Hârûn er-Reşîd'e (ö. 193/809) benzetirler.³⁸⁴ Bulunduğu mevkii ve cömertliği sayesinde dönemin önde gelen âlim ve ediplerini kendi meclisinde bir araya getirebilme imkânı bulmuştur.³⁸⁵

³⁷⁹ İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, X, s. 183-184.

³⁸⁰ İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XV, s. 224-225.

³⁸¹ Bkz. İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XIV, s. 375-377; İbnu'l-Esîr, **el-Bidâye**, VII, s. 471-472; İbn Hallikân, **Vefeyât**, c. II, s. 230; Yâkut el-Hamevî, **Mu'cemu'l-udebâ**, c. II, s. 169; Tabâne, **Sâhib b. Abbâd**, s. 40; Maurice A. Pomerantz, "A Political Biography of al-Sâhib İsmâ'îl b. 'Abbâd (d. 385/995)", **Journal of the American Oriental Society**, 134.1 (2014), s. 1-23.

³⁸² Bkz. Seâlibî, **Yetîmetu'd-dehr**, c. III, s. 225-226, 230; İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XIV, s. 375.

³⁸³ Hâkim el-Cuşemî, "Şerhu'l-Uyûn", s. 366; Hatîb el-Bağdâdî, **Târîh**, c. XII, s. 414; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VII, s. 380, 472; İbnu'l-Murtazâ, **Tabakât**, s. 112.

³⁸⁴ Bkz. Seâlibî, **Yetîmetu'd-dehr**, c. III, s. 225-226, 230; İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XIV, s. 375.

³⁸⁵ Seâlibî, **Yetîmetu'd-dehr**, c. III, s. 225; Pomerantz, "A Political Biography of al-Sâhib İsmâ'îl b. 'Abbâd (d. 385/995)", s. 1.

Dolayısıyla Sâhib b. Abbâd gerek ilmî çalışmaları gerek âlimlerle olan münasebetleri neticesinde büyük bir kütüphane kurmuştur.

Sâhib b. Abbâd'ın kütüphanesinde bulunan kitapların dört yüz deve yükünde ve kütüphanedeki eserlerin sadece listesinin on ciltten oluştuğu ifade edilmektedir.³⁸⁶ Ancak, 420/1029 yılında Rey'e hâkim olduğunda Sultân Mahmud'un, İbn Abbâd'ın Rey'de bulunan evine gittiği ve kitapların Râfizî görüşleri ihtiva ettiği gerekçesiyle kütüphanenin yakılmasını emrettiği kaydedilmektedir.³⁸⁷

İlim adamlarına gösterdiği ilgi ve onları himaye konusunda sarf ettiği çabadan ötürü birçok şairin³⁸⁸ övgü şiirlerine mazhar olan Büveyhî vezîri Ebû Nasr Bahâuddevle Sâbûr b. Erdeşîr'in (ö. 416/1025)³⁸⁹ Kurduğu "Dâru'l-'ilm" ise hiç şüphesiz Büveyhîler döneminin ilim ve kültür alanındaki en önemli hizmetlerinden biridir. Aynı zamanda Büveyhîler döneminde ilk ve en bilinen dâru'l-'ilmdir.³⁹⁰ Sâbûr b. Erdeşîr'in Bağdat'ın batısında Şîlilerin yoğun olarak yaşadığı Kerh bölgesinde, Kerh'in en güzel ve en mamur mahallelerinden Beyne's-Sûreyn (iki sur arası) mahallesinde 383/994 yılında inşa edilmiştir.³⁹¹ Abbâsî halifesi (786-809) Hârûn er-Reşîd'in yaptırdığı Beytülhikme model alınarak inşa edilen ve kaynaklarda "Hizânetulkütüb, Dârulkütüb, Dârulkütübkadîme"³⁹² şeklinde kendisinden söz edilen bu ilim merkezi, içindeki kitapların çeşitliliği ile ün salmıştı. Nitekim Fâris, Irak, Hint, Çin ve Rum medeniyetlerine ait, çoğu müellif hattıyla yazılmış on binden fazla değerli ve önemli eseri içerdiği belirtilmektedir.³⁹³ İki alevî/şerif³⁹⁴ ile iki kadı³⁹⁵

³⁸⁶ İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VII, s. 425. İbn Hallikân, **Vefeyât**, c. I, s. 194.

³⁸⁷ Bkz. Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemu'l-udebâ**, c. II, s. 697-698.

³⁸⁸ es-Selâmî (Ebu'l-Hasan Muhammed b. Abdullah el-Mahzûmî, (ö. 394/1003), el-Bebbeğa (Ebu'l-Ferec Abdulvâhid b. Nasr b. Muhammed (ö. 398/1008), İbn Bâbek, Muhammed b. Bülbul, Ahmed b. Ali el-Müneccim gibi dönemin önemli şairlerinin de bulunduğu on beş şair ve şiirleri için bkz. Seâlibî, **Yefîmetu'd-dehr**, c. III, s. 145-153.

³⁸⁹ Bkz. İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazâm**, c. XV, s. 176; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, VII, s. 456-457.

³⁹⁰ İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazâm**, c. XV, s. 176.

³⁹¹ İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazâm**, c. XIV, s. 366; c. XV, s. 176.

³⁹² İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazâm**, c. XIV, s. 366; Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemu'l-udebâ**, c. XVII, s. 267; Güner, "Sâbûr b. Erdeşîr ve Dâru'l-ilmî", **DEÜFD**, s. 76.

³⁹³ Muhammed Kürd Ali, **Hıdatu's-Şâm**, Dimaşk 1925, c. III, s. 185; Ürcî-Chahian, "Vakıfların Rolü ve Âkıbetleri", s. 217.

³⁹⁴ Alevîlerden biri, Zeyd b. Ali soyundan (Huseynî-Zeydî) gelen ve Meşhur Zeydiyye kelmâcısı İbnu'l-Bakkal (ö. 363/974)'in öğrencisi olan Ebu'l-Huseyn Muhammed b. el-Huseyn b. Ebî Şebih'tir. Diğerisi ise, Hz. Hasan soyundan Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Hasenî veya Safedî'nin kaydına göre (muhtemelen aynı kişi) Ebû Abdullah el-Bathânî el-Alevî'dir. Bkz. el-Bağdadî, **Târîh**, c. II, s. 245-246; Safedî, **el-Vâfi**, c. 15, s. 46.

³⁹⁵ Kadılardan biri, kendisine kâdilkudât olması için yapılan teklifleri kabul etmeyen, Hanefî mezhebinin büyük âlimlerinden Ebu Bekr Muhammed b. Musa el-Harizmî (ö. 403/1013)'dir. Diğerisi, Dâru'l-'ilm'in de yer aldığı Kerh bölgesinde kadılık yapmış olan Ebu Abdullah el-

tarafından yönetilen Kütüphane, Abbâsî vezîri İbn Mukle tarafından hediye edilen ve en iyi hattatların elinden çıkan yüz adet mushaf,³⁹⁶ birçoğu müelliflerin kendi el yazmaları veya daha önce meşhur kişilerin elinde bulunmuş eserlerden oluşan 10.400 ciltlik dinî ve pozitif ilimlere dair değişik türde kitaptan oluştuğu kaydedilmektedir.³⁹⁷ Yâkut el-Hamevî'nin ifadesiyle "Dünyada bundan daha güzel bir kütüphane yoktu. Çünkü içerdiği kitaplar muteber imamların hatlarıyla, tahrir ettikleri usullere göre yazılmışlardı."³⁹⁸

Büveyhî vezîri Sâbûr b. Erdeşîr tarafından geniş vakıflarla desteklenmiş³⁹⁹ olan bu ilim merkezi, düşüncesi veya mensup olduğu mezhep ne olursa olsun hiçbir ayırım yapmadan, bütün ilim adamlarına kapısını açmış olan,⁴⁰⁰ aynı zamanda İlmî derinliği yüksek araştırma ve oldukça düzeyli tartışmaların yapıldığı bir akademi özelliğini haizdi. Sâbûr b. Erdeşîr'in dâru'l-İlmi, aslında, Beytülhikme'den sonra, ilmî bir kurum olarak ortaya çıkan ilim merkezlerinden biridir. Sadece saray mensuplarının, âlimlerin ve bu kurumlarda görevli mütercimlerin girebildikleri Beytülhikme'nin aksine dâru'l-İlmi, halka açık olmakla birlikte bünyelerinde yer alan kütüphanelerden de isteyen herkes faydalanabiliyordu.⁴⁰¹ Vakıf düzeninde teşkilatlandırılmış olan bu ilim merkezinden ve bünyesindeki kütüphaneden istifade etmek için gelen ihtiyaç sahibi kişilere barınma, konaklama, beslenme, malzeme temini (kâğıt v.s.) ve burs gibi çeşitli imkânlar da sağlanmaktaydı.⁴⁰² Ayrıca bu ilim merkezinin, Nizâmiye medresesinden önce Bağdat'ta fakihler için vakfedilen ilk

Hüseyn b. Hârun ed-Dabbî'dir (ö. 398/1008). Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, **Târîh**, c. III, s. 247; s. 372; İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazâm**, c. VII, s. 240.

³⁹⁶ İslâm hat sanatına yaptıkları katkılarla tanınan ünlü Abbâsî vezîri ve devlet adamı Ebû Alî Muhammed b. Alî el-Hüseyn (el-Hasen) b. Mukle el-Bağdâdî (ö. 328/940) ve kardeşi Ebû Abdullah Hasan b. Ali b. Mukle'nin hatlarıyla yazılmış olduğu belirtilmektedir. Bkz., Safedî, **el-Vâfi**, c. 15, s. 46; Güner, "Sâbûr b. Erdeşîr ve Dâru'l-İlmi", **DEÜFD**, s. 78.

³⁹⁷ İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazâm**, c. XV, s. 176.

³⁹⁸ Yâkut el-Hamevî, **Mu'cemu'l-buldân**, c. II, s. 342.

³⁹⁹ Sâbûr b. Erdeşîr'in bu dâru'l-İlmin finansmanını sağlamak için Bağdat'ın Kerh mahallinde Dâru'l-Ğazl (iplik atölyesi veya iplik çarşısı) ve Mahall-i Ashâbi'l-La'b (eğlence yeri) adında iki bina inşa ettirerek vakfettiği ve her iki yerin gelirlerini bu ilim merkezinin idaresine tahsis ettiği belirtilmektedir. Bkz. İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazâm**, c. XV, s. 176; Safedî, **el-Vâfi**, c. XV, s. 46. Muhammed b. Abdilmelik Hemedânî, **Kat'u târîhiyye min kitâb unvânu's-seyr fî mehâsin-i ehli'l-bedv ve'l-hadr ev el-meârifu'l-muteahhire**, (nşr. Abdülhâdî Hacerî) Dâru'l-garbi'l-İslâmî, Tunus, 2008, s. 135.

⁴⁰⁰ Yusuf el-İş, **Dûru'l-kutubi'l-Arabiyye**, s. 136.

⁴⁰¹ Güner, "Sâbûr b. Erdeşîr ve Dâru'l-İlmi", **DEÜFD**, s. 74.

⁴⁰² Bkz. Yusuf el-İş, **Dûru'l-kütubi'l-Arabiyye**, s. 97; Güner, "Sâbûr b. Erdeşîr ve Dâru'l-İlmi", **DEÜFD**, s. 75.

medrese olma özelliği taşıdığı da belirtilmektedir.⁴⁰³ Bu noktada Nizâmiye medresesine rol model olduğu düşünülmektedir.

Dönemin ünlü şair ve düşünürü olan Ebu'l-Alâ el-Ma'arrî'nin de çalışmalar yaptığı Sâbûr b. Erdeşîr'in dâru'l-ilmî, yaklaşık yetmiş yıl hizmet verdikten sonra 447/1055 veya 451/1059 yılında Sünnîler ile Şîîler arasında meydana gelen çatışmalar sırasında yanarak yok olmuştur.⁴⁰⁴ O esnada kütüphanedeki kitapların yağmalandığı, en iyi kitapları Selçuklu vezîri Ebû Nasr Amîdûlmulk Muhammed el-Kundurî'nin (ö. 456/1064) seçip aldığı ve daha sonra aldığı o kitapları Horasan'a gönderdiği kaydedilmektedir.⁴⁰⁵ Kerh bölgesinde yer alan bu ilim merkezinin, Şîî Müslümanların çoğunlukta olduğu bir bölgede konumlanmış ve kurucusu Büveyhî vezîri Sâbûr b. Erdeşîr'in Şîî inancını benimsemiş olması sebebiyle, özellikle Şîî İslâm'a hizmet eden ilmî faaliyetlerin gerçekleştirildiği bir merkez olarak değerlendirilmesi, söz konusu ilim merkezinin özellikle hedef alınmış olabileceği iddiasını ortaya çıkarmıştır.⁴⁰⁶

Sâbûr b. Erdeşîr'in dâru'l-ilmine karşılık aynı yıl (383/994) Abbâsî halifesi Kâdir-Billâh, Bağdat'ta dâru'l-ilmînin kurulduğu ve çoğunlukla Şîîlerin yaşadığı Kerh bölgesinin karşısında Ahmed b. Hanbel'in kabrinin de bulunduğu⁴⁰⁷ Harbiye Mahallesinde bulunan ve sünnîlerin bir araya geldiği önemli merkezlerinden olan Harbiye Mescidi'ni restore ettirerek onların dinî ve ilmî faaliyetleri için hizmete sunmuştur.⁴⁰⁸ Bu olay Halife el-Kâdir'in, Büveyhî vezîrinin 383/994 yılında Şîî âlimleri desteklemek ve faaliyetlerine hizmet etmek maksadıyla yaptırdığı ilim merkezi ve kütüphaneye karşılık, Sünnî siyaseti adına yaptığı ilk faaliyet olarak gösterilmektedir.⁴⁰⁹

⁴⁰³ İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XIV, s. 366; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VII, s. 464; İbn Kesîr, **el-Bidâye**, c. XV, s. 447; Ahmed Çelebi, **İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi**, (trc. Ali Yardım), Damla Yayınevi, İstanbul, 2012, s. 145, 155.

⁴⁰⁴ İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XV, s. 176; Safedî, **el-Vâfi**, c. XV, s. 46. Bununla birlikte Büveyhî vezîri Sâbûr b. Erdeşîr'in Şîa için yaptırdığı bu ilim merkezi ve kütüphanenin Selçuklu sultanı Tuğrul Bey'in (ö. 455/1063) emri ile yakıldığı belirtilmektedir. Bkz. Subhânî, **Akâidi's-Şîa**, s. 56.

⁴⁰⁵ Safedî, **el-Vâfi**, XV, s. 46; Yusuf el-İş, **Dûru'l-kütübî'l-Arabiyye**, s. 147.

⁴⁰⁶ Bkz. Cahen, "Buwayhids or Buyids", **EL**.2. Ed. 1, 1352.

⁴⁰⁷ Yâkut el-Hamevî, **Mu'cemu'l-buldân**, c. II, s. 237.

⁴⁰⁸ Hatîb el-Bağdâdî, **Târih**, c. I, s. 111; İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XIV, s. 365-366; İbn Hallikân, **Vefeyât**, c. II, s. 354-356.

⁴⁰⁹ Cahên, "Buwayhids or Buyids", **EL**, 2.Ed, I/1352; Süleyman Genç, "Halife el-Kâdir Döneminde Bağdat'ta Yaşanan Dinî-Siyasî Hadiseler ve Onun Sünnî Siyaseti" **Marife**, Dinî Araştırmalar Dergisi, Cilt: 4, Sayı: 2 Yıl: 2004, s. 223.

Büveyhîler dönemine ilmi ve edebî faaliyetleriyle canlılık katanlardan biri de Büveyhî emiri Samsâmuđdevle'nin vezîri Ebû Abdullâh el-Huseyn b. Ahmed b. Sa'dân'dır (ö. 375/985).⁴¹⁰ Büveyhî emîri Adududdevle zamanında (978-983) Dîvânü'l-ceyş'in iki Ârızu'l-ceyş'inden biriydi ve ordunun bir bölümünü teşkil eden Türk, Arap ve Kürtlerden oluşan askerî birliklerden sorumlu kişiydi.⁴¹¹ Adududdevle'nin ölümünden sonra oğlu Samsâmuđdevle tarafından vezîrlîğe tayin edilmiştir (373/983).⁴¹² İbn Sa'dân'ın âlicenap ve cömert biri olduğu, bundan dolayı da kendisine yardım için başvuruları boş çevirmediği söylenmektedir.⁴¹³ Bununla birlikte onun çok dindar bir kişi olduğu da ifade edilmektedir.⁴¹⁴

İbn Sa'dân, belki İbnu'l-Amîd ve Sâhib b. Abbâd gibi devrin büyük veya meşhur vezîrleri arasında yer almıyordu, ancak en az onlar kadar ilim adamlarına verdiği desteklerle tanınırdı. Âlim kişiliği ve ulemâya olan ilgisi dolayısıyla vezîrlîğe atanmadan önce bile ilmi oturumlar düzenlemekteydi.⁴¹⁵ Nitekim vezîr olduğunda, Adududdevle'nin âlimlere sağladığı, ancak ölümüyle kesilen maddi desteği yeniden başlatmış ve sarayında devrin önde gelen âlimlerinin katıldığı ilim meclisleri düzenlemiştir.⁴¹⁶ İbn Sa'dân'a en yakınlığı ile bilinen Ebû Hayyân et-Tevhîdî, Ebu'l-Vefâ el-Bûzcânî'nin teşvikiyle kırk gece devam eden tartışma meclisindeki konuşmaları **el-İmtâ' ve'l-muânese** adlı eserinde toplamıştır.⁴¹⁷

Adududdevle'nin oğlu Şerefuddevle (372-380/983-990) de kültürel sahada babasına layık bir evlat olduğunu göstermiştir. Bağdat'a hâkim olduğunda, astronomik gözlemlerin yapılmasını emrederek Bağdat'taki sarayın bahçesinde bir rasathane inşa ettirmiştir. Devrin önde gelen astronomi ve matematik bilginlerinden Ebu Sehl (Veycen b. Rüstem) el-Kûhî'nin yönetiminde, 378/988'de yapılan

⁴¹⁰ Bkz. İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VII, s. 416; Kraemer, **Humanism**, s. 191-206.

⁴¹¹ Ebû Şûca er-Ruzrâverî, **Zeylu Tecâribu'l-umem** (nşr. H. F. Amedroz), London, 1921, c. III, s. 40.

⁴¹² Kraemer, **Humanism**, s. 191; Güner, "İbn Sa'dân, Hüseyin b. Ahmed", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, c. XX, s. 297. Ahmet Güner, "İbn Sa'dân, Hüseyin b. Ahmed", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1999, c. XX, s. 297.

⁴¹³ er-Ruzrâverî, **Zeyl**, c. III, s. 85; Kraemer, **Humanism**, s. 192.

⁴¹⁴ et-Tevhîdî, **el-İmtâ' ve'l-muânese**, c. II, s. 79-80.

⁴¹⁵ Kraemer, **Humanism**, s. 191.

⁴¹⁶ Bkz. Güner, "İbn Sa'dân, Hüseyin b. Ahmed", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, c. XX, s. 297-298.

⁴¹⁷ Kraemer, **Humanism**, s. 191; Güner, "İbn Sa'dân, Hüseyin b. Ahmed", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, c. 20, s. 298.

gözlemlerden ikisi, devrin iki önemli astronomi başarısı olarak kabul edilmektedir.⁴¹⁸ Astronomi bilgini Abdurrahman es-Sûfi (376/986) usturlap hakkında yazdığı iki kitaptan birini Şerefuddevle adına kaleme almıştır.⁴¹⁹

Bunların dışında, Irak Büveyhî emîri Muizzuddevle zamanında Sevâd divanı başkanlığını deruhte eden İbn Hâcib en-Nu'mân'ın (Ebu'l-Huseyn Abdulazîz b. İbrâhîm); Melikurrahîm'in vezîrlerinden Ebû Mansûr b. Şahmerdân; son Büveyhî hükümdarlarından Ebu Kâlîcâr'a (415-440/1024-1048) uzun zaman (418-433/1027-1041) vezîrlik yapmış olan Fâris Büveyhîleri'nin önde gelen devlet adamlarından el-Âdil Ebû Mansûr Behrâm b. Mâfinne gibi devlet adamlarının da şahsi kütüphaneleri bulunmaktaydı.⁴²⁰

Sonuç olarak, Büveyhîler devrinde bazı emîr, vezîr ve devlet adamları ilme, ulemâya ve kitaba önem vererek merkezi İslâm dünyasında, Irak, Hûzistan, Fâris ve Cibâl bölgelerinde, birçok ilim merkezi ve kütüphanenin kuruluşuna önderlik ederek, bilim ve kültürün yaygınlaşmasına katkıda bulunmuştur. Son derece pahalı ve ancak gücü yetenlerin ulaşabildiği kitapların daha geniş kitlelere ulaşması için uygun şartlar hazırlamışlardır. Dolayısıyla bu kütüphanelerin kitap ihtiyacı hem âlimlerin yazdığı kitaplara hem de kitapların çoğaltılması için istinsâh yapanlara ilgiyi arttırmıştır.

⁴¹⁸ İbnü'l-Kıftî, *İhbâru'l-'ulemâ*, s. 230-231; Sayılı, *The Observatory in Islam*, s. 112-114; Kabir, *The Buwayhid Daynasty*, s. 179.

⁴¹⁹ Güner, "Büveyhî Devlet Adamlarının Kitaba İlgileri ve Kütüphaneleri", s. 44-45

⁴²⁰ Güner, "Büveyhî Devlet Adamlarının Kitaba İlgileri ve Kütüphaneleri", s. 52-54

İKİNCİ BÖLÜM

DİNİ VE SOSYAL HAYATTA İLİŞKİLER

2.1. Büveyhîler'in Din ve Mezhep Politikası

Bu dönemde hem dinî ilimlerde hem de dil-edebiyat ve pozitif bilimlerde Bağdat'ta önemli gelişmeler ve büyük başarılar ortaya konmuştur. Söz konusu başarıların elde edilmesinde her şeyden önce Büveyhî emîr ve devlet adamlarının Abbâsî geleneğini devam ettirmek ve kültürü desteklemekte son derece istekli olmalarının önemli bir payı vardır.¹ Büveyhîler döneminde, Bağdat'ta ilim ve kültürün gelişmesinde önemli bir faktör olarak Büveyhî yöneticilerin farklı fikirlere karşı olabildiğince toleranslı bir tutum takınmaları ve düşünce hürriyetine önem vermeleri idi. Şîî-Sünnî entegrasyonu dengede kaldığı sürece bu dönemde Bağdat'ta dikkat çekici bir fikir ve inanç hürriyeti atmosferi oluşmuştur. Başka bir ifadeyle eskiden beri mevcut olan özgürlük sınırlarının Büveyhîler döneminde doruk noktasına ulaştığı söylenebilir.² Bu arada, Büveyhîler döneminde her ne kadar Şîî-Sünnî çatışmaları, iktidarın dinî ve sosyal hayata etki eden bazı icraatları nedeniyle- artmış olsa da çatışmaların halk düzeyinde olduğu ve ulemânın kendi içinde veya iktidar-ulemâ nezdinde böyle bir çatışmanın bulunmadığını belirtmek gerekir.

Büveyhîler'in, belli dinî-mezhebî görüşlerin kalıplarına uymayan oldukça geniş perspektifli politikalar geliştirmiş olduklarının bir göstergesi de göreve atamalarda mezhep ayırımına gitmeksizin ulemâyı görevlendirmesidir. Örneğin Mu'tezilî Ebû Sa'd Bîşr b. el-Huseyn'in Kâdilkudât, Hanefî fâkihî Ebû Bekir b. Şâhaveyh'in (361/971-972) de kadı olarak atanması dikkat çekicidir. ³ Büveyhî emîri Mueyyiduddevle'nin yönetimindeki Cibâl bölgesindeki Rey Kadılığına Mu'tezile'nin önemli isimlerinden Kâdî Abdulcabbâr'ın ⁴ atanması da kayda değer hadiseler arasındadır.

¹ Ahmed Güner, "Şîî yüzyılında yahut Büveyhîler Devrinde Bağdat'tan Bazı Yansımalar" **İslâm Medeniyetinde Bağdat (Medinetu's-Selam) Uluslararası Sempozyumu**, s.160

² Güner, "Büveyhîler Devrinde Bağdat'tan Bazı Yansımalar", s.161.

³ İbn Miskeveyh, **Tecâribu'l-umem**, c. II, s. 399; İbnu'l Cevzî, **el-Muntazam**, c. XIV, s. 268.

⁴ İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VIII, 694.

Büveyhî sultanı Adududdevle'nin, Bâkılânî'yi, oğluna Ehl-i sünnet kelâmını öğretmek üzere görevlendirmesi de son derece önemlidir.⁵ Hatta Bâkılânî'yi 371/981 yılında Bizans'ın başkentine elçi olarak göndermesi, Büveyhîler'in mezhebî politikaları ve ulemâya yaklaşım tarzlarını ortaya koymaktadır.⁶ Bununla birlikte, bu dönemde farklı din mensuplarından Hristiyan Nasr b. Hârûn vezîrlük makamına getirilmiş ve onun da talebi doğrultusunda harap olan kilise ve manastırlar onarılarak yenilerinin de inşa edilmesi sağlanmıştır. Ayrıca divânu'l-hazâinin başına Hristiyan birinin atanması ve ihtiyaç sahibi Hristiyan tebaaya maddi yardımda bulunulması Adududdevle özelinde Büveyhî döneminin dinî ve mezhebî siyaseti açısından üzerinde durulması gereken uygulamalardandır.⁷ Aksi takdirde, Adududdevle'nin farklı din ve mezhep müntesiplerine yönelik tarafsız uygulamalarının izahı mümkün olamayacaktır. Ayrıca Adududdevle'nin yanı sıra, Ebû Kâlfîcâr başta olmak üzere diğer Büveyhî sultanları da belli bir dinî veya mezhebî görüşlerin kalıplarına uymayan ve oldukça geniş perspektifli politikalar geliştirmiş⁸ ve dönemin ulemâsına özgür bir şekilde düşüncelerini dile getirme ve serbest hareket etme imkânı sunmuştur. İbn Sînâ'ya **el-Kânûn**'u Büveyhî sarayında yazdıran da bu cazibeli ortam olmuştur.

2.1.1. Sünni-Şii İlişkilerinde Büveyhîler'in Stratejisi

Büveyhîler dönemi öncesinde Abbâsîler'in idaresinde yaşayan Şîîler, Horasan bölgesinde Emevîler'e karşı başlatılan Abbâsî ihtilalinde Abbâsîler ile hareket edip iktidara gelmelerinde önemli rol oynamışlardır. Buna rağmen arzu ettikleri ortam ve huzura kavuşamamışlardır. Abbâsî Devleti'nin ilk zamanlarında Hz. Ali taraftarı olan Abbâsî vezîri Ebû Seleme el-Hallâl'in, halifeliğin Hz. Ali'nin soyundan gelenlere ait olduğu düşüncesiyle Ebu'l-Abbâs Abdullâh es-Seffâh ile mücadele etmesi,⁹ Şîîlerin Büveyhîler dönemine kadar baskı altında yaşamalarına neden olmuştur. Abbâsî devri şairlerinden Ebu'l-Atahiyye'nin "Keşke Mervânoğulları'nın zorbalığı bize geri dönse, Abbâsoğulları'nın adaleti ateş olup yok olsa"¹⁰ ifadesi, Abbâsîlerin Şîîlere karşı uyguladıkları baskıyı göstermektedir. Dolayısıyla Büveyhîler dönemine kadar

⁵ Kâdi İyâz, **Tertîbu'l-medârik**, c. III-IV, s. 593.

⁶ Kâdi İyâz, **Tertîbu'l-medârik**, c. III-IV, s. 594; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. IX, s. 16.

⁷ İbn Miskeveyh, **Tecâribu'l-umem**, c. II, s. 408; Kabir, **The Buwayhid Dynasty**, s. 68.

⁸ Akoğlu, s. 136.

⁹ Bkz. el-Ya'kûbî, Ebu'l-Abbas Ahmed (ö. 292/905 [?]) , **Târîhu'l-Ya'kûbî**, c. II, Leyden, 1883, s. 418-420.

¹⁰ İbn Kuteybe, Abdullah b. Muslim, **eş-Şi'ru ve's-su'arâ**, (thk. Ahmed Muhammed Şâkir), Kahire, 1982, c. II, s. 769.

Şiîler, Bağdat'ta yer alan Kerh bölgesinde azınlıkta ve zayıf bir durumda olduklarından zaman zaman birtakım şiddete ve baskıya maruz kalmışlardır.¹¹

Büveyhîler'in hâkimiyeti ile Bağdat'ın fikri ve sosyal hareketliliği başta Şîa olmak üzere o gün var olan hemen her mezhep için birtakım değişikliklere sahne olmuştur. Büveyhî emîrlerinin desteğini alan Şiîler Bağdat'ın entelektüel havzasında itikatlarını diğer mezhep mensuplarına karşı savunacak imkânı elde etmiş, baskılardan arınan Şiî halk inançlarını rahatça yaşayabileceği bir özgürlüğe ulaşmıştır. Özellikle Şiî âlimler bu etkileşimde Şiî kelimini ve fıkhnı sistemleştirme fırsatı yakalamışlardır.

Büveyhîler'in hem içeride hem dışarıda genel olarak devletin bekâsını ve iktidarın devamlılığını sağlamaya yönelik bir siyaset izlediklerini daha önce belirtmiştik. Bu nedenle Büveyhîler'in hâkim oldukları bölgelerde gerek Sünnî-Şiî ilişkilerinde gerekse yönetimin izlediği politikalarda farklı uygulamaların olduğu görülmektedir.

Büveyhîler, özellikle Fâris ve Rey bölgelerinde ılımlı ve köktencilikten uzak bir yönetim anlayışı sergilemişken Irak'ta ise tam tersi bir tutum içinde olmuşlardır. Muizzuddevle'nin Bağdat'ta izlediği politika ile genel olarak Büveyhîler'in özellikle de Fâris bölgesinde izlediği politika arasında -çelişki niteliğinde- farklar olduğu belirtilmektedir. Bu farklılığın temel nedeni ise Irak/Bağdat ile Fâris bölgesinin siyasî ve sosyal yapılarının Büveyhîler nezdindeki farklılığından kaynaklanmaktadır. Çünkü Irak bölgesi Abbâsî hilâfetinin merkeziydi ve taraflar arasında (Sünnî-Şiî) meydana gelen şiddetli çatışmaların çıkış noktasıydı. Nitekim Büveyhîler'in Bağdat'ı ele geçirmeden önceki emîru'l-ümerâlar döneminde yaşanan olaylar da bunun açık göstergesidir. Dolayısıyla Bağdat'ta yönetimi uzun süre elde tutmak kolay değildi. Özellikle de bu yönetim Büveyhîler gibi Bağdat'a son derece yabancı ve halifenin mezhebi dışında olan kimseler için daha da zordu. Bu nedenle Muizzuddevle'nin Bağdat hâkimiyetinden sonra ilk iş olarak halifeyi etkisizleştirerek tüm yetkilerini elinden alması, aslında kendisine karşı oluşabilecek herhangi bir harekette halifenin desteğini engellemekti. Diğer taraftan Sünnîlerin çoğunlukta olduğu ve halifenin de yaşadığı bir yerde iktidarını devam ettirebilmek ve Sünnîlere karşı koyabilmek için

¹¹ Harun Yıldız-Ferhat Maden, "Büveyhîler Dönemi Şiî Düşünürleri", **Mezhep Araştırmaları Dergisi**, X/II, 2017, s. 271

Şîîlerin desteğini alması gerekiyordu.¹² Böylece Muizzuddevle, Âşûrâ Mâtemi ve Gadîr-i Hum gibi Şîîler için son derece ehemmiyetli olan hâdiseleri resmileştirip özgür bir şekilde merasimlerle icra edilmesini sağlayarak Şîîlerin kalıcı desteğini almıştır.

Büveyhîler'in hâkimiyeti ile Bağdat hem onların merkezi haline gelmiş hem de Sünnî-Şîî çatışmalarına da sahne olmuştur. Bu çatışmaların merkezinde ise en radikal olan ve Büveyhîler'in Bağdat'a hâkim olmadan önce de aşırılıkları nedeniyle Halife Râzî-Billâh tarafından yayınlanan bir ferman ile tehdit edilen Hanbelîler ve Şîî mezhepleri vardı.¹³ Yukarıda bahse konu olan halife ile Sünnî halk dayanışması, toplumsal bir güç arayışında olan Büveyhî emîrini sahâbeye hakaret eden aşırı Şîî gruplara destek verecek kadar ileri götürmüştür.

Büveyhîler'in özellikle de Muizzuddevle'nin izlediği bu politika, Bağdat'ta meydana gelen Şîî-Sünnî çatışmasında, çok sayıda kişinin ölmesi, evlerin yağmalanıp yakılması gibi kötü sonuçlara neden olmuştur. Daha sonra, Irak'ta hüküm süren Muizzuddevle'nin oğlu Bahtiyâr'ı mağlup ederek, hanedanın başına geçen Adududdevle, Bağdat'a geldiğinde (364/975) durumun vahametini, Şîî-Sünnî çatışması yüzünden çok sayıda kişinin öldürüldüğünü görmüştür. Bu olayların çıkmasında vaizlerin de rol oynadığını görünce vaaz vermelerini yasaklamıştır.¹⁴ Dolayısıyla Büveyhî hanedanının Şîî mezhebine olan desteği, bazen bu entelektüel ortamı etkilemiş olsa da istikrarı koruma amacıyla desteği askıya aldıkları dönemler de vardır. Özellikle Şîî-Sünnî çatışmalarının arttığı zamanlarda, sükûneti sağlamak için Şîî uygulamalara ara verdikleri görülmektedir.¹⁵ Ayrıca, bu tür çatışmalara neden olduğu gerekçesiyle, İmâmiyye mezhebinin önde gelen bir âlimi olan Şeyh Müfîd gibi biri bile sürgüne gönderilmiştir.¹⁶

Adududdevle, Bağdat yönetimine geldikten sonra, Muizzuddevle döneminde başlatılan ve Büveyhîler'in Şîî-İmamî düşüncesine dayalı uygulamalar olan "Sebbu's-Sahâbe, Âşûre Mâtemi ve Gadîr-i Hûm Bayramı" gibi etkinlikleri

¹² Muneymine, **Büveyhîler Devleti Tarihi**, s. 239.

¹³ Bkz. İbn Miskeveyh, **Tecâribu'l-umem**, c. V, s. 414-415.

¹⁴ İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XIV, s. 254-255.

¹⁵ İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XV, s. 37, 111, 125, 319; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VIII, s. 26, 93, 121, 292.

¹⁶ Bkz. İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XV, s. 33 58-59; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VIII, s. 26, 49.

yasaklamıştır. ¹⁷ Adududdevle'nin ölümünden sonra, bu uygulamaların tekrar başladığı ifade edilse de onun döneminde bu tür etkinliklerin yasaklanmış olması, Büveyhîler'in mezhebî politikalarına yönelik önemli bir durumu ortaya koymaktadır.¹⁸

Büveyhîler, genel olarak ılımlı bir siyaset sergilemiş olmakla birlikte İmâmiyye Şîası'na daha yakın durmuş, âlimlerini desteklemiş ve bu mezhebin yaygınlık kazanmasına önemli katkılarda bulunmuştur. Özellikle de Muizzuddevle, İmâmiyye mezhebi mensuplarını yakın çevresinde bulundurarak hem temel inançları hem de diğer Şii gruplara kıyasla daha geniş bir kitlesi olan bu mezhebi desteklemiştir. Bu destek, İmâmiyye mensuplarını önemli pozisyonlara yükseltmeyi içermiştir. Ayrıca, Muizzuddevle'nin Kum ve Hamûl asıllı önde gelen İmâmiyye üyelerini yakın çevresine dahil etmesi¹⁹ ve atadığı bazı valilerin de bu mezhebe mensup olması, bu desteğin bir göstergesidir.²⁰ Hangi sebeple olursa olsun Büveyhîler'in İmamiyye Şîileri ile olan bu ilişkileri hem İmamiyye'nin etkisini arttırmış hem de mezhebin gelişmesini ve yayılmasını sağlamıştır.

Genel olarak Şîiler'in kendi içindeki ilişkilerine baktığımızda özellikle İmâmiyye Şîileri ile Zeydîler arasındaki ilişkilerin, iki mezhep lideri arasında nadir görülen anlaşmazlıklar dışında genellikle samimi bir atmosferin hâkim olduğu söylenebilir.²¹ Örneğin, Nikâbetu't-Tâlibiyyîn kurumunun lideri Ebû Abdullah ed-Dâî, Irak'ın önemli şehirlerine atadığı temsilciler arasında İmâmiyye (Musa oğulları/Mûsevî) ile Zeydiyye mezhebine mensup kişilere yer vermesi,²² bu dostane ilişki düzeyini ortaya koyan önemli bir husustur.

Büveyhî yönetiminin Sünnîler ile ilişkilerine gelindiğinde ise; Büveyhîler'in Bağdat hâkimiyetinden sonra hem halife ile hem de Sünnî toplum ile ilişkilerin nasıl olacağı elbette merak konusuydu. Ancak Muizzuddevle, ilk başta bazı girişimlerde

¹⁷ Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad*, s. 205; Guner, "Adududdevle ve Dönemi", s. 127.

¹⁸ Akoğlu, "Büveyhîler'in Mezhebî Eğilimleri" s. 135.

¹⁹ Ebû Tâlib en-Nâtık, *Min Kitâbi'l-ifâde*, s. 110; Ebû Abdullah Humeyd b. Ahmed Muhallî, "Kitâbu'l-hadâiki'l-verdiyye fî menâkibi eimmeti'z-Zeydiyye" *Ahbâru eimmeti'z-Zeydiyye fî Taberistân ve Deylemân ve Gîlân* içinde, (nşr. Wilferd Madelung), Beyrut, 1987, s. 249-250.

²⁰ Ahvaz valisi Muhammed b. Ahmed el-Humeynî buna örnek olarak gösterilebilir. (Bkz. Ebû İshâk es-Sâbî, *Resâil*, s. 57; Hemedânî, *Tekmile*, 381; *Kitâbu'l-uyûn*, IV/II, 478).

²¹ Daha geniş bilgi ve örnekler için bkz. Ebû Tâlib en-Nâtık, *Min Kitâbi'l-ifâde*, s. 112-113; el-Muhallî, "Kitâbu'l-hadâiki'l-verdiyye fî menâkibi eimmeti'z-Zeydiyye", s. 252.

²² Ebû Abdullah ed-Dâî'nin göreve geldikten sonra atadığı nakipler için bkz. Ebû Tâlib en-Nâtık, *Min Kitâbi'l-ifâde*, s. 109; el-Muhallî, *a.g.e.*, s. 249.

bulunmuşsa da halifenin Sünnî toplum nezdindeki konumunu da göz önünde bulundurarak dinî otoritesine genellikle müdahale etmemiştir. Dahası Sünnî âlimler ve toplumun önde gelenleri ile de iyi ilişkiler tesis etmek konusunda özel gayret sarf etmiştir. Nitekim Muizzuddevle'nin, Mu'tezile kalamcısı ve aynı zamanda Hanefî fâkihi olan Ebû Abdullah el-Basrî'ye daima saygı gösterdiği, ölüm döşeğindeyken kendisine tövbe ettirmesi için onu davet ettiği rivayet edilmektedir. Ayrıca Hz. Ömer ve diğer sahâbîler hakkında sorduğu sorulara cevap verdikten sonra, Ebû Abdullah el-Basrî Hz. Ali'nin kızı Ümmü Gülsüm'ü Hz. Ömer'le evlendirdiğini de anlattı. Bu bilgi karşısında Muizzuddevle'nin ise çok şaşırıldığı ve duyulandığı anlatılmaktadır.²³ Hatta bazı muahhar kaynaklarda Muizzuddevle'nin ölümüne yakın yaptığı zulümlerden dolayı pişmanlık duyduğu ve Sünnîliği benimsediği kaydedilmektedir.²⁴ Ancak temel kaynaklarda böyle bir bilgiye rastlanmaması, söz konusu müelliflerin bu konudaki görüşlerini öznel yorumlarına dayandırdığını göstermektedir

Büveyhî iktidarının, Sünnî-Şîî ilişkilerinde izlediği siyasete baktığımızda; Sünnîler ile Şîîler arasındaki çatışmalarda ve fitne olaylarında belirleyici rol oynadığı söylenebilir. İktidarın, özellikle dinî hayata etki eden icraatları, her iki topluluk arasında önceden var olan gerginlikleri daha da artırmış ve sıkça çatışmaların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu çatışmaların çoğunlukla Bağdat'ta bulunan, Şîîlerin yoğun olarak yaşadığı Kerh ve kısmen Bâbuttâk semtinde,²⁵ özellikle de iki aşırı uç olarak öne çıkan Hanbelîler ile aşırı Şîî gruplar arasında yaşanmaktaydı.²⁶ Bu nedenle, Hanbelîlerin adeta Sünnîliği ve hilâfeti koruma amacıyla Şîa'ya karşı bir siyasî ve dinî muhalefet partisi rolü üstlendikleri ifade edilmektedir.²⁷

Bu dönemde Büveyhî yöneticilerin, Sünnî-Şîî çatışmaları sonucunda meydana gelen olaylarda takındıkları tavır ve izledikleri politikayı, 350/961²⁸ yılında meydana gelen şu olay üzerinden okuyabiliriz: Abbasoğulları ve Alioğulları'ndan gelen iki kişi arasında çıkan kavgada Alioğulları'ndan olan kişinin öldürülmesi sonucunda maktulün yakınları, destekçilerini yardıma çağırması ile olay büyüyerek geniş çaplı

²³ Hemedânî, **Tekmile**, s. 407; İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, XIV, 183.

²⁴ Yâfîî, **Mir'atu'l-cenân**, c. II, s. 358; İbn Kesîr, **el-Bidâye**, c. XI, s. 262.

²⁵ İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazâm**, c. XIV, c. 234-235.

²⁶ İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazâm**, c. XIV, c. 254.

²⁷ Koca, **Hanbelî Mezhebi**, s. 61.

²⁸ Hilâl es-Sâbî, **el-Vuzerâ ev Tuhfetu'l-umerâ fi târihi'l-vuzerâ**, Beyrut, 1990, s. 194; Ebî Ali el-Muhassin b. Ali et-Tenûhî, **Neşvâru'l-muhâdara ve ahabâru'l-muzâkera**, (thk. Abbûd eş-Şâlicî el-Muhâmî) Dâr Sâdr, Beyrût 1995, c. I, s. 86; İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazâm**, c. XIV, 126; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VIII, s. 533.

bir çatışmaya dönüşmüştür. Ayrıca bu çatışmalardan nemalanan bozguncuların ve ayyârların²⁹ da fırsattan istifade ederek Bağdat sokaklarında karışıklık çıkarmaları çatışmanın iyice yayılmasına ve adeta kamu güvenliğini tehdit eden boyuta ulaşmasına neden olmuştur.³⁰

Şîî-Sünnî çatışmasına dönüşen ve her iki taraftan çok sayıda insanın ölümüne neden olduğu belirtilen³¹ bu olayın büyüyerek Bağdat'ın her iki yakasına yayılması üzerine mescit ve camilerin kapıları kapatılmıştır. O gün Şîîlerin Berâsâ Camisi dışında hiçbir camide cuma namazı kılınamamıştır.³² Büveyhî vezîri el-Muhellebî giderek büyüyen ve hızlı bir şekilde yayılan bu çatışmalara müdahale etmek zorunda kalmıştır. el-Muhellebî, bu olaylar bağlamında suçlu olarak gördüğü isimleri, adeta yangının fitilini ateşleyen kişileri belirleyerek, başta Abbâsoğulları'ndan Ebû Bekir Muhammed b. Hasan el-Hâşimî olmak üzere bu olaylara karışan diğer birçok kişiyi, kadı ve şahitlerden (şuhûd) bir grubu, ayrıca bu olaylardan nemalanan ayyârlardan bazılarını gözaltına aldırılmıştır.³³

Vezîr, olayların sakinleştirilmesi ve suçluların yakalanması konusunda yardımcı oldukları takdirde geri kalanları serbest bırakacağını söylemiştir. Ayrıca bazı zanlıları kontrol altında tutabilmek ve tekrar ortalığı karıştırmalarını engellemek için, bu kişilere daha önce tutuklanmış olanlardan toplum içinde güvenilir kabul edilenleri kefil kılarak, adeta bir tür teminat sağlamıştır. O esnada, Ebu'l-Hasan Muhammed b. Sâlih el-Hâşimî, ortamı yumuşatmaya, el-Muhellebî'yi sakinleştirmeye ve takdirlerini kazanmaya yönelik güzel bir konuşmaya başlamıştı. Ancak Abbâsoğulları'nın önde gelen isimlerinden Ebû Bekir Muhammed b. Hasan b. Abdülaziz, onun konuşmasını yarıda kesip, kaba ve sert bir tutum sergileyerek müdahale etti. Adı geçen şahsın bu müdahalesine çok öfkelenen el-Muhellebî'nin ona söyledikleri, konumuz açısından gerçekten kayda değerdir:

²⁹ Orta çağ İslam dünyasında, genellikle kendi çıkarları uğruna toplum düzenini bozan gruplar için kullanılan bir ifadedir. Ayyârlar hakkında geniş bilgi için bkz. Nevzat Keleş, "Büveyhîler Devrinde Bağdat'da Asayiş: Ayyârlar, Şâtırlar, Dâ'irler ve Hırsızlar", **Journal of Turkish Studies**, Yıl: 2017, Cilt: 12, Sayı: 9, s. 55-88.

³⁰ Hilâl es-Sâbî, **el-Vuzerâ**, s. 194; et-Tenûhî, **Nişvâr**, c. I, s. 86.

³¹ İbn Kesîr, **el-Bidâye**, c. XI, s. 236.

³² Hilâl es-Sâbî, **el-Vuzerâ**, s. 194; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VIII, s. 533; İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazâm**, c. XIV, 126. et-Tenûhî, Fitne sırasında sadece Ebû Ca'fer el-Mansûr Camii'nin kapandığını ve o gün orada Cuma namazının kılınmadığı rivayet etmektedir. Bkz. **Nişvâr**, c. I, s. 86.

³³ Hilâl es-Sâbî, **Kitâbu'l-vuzerâ**, s. 194; et-Tenûhî, **Nişvâr**, c. I, s. 86.

el-Muhellebî, Ebû Bekir b. Abdulaziz'e; "Hâlâ bu cehaletinden sıyrılamayacak mısın? Geçmişte neler yaptığından ve şu anki faaliyetlerinden habersiz olduğumu sanma! Senin ve babanın geçmişte neler yaptığını iyi biliyorum. Ayrıca senin vezîrlerin meclisine katılarak aralarında dedikodu yaptığını ve onlara iftiralar attığını da gayet iyi biliyorum. Sen beni halife Muktedir-Billâh'ın tahta oturttuğu vezîrlerinden biri sanıyorsun! Ancak durum öyle sandığın gibi değildir. Bugün tahtta olan Sultan, kanını dökmekle Allah'a yakınlaşmayı uman emîr Muizzuddevle'dir ve senin onun nezdinde bir köpekten farkın yoktur."³⁴ diyerek şiddetle kınamış, daha sonra da Umân'a sürgün edilmesini emretmiştir. Gözaltında bulunan diğer Abbâsoğulları için bu boyutlara ulaşmasından duydukları üzüntüyü dile getirerek Büveyhî vezîrinden Ebû Bekir b. Abdülaziz'i affetmesini istediler, ancak bu talepleri kabul edilmemiştir. Daha sonra halife Mutî'-Lillâh, vezîri bu kararından vazgeçirmek üzere devreye girdi. Halifenin araya girmesiyle el-Muhellebî, sürgün kararını iptal ederek Ebû Bekir b. Abdulaziz'i ev hapsiyle cezalandırdı. Aynı zamanda diğer Abbâsoğulları'ndan olan tutuklulara, Ebû Bekir b. Abdulaziz'den uzak durmaları konusunda teminat almak amacıyla bir belge imzalatırdı. Dahası el-Muhellebî, bu olaylara karışanların peşini bırakmamıştır. Yapılan soruşturmalar sonucunda suçlu bulunanlar tutuklanarak Bîrûz ve Besinnâ bölgelerine kayıklarla götürülmüştür. el-Muhellebî'nin vefatından sonra da uzun yıllar hapiste tutulan bu şahısların birçoğu hapisteki zor şartlar nedeniyle orada ölmüş, sadece çok azı yıllar sonra serbest bırakılmıştır.³⁵ Vezîrin bu olaya yaptığı müdahalede takındığı tavır ve tavizsiz tutumu sayesinde, ayrıca buna benzer çatışmaların bir daha tekrarlanmaması için aldığı tedbirler sayesinde, Bağdat'ta uzun bir müddet benzer olayların meydana gelmediği kaydedilmektedir.³⁶

Abbâsî halifesi Mutî'-Lillâh'ın bu dönemde meydana gelen olayların içinde şahsen yer aldığına dair bir kayıt bulunmamaktadır. Nitekim istese de olayların içinde yer alması mümkün değildi. Çünkü Büveyhîler'in Bağdat'a hâkim olması (334/945) ile kendinden önceki halifenin ³⁷ başına gelenleri ve onun tahttan indirilmesiyle kendisine hilâfet yolunun açıldığını, aynı sonla kendisinin de

³⁴ Bkz. et-Tenûhî, **Nişvâr**, c. I, s. 87.

³⁵ Hilâl es-Sâbî, **Kitâbu'l-vuzerâ**, s. 194-195; et-Tenûhî, **Nişvâr**, c. I, s. 86-88. Ayrıca bkz. Hacıyev, "Muizzuddevle Dönemi", s. 339-341.

³⁶ et-Tenûhî, **Nişvâr**, c. I, s. 88; Hilâl es-Sâbî, **Kitâbu'l-vuzerâ**, s. 195.

³⁷ Ebu'l-Kâsım Abdullah el-Mustekfî-Billâh b. Alî el-Muktefî-Billâh b. Ahmed el-Mu'tazîd-Billâh el-Abbâsî (ö. 338/949). Bkz. İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VII, s. 206-207.

karşılaşabileceğini tahmin etmek zor değildir. Bununla birlikte, Abbâsî halifesi Mutî'-Lillâh'ın (ö. 364/974) Alioğulları ile iyi ilişkilerinin olmadığı da bilinmektedir.³⁸

Bu dönemdeki Sünnî-Şîî çatışmalarına neden olan sadece aşırı gruplar değildi. Sufilerin ve kıssacıların (kussâs) faaliyetleri de huzurun bozulmasına ve ortamın gerilmesine neden olmaktaydı. Bu nedenle Büveyhî yöneticileri, bu iki grubun faaliyetlerine zaman zaman kısıtlama getirmiş bazen de yasaklamışlardır. Bu iki grubun Bağdat camilerinde halka oluşturarak yaptıkları konuşmalar ve anlattıkları kıssalar, özellikle toplumun huzuru için çaba gösteren ve yeniden olay çıkmasından endişe eden Büveyhî vezîri el-Muhellebî'yi fazlasıyla rahatsız etmekteydi. Bu nedenle el-Muhellebî, kıssacıları ve sufi liderlerden bazılarını tutuklatarak haklarında soruşturma başlatmıştır. Soruşturma neticesinde mahkemeye çıkarılan sufi liderlerden Ebû İshâk b. Sâbit'in halkla iletişim kurmasını ve halka oluşturmalarını yasaklamış, aynı zamanda mahkeme heyetinden bunu kayda geçmelerini istemiştir.³⁹

Hüküm sürdükleri yerlerde genel olarak ılımlı bir yönetim anlayışı sergileyen Büveyhîler'in Irak'ta Sünnî-Şîî çatışmaları nedeniyle zaman zaman tutumlarını değiştirdikleri ve asayiş sağlaması için yeri geldiğinde Şîilere de Sünnîlere de sert davranmaktan çekinmedikleri görülmektedir. Örneğin Büveyhî döneminin önemli Şîî ulemâsından, aynı zamanda İmâmîler'in lideri konumunda olan Şeyh Müfîd (İbnu'l-Mu'allim),⁴⁰ Bağdat'ta meydana gelen Şîî- Sünnî olaylarından sorumlu tutulmuş ve çatışmaların önüne geçmek için sürgüne gönderilmiştir.⁴¹ Dolayısıyla Büveyhîler'in Irak'ta izledikleri siyasette belirleyici olan asıl etken, toplumun siyasî ve sosyal yapısı ile yöneticilerin izledikleri politikaydı.

Fâris Bölgesinde izlenen politikanın Irak'tan çok daha farklı ve yöneticilerin burada daha ılımlı bir tavır içinde olduğunu belirtmiştik. Çünkü bölgede yaşanan özgürlük ve hoşgörü ortamı, radikalizmi ve mezhep çatışmalarını engelleyen önemli bir unsurdur. Nitekim çok sayıda değişik mezhebe mensup zümreleri içinde barındırmasına rağmen ne Sünnî mezhepler ne de Şîîler ve Sünnîler arasında herhangi bir çatışmadan bahsedilmemektedir. Ayrıca Fâris bölgesindeki vezîrlerin ve

³⁸ Bkz. et-Tenûhî, **Nişvâr**, c. III, s. 116.

³⁹ et-Tenûhî, **Nişvâr**, c. III, s. 144-145.

⁴⁰ Bkz. İbnu'n-Nedîm, **el-Fihrist**, s. 252.

⁴¹ Halil İbrahim Bulut, **Şîa'da Usuliliğin Doğuşu ve Şeyh Müfîd**, Araştırma Yayınları, Ankara, 2013, s. 30-31.

büyük devlet adamlarının, bölgenin sosyal ve etnik yapısı da göz önünde bulundurularak, çoğunlukla Sünnîlerden atanması Büveyhîler'in izlediği politikanın - sıkça vurguladığımız- mezhepçi bir siyasetten ziyade bölgenin siyasî durumu ve imkânları doğrultusunda şekillendiğini göstermektedir. İnsan, karnı tok sırtı pek olunca kavgaya yer aramaz. Dolayısıyla Fâris Bölgesinin ticari bir merkez olması, ulaşım yollarının kesişme noktasında bulunması ve ekonomik açıdan zengin olması huzurlu bir ortamın oluşmasında son derece etkili olmuştur.⁴²

Büveyhîler'in diğer bir yönetim merkezi olan Cibâl bölgesinde ise Ruknuddavle'nin yürüttüğü barışçıl ve hoşgörüye dayalı siyaseti oğlu Mueyyiduddevle de yürütmüştür. Bu bölgede yürütülen özellikle de Mueyyiduddevle döneminde yürütülen olumlu siyasete yönelik en sağlam ve açıklayıcı bilgi Büveyhîler'in kudretli vezîri ve dönemin önde gelen Şîî âlimlerinden Sâhib b. Abbâd'ın **Resâil**'inde yer almaktadır. **Resâil**'de yer alan belgelerde, Büveyhîler'in Sünnî-Şîî ilişkilerinde ve farklı inanç ve düşünceye sahip gruplar arasında sağlamaya çalıştıkları dengeye dair önemli bilgiler verilmektedir:

Birincisi; Kazvîn valisinin atanmasına ilişkin Mueyyiduddevle'nin kararnamesinde, valinin yetki ve sorumlulukları belirtilmiş, ardından şu ifadelerle yer verilmiştir: "Toplumun birbirinden uzaklaşarak ayrışmaması için, devlet otoritesi hissettirilerek, insanların kendi aralarında kampaşmasının ve düşmanlık beslemelerinin önüne geçilmelidir. Nitekim mezhebî farklılıklardan (ihtilâfu'l-mezâhib) dolayı insanların karşı karşıya gelmesi engellendiğinde toplumsal barış sağlanacaktır. Böylece herkese, inançları doğrultusunda benimsediği yaşam tarzını yaşayabilmek için uygun ortam hazırlanmış olacaktır. Ancak toplumun uzlaştığı (İtbâku'l-umme) temel konularda veya delillerin birleştiği (İcmâu'l-hucce) durumlarda, aykırı söz ve davranışlarda bulunanlar istisnadır. Dini inanç ve mezheplere dair ortaya çıkan olumsuz bir durumu incelemek ve gerektiğinde uygun bir biçimde cezalandırmak, halka değil devlet otoritesine/Sultan'a düşer. Dolayısıyla insanlar arasında fitne ateşini körükleyerek ve ayrılığın okunu fırlatarak aydınlığı karartmaya çalışanlar ve bu örneğe muhalif davrananlar, kendileri ve destekçileri için ibret verici sonuçlarla karşılaşacaklar. Aynı zamanda kardeşlerinin de tard edilmesine neden

⁴² Bkz. Muneymine, **Büveyhîler**, s. 241; Güner, **Şîî-Sünnî Siyaseti**, s. 244.

olacaklardır. Çünkü dini inançlar konusunda zorlama kabul edilemez "Dinde zorlama yoktur" diyerek valiye talimat vermiş ve ona dikkatle tavsiyelerde bulunmuştur.⁴³

İkincisi; Kazvîn'de, Hz. Ali'nin soyundan gelen bir grup şerîf⁴⁴ ile farklı bir topluluk arasında mezhepsel farklılıklardan doğan olaylara⁴⁵ istinaden vezîr Sâhib b. Abbâd'ın şerîflere yazdığı mektuptur. Sâhib b. Abbâd, söz konusu mektubunda; Kazvîn'de ortaya ökan çatışmaların sona erdirilmesi için şerîflerden çaba göstermelerini istemektedir. Bununla birlikte, vezîr bu isteğini dile getirirken, iki farklı din (milleteyn) arasında bile barış tesis edilebiliyorken iki mezhep (nihleteyn) arasında barışın ve uzlaşmanın daha kolay olabileceğini vurgulamıştır.⁴⁶

Üçüncüsü; aynı şekilde Kazvîn'de, halk arasında tekrar baş gösteren mezhepsel anlaşmazlıklar nedeniyle, vezîr Sâhib b. Abbâd'ın kaleme aldığı bir mektuptur. Mektupta, muhatabın ismi belirtilmemekle birlikte vezîrin "kardeşim" diye hitap ettiği şahsın, daha önceden tanıştıkları veya önemli bir konumda olan biri olduğu anlaşılmaktadır. Vezîr, mektubunda, mezhepsel farklılıklardan kaynaklanan hadiselerin topluma verdiği olumsuz etkilerine dikkat çekerek ve vuku bulma nedenlerine dair tahlillerde bulunarak olayların, halkın bazı ileri gelenlerinden kaynaklandığını ve onlara yardım eden ayak takımının (süfehâ) olduğunu vurgulamaktadır. Bu durumun da Hz. Ali soyundan gelen şerifler tarafından gönderilen elçiler aracılığıyla bildirildiğini ifade etmektedir. Daha sonra vezîr, mektubun muhatabına yapması gerekenleri şu şekilde ifade ediyor:

"Ey kardeşim! -Allah sana uzun ömür versin- Senin yapman gereken -olayların sonlandırılması için- sözden anlamayan ayak takımını bir kenara bırakıp, liderleri, toplumun ileri gelenlerini ve fazilet sahibi insanları bir araya getirerek mektubumu

⁴³ Bkz. Sâhib b. Abbâd, **Resâil**, s. 50.

⁴⁴ "Şerif" (çoğulu eşrâf, şurefâ), terim olarak "şerefli, soylu, onurlu, kutsal, mübarek" ve "Hz. Peygamber'in Hz. Ali ve Fâtıma'nın soyundan gelen torunlarıyla bu soydan gelenlerin yüce ve ulvi bir unvanıdır. Bkz. Mustafa Sabri Küçükaşcı, "Seyyid", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 2009, c. XXXVII, ss. 40-43.

⁴⁵ Hangi gruplar arasında vuku bulduğu belirtilmeyen bu olayların Sünnî-Şîî çatışması olması büyük bir olasılıktır. Çünkü bu dönemde Sünnî-Şîî dışındaki gruplar arasında çatışmaların olduğu çok nadirdir. Bir yerde iki Şîî grup (Rebe'iyyûn ve Sa'diyyûn) arasındaki bir düşmanlıktan bahsedilmektedir ki o da Adududdevle ile İzzuddevle arasındaki iktidar mücadelesinde taraf tutmaktan kaynaklandığı nakledilmektedir. Bu iki kabile arasındaki düşmanlığı da kaldıran yine Adududdevle olmuştur. Kendisi için bir övünç kaynağı olan bu sulh eylemi, resmî belgelerde; Evs ile Hazrec arasındaki düşmanlığın ortadan kaldırılmasıyla eşdeğer görülmektedir. Bkz. el-Makdisî, **Ahsenu't-tekâsîm** s. 130; İbn Miskeveyh, **Tecâribu'l-umem**, c. II, s. 370.

⁴⁶ Bkz. Sâhib b. Abbâd, **Resâil**, s. 91.

onlara okumandır. Buradaki amacım; onların birlik, beraberlik ve huzur içinde bir arada yaşamalarını ve kötülükten uzak durmalarını sağlamaktır. Yoksa bir topluluğun, seçtikleri (hak veya batıl) bir mezhep ve inanıştan dönmeye zorlanması söz konusu değildir. Zira halk arasındaki mezhepsel ayrılıklar, başlangıçtan itibaren var olan bir husus olmakla birlikte bu durum kıyamete kadar da devam edecektir. 'Sultân (devlet), başkalarına zarar vermeden, herkesin tercih ettiği inanç ve düşünceye bağlı kalmasını ve diğerlerine herhangi bir dayatmada bulunmamasını emreder.' Fitne ateşini yakıp harlayanlar, kendileri ve dokunulmaz sandıkları malları için mahzurlu (dokunulmaz) olanı mubah kılmış olurlar ve kendilerini ibretlik kılacak kötü bir durum ile karşı karşıya kalırlar.'⁴⁷

Büveyhîler Döneminin hem vezîri hem de önde gelen Şîî bir âlimi olarak Sâhib b. Abbâd'ın **Resâil**'inde bizlere aktarılan bu önemli ve kayda değer bilgilere bakıldığında, özellikle Rey ve Cibâl Büveyhîleri'nin -toplumun kabul gördüğü ve üzerinde ittifak ettiği çizgi dahilinde kalmak şartıyla- halkın farklı inanç ve mezheplere bağlı olmasını tarihsel bir gerçeklik olarak kabul ettiklerini göstermektedir. Dolayısıyla bir grubun diğerlerine üstünlük kurarak baskı uygulamasını onaylamamışlardır. Ayrıca yöneticiler, bunu yaparken belli bir grubun destekçisi görüntüsünü vermemek için özen göstermişlerdir.

2.1.2. Büveyhîler'in Farklı Din ve İnanışlara Yaklaşımı

Büveyhîler'in hâkimiyetinde bulunan bölgelerde Müslümanlar ağırlıkta olmakla birlikte farklı dinlere mensup olanlar da yaşamaktaydı. Bu dinsel çeşitliliği ve onların mensup oldukları mezhepleri göz önünde bulunduran Büveyhîler, halk arasında çıkabilecek karışıklıkların önüne geçmek için iktidarlarının en başından itibaren dinî açıdan ılımlı bir siyaset izlemeye çalışmışlardır.⁴⁸ Özellikle Fâris bölgesinde Müslümanlar, Mecûsîler, Hristiyanlar ve Yahûdîler'in yaşadığı bölgede⁴⁹ toplumdaki dengeyi sağlamak için sadece ılımlı bir siyasetle yetinmeyip bürokraside de farklı dinlere ve inançlara mensup olan insanlara yer vermişlerdir. Bu bağlamda, Büveyhî emîri İmâduddevle, Şîrâz'ı ele geçirdiğinde Hristiyan olan Ebû Sa'd İsrâil b. Musa'yı vezîri olarak tayin etmişti.⁵⁰ Adududdevle'nin yakınında bulunan vezîrlерinden Ebû

⁴⁷ Sâhib b. Abbâd, **Resâil**, s. 92-93.

⁴⁸ Busse, **Chalif und Grosskönig**, s. 605, 608-610.

⁴⁹ Muneymine, **Târîhu Devleti'l-Büveyhîyye**, s. 291.

⁵⁰ İbn Miskeveyh, **Tecâribu'l-umem**, c. V, s. 451; Muneymine, **Târîhu Devleti'l-Büveyhîyye**, s. 226; Pervîn, **Türkmenî Âzer, Deylemîyân der Gostere-i Târîh-i İran** (Hukûmethâ-yi

Mansûr Nasr b. Hârûn da aslen Hristiyan idi⁵¹ ve Hristiyanlara ait kilise ve manastırları tamir ettirmek ve fakir olan Hristiyanlara yardımda bulunmak için izin vermişti.⁵² Adududdevle tarafından Ahvâz amilliğine atanmış Sehl b. Bişr en-Nasrânî de bir Hristiyan idi.⁵³ Aynı şekilde Mecûsîler'e de önemli görevler verilmiştir. Adududdevle, Ebu'l-Feth İbnu'l-Amîd'in tutuklanması ve el-Asker bölgesinin güvenliğinin sağlanması hususunda gerekli talimatları iletmesi için kardeşi Mueyyeduddevle'ye Ebû Nasr el-Mecûsî'yi göndermiştir.⁵⁴

Büveyhî yöneticileri, çeşitli dini inançlara sahip bilim insanlarını himayeleri altına alarak yetismelerine olanak sağlamış ve bugüne ulaşan eserlerinin yazılmasına da imkân tanımışlardır. Örneğin Sâbit b. Sinân (365/976), Ebu İshâk es-Sâbî (ö. 384/994) ve Hilâl b. Muhassin (448/1056) gibi Sâbiîler bunun örnekleridir. Nitekim Sâbit b. Sinân, Muizzuddevle'ye Hipokrat ve Galen'in teliflerini şerh edecek kadar yetkin, Ebû İshâk ise Büveyhî emîri İzzuddevle Bahtiyar'ın divan başkâtibi olacak seviyede bürokrattı. Hilâl b. Muhassin ise hem kâtip hem de tarihçiliği ile öne çıkmıştı.⁵⁵ Engin bir kültür ve birikime sahip olan Ebû İshâk, Büveyhîler döneminde halife, emîr ve vezîrlerinin hizmetinde bulunmuş, hatta bir ara İzzuddevle Bahtiyar kendisine, Müslüman olmayı kabul etmek şartıyla vezîrlük teklifinde bulunmuşsa da o, bu teklifi kabul etmeyerek kendi dininde kalmayı tercih etmiştir.⁵⁶ Bundan ötürü de herhangi bir kısıtlama veya zorlamaya dair hiçbir bilgiye rastlanmamıştır.

Büveyhîler, Sünnî-Şiî ilişkilerinde izledikleri denge siyasetini, bölgedeki diğer inançlara sahip gruplar arasındaki olaylarda da sürdürmüştür. Nitekim Adududdevle döneminde (369/979) Şîrâz'da Müslümanlar ile Mecûsîler/Zerdüşîler arasında çıkan çarpışmalar sonucunda Mecûsîlerin evleri yağmalanmış olmakla birlikte kendileri de bir hayli hırpalanmış, hatta onlardan bir grup öldürülmüştü. Bu nedenle

Mehellî, Âl-i Zîyâr, Âl-i Büveyh), İntişârât-i Sâzmân-i Mutâla'a ve Tedvîn-i Kitâb-i Ulûm İnsânî-i Danişgâhhâ, Tahran, 1392, 194; Ömer Halef Abdulmuhsin ez-Zevâhira, **el-'Irâk hilâle 'ahdi Adududdevle el-Buveyhî (367-372/978-983)**, Câmî'atu Âlî'l-Beyt, b.y., 2011, s. 127.

⁵¹ İbn Miskeveyh, **Tecâribu'l-umem**, c. II, s. 408; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VII, s. 388;

⁵² İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VII, s. 388; ez-Zevâhira, **el-'Irâk**, s. 127, 141; Türkmenî Âzer, **Deylemîyân der Gostere-i Târîh-i İran**, s. 254.

⁵³ İbn Miskeveyh, **Tecâribu'l-umem**, c. II, s. 408.

⁵⁴ İbn Miskeveyh, **Tecâribu'l-umem**, c. V, s. 453; ez-Zevâhira, **el-'Irâk**, s. 137.

⁵⁵ Hatîb Bağdâdî, **Târîh**, c. XIV, s. 14-76.

⁵⁶ İmaduddin İsmail Ebu'l-Fidâ, **el-Kitâbu'l-muhtasâr fi ahhârî'l-beşer**, Mektebetu'l-Maarif, Beyrut, 1961, c. II, s. 136; İbn Hallikân, **Vefayât**, c. I, s. 158.

Adududdevle, Şîrâz'a adamlarını göndererek isyanı organize eden ve kaos çıkaran kişilerin cezalandırılmasını sağlamıştı.⁵⁷

Adududdevle, farklı din ve inanç sahiplerine karşı dengeli ve barışçıl bir siyaset yürütmüşken, oğlu Şerefuddevle'nin (983-989) Fâris Büveyhîleri tahtına geçtikten sonra babasının Şîrâz'da yürüttüğü Sünni-Şîî ilişkileri ve farklı inançlara sahip gruplar arasındaki dengeyi koruyan barışçıl politikayı bozduğu görülmektedir. Katı bir Şîa taraftarı olarak ön plana çıkan Şerefuddevle, babasının Hristiyan vezîri Ebû Mansûr Nasr b. Hârûn'u, Adududdevle döneminde aleyhinde konuşması gerekçesiyle öldürerek⁵⁸ yerine Şîî Ebu'l-Kâsım el-Alâ b. Hasan'ı vezîrlük makamına atamıştır. Ayrıca Adududdevle tarafından Fâris'e sürülen Alevîlerin nakîbi Ebû Ahmed el-Mûsevî'yi Bağdat'a geri getirerek Adududdevle tarafından müsadere edilen mallarını da kendisine geri vermiştir.⁵⁹ Ancak bu durumun daha sonraki dönemlerde devam etmediği ve barışçıl siyaset ve dengenin tekrar sağlandığı görülmektedir. Nitekim Büveyhîler'in Fâris'te yürüttükleri siyasete dair son bilgiye göre Ebû Kâlfîcâr döneminde Fâtımî-İsmâîlî propagandasını yürüten el-Mueyyed fi'd-dîn, **es-Sîre** adlı eserlerinde, Fâris bölgesinde yaşayan Hristiyanların (el-Nasârâ) ve Yahûdilerin ibadetlerini sorunsuz bir şekilde gerçekleştirdiklerini, kilise ve manastırlara özgürce girip çıktıklarını kaydetmektedir.⁶⁰

2.2. Büveyhîler'in Şîî Uygulamaları ve Ulemânın Tutumu

İslâm dünyasında IV/X ve V/XI asırlar, siyasî hareketlilik kadar düşünce, kültür ve medeniyet alanlarında da dikkate değer ilerlemelere sahne olmuştur. Bu dönemde İslâm dünyasının, başta hilâfet merkezi Bağdat olmak üzere, önemli merkezlerine hâkim olan Şîîler, siyasî sahada ortaya koydukları başarılar kadar ilmi ve sosyo-kültürel alanlarda da kendi varlıklarını ortaya koydukları önemli uygulamalara imza atmışlardır.

Büveyhîler'in Bağdat'taki hâkimiyetinden sonra, Ehl-i sünnet akidesine ters düşen ama Şîanın değer verdiği ve hayati öneme sahip birçok konu, devlet

⁵⁷ İbn Miskeveyh, **Tecâribu'l-umem**, c. V, s. 451; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VII, s. 390; Muneymine, **Târihu Devleti'l-Büveyhîyye**, s. 226; ez-Zevâhira, **el-'Irâk**, s. 136-137; Türkmenî Âzer, **Târih-i İran**, s. 243.

⁵⁸ İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VII, s. 407; Zehebî, **Târihu'l-İslâm**, c. XXVI, s. 479.

⁵⁹ Bkz. Türkmenî Âzer, **Târih-i İran**, s. 254.

⁶⁰ el-Mueyyed-fi'd-dîn, **Sîretu'l-Mueyyed**, s. 9.

tarafından ele alınmış ve uygulamaya konulmuştur.⁶¹ Ayrıca Büveyhî yöneticilerin, Şîîler için kutsal kabul edilen yerleri (meşhedleri) ziyaret etmesi, Şîa için bir sembol olan beyaz renk kullanımına müsaade edilmesi, ezana “hayye alâ hayri’l-amel” ifadesinin eklenmiş olması bu dönemin ayırıcı diğer özellikleri arasında yer almıştır. Bununla birlikte, öteden beri baskı altında tutulan Şîî edebiyatı üzerindeki baskılardan kurtulmuş, özellikle şiir, Şîî şuur altında o zamana kadar biriken tepkilerin dışı vurum aracı olarak kullanılmıştır. Hatta devlet yetkililerinden koruma gören bazı Şîî şairlerin sahabeye sövdükleri bile olmuştur.

Büveyhîler’in Bağdat hâkimiyeti, burada bulunan dinî gruplar arasındaki ilişkilerin tesisinde yeni bir dönemin de başlangıcıydı. Muizzuddevle Bağdat’a hâkim olduğunda, Şîa nezdinde önemli bir yere sahip olan bayram ve matemleri törensel boyutta kutlamaya büyük önem vermiştir.⁶² Bu durum Ehl-i sünnet’in, özellikle Hanbelîler gibi aşırı uçların Şîîlere karşı sert bir mücadele başlatmasını beraberinde getirmiştir.⁶³ Dahası, bu konuda yalnızca Şîîlerle değil, kelamcılar ve felsefecilerle olan mücadeleyi de neredeyse bir mezhep programı olarak benimsemişlerdi.

Sünnî mezhepler arasında, Şîîlere yönelik mücadelenin önde gelen temsilcileri olarak Hanbelîler öne çıktığı için, Büveyhîler dönemi boyunca Hanbelîler hem siyasî hem de dinî nitelik taşıyan muhalif bir mezhep olarak konumlanmıştır.⁶⁴ Dolayısıyla Hanbelîlerin bu dönemdeki faaliyetleri ve Abbâsî hilâfetindeki etkileri sürece damgasını vurmuştur. Buna ilişkin olarak Büveyhîler döneminin önde gelen Hanbelî âlimlerinden İbnu’l-Bakkâl’ın (ö. 440/1048)⁶⁵ -İbn Hacib en-Nu’mân 421/1048 yılında vezîr olunca- hilâfet divanında, Abbâsî hilâfeti hakkında yapmış olduğu konuşmasına atıfta bulunmak yerinde olacaktır: “Hilafet, bir yumurta gibidir ve Hanbelîler, onu koruyan ve saran kabuklarıdır. Eğer yumurta kırılırsa, fâsid/bozuk kabuk nedeniyle kırılır. Hilâfet bir çadırdır ve Hanbelîler, onu taşıyan direkleridir.

⁶¹ Safiyye Seade, **Min Tarihi’l-Bağdâd el-ictimai tatavvuru mensubi kâdilkudât fi’l-fetreteyn el-Buveyhiyye ve’s-Selçukiyye**, Beyrut, 1988, s. 70.

⁶² İbnu’l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XIV, s. 162.

⁶³ Bu dönemde yaşanan olaylar hakkında bkz. Kraemer, **Humanism**, s. 46-52; Güner, “Büveyhîler Devrinde Bağdat’tan Bazı Yansımalar”, s. 151-170.

⁶⁴ Dündar, Abdülhamit, “4/10. Yüzyılda Bağdat (Topografya, Toplumsal Yapı, Gündelik Hayat)”, **Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi SBE**, (Doktora Tezi), Bilecik, 2019, s. 242-243.

⁶⁵ Ebû Tâlib Ahmed b. Abdullah İbnu’l-Bakkâl için bkz. İbni Ebî Ya’lâ, **Tabakâtu’l-Hanâbile**, c. III, s. 349-351; George Makdisi, “Muslim Institutions of Learning in Eleventh-Century Baghdad” *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, 24 (1), 1961, s. 27.

Eğer direkler kırılırsa, çadır da çöker.”⁶⁶ sözleriyle, Hanbelîlerin Abbâsîler (dolaylı olarak da Ehl-i sünnet) için ne kadar önemli olduklarını ortaya koymaya çalışması açısından oldukça önemlidir.

Büveyhîler’in Bağdat’ta Şîa yanlısı politikalarından ötürü icra ettikleri veya destekledikleri uygulamalara olan tepkilerin özellikle Hanbelîler tarafından ortaya konması yukarıdaki söylemin açık bir tezahürüdür. Sünnî halk üzerinde etkili olan Hanbelî âlimler, Büveyhîler’in söz konusu uygulamalarından duydukları rahatsızlığı, başta halkı ayaklandırmak suretiyle çeşitli şekillerde tepkilerini ortaya koyarak göstermişlerdir. Ancak bu tepkiler, daha çok Sünnî-Şîî ayrışması şeklinde tezahür etmiş ve çoğu zaman da iki grup arasında çatışmaların çıkmasına yol açmıştır.⁶⁷

Şîîlerin sosyal hayata yansıyan ve toplumda kendilerini daha özgür bir şekilde ifade etmelerinde etkili olan uygulamaların örneklerini oluşturan “Âşûrâ merâsimleri, Gadîr-i Hum bayramı, Şîî ezanı ve sahâbeye hakâret (sebbu’s-sahâbe)” gibi uygulamalar, 351/962 yılına kadar sembolik bir nitelik taşıırken, bu tarihten itibaren gösterişli bir şekilde icra edilmeye başlanmış ve resmiyet kazanmıştır. Böylece söz konusu uygulamaların siyasal iktidarca resmî politika haline getirilmiş olması, Şîî düşüncenin siyasallaştırılarak bir devlet politikası haline getirildiğinin bir göstergesi olduğu söylenebilir.

2.2.1. Âşûrâ Mâtem Merâsimleri

Tarihin her döneminde iktidar sahipleri veya yöneticiler geçmişle devamlı bağlantı kurarak bir kimlik inşâ etmeye çalışmışlardır. Bu manada Büveyhîler de Şîî düşüncenin temelinde yer alan argümanları kullanarak Şîîleri bir arada tutacak uygulamalara gitmişlerdir. Bu gibi durumlarda toplumu bir araya getiren ya sevinçleri (zaferler) ya da acıları (travmalar) olmaktadır ki bu dönemde Büveyhî emiri Muizzuddevle’nin “Şîî tarihi” ve “Şîî kimliği” inşâ ederken Şîîliğin geçmişindeki acı olayları ön plana çıkardığı ve bu anlamda düzenlenen matem merasimlerinin etkili olduğu görülmektedir. Bununla birlikte matemler üzerinden kimlik inşa edilirken aynı zamanda toplumsal nefret, kaos ve çatışmalara neden olacak söylemler de

⁶⁶ İbn Ebî Ya’lâ, **Tabakâtü’l-Hanâbile**, c. III, s. 350. Krş. Muhyettin İğde, “Siyasî-İtikadî Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci”, (Doktora Tezi), **Atatürk Üniversitesi SBE**, Erzurum, 2014, s. 148.

⁶⁷ İğde, “Hanbeliliğin Teşekkül Süreci”, s. 131; Mahsum Aslan, “Diyarbakır’da Hanbeli Mezhebinin İzleri”, **Batman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi**, Yıl 2019, Cilt 3, Sayı 2, ss. 1-14, s. 4.

üretmiştir.⁶⁸ Bu bağlamda, Büveyhî hükümdarı ve Irak Büveyhîleri'nin kurucusu Muizzuddevle, Irak/Bağdat hâkimiyetini iyice sağladıktan sonra 10 Muharrem 352 (8 Şubat 963) tarihinde Hz. Hüseyin'in şehit edilmesi olayını dinî bir törene dönüştürmüştür.⁶⁹

Âşûrâ günü olarak bilinen ve çeşitli etkinliklerle kutlanan Muharrem ayının onuncu günü, aslında yalnızca Şîîler için değil, aynı zamanda tarihsel ve dinî bağlamıyla birçok Müslüman topluluğu için de özel bir anlam ifade etmektedir. Ancak Hz. Hüseyin'in 10 Muharrem 61/10 Ekim 680'de Kerbela'da şehit edilmesi nedeniyle, bu tarih Şîa topluluğu için daha derin bir anlam kazanmaktadır. Böylece Muizzuddevle döneminde Irak'ın dinî hayatında yeni bir uygulama başlatılmış ve Kerbela'da Emevîler tarafından Hz. Hüseyin'in şehit edildiği tarih olan Muharrem ayının onuncu günü, resmi olarak "matem günü" ilan edilmiştir. Aslına bakılırsa daha önceki dönemlerde engellendikleri⁷⁰ bir durumu, iktidarı elde edince resmileştirmiş oldular.

Büveyhîler, hilâfet merkezi Bağdat'ta hâkimiyet kurduktan sonra Şîî topluluğunun yaşamında önemli bir dönüşümü beraberinde getirdi. Bu durum Şîîlerin, başta Hz. Hüseyin'in mezarı olmak üzere kendi kutsal mekanlarını ziyaret etme özgürlüğünü daha rahat bir şekilde yaşamalarını ve bu mekanlarda dini ritüellerini icra etmelerini kolaylaştırdı. Böylece, toplumda görünür olmaya başlayan Şîîler, kendilerini ifade etmenin özgürlüğünü elde etmiş oldular. Ayrıca bu merasimler, Şîî topluluğun duygusal ve dini bağlarını güçlendiren, aynı zamanda ortak bir kimlik ve dayanışma hissi oluşturan etkinlikler olarak öne çıkmıştır. En önemlisi ise Âşûrâ merasiminin, Muizzuddevle'nin emriyle düzenlendiği için, artık bu dönemde devlet tarafından desteklenen resmî bir hüviyet kazanmış olmasıdır. Bağdat'ta başlatılan söz konusu uygulamaların Büveyhîler ile sınırlı kalmadığı, daha sonra Şîî-İsmailî Fâtımîler'de de bir gelenek haline geldiği görülmektedir ki bu durum Âşûrâ merasiminin günümüze kadar uzanmasını sağlamıştır.⁷¹ Dolayısıyla Büveyhîler dönemi, Şîîler için kutsal mekanları ziyaret etme, yas tutma ve dini ifadelerini özgürce gerçekleştirme açısından daha geniş bir alan sunarak, Şîî toplulukların dinî

⁶⁸ Şahin, **Şîîlerin Gözüyle Sünnîler**, s. 44; Ergün Yıldırım, **Simurgun Kanatları Sosyal Teori ve Din**, Tezkire Yayıncılık, 1. Baskı, İstanbul, 2016, s. 39.

⁶⁹ İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazâm**, c. XIV, s. 150; İbnu'l-Esir, **el-Kâmil**, c. VIII, s. 549; Mûsa el-Mûsevî, **eş-Sia ve et-Tashih**: es-Sira' Beyne's-Siâ ve't-Teşeyyu, Amerika, 1988, s. 99.

⁷⁰ Bkz. et-Tenûhî, **Nişvâr**, c. II, 44, 231-233.

⁷¹ Bkz. Hasan İbrahim Hasan, **Târîhu Devleti'l-Fâtîmiyye**, s. 655-656.

ve kültürel kimliklerini güçlendirmelerine olanak sağlamıştır. Bu şekilde, Şiîler, tarih boyunca süregelen zorluklara rağmen inançlarını yaşatma ve ifade etme konusunda önemli bir adım atmış oldular.

Söz konusu merasimlerde, Hz. Hüseyin'in şehit edilmesinin acı dolu hatırasını canlı tutma amacıyla çeşitli eylemlerin ve ritüellerin⁷² gerçekleştirildiği bildirilmektedir. Bu bağlamda, Kerbelâ gününde oruç tutarak şehit edilen Hz. Hüseyin'i yâd eden Şiîler,⁷³ Ümmü Cafer ve Kureyş mezarlığı arasındaki yol ve sokaklarda dövünerek kendilerine işkenceler edip kurbanlar kesmişlerdir. Ancak, tarihsel trajedinin ve dini fedakarlığın anlamını ve önemini vurgulama amacı güden bu etkinlikler sırasında sergiledikleri davranışlar ve yaptıkları tezahüratlardan Sünnîlerin rahatsız olması, şiddetli çatışmaların yaşanmasına neden olmuştur.⁷⁴

Halka, Âşûrâ gününü kutlamalarını emreden Muizzuddevle, merâsimler çerçevesinde; çarşı, pazar ve dükkânların kapatılmasını, alışverişin durdurulmasını emretmiş,⁷⁵ kadınların da yüzlerine karalar sürerek saçları başları dağınık ve elbiseleri yırtık bir şekilde dövünerek ağıt yakmalarını istemiştir.⁷⁶ Ayrıca Muizzuddevle'nin o gün evlerden kimsenin çıkmamasını emrettiği, aşçıların ve kasapların çalışmasını yasakladığı da ifade edilmektedir.⁷⁷ Bununla birlikte bu günde insanların su

⁷² "Ritüeller, toplumsal grubun kendi inancını periyodik olarak tazelenmesini sağlayan araçlardır. Kültürün ve dinin onayladığı yıldönümü tepkileri, kolektif ritüel olma nitelikleriyle, bireylerin güç koşullarla başa çıkmasına yardımcı olmakla kalmayıp toplumun ortak kimliğine de destek sağlamakta, kişileri bir araya getirmekte ve onları birbirine bağlamaktadır. Ayrıca bu ritüeller, geçmişteki olayları öne çıkarmakla, uzak geçmiş ile bugün arasında bir bağlantı da kurmaktadır. Kısaca ritüeller yalnızca insanı Tanrıya bağlayan güçlendirme işlevi görmemekte; aynı zamanda bireyi, üyesi olduğu toplumsal gruba bağlayan bağları da güçlendirmektedir." Bkz. Hanifi Şahin, **Şiîlerin Gözüyle Sünnîler, İlk Dönem Şiî Kaynaklarda Sünnî Algısı**, Mana Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2016, s. 45-46)

⁷³ Safiyye Seade, **Min Tarihi'l Bağdâd**, s. 70.

⁷⁴ İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazâm**, c. XIV, s. 155.

⁷⁵ İbnu'l-Esir, **el-Kâmil**, c. VII, s. 279; ez-Zehabî, **el-İber fi haberi men gaber**, (thk. Ebu Hacir Muhammed es-Saîd), Beyrut, 1985, c. II, s. 89; el-Yâfî, Ebû Muhammed Abdullah b. Es'ad, **Mir'atu'l-cenan ve ibretu'l yakzan**, (thk. Halil Mansur), Beyrut, 1997, c. II, s. 261; Ebu'l Mehâsin Cemaleddin b. Tağribirdi, **el-Nucumu'z-zahire fi muluki Mısır ve'l Kahire**, Kahire, 1963, c. III, s. 334; ez-Zuheyrî, **el-Edeb fi zılli benî Buveyh**, s. 172.

⁷⁶ Bkz., Hemedânî, **Tekmile**, s. 397; İbn Cevzî, **el-Muntazâm**, c. XIV, 150; İbn Esîr, **el-Kâmil**, c. VII, 279; Ebu'l-Fidâ, **el-Kitâbu'l-muhtasâr**, c. II, s. 110; Nuveyrî, **Nihayetu'l-ereb**, c. XXVI, s. 191-192; Metz, **İslâm Medeniyeti**, s. 87.

⁷⁷ el-Yâfî, **Mir'atu'l-cenan**, c. II, s. 347; İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazâm**, c. XIV, s. 150

almalarına da izin verilmiyordu.⁷⁸ Böylece Kerbelâ'da Hz. Hüseyin ve yanındakilerin susuz ve aç bırakılmalarının bir nevi 'drama' ile canlandırılması sağlanmıştır.

Bu uygulamalarda, Şiîliğin, ne pahasına olursa olsun toplumsal nefreti diri tutmak ve bu sayede Şiîlik bilincini sağlamlaştırmak için maşerî vicdanın istismarını ısrarla işlediği ve bu konuda Şîa'ya en büyük desteğin de 'yas psikolojisi'nden geldiği görülmektedir. Hatta Şîa'nın, tarih ve kimlik inşasını, buradan hareketle temellendirdiği, dahası bu düşünce yapısında 'seçilmiş travmalar' olarak görülen bazı tarihi olaylara yüklenen anlamların, örneğin; Türklerin Malazgirt Zaferi'ne yükledikleri anlamı çağrıştırdığı ve bu inşâ sürecinde Kerbelâ gibi 'seçilmiş travmalar'ın adeta Malazgirt Zaferi gibi 'seçilmiş zaferler'in işlevini gördüğü ifade edilmektedir.⁷⁹ Dolayısıyla Büveyhî iktidarının devamını sağlamak ve Şiî kesimlerin desteğini almak için yöneticilerin düzenlenen merasimlere resmî düzeyde katılım sağlayarak desteklemişlerdir.

Büveyhîler döneminde, bu uygulamanın hayatın içinde daha çok yer edinmesi ve toplumun hafızasına kazınması için Şiî din bilginlerince Âşûrâ matemini dinî önemi ortaya konulmuş ve yaygınlık kazanması için de gayret gösterilmiştir. Aslında bu uygulamanın Emevîler'in uygulamasına bir tepki olduğu da söylenebilir. Nitekim Emevîler'in, Muharrem Ayı'nın onuncu gününde yeni elbiseler giyerek süslandıkları, gözlerine sürme çektikleri, şenlikler ve ziyafetler tertip ettikleri, başka bir ifadeyle Kerbelâ hadisesinin yaşandığı günü bir sevinç ve bayram günü gibi kutladıkları, Şiîler'in ise tam aksine, şehitler efendisinin (Hz. Hüseyin) öldürülmesini bir hüzün günü olarak andıkları, feryat edip göz yaşı döktükleri belirtilmektedir.⁸⁰ Bu itibarla dönemin önde gelen Şiî âlimlerden Şeyh Sadûk olarak da bilinen İbn Bâbeveyh el-Kummî (ö. 381/991), "Gökyüzünün taze kan gibi kırmızı veya güneşin duvarlarda kırmızı bir kaftan gibi görüldüğü her seferinde Hüseyin'in ölümünü düşünmeliyiz" şeklinde edebi bir ifadeyle Âşûrâ'nın canlı tutulmasını istemektedir.⁸¹ Diğer taraftan da Âşûrâ günü yas tutan kıyamet gününde sevinçli olacaktır. Fakat her kim ki bugünü bir bereket günü sayıp da evine bir şeyler toplarsa bugünün hayrını görmeyecektir. Böyle biri kıyamet günü Yezid'le beraber haşrolacak ve Cehennemin

⁷⁸ İbnü'l-Cevzî, **el-Muntazâm**, c. XIV, s. 150.

⁷⁹ Şahin, **Şiîlerin Gözüyle Sünnîler**, s. 45.

⁸⁰ Bkz. Ebu'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî, **el-Âssâru'l-bâkiye mine'l-kurûni'l-hâliye**, Neşr. Mektebetu's-sekâfetu'd-diniyye, 1. Baskı, Kahire, 1427/2008, s. 408.

⁸¹ ez-Zuheyri, **el-Edeb fî zılli benî Buveyh**, s. 172-173.

dibini boylayacaktır”⁸² gibi korkutucu ifadelerle de sık sık hatırd tutulmasını sağlamaya çalışmaktadır.

Büveyhîler ile net bir iş birliği ilişkisi olup olmadığına dair kesin bilgi bulunmasa da Büveyhî emirlerinin faaliyetlerini destekleyen Şîî âlimler arasında önemli bir isim olarak öne çıkanlardan biri de Şeyh Müfîd'tir (ö. 413/1022). Şeyh Müfîd, Büveyhî döneminde Şîî literatürüne önemli katkılarda bulunan ve Büveyhî emirlerine telîfât (kitaplar yazarak) ile destek sunan bir âlim olarak bilinir. Büveyhîler döneminde ilk defa Muizzuddevle zamanında kutlanmaya başlanan Âşûrâ matemi ve Gadîr-i Hum bayramı Şeyh Müfîd'in gençlik yıllarına denk gelse de o, eserlerinde Âşûrâ gününün derin anlamını, o günün faziletlerini ve o gün yapılması gerekenleri ele almıştır.⁸³ Ayrıca, Hz. Hüseyin'in kabrini ziyaret etmenin değerini ve gerekliliğini de detaylı bir şekilde açıklamıştır.⁸⁴ Bu bağlamda, Şeyh Müfîd'in yazdığı eserler, Âşûrâ matemi ve Gadîr-i Hum bayramı gibi önemli günlerin anlamını ve önemini vurgulayarak, Şîî topluluğunun bu dini pratikleri daha derinlemesine anlamasına yardımcı olmuştur. Şeyh Müfîd'in bu eserleri, Büveyhî dönemi Şîî kültürünün ve inançlarının şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır.

Bu dönemde, iktidarı kaybetmiş olan Sünnîler, Bağdat'ta Şîî nüfusun fazlalığı ve iktidarın da Şîîlere destek vermesi nedeniyle söz konusu uygulamaları ve merasimleri engelleyemedikleri için alternatif kutlama arayışına yönelmişlerdir.⁸⁵ Bu bağlamda Sünnîler, özellikle de Hanbelîler, 389/999 yılında Âşûrâ'dan sekiz gün sonra 18 Muharrem'i, yani Mus'ab b. Zubeyr'in Emevîler tarafından öldürüldüğü günü, matem günü ilan ederek onun Meskin'deki kabrine ziyaretler düzenlemişlerdir.⁸⁶ Dolayısıyla bu durum Ehl-i sünnet tarafında yeni uygulamaların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bununla birlikte zaman zaman kutlamalar nedeniyle çıkan çatışmaların önlenmesi ve gerginliğin son bulması adına Büveyhîler hem Şîîlerin hem de Sünnîlerin kutlama yapmalarını yasaklamıştır. Bu bağlamda, 393/1003 yılında Amîdu'l-cuyûş'un Kerh ve Bâbuttâk bölgesinde yaşayan Şîîleri

⁸² ez-Zuheyri, **el-Edeb fî zillî benî Buveyh**, s. 172; Metz, **İslâm Medeniyeti**, s. 82, 88.

⁸³ Şeyh Müfîd, **Mesârru's-Şîa fî muhtasari tevârihi's-şerîa**, Kum, 1413/1992, s. 43-45.

⁸⁴ Şeyh Müfîd, **Kitâbu'l-Mezâr**, Kum, 1413/1992, s. 23-57.

⁸⁵ Bkz. İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VIII, s. 279.

⁸⁶ İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VIII, s. 9-10; İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XV, s. 14; Fakîhî, **Tarih-i Âl-i Buveyh**, s. 470-471.

Âşûrâ gününde merasim düzenlemekten, Bâbu'l-Basrâ ve Bâbu's-şâ'îr'deki Sünnîleri de Mus'ab b. Zubeyr'in kabrini ziyaret etmekten men ettiği görülmektedir.⁸⁷

2.2.2. Gadîr-i Hum Bayramı

İslâm tarihinin ilk asrından itibaren, özellikle de Hz. Peygamber'in (s.a.s.) vefatını takip eden yıllarda meydana gelen siyasî, sosyal, ekonomik ve kültürel ilişkilerin etkileri günümüze kadar uzanmaktadır. Özellikle de mezhepler arasındaki katı ayrışmanın temelinde de bu dönemdeki gelişmelerin olduğu söylenebilir. Bu olayların getirildiği noktaya baktığımızda ise tarihin geriye götürülüp yeniden yaşanması mümkün olmadığı halde mezhepler, söz konusu gelişmeleri kendi dönemlerine taşımış ve etkilerini devam ettirebilmek adına adeta canlandırmışlardır. Bu durum bazen mezheplerin kendi çabasıyla bazen de iktidarın desteğiyle resmi etkinliklere dönüştürülerek devam ettirilmiştir. Nitekim bu olay (Gadîr-i Hum) da yukarıda bahsi geçen âşûrâ etkinliklerinde olduğu gibi, ancak bu kez matem değil bir bayram olarak, Büveyhî emiri Muizzuddevle tarafından resmi etkinliklerle kutlanmıştır.⁸⁸

Gadîr-i Hum, Mekke ile Medine arasında Cuhfe yakınlarında yer alan bir yerin ismidir. Rivayetlere göre Hz. Peygamber'in, Vedâ Haccı dönüşü 18 Zilhicce 10 (17 Mart 632) konakladığı ve kendisine "Ey peygamber! Rabbinden sana indirileni tebliğ et! Eğer bunu yapmazsan O'nun mesajını iletmemiş olursun. Allah seni insanlardan koruyacaktır. Şüphe yok ki Allah kâfirler topluluğunu hidayete erdirmez"⁸⁹ ayetinin indirildiği,⁹⁰ ayrıca Hz. Peygamber'in (s.a.s.) "Sekaleyn Hadisi" diye meşhur olan, "size iki değerli emanet bırakıyorum, onlara sıkıca sarıldığınız sürece sapıklığa düşmezsiniz: Allah'ın kitabı ve Ehl-i beytim"⁹¹ sözlerini söylediği yerdir. Sonrasında Hz. Ali'yi sağ tarafına almış ve elini tutarak şunları ifade etmiştir: "Ben kimin mevlâsıysam, Ali de onun mevlâsıdır. Ey Allah'ım! Ali'ye yardım edene sen de yardım et. Ali'ye düşman olanı sen de düşman bil. Ali'yi destekleyene sen de yardım

⁸⁷ İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XV, s. 37, 111, 125, 319; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VIII, s. 26.

⁸⁸ İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazâm**, c. XIV, s. 151; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VII, s. 280; Azimli, "Abbâsî Hilâfetinde Büveyhî Egemenliği", **İslam Tarihi ve Medeniyeti -5- Abbâsîler (I)**, s. 421.

⁸⁹ Mâide Sursi, 5/67.

⁹⁰ İbn Kesîr, **el-Bidâye**, c. VII, s. 680-681.

⁹¹ Muslim, **Fazâilu's-sahâbe**, s. 36; Mîrzâ Huseyn en-Nûrî et-Tabersî, **Mustedreku'l-vesâil**, (nşr., Müessesetü âlî'l-beyt li ihyâi't-turâs), Beyrut, 1411/1991, c. VII, s. 254-255.

et, onu terk edeni de sen terk et"⁹² sözlerini söylemiştir. Elbette burada önemli olan yerin ismi değil, söz konusu mekânda vuku bulan hâdisenin ve sarf edilen sözlerin mezhepler tarafından özellikle de Şîîler tarafından yorumlanma ve değerlendirilme biçimidir.⁹³ Bu konuda çok fazla tartışmalar yapılmış hala da yapılmaktadır.⁹⁴ Klasik kaynaklarda yer edinmiş ve modern kaynaklarda özel olarak da çalışılmıştır.⁹⁵ Bu nedenle konunun ayrıntılarına girilmeden Büveyhîler'in dinî hayata etki eden icraatlarından birisi olarak "Gadîr-i Hum" gününü bayram ilan etmesi ve bunun iktidar-ulemâ ilişkilerine yansıyan yönü ile irdelenmiştir.

Kaynaklarda, 352/963 yılından itibaren "Gadîr-i Hum" gününün Muizzuddevle'nin emriyle devlet seviyesinde kutlanmaya başlandığı ve o günde bütün şehrin süslendiği, gece vakti dükkânların kapatılmadığı ve çarşıların meşalelerle ışıklandırıldığı anlatılmaktadır. Ayrıca, bu özel günde davullara vurulur ve borazanlar çalınırdı.⁹⁶ O günün sabahında da Şîîler, Kureyş mezarlığını ziyaret eder ve orada namaz kılardı.⁹⁷ Dahası Şîîler'in bu bayramda yeni elbiseler giydiği, köle azat ettiği, kurbanlar keserek şehirde bulunan yabancı ve ihtiyaç sahiplerine ikramda bulundukları, bu vesile ile şair ve ediplerin de devlet büyüklerini ve toplumun ileri gelenlerini tebrik ettikleri anlatılmaktadır.⁹⁸

Muizzuddevle dönemi hem Âşûrâ matem merasiminin hem de Gadîr-i Hum bayramının dinî hayatın içine yerleştirilerek resmleştirildiği bir dönem olarak bilinir.

⁹² Şeyh Sadûk, **Men lâ yahduruhu'l-fakîh**, c. I, s. 163-164; Şerîf el-Murtezâ, **eş-Şâfi fi'l-imâme**, (thk. Abduzzehrâ el-Huseynî el-Hatîb), Müessesetu's-sâdik, Tahran, 1407/1986, c. II, s. 260; el-Kâdî Ebu'l-Hasen Abdulcebbâr, **el-Muğnî fî ebvâbî't-tevhîd ve'l-'adl**, (thk. Mahmûd Muhammed Kâsım), b.y. trz., s. 144.

⁹³ Selakeyn hadislerini temel alan Şîîler, bugün bayram olarak ilan etmelerine rağmen Emevîler ve Abbâsîler döneminde baskıya maruz kaldıklarından dolayı kutlayamamışlardır. el-Kalkaşendî, **Subhu'l-a'sâ**, c. II, s. 407; Safiyye Seade, **Min Tarihi'l-Bağdâd**, s. 70, 71.

⁹⁴ Farklı rivayetler ve tartışmalar için bkz. Adnan Demircan, Hz. Ali'nin Hilâfet Hakkı Meselesinde Gadîr-i Hûm Olayı, İstanbul, 1996, s. 22-42; Kartaloğlu, **Şerîf el-Murtezâ**, s. 116-122.

⁹⁵ Geniş bilgi için bkz., Ebû Abdullah Muhammed, İbn Sa'd, **Tabakâtu'l-Kubrâ**, Beyrut, 1957, c. II, s. 188; Taberî, **Târih**, c. III, s. 149; İbn Cevzî, **el-Muntazam**, c. XIV, s. 150; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VIII, s. 549-550; İbrahim Musevî ez-Zencânî, **Akâidu'l-İmâmiyye el-İsnâ Aşeriyye**, Beyrut, 1982, s. 227; Ethem Ruhi Fırlalı, **Çağımızda İtikâdî İslâm Mezhepleri**, İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 3. Baskı, İzmir, 2020, s. 141; Demircan, **Gadîr-i Hûm Olayı**, s. 22-42.

⁹⁶ Hemedânî, **Tekmile**, s. 400; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VII, s. 280; İbn Kesîr, **el-Bidâye**, c. XI, s. 243; Ebu'l-Fidâ, **el-Kitâbu'l-muhtasâr**, c. II, s. 110; İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XIV, s. 151; Nuveyrî, **Nihayetu'l-ereb**, c. XXVI, s. 192.

⁹⁷ Hemedânî, **Tekmile**, 400; İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XIV, s. 151; Sibt İbnu'l-Cevzî, **Mir'atu'z-zamân**, c. XVII, s. 351-352

⁹⁸ Kalkaşendî, **Subhu'l-a'sâ**, c. II, s. 417.

Bu dönemde resmiyet kazanan bu kutlamalar, topluluğun dayanışma ruhunu pekiştirdi ve Şîî toplumunun, özellikle İmâmiyye Şîası'na mensup olanların bir araya gelmesini, ortak inançlarının ve tarihi değerlerinin canlanmasını sağladı. Dolayısıyla Muizzuddevle'nin bu çift yönlü entegrasyonu, Âşûrâ matem merasimi ve Gadîr-i Hum bayramını, Şîî inançlarının ve kültürel kimliklerinin önemli birer simgesi olarak işlevlendirdi.

Muizzuddevle'nin ölümünden sonraki dönemlerde de Gadîr-i Hum gününün her yıl bayram olarak kutlanması geleneği, Âşûrâ'da olduğu gibi devam etti. Bu durum, Sünnîleri yine alternatif arayışlara sevk etmiştir. Nitekim 389/999 yılından itibaren Gadîr-i Hum gününe karşılık, Hz. Ebû Bekir'in hicret sırasında Sevr mağarasında Hz. Peygamber'le birlikte bulunduğu günün (yevmu'l-ğâr) anısına Zilhicce ayının 26. gününü bayram gibi kutlamaya başladılar.⁹⁹

Söz konusu uygulamaların içselleştirilmesi için hem edebi hem de ilmi olarak ortaya konulan eserlerde de işlendiği görülmektedir. Bu manada, İmâmiyye'nin önderlerinden kabul edilen Şeyh Müfîd, "Sekaleyn Hadisi" olarak meşhur olan rivayetin üzerine inşa edilen Gadîr-i Hum olayı hakkında müstakil eserler kaleme almıştır.¹⁰⁰ Ayrıca Gadîr-i Hum'un bayram olarak kutlanması, bu özel günde yerine getirilmesi gerekenler ve bugünün önemi konularında da detaylı açıklamalar sunmuştur.¹⁰¹ Bu sayede Şeyh Müfîd, Gadîr-i Hum'u sadece bir tarihi olay değil, aynı zamanda İmâmiyye inancının temel taşlarından biri olarak konumlandırmıştır. Ancak Şîî-Sünnî çatışmalarına neden olan söz konusu uygulamalardan kendisinin de etkilendiği ve çatışmaların hedefinde olduğu görülmektedir. Nitekim farklı zamanlarda (392/1002 ve 398/1008) meydana gelen çatışmaların müsebbibi olarak dönemin Büveyhî emirleri tarafından bir süre Bağdat dışına sürgün edilmiştir.¹⁰² Büveyhî emîrlerinin Şeyh Müfîd'i Bağdat dışına çıkarmaları, onun zarar görmesini engellemek ve olayların yatışmasını sağlamak için olabileceği gibi çatışmaların merkezinde olan kim olursa olsun cezasız kalmayacağını göstermek için de olabilir.

⁹⁹ İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VIII, s. 9-10; İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XV, s. 14. Ayrıca bkz. Fakîhî, **Tarih-i Âl-i Buveyh**, s. 470; Demîrcan, **Gadîr-i Hum**, s. 41; Güner, **Şîî-Sünnî Siyaseti**, s. 231-233; Altun, "Mu'tezile-İmâmiyye Etkileşimi", s. 40.

¹⁰⁰ Bkz. Şeyh Müfîd, **Risâle fî ma'ne'l-mevlâ**, Kum, 1413/1993, **Aksâmu'l-mevlâ fî'l-lisân**, Kum, 1413/1993.

¹⁰¹ Şeyh Müfîd, **Mesârri's-Şîa**, s. 38-41, **Kitâbu'l-Mezâr**, s. 90-95, **el-Muknia**, (thk. Müessesetü'n-neşri'l-İslâmî), Dâru'l-Müfîd, Beyrut, 1993, s. 203-207.

¹⁰² İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XV, s. 33, 58-59; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VIII, s. 26.

2.2.3. Şîî Ezanı

Büveyhîler'in dinî hayata etki eden icraatlarından birisi de ezan konusunda olmuştur. Birçok konuda Sünnîlerden ayrılma ve farklılaşma yoluna giden Şîîlerin, İslâm'ın en temel sembollerinden birisi olan ezana¹⁰³ da kendi yorumlarını kattıkları görülmektedir. Ancak bu durum, iki mezhep arasındaki ayrışmanın ve çatışmanın da kaynağı haline gelmiştir.

Şîîlerin ezana "hayya 'alâ hayri'l-'amel" ifadesini eklemeleri,¹⁰⁴ bu sembolü Şîî ve Sünnîler arasında ayırt edici bir unsur haline getirmiştir. Bu küçük farklılık, bir bölgenin Şîî veya Sünnî yönetim altında olup olmadığını veya bölge halkının hangi mezhepten olduğunu anlamada kullanılan bir belirteç haline gelmiştir. Bu şekilde, sadece okunan ezanla bir bölgenin mezhebi veya yönetimi hakkında ipuçları elde etmek mümkün hale gelmiştir.

Hz. Ali'nin ismi etrafında şekillenmiş olması nedeniyle Şîa düşüncesindeki ezan algısının ve şeklinin, Sünnîlerdeki ezandan biraz farklılaştığı görülmektedir. Bu hususta en çok dikkat çeken farklılık, ezanda "*eşhedu enne aliyyen veliyyullah*" ile "*hayye alâ hayri'l-'amel*" ifadelerine yer verilmesidir.¹⁰⁵ Aslında, "*eşhedu enne aliyyen veliyyullah*" ifadesi, Hz. Ali'nin velayetini ilan etmesi bakımından Şîîlerin en temel düşüncelerinin formüle edilmiş hali olduğu izahtan varestedir.¹⁰⁶ Çünkü bu şekildeki ezan, sadece namazın vaktini bildirme veya namaza çağrı değil aynı zamanda Şîîlerin Hz. Ali'nin velayetine dair düşüncelerinin de izharıdır.

İlk dönem Şîî âlimlerinin sadece "hayye alâ hayri'l-'amel" ifadesini ezanın bir parçası olarak kabul ettikleri söylenebilir. Şîî kaynakların önemli bir kısmının oluşturulduğu ve Şîî düşüncesinin temellendirilmesinde önemli katkılar sağlayan Büveyhîler dönemi Şîî âlimleri (Kuleynî, ö. 329/941; Şeyh Sadûk, ö. 381/991; Şeyh Müfid, ö. 413/1022; Şeyh et-Tûsî, ö. 460/1067 gibi), siyasî ve toplumsal zemin elverişli olmasına rağmen, "hayye alâ hayri'l-'amel"den başka bir ifadenin ezanda yer almasına onay vermemişlerdir. Onlar "Ali veliyyullah"ı tartışma ihtiyacı bile

¹⁰³ Bu konuda bkz. Abdurrahman Çetin, "Ezan", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1995, c. XII, s. 36.

¹⁰⁴ Şîî ezanın Şîî klasik kaynaklarındaki dinî temelleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Hanifi Şahin, "Şîa Düşüncesinde Ezanın Yapısı ve Geçirdiği Değişimlerin Dinî Temeli", **e-Makâlât: Mezhep Araştırmaları**, Cilt: 5, Sayı: 1, Yıl: 2012, ss. 35-65

¹⁰⁵ Tenuhi, **Nişvâr**, c. II, s. 133; eş-Şîrâzî, **Tabakâtu'l-Fukahâ (Tabakâtu's-Şâfi'îyye)**, s. 57.

¹⁰⁶ Hanifi Şahin, "Şîa Düşüncesinde Ezanın Yapısı ve Geçirdiği Değişimlerin Dinî Temeli", **e-makâlât Mezhep Araştırmaları**, V/1 (Bahar 2012), s. 36

duymamışlardır.¹⁰⁷ Bu konuda, modern kaynaklarda da yer alan ve sadece Eb'l-Ferec el-İsfahânî'ye (ö. 356/967) dayandırılan bir bilgiye göre; Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, Bağdat'ın Katîatu Ümmu Ca'fer semtinden geçerken ezana bazı ilaveler yapılarak okunduğunu müşahade etmiştir.¹⁰⁸

Söz konusu ilavelerin "Eşhedu enne Muhammeden Rasûlullâh'tan sonra "Eşhedu enne Aliyyen veliyyullâh, Muhammed ve Ali hayru'l-beşer, femen ebâ fekad kefar, femen radiye fekad şeker"¹⁰⁹ ve "Hayya ale'l-felâh"tan sonra "Hayye alâ hayri'l-'amel" ibarelerinden oluştuğu ifade edilmektedir.¹¹⁰ Bu olayın hangi tarihte vuku bulduğuna dair bilgi verilmemekle birlikte Ebu'l-Ferec el-İsfahânî'nin (ö. 356/967) yaşadığı dönem göz önünde bulundurulduğunda olayın Muizzuddevle döneminde meydana geldiği ve olayın hayret edici olduğunu ifade etmesi de bunun pek yaygın olmadığını göstermektedir. Bunun yanı sıra, Büveyhîler'in kontrolü altındaki tüm bölgelerde, hatta Şîî nüfusunun yoğun olduğu yerlerde, Selçuklular'ın ortaya çıkışına kadar ezanda sadece "Hayye alâ hayri'l-'amel" ifadesinin kullanıldığı ve bu ifadenin minarelerden yüksek sesle okunduğu bilgisi yer almaktadır.¹¹¹ Ayrıca Bağdat'ta Şîîlerin çoğunlukta olduğu Kerh bölgesinde, başta Berâsa Camii, olmak üzere mescitlerde ve mukaddes kabul ettikleri Meşhedu'l-Atfika, Mekâbiru Kureyş meşhedlerinin yanında Hz. Ali ve Hz. Hüseyin'in meşhedlerinde (türbelerinde) "Hayye alâ hayri'l-'amel" ibaresine yer verilen Şîî ezanı okunduğu nakledilmektedir.¹¹² Dolayısıyla yukarıda Ebu'l-Ferec el-İsfahânî'den (ö. 356/967) naklen zikredilen diğer ibarelerin aslında istisnai olduğu ve genele teşmil edilemeyeceğini göstermektedir. Burada en önemli husus ise Şîîlerin, bu dönemde etkili bir güç olmalarına rağmen, Şîî ezanın okunması konusunda Sünnîlere herhangi bir dayatmada bulunmamış olmalarıdır. Bu uygulamanın, Selçuklular'ın

¹⁰⁷ Bkz. Ebû Ca'fer Muhammed b. Yakub el-Kuleynî, **el-Kâfî**, Menşûrâtı'l-Fecr, Beyrut, 1428/2007, c. III, s. 169-173; Şeyh Sadûk, **Men la yahduruhu'l-fakîh**, c. I, s. 281-300; Şeyh Müfid, **el-Mukni'a**, s. 100-101. Şîî ezanındaki değişikliklerin kırılma noktası olarak ve "Ali veliyyullah"ın ezanda yer almasının sağlandığı dönem- kuruluşunu Şîîlik üzerinden yürüten- Safevîler dönemi olarak gösterilmektedir. Bkz. Habip Demir, **Horasan'da Şîîlik: İran'da Şîîliğin Tarihsel Kökleri**, OTTO Yayınları, Ankara, 2017, s. 234-235.

¹⁰⁸ et-Tenûhî, **Nişvâr**, c. II, s. 133; İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XVI, s. 7-8.

¹⁰⁹ "Şehâdet ederim ki, Ali, Allâh'ın veli dostudur, Muhammed ve Ali insanların en hayırlısıdır, kim onları reddetse küfretmiş olur, kim razı olur ve itaat ederse o da şükretmiş olur."

¹¹⁰ et-Tenûhî, **Nişvâr**, c. II, s. 133.

¹¹¹ Fakîhî, **Târih-i Âl-i Buveyh**, s. 457-458.

¹¹² İbnu'l-Cevzî **el-Muntazam**, c. VIII, s. 149-150,172; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. IX, s. 632.

447/1055 yılında Bağdat'a gelişine kadar devam ettiği ve 448/1056 yılında Halife el-Kâim'in emriyle sonlandırıldığı kaydedilmektedir.¹¹³

2.2.4. Sebbu's-sahâbe

Büveyhîler döneminde iyice güçlenen Şîîler, hemen hemen her alanda söz sahibi olmuşlardır. Şîa'nın değer verdiği ve hayati önemi haiz birçok konu, özellikle iktidar (devlet) nezdinde ele alınmış ve uygulamaya konulmuştur. Öteden beri baskı altında tutulan Şîîler özgür bir ortama kavuşmuş ve takıyye yapmak zorunda kaldıkları her şeyi açıkça dillendirmeye başlamıştır. Daha önce baskı altında olan Şîî edebiyatı bu baskılardan kurtulmuş, özellikle şiir, âdetâ Şîî şuur altında o zamana kadar biriken tepkilerin dışı vurum aracı olarak kullanılmıştır. Bu süreçte iktidarın desteğini alan bazı Şîî şairlerin¹¹⁴ sahabeye sövdükleri de görülmektedir.

Sebbu's-sahâbe hâdisesi de -diğer uygulamalarda olduğu gibi- Muizzuddevle zamanında görünür olmuş ve yayılmıştır. Daha önce de belirtildiği gibi Büveyhîler, din veya dinî düşüncüyü önceleyen bir tutumdan ziyade hanedanın bekâsını merkeze alan bir yaklaşım içinde olmuşlardır. Özellikle Muizzuddevle'nin iç ve dış ilişkilerini belirleyen ana faktörün dinî değil siyasî menfaatleri önceleyen bir tavır olduğu görülmektedir. Siyasî menfaatleri gereği her ne kadar Şîî hilâfet düşüncesinden vazgeçmiş olsa da Muizzuddevle, Şîîlerin desteğini almak ve iktidarını güçlendirmek için Şîa için hayati önemi haiz bütün argümanları kullanmıştır.

İktidarlarının ilk dönemlerinde sahâbeye hakaret edilmesi noktasında Büveyhîler'in, nasıl bir tavır sergilediklerine dair özel bir bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte, 351/962 yılına gelindiğinde, Bağdat'taki Şîîlerin cami duvarlarına; "Muâviye b. Ebû Süfyân'a, Fedek hurmalığını Fâtıma'dan gasp edene, Abbâs'ı

¹¹³ İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XVI, s. 7-8; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VIII, s. 335; İbn Kesîr, **el-Bidâye**, c. XV, s. 736.

¹¹⁴ Büveyhîler döneminde özgür bir ortama kavuşan birçok şair bir taraftan Ehl-i Beyti övüp diğer taraftan sahâbeye sövmekle ün kazanmıştır. Kaynaklarda ismi geçen bu şairlerden biri Ali b. Abdullah b. Vasîf en-Nâşî'dir (ö. 365/976). İmâmiyye mezhebine mensup olduğu söylenen en-Nâşî'nin, savunduğu düşünce ve mezhebi için tartışmalara girmekten çekinmeyen ve bir Ehl-i beyt şairi olarak onları öven çok sayıda Şîî kaleme aldığı belirtilmektedir. Aynı zamanda önemli bir kelam bilgini olduğu da ifade edilen En-Nâşî'nin Büveyhî emiri Adududdevle'nin yakın çevresinde bulunduğu ve İbnu'l-Amîd ve İbn Bakıyye gibi vezîrlar tarafından himaye edilerek desteklendiği de görülmektedir. Ayrıca İbn Bakıyye ve diğer devlet adamların cenazelerine yürüyerek katılması ve öldüğünde Mekâbir-î Kureys'e defnedilmesi de Büveyhîler nezdindeki değerini ortaya koymaktadır. Bkz. Yakût el-Hamevî, c. XIII, s. 282; İbn Hallikan, **Vefâyât**, III, s. 369.

şûrâdan çıkarana, Ebû Zer el-Gıfârî'yi sürgün edene ve Hasan'ın, dedesinin yanına defnedilmesine engel olana Allah lanet etsin" şeklinde yazıların yazıldığı ve Muizzuddevle'nin de buna ses çıkarmadığı kaydedilmektedir.¹¹⁵ Şiîlerin bu eylemlerine seyirci kalmayan Sünnîler, harekete geçerek gece yarısı camilerin duvarlarına yazılan bu yazıları sildirse de Muizzuddevle, yazıların tekrar yazılmasını istemiştir ki bu durum artık sahâbeye hakaret olaylarının, Muizzuddevle'nin şahsında, iktidar tarafından da desteklendiğini göstermektedir. Ancak vezîri el-Muhellebî, sahâbenin ileri gelenlerine bu şekilde bir davranışın uygun olmayacağını ve toplumda çatışmalara yol açacağını söyleyerek daha yumuşak ifadelerin kullanılması konusunda Muizzuddevle'yi, ikna etmiştir. Vezîrin tavsiyesi üzerine "Öncekilerden ve sonrakilerden Resûlullâh'ın Âl-i beyt'ine zulmedenlere Allah lanet etsin" şeklinde metin genel bir ifade ile yeniden düzenlenerek, Muâviye dışında diğer sahâbîlere imada bulunan ifadeler metinden çıkarılarak tekrar camilerin duvarlarına yazılmıştır.¹¹⁶

Muizzuddevle'nin, sahâbeye yönelik hakarete açık bir şekilde destek vermesi sadece Bağdat'ta değil, aynı zamanda Irak'ın önemli şehirlerinde de gerilimi artırdığı ve bu nedenle 351/962 yılında Basra'da meydana gelen çatışmalarda birçok insanın hayatını kaybettiği ifade edilmektedir.¹¹⁷ Sahâbeye yöneltilen hakaret nedeniyle meydana gelen olayların sadece Irak'la sınırlı kalmadığı ve benzer hadiselerin Büveyhîler'in hüküm sürdüğü Rey ve Cibâl bölgelerinde de meydana geldiği görülmektedir.¹¹⁸ 351/962 yılında sahâbeye yönelik hakaret sonucunda Hemedân'da meydana gelen çatışmalarda da çok sayıda insanın hayatını kaybettiği kaydedilmektedir.¹¹⁹ Dahası İbn Kesîr, sahâbeye hakaret konusunda güdülen politikanın sadece Büveyhî topraklarında değil, o dönemde, neredeyse İslâm ülkelerinin tamamında uygulandığını ifade etmektedir. Bu dönemde Hamdânîler'in,

¹¹⁵ İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, XIV, s. 140; Şehabeddin Ahmed b. Abdulvehhâb en-Nuveyri, **Nihâyetu'l-ereb fi fununi'l-edeb**, (thk. Mustafa Fevvaz, Kuşeyli Fevvaz), Beyrut, 2004, c. XXVI, s. 109; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VII, s. 275. Burada kastedilenler sırasıyla Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Mervân b. Hakem'dir.

¹¹⁶ İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XIV, 140; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VII, s. 275; Sıbt İbnu'l-Cevzî, **Mir'atu'z-zamân**, s. 120; İbn Kesîr, **el-Bidâye**, c. XI, s. 240-241; Nuveyrî, **Nihâyetu'l-ereb**, c. XXVI, s. 190-191; Ebu'l-Fidâ, **el-Kitâbu'l-muhtasâr** c. II, s. 110; Etan Kohlberg, **"Some Imâmî Shi'i Views on the Sahabe"**, **Belief and law in Imami Shiism**, Great Britain 1991 (içinde), s. 168-169.

¹¹⁷ İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VII, s. 276; İbn Kesîr, **el-Bidâye**, c. XI, s. 241.

¹¹⁸ Sahâbeye hakaret neticesinde çıkan olaylar hakkında daha geniş bilgi için bkz. İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VIII, s. 517; İbn Kesîr, **el-Bidâye**, c. XI, s. 230.

¹¹⁹ İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VIII, s. 544.

Fâtımîler'in ve Sâ mânîler'in hüküm sürdüğü Şâm, Mısır, Horasan ve diğer yerlerde aşırı Şîî gruplar arasında sahâbeye yönelik hakaret olaylarının arttığını belirtmekte, hatta Hicâz ve Mağrib'in büyük bir bölümünde de sahâbeye hakaret ve tekfir vakalarının görüldüğünü ilave etmektedir.¹²⁰

Muizzuddevle zamanında, Bağdat başta olmak üzere diğer şehirlerdeki cami duvarlarına adı geçen sahâbîler hakkında lanet içerikli yazı yazılması uygulamasının ne kadar sürdüğü bilinmemekle birlikte daha sonraki dönemlerde buna benzer olaylara dair kayıtlara rastlanmaması bu uygulamanın uzun sürmediği ve daha çok Şîîlerin çoğunlukta bulundukları bölgelerde, hatta onların kendilerine ait cami ve mescitlerde sürdürüldüğü tahmin edilmektedir. Dolayısıyla daha önceki dönemlerde yasaklanmış ve yapılması durumunda cezaî işlem gerektiren sahâbeye hakaret konusunun, aşırı Şîî gruplar tarafından Büveyhîler zamanında -uygun ortamın oluşmasıyla- yüksek sesle dillendirilerek toplumsal olaylara dönüştüğü anlaşılmaktadır.¹²¹

Bu dönemde, Şîî ulemânın bu tür uygulamalara karşı tutumlarını yansıtan kapsamlı bilgilere sahip olunmamakla birlikte, birkaç örnek dışında geniş çaplı veriye ulaşılamamıştır. Bununla birlikte İmâmiyye Şîası'nın meşhur isimlerinden Ebu Cafer et-Tûsî'nin (ö. 460/1067) zaman zaman özel sohbetlerinde sahabeye hakaret ettiği gerekçesiyle halifeye şikâyet edildiği görülmektedir. Buna delil olarak da **el-Misbâh** adlı eserinde Âşûrâ için önerdiği "Allahım! Sen benden laneti ilk zâlîme tahsis et. Lanete birinci ile başlıyorum. Sonra ikincisine, sonra üçüncüsüne, sonra dördüncüsüne. Allahım! Beşinci olarak da Yezîd b. Muâviye'ye lanet et" dua metni

¹²⁰ İbn Kesîr, **el-Bidâye**, c. XI, s. 233. Fâtımîlerin Mısır'daki bütün minberlerden bazı sahabîlere lanet ettirdikleri ifade edilmektedir. Bununla birlikte, Fâtımî halifesi el-Azîz'in 385/995 yılında el-Atîk Camii'nin duvarlarına, dükkânların kapılarına ve mezar taşlarına sahabîlere hakaret eden ibareler yazılmasını emrettiği kaydedilir (Bkz. Hasan İbrahim Hasan, **Târîhu Devleti'l-Fâtîmiyye fi'l-Mağrib ve Mısır ve Suriye ve Bilâdi'l-Arab**, Kahire 1981, s. 218, 219; Güner, **Büveyhîler'in Şîî-Sünnî Siyaseti**, s. 99). Ayrıca, 395/1005 yılında Hâkim-Biemrillâh'ın, Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman, Muâviye ve bazı sahabîlerin yanı sıra Abbâsî halifelerine karşı lanet içeren yazıların mescit duvarlarına, sokaklara, ev ve dükkân kapılarına yazılmasını emrettiği, ancak iki yıl sonra bu uygulamadan vazgeçtiği belirtilmektedir. Bkz Eymen Fuâd Seyyid, "Fâtımîler", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, c. XII, 231; Hasan, **Târîhu Devleti'l-Fâtîmiyye**, s. 220.

¹²¹ Şîî literatürde, Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer'in hilâfetinin kabul edilmemesi, sahâbeye hakaret edilmesi, Emevî aleyhtarı nefret söylemlerinin camilerde dillendirilmesi, duvarlara yazılması eylemleri bir "dışsallaştırma" hedefi olarak nitelendirilmiştir. Bkz. Şahin, **Şîîlerin Gözüyle Sünnîler**, s. 44.

gerekçe gösterilmiştir.¹²² Ayrıca, Bağdat'ta bulunan Nikâbetu't-Tâlibiyyîn kurumunun lideri ve aynı zamanda önde gelen Şîî-Zeydî alimlerinden olan Ebû Abdullah ed-Dâî'nin, Muâviye'ye Allah'tan rahmet dilemeyi reddettiği ancak sahâbeye hakaret edilmesine karşı çıktığı kaydedilmektedir.¹²³

Zeydî-Mu'tezilî akımın önde gelen âlimlerinden ve Kâdî Abdulcebbâr öğrencilerinden biri olarak, onun fikirlerine katkı sağlayacak düzeyde yetkinlik kazanmış olan Ebu'l-Kâsım İsmâîl b. Ahmed el-Bustî (ö. 420/1029),¹²⁴ Hz. Peygamber'in (s.a.s.) Gadîr-i Hum gününde Hz. Ali'yi imam olarak atadığını, ayrıca Hz. Ali ve oğulları Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'in masum olduklarını ifade etmekle birlikte başta Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman olmak üzere Şîa'nın sahâbe hakkında öne sürdüğü birtakım suçlamaları çürütmeye yönelik çaba sarfetmiştir.¹²⁵

Şîîlerin sahâbeye yönelik tavırlarına gösterilen tepkinin daha çok Hanbelî kesimden geldiği görülmektedir.¹²⁶ Buna ilişkin, Muizzuddevle döneminde Bağdat'ta yaşanan sahâbeye hakaret olaylarına bir tepki olarak Hanbelî fâkih Ebu'l-Kâsım el-Hırakî'nin Bağdat'ı terk ederek Şâm'a gittiği ve kısa bir süre sonra da orada vefat ettiği (334/946) kaydedilmektedir.¹²⁷ el-Hırakî'nin Bağdat'ı terk etmesinden sonra muhtemelen çıkan çatışmaların yol açtığı bir yangın esnasında Bağdat'ın Darbu Süleymân sokağındaki evi ve içinde bulunan çok sayıda kitabı yanarak yok olmuştur.¹²⁸ Aynı şekilde Şîa'ya karşı nefretini hiçbir şekilde gizlememiş olan¹²⁹ Hanbelî fâkih Gulâm el-Hallâl'ın (ö. 363/974), selefe hakaretin (sebbu's-selef) Bağdat'ta yaygınlaşmasının ardından Bağdat'ın başka bir semtine taşındığı ve

¹²² Bkz. et-Tusterî, **Mecâlisu'l-Mu'minîn**, c. II, s. 184-186; Tabâtabâî, **Ricâl**, c. III, s. 238-239; Hânsârî, **Ravdâtu'l-cennât**, c. VI, s. 226.

¹²³ Zehebî, **A'lâmi'n-nubelâ**, c. XVI, s. 116.

¹²⁴ Hâkim el-Cuşemî, "Şerhu'l-Uyûn", s. 385-386; İbnu'l-Murtazâ, **Tabakât**, s. 117. Resmî bir görevi olup olmadığı bilinmese de İbn Şehrâşûb onu kâdî olarak nitelemiştir. Bkz. İbn Şehrâşûb, **Meâlimu'l-ulemâ**, s. 141.

¹²⁵ Ebu'l-Kâsım el-Bustî, **Kitâbu'l-Bahs 'an Edilleti't-tekfir ve't-tefsîk**, (thk. Wilfer Madelung, Sabine Schmidtke), Tahran 1382/1962, s. 103-150.

¹²⁶ Hanbelîlerin Şîa'ya karşı mücadelesi hakkında bilgi ve değerlendirmeler için bkz. Makdisî, **Ibn Aqil**, s. 310-325.

¹²⁷ Hatîb el-Bağdâdî, **Târîh**, c. XI, s. 234-235; İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XIV, s. 49; İbn Hallikân, **Vefayât**, c. III, s. 441; İbn Ebî Ya'lâ, **Tabakâtu'l-Hanâbile**, c. III, s. 148; eş-Şîrâzî, **Tabakâtu'l-fukahâ**, s. 146. Ayrıca bkz. Laoust, Henry, "al-Khirakî", EI2, V, s. 9-10.

¹²⁸ Hatîb el-Bağdâdî, **Târîh**, c. XI, s. 234-235; İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XIV, s. 49; İbn Hallikân, **Vefayât**, c. III, s. 441; İbn Ebî Ya'lâ, **Tabakâtu'l-Hanâbile**, c. III, s. 147-148.

¹²⁹ Mughni, **Hanbalî Movements in Baghdâd**, s. 112.

böylece tepkisini ortaya koyduğu kaydedilir.¹³⁰ Koyu bir Sünnî olduğu ifade edilen İbnu's-Susencerdî (ö. 402/1011) de Kerh bölgesinde gezerken sahabeye yönelik hakaretler işitince, bu semte bir daha adım atmamaya karar vermiştir. Bâbu's-Şâm semtinde yaşayan bu alim, ölünceye kadar es-Sarrât¹³¹ Köprüsü'nün ötesine geçmemiştir.¹³²

Sahâbeye yönelik artan hakaret olaylarına bir tepki olarak Sünnî âlimlerden bazıları Bağdat'ı terk etmek veya şehrin başka semtlerine taşınmak suretiyle tepki gösterirken bazı Sünnî ulemânın da başka şekilde tepkilerini ortaya koydukları görülmektedir. Örneğin Büveyhîler'in ilk dönemlerinde, Bağdat'ta selefe hakaret içeren yazıların cami duvarlarına yazıldığı, sahâbenin üstünlüğü ve faziletleri hakkında konuşmaların yasaklandığı zamanlarda, Sünnî ulemâdan Ebû Bekir eş-Şâfiî olarak bilinen Muhammed b. Abdullah b. İbrâhîm (ö. 354/965), yasaklara aldırış etmeyerek Bağdat'ın Bâbu's-Şâm semtinde bulunan cami ve mescitlerde sahâbenin faziletleri hakkında dersler yaparak tavrını ortaya koymuştur.¹³³ Ebû Bekir es-Sûlî (ö. 335/946) de Büveyhî emîri Muizzuddevle zamanında, Hz. Ali hakkında çirkin sözler söylediği gerekçesiyle Bağdat'taki Şiîler tarafından ölümle tehdit edilmiştir. Ayrıca, Şiîler tarafından takibata uğrayan es-Sûlî, vefatına kadar Basra'da gözlerden uzak gizli bir hayat yaşamıştır.¹³⁴ Şiîlerin, Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer'in hilâfetini kabul etmemesi ve sahâbeye hakaret etmelerine karşılık mı bunu yaptı şeklinde akıllarda bir soru işareti oluşsa da bu konuda herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

Sahâbenin üstün niteliklerini insanlara aktarmak amacıyla bazı meslek grupları da büyük bir özveriyle çalışmışlardır. Bu manada Hikayeciler (Kussâs), camilerde, sokaklarda, çarşı ve Pazar yerlerinde dolaşarak halka sahabenin faziletlerini anlatma görevini üstlenmişlerdir. Aynı şekilde vaizler de bu misyonu yerine getirmek adına camilerde düzenledikleri konuşmalarla sahâbenin faziletlerini insanlara anlatmışlardır. Kussâs ve vaizler bu işleri yaparken zaman zaman gerginlik

¹³⁰ Bkz. İbn Ebî Ya'lâ, **Tabakâtu'l-Hanâbile**, c. III, s. 225.

¹³¹ es-Sarrât, eskiden Bağdat'ın Sûnâyâ adlı bir köyü olarak varlığını sürdürürken, sonrasında gerçekleştirilen imar çalışmalarıyla Atîka bölgesi içinde bir mahalle haline gelmiştir.. Bkz. Hasan el-Emîn, **Mustedrekâtu A'yânî's-Şîa**, Beyrut, 1992, c. IV, s. 138.

¹³² İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XV, s. 85

¹³³ Hatîb el-Bağdâdî, **Târîh**, c. III, s. 483; İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XIV, s. 173; İbn Kesîr, **el-Bidaye**, c. XV, s. 282.

¹³⁴ İbn Hallikân, **Vefayât**, c. IV, s. 360.

çıkarmaktan, farklı mezhep mensuplarını (özellikle Hanbelîleri ve Şîîleri) birbirlerine karşı kışkırtmaktan da çekinmemişlerdir.¹³⁵

Sünnî-Şîî tartışmalarının artmasına ve toplumsal barışın bozulmasına neden olan kussâs ve vaizlerin söz konusu faaliyetlerinden rahatsız olan Büveyhî yöneticileri, bazı dönemlerde vaaz vermeyi ve kıssa anlatmayı yasaklamışlardır. Nitekim Büveyhî hükümdarı Adududdevle (ö. 372/983), Bağdat'taki Sünnî-Şîî tartışmalarından sorumlu tuttuğu vaiz ve kıssacıların bu tür faaliyetlerini yasaklamıştır. Ancak Hanbelî âlim-vaiz İbn Sem'ûn'un (ö. 387/997) bu emre uymayarak vaazlarına devam ettiği ve bu nedenle Adududdevle'nin huzuruna çıkarıldığı kaydedilmektedir. Rivayete göre, İbn Sem'ûn hükümdarın sarayına getirildiğinde, Adududdevle'ye, bu yaptıklarının yanlış olduğunu hatırlatarak ona vaaz etmiştir. İbn Sem'ûn'un konuşmasından etkilenen Adududdevle onu serbest bırakmış, ancak vaizin samimiyetini test etmek amacıyla kendisine üç bin dirhem ve bir miktar kıyafet götürülmesini, hediyeleri kabul etmesi durumunda kellesinin kendisine getirilmesini emretmiştir. İbn Sem'ûn, ihtiyacının olmadığını söyleyerek hediyeleri kabul etmeyince kendisine dokunulmamıştır.¹³⁶

Sahabe konusundaki hassasiyet, eğitim kurumlarına da yansımış, hocalar büyük camilerde veya ders halkalarında sahabenin faziletlerine dair rivayetleri talebelerine okutmuşlardır. Büveyhîler'in, sahâbenin faziletlerini anlatmayı yasaklamaları ve camilere sahâbeye söven (sebbeden) yazılar yazmaları üzerine Muhammed b. Abdullah b. İbrahim b. Abdeveyh eş-Şâfiî (ö. 354/965), Medine Camii'nde (Câmi'u'l-Medîne) ve Bâbu's-Şâm'daki mescidinde ibadet ve Allah'a yakınlaşmak amacıyla sahabenin faziletini anlatmıştır.¹³⁷ Gulâm Sa'leb (ö. 345/956) olarak bilinen Hanbeli dilci, Muaviye'nin faziletleri ile ilgili bir risale (cüz) yazmış ve kendisinden ders almaya gelen kimselere öncelikle bu kitabı okumayı şart koştur.¹³⁸

Büveyhîler'in Bağdat hâkimiyeti İslâm âleminde büyük bir yankı uyandırırken, Bağdat'taki dinî gruplar arasındaki ilişkilerin tesisinde de yeni bir dönemin başlangıcı

¹³⁵ İbnü'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XIV, s. 254.

¹³⁶ İbn Ebî Ya'lâ, **Tabakâtu'l-Hanâbile**, c. III, s. 283-284; İbnü'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XIV, s. 254-255; Zehebî, **A'lâmi'n-nubelâ**, c. XVI, 509-510; a.mlf., **Târîhu'l-İslâm**, c. XXVII, s. 153-154.

¹³⁷ Bağdâdî, **Târîh**, c. III, s. 483; İbnü'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XIV, s. 173.

¹³⁸ İbn Ebî Ya'lâ, **Tabakâtu'l-Hanâbile**, c. III, s. 129.

olmuştur. Büveyhî emiri Muizzuddevle'nin Bağdat'a hâkim olduktan sonra, Şîa geleneğine özgü bayram ve matemleri devlet gözetiminde ve törensel bir boyutta kutlama konusuna büyük önem göstermesi,¹³⁹ Ehl-i sünnetin içindeki aşırı uçların (Hanbelîler gibi) Şîilere karşı sert bir mücadele başlatmasını da beraberinde getirmiştir. Bu bağlamda Hanbelîler, sadece Şîiler ile değil, aynı zamanda felsefeci ve kelmacılarla da mücadele etmeyi âdeta bir mezhep programı olarak benimsemişlerdir. Bu nedenle, Büveyhîler dönemi boyunca, Sünnî mezhepler arasında yalnızca Hanbelîler, siyasî ve dinî özellikler taşıyan muhalif bir mezhep olarak öne çıkmıştır.¹⁴⁰

Büveyhîler'in Bağdat'taki söz konusu icraatları, özellikle de duvarlara sahâbeye hakaret içerikli yazıların yazılması, toplumdaki tansiyonu iyice tırmandırmış ve Şîî-Sünnî çatışmalarına neden olmuştur. Nitekim geline nokta, 338/949 yılında meydana gelen olayların artması sonucunda, Bağdat'ta bulunan Şîilerin yaşadığı Kerh mahallesi yağmalanmıştır.¹⁴¹ 340/952 yılının Ramazan ayında yine Bağdat'ın Kerh bölgesinde mezhep çatışmalarının büyük bir olaya dönüştüğü kaydedilir.¹⁴² 346/957 yılının Muharrem ayı sonlarında, sahâbeye yöneltilen hakaretler nedeniyle Sünnîler ile Kerh mahallesinde ikamet eden Şîiler arasında çatışmalar meydana gelmiş, bu çatışmaların sonucunda her iki taraftan da birçok insan hayatını kaybetmiştir.¹⁴³ 348/959 yılında da iki grup arasında çıkan çatışmaların nedeni açıklanmasa da benzer sebeplere dayandığı düşünülmektedir. Bu çatışmalarda da birçok insan hayatını kaybetmiş ve ayrıca Bağdat'ın Bâbuttâk semtinde büyük bir yangın çıkmıştır.¹⁴⁴

İktidarın dinî hayata etki eden icraatları (Âşûrâ matemi, Gadîr-i Hum, Şîî ezanı ve Sebbu's-sahâbe), sosyal hayatta şiddetli bir rüzgâr estirirken, erbâbının kalemlerini kuşandığı, edip ve şairlere uygulanan sansürün de kalktığı görülmektedir. Zira Âşûrâ matemleri sırasında yakılan ağıtlar ve edilen feryatlar şii canlandırmış ve özendirmiştir. Gadîr-i Hum ve Sebbu's-sahâbe edebi çevrelerde ele alınıp işlenmiştir. Nitekim bu dönemde birçok şair Ehl-i beyt'i övüp sahâbeye hakaret

¹³⁹ İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XIV, s. 162.

¹⁴⁰ Laoust, c. III, s. 159; Kraemer, s. 60; Dündar, **4/10. Yüzyılda Bağdat**, s. 242-243.

¹⁴¹ İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XIV, s. 75; İbn Kesîr, **el-Bidâye**, c. XI, s. 221.

¹⁴² İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XIV, s. 84; İbn Kesîr, **el-Bidâye**, c. XI, s. 224.

¹⁴³ İbn Kesîr, **el-Bidâye**, c. XI, s. 232. Ayrıca bkz. İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XIV, s. 109.

¹⁴⁴ İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XIV, s. 118; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VIII, s. 527; İbn Kesîr, **el-Bidâye**, c. XI, s. 234.

etmekle ünlenmiştir. Bunlardan biri İmâmiyye'ye mensup olup Ehl-i beyt şairi olarak da tanınan ve kaleme aldığı sayısız şiirlerle onları öven Ali b. Abdullâh b. Vasîf en-Nâşî'dir (ö. 365/976).¹⁴⁵ Aynı şekilde İbnu'l-Haccâc Ebû Abdullâh el-Huseyn b. Ahmed'in (ö. 391/1001) de sahâbeye hakaret içeren şiirlerinin olduğu kaydedilmektedir.¹⁴⁶

Bu dönemde Ehl-i beyt'i övmek, onların menkıbelerini anlatmak, yaşadıkları zorlukları ve bu bağlamda Kerbelâ olayını tasvir etmek en etkileyici ve heyecan verici konuların başında gelmektedir. Bir kültür ve edebiyat cümbüşüne dönüşen bu faaliyetler, yazarların kitaplarında ve şairlerin divanlarında saklı kalmamış, niyâhacıların (ağıtçılık yapan) dili ile bu törenlerde ve farklı cemiyetlerde tek tek insanların hayatına taşınmıştır. Bu özel günler dolayısıyla yazılan şiirler devlet adamlarına takdim edilerek, onay alındıktan sonra, saraylarda terennüm edilmekteydi. Kussâs (Hikâyeciler) de yollarda oturarak oradan geçenlere bu olguları anlatıyordu. Şîî edebiyatındaki bu canlılık deyim yerindeyse "Şîîlerin asırlar boyunca karşılaştıkları kısıtlamalar nedeniyle sıkışan Şîî şuuraltının âdeta bir dışa vurumu idi".¹⁴⁷ Böylece Büveyhîler döneminde Şîîler toplumda görünür olmak için ellerine geçirdikleri bütün argümanları kullanmaktan çekinmemişlerdir.

Bir taraftan Şîî şairler şiirleriyle Büveyhîler'in uygulamalarına destek verirken, diğer taraftan bazı Sünnî şairler de Şîîlere ve onların şairlerine karşılık sıklıkla sahâbeyi öven şiirler kaleme almışlardır. "Ehl-i sünnetin şâiri (şâiru's-sunne)" olarak isimlendirilen bu şairlerden biri Ebu'l-Hasan Ali b. İsâ es-Sukkerî'dir (ö. 413/1022).¹⁴⁸ Bu dönemin meşhur makâme yazarı Bedüzzamân el-Hemedânî (ö. 398/1008) de edebî nesir ve şiirlerinde sahâbe konusuna önem vermiş ve bu konuda Şîîleri şiddetli bir şekilde eleştirmiştir. Sahâbîleri zemmedenlere ve sebbeden nihayacılara (en-Nâihûn) karşı bir edebi mektubunda şu ifadelere yer verir: "Allah'a yemin olsun ki bu kelimenin (sahâbeye hakaret ifadeleri) girdiği her beldeye zillet döküldü. Allah, o beldeden dini giderdi. Hangi belde halkı, o kelimeye razı olduysa Allah onları zillete düşürdü ve içlerine korku saldı. İşte Nîsâbûr, bu mezhebin (Şîa) burada zuhur ettiğinden beri ızdırap içinde ve harap bir haldedir. Malları soyulup talan edilirken, çarşı ve pazarları da kesat ve fesat içindedir..." Sonra devamla "Hangi ateşin

¹⁴⁵ Bkz. Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemu'l-udebâ**, c. XIII, s. 82; İbn Hallikan, **Vefayât**, c. III, s. 369.

¹⁴⁶ Bkz. İbn Hallikan, **Vefayât**, c. II, s. 171.

¹⁴⁷ Güner, **Şîî-Sünnî Siyaseti**, s. 109.

¹⁴⁸ İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. IX, s. 329.

sebbedeni yaktığını ve hangi belânın, nihayacının başına geldiğini, bakan görsün. Şüphesiz Allah keskin kılıç, kapsayıcı zillet, zalim sultan ve dehşet veren bir felaketi onların (Şiîler) başına musallat etmiştir...”¹⁴⁹

Sahâbe konusunun, bir öğretim/tedris konusu yapılarak Cuma camilerinde veya bir okul-mescitte sahâbenin faziletlerine dair ders okutulduğu, hatta bu konunun bir ibadet olarak telakki edildiğine dair rivayetler de mevcuttur. Bu bağlamda, İbnu'l-Cevzî, Deylemlilerin, Bağdat'ta cami veya mescitlerin duvarlarına sahâbeye veya selefe söven yazılar yazdıklarında, Muhammed b. Abdullâh b. İbrâhîm b. Abdeveyh eş-Şâfiî (ö. 354/965),¹⁵⁰ Câmi'u'l-Medîne (Mansûr Camii) ve Bâbu's-Şâm'daki kendi mescidinde, Allah'a bir yaklaşma ve ibadet olmak üzere sahâbenin faziletlerini imlâ ettirdiğini belirtmektedir.¹⁵¹ Ayrıca ehl-i beyte ve Hulefâ-yi Râşidîn'e olan saygısıyla bilinen et-Taberânî,¹⁵² bir sohbet sırasında İsfahan Valisi İbn Rüstem'in Hz. Ebû Bekir ile Hz. Ömer aleyhinde bazı sözler sarfetmesi üzerine oradan ayrıldığı ve bir daha onun yanına uğramadığı kaydedilmektedir.¹⁵³

Gelinen noktada, toplumdaki temel anlaşmazlığa ve Şiî-Sünnî çatışmalarına neden olan olayların başında söz konusu dinî törenlerin olduğu görülmektedir. Özellikle Aşûrâ ve Gadîr-i Hum törenlerinin yapılmaya başlandığı tarihten itibaren, resmi anma törenleri, Şiîlerle Sünniler arasında çatışma günlerine dönüşmüştür. Bu nedenle Irak/Bağdat emîrleri veya onların temsilcileri bu çatışmalara neden olan söz konusu törenlere yasaklar getirerek çatışmaların önüne geçmeye çalışmıştır. Bu bağlamda Büveyhîler, Bağdat'ta güvenliği sağlamak ve Şiîler'den kaynaklanan çatışmaları önlemek adına 382/992 yılında Şiîler'in Aşûrâ törenlerinde matem tutmalarını ve siyah bayraklar asmalarını yasaklamış ve Kerh'te çıkardıkları

¹⁴⁹ ez-Zuheyri, **el-Edeb fî zıllî benî Buveyh**, s. 185-186.

¹⁵⁰ İbn Tağrıberdî, **en-Nucûmu'z-zâhire**, c. III, s. 343; Zehebî, **Tezkiretu'l-huffâz**, (nşr. Muhammed Ali Beydavî), Daru'l-kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1419/1998, c. III, s. 65.

¹⁵¹ Bkz. İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XIV, s. 173.

¹⁵² Bkz. Ebu'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî (ö. 360/971), **el-Mu'cemu's-sağîr**, Dârü'l-kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1403/1983, (mukaddime) s. 3-4; Zehebî, **Tezkiretu'l-huffâz**, c. III s. 85-88; Zehebî, **A'lâmi'n-nubelâ**, c. XVI, s.119-130; İbn Ebû Ya'lâ, **Tabakâtu'l-Hanâbile**, c. II, s. 49-51; Mustafa Gündoğdu, "Taberânî'nin Hadis İlmindeki Yeri" (yüksek lisans tezi), **Sakarya Üniversitesi SBE**, Sakarya 1999, s. 116-119; Mehmet Görmez, "Taberânî", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 2010, c. XXXIX, s. 310-312; Abdulkadir Palabıyık, "Taberânî ve el-Mu'cemu's-sağîr Adlı Eseri", **DÜİFD**, XIV (2001), s. 191-203.

¹⁵³ Zehebî, **Tezkiretu'l-huffâz**, c. III s. 86; a. mlf., **A'lâmi'n-nubelâ**, c. XVI, s. 122

ayaklanma kuvvet kullanılmak suretiyle bastırılmıştır.¹⁵⁴ Amîdu'l-cuyûş Ebû Ali b. Üstâz Hürmüz, Bahâuddevle'nin nâibi olarak Irak'ın başına geçtiğinde dinî törenleri devam ettirmekte ısrar eden Şîî ve Sünnî grupları etkisiz hale getirmiş ve söz konusu eylemlerinden dolayı ileri gelenlerini de cezalandırmaktan kaçınmamıştır.¹⁵⁵ Bununla birlikte en dikkat çeken hususlardan birisi de yargı sistemi, Abbâsî halifelerinin yetkisinde olmasına rağmen bu dönemde bir kimsenin sahâbeye hakaret nedeniyle yargılandığına dair herhangi bir bilgiye rastlanmamış olmasıdır. Bu durumda sahâbeye hakaret olayı, bu dönemde ya suç olmaktan çıkmıştır veya yargı sisteminin buna müdahale edecek bir gücünün olmadığına göstergesidir denebilir.

Özetle, Abbâsî halifeliğinin zayıflamasıyla birlikte Şîîliği destekleyen ve yaymaya çalışan bir devlet olarak ortaya çıkan Büveyhîler'in Şîîliğe oldukça önemli etkisi olmuştur. Şîî mezheplerine mensup kişileri önemli görevlere getirmiş ve Şîî âlimleri de himaye etmekle birlikte Şîî bayramlarını resmi düzeyde kutlamış, ayrıca Şîî sembollerini kullanmışlardır. Büveyhîler'den destek alan Şîîler, kendilerine has olan ve daha önce baskılandıkları için açık bir şekilde hayata geçiremedikleri uygulamaları toplumda görünür hale getirmiştir. Uygulamalara karşı koyabilecek güçlü bir hilâfetin olmayışı Bağdat'taki Şîîler ile Sünnîler -özellikle Hanbelîler- arasında ciddi bir mücadeleyi de beraberinde getirmiştir. Şîî ulemâ ve şairler eserleriyle bu uygulamalara destek olurken Sünnî ulemâ da karşı reddiyeler yazmakla birlikte farklı şekillerde tepkiler ortaya koymuş ve söz konusu Şîî uygulamalara karşılık alternatif kutlamalar geliştirmişlerdir. Bununla birlikte söz konusu kutlamalar nedeniyle çatışmaların arttığı dönemlerde her iki kesimin de merasim düzenlemesinin yasaklandığı görülmektedir.

2.3. Abbâsî Halifelerinin Sünnî Uygulamaları ve Ulemâ

Büveyhîler'in 334/945 yılında Bağdat'a girmesinden Kâdir-Billâh dönemine kadar Abbâsî halifeleri sembolik olarak varlıklarını devam ettirmiş olmakla birlikte idari anlamda herhangi bir yetkiye sahip olamamışlardır. Ancak Kâdir-Billâh (381-

¹⁵⁴ İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. VII, s. 168-169.

¹⁵⁵ Amîdu'l-cuyûş, Sünnî-Şîî çatışmalarından sorumlu tuttuğu -Büveyhîler nezdindeki itibarı ve konumuna rağmen- Şîîlerin en önde gelen âlimlerinden olan İbnu'l-Muallim'i (Şeyh Müffid) Bağdat'tan sürgün etmiştir (393/1002). Bkz. İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XV, s. 37-38; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VIII, s. 26-27; İbn Kesîr, **el-Bidâye**, c. XV, s. 500; Yâkut el-Hamevî, **Mu'cemu'l-buldân**, c. I, s. 445.

422/974-991) dönemine gelindiğinde sosyo-politik şartların da değişmesiyle birlikte Halife varlığını hissettirmiş, bu konuda bazı eylemlerde bulunmuştur.

Kâdir-Billâh'ın hilâfeti, Büveyhî hâkimiyeti dönemine denk gelmiş olsa da onların zayıflama sürecine girmiş olması, Halife'nin yönetimde daha etkin bir rol oynamasına olanak sağlamıştır. Büveyhî hükümdarı Adududdevle'nin 372/983 tarihinde ölmesiyle birlikte Büveyhî Devleti'nde taht kavgaları başlamıştır. Oğulları Şerefuddevle (ö. 381/989), Samsâuddevle (ö. 388/998) ve Bahâuddevle (ö. 403/1012) arasında taht için sert çatışmalar meydana gelmiş ve sonunda Şerefuddevle üstünlük sağlayarak iktidarı ele geçirmiştir.¹⁵⁶ Ancak, kısa bir süre sonra 379/989 yılında Şerefuddevle'nin ölümünün ardından Bahâuddevle, Bağdat yönetiminin başına geçmiştir. Bahâuddevle döneminde tekrar birlik sağlanmışsa da 403/1012 yılında vefat etmesi sonucunda, Büveyhîler'in birliği parçalanmış ve iktidar mücadelesi yeniden başlamıştır.¹⁵⁷ Bu durum, Büveyhîler'in giderek zayıflamasına neden olurken halifenin de yetki alanını genişletmiştir. Bu süreçte Halife Kâdir-Billâh'ın Büveyhî emîri Bahâuddevle'nin kızıyla nikâhlanması¹⁵⁸ Abbâsîlerin elini güçlendirmiştir.¹⁵⁹ Ayrıca Büveyhîler'in güç kaybettiği bu dönemde, Gaznelilerin (351-582/963-1186) tarih sahnesine çıkışı ve özellikle 389/999 yılından itibaren Gazneli Mahmûd'un (388-421/998-1030), Kâdir-Billâh adına hutbeyi okutmaya başlaması, Halife'ye destek sağlamış ve onun gücünü artırmıştır.

Büveyhîler'in zayıflama sürecine girişi ile başlayıp, Selçuklular'ın Bağdat'a girmesine kadar devam eden süre içerisinde Abbâsî Halifeleri el-Kâdir ve halefi el-Kâim, Büveyhîler, Gazneliler ve Selçuklular arasında dengeli ve dikkatli bir politika izlemiş, zaman zaman birini diğerine karşı desteklemiş, bazen de onları birbirine karşı kullanmışlardır. Ayrıca sözü edilen halifeler, Bağdat'ta nüfusun büyük bir kısmını oluşturan Hanbelîlerin desteğini de arkalarına alarak kendilerine en azından

¹⁵⁶ Sıbt İbnu'l-Cevzî, **Mir'atu'z-zamân**, c. XVII, s. 553-555; İbn Kesîr, **el-Bidâye**, c. XV, s. 426.

¹⁵⁷ İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VII, s. 406-407, 421-427, 436-439. Ayrıca bkz. Kâbir, **The Buwayhid Dynasty of Baghdad**, s. 69 vs.; Muneymine, **Târîhu Devleti'l-Buveyhiyye**, s. 137-158; Hasan Ahmed Mahmûd-Ahmed İbrâhim eş-Şerîf, **el-'Âlemu'l-İslâmî fi'l-'asri'l-Abbâsî**, s. 531-537; Heribert Busse, "Büveyhiler", **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, (Redaktör, Hakkı Dursun Yıldız), Çağ Yayınları, İstanbul, 1988, c. V, (ss. 509-562), s. 547-562; Merçil, "Büveyhiler", c. VI, s. 497-498; Sourdél, "al-Kâdir Bi'llâh", Sourdél, c. IV, s. 378-379.

¹⁵⁸ İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VII, s. 464.

¹⁵⁹ Muharrem Akoğlu, **Büveyhîler Döneminde Mu'tezile**, İlâhiyât Yayınları, Ankara, 2008, s. 274.

Bağdat'ta yerel bir etkinlik alanı açmışlardır.¹⁶⁰ Böylece seleflerinden daha etkili bir politika yürütmüş olan bu iki halife (baba ve oğul) edilgenlikten kurtularak Büveyhî idarecilerine karşı Abbâsîlerin hukukunu korumak amacıyla bazı eylemlerde bulunmuşlardır.¹⁶¹ Bu bağlamda Halife el-Kâdir, 381/991 yılında hilâfete geçtikten¹⁶² sonra Abbâsî hilâfetini yeniden güçlendirmek amacıyla kendisinden önceki halifelerden farklı bir politika izlemiş, Büveyhî yönetimine ve Şîâ'ya karşı Sünnî-Hanbelîleri açıkça destekleyen uygulamalarda bulunmuştur.

Kâdir-Billâh, bir taraftan Sünnî anlayışın esaslarını yeniden ortaya koyarak Ehl-i hadisin temel görüş ve akidelerine aykırı fikirleri bulunan fırka ve mezheplere karşı mücadele başlatmış, diğer taraftan Büveyhîler döneminde yetkilerini kaybeden Abbâsî hilâfetini yeniden eski gücüne kavuşturmayı amaçlamıştır. Bu dönemdeki sosyo-politik gelişmeler de halifenin Sünnî-Hanbelî yanlısı politikalar geliştirmesini kolaylaştırmıştır.¹⁶³ Buna ilişkin olarak ilk önce, özellikle Hanbelîlerin savunduğu Ehl-i sünnet anlayışını hâkim kılmak, ikinci olarak da Fâtımî propagandasını ve Abbâsî hilâfetini yıkma çalışmalarını durdurmaya yönelik uygulamaları hayata geçirmek olmuştur.

2.3.1. el-Kâdir'in Ehl-i Sünnet Politikası ve Ulemâ

Abbâsî halifeleri, 324/935 yılından itibaren güç kaybına uğramış ve yetkilerinin büyük bir kısmını emîru'l-umerâlara bırakmak zorunda kalmıştı. Büveyhîler'in, Bağdat hâkimiyeti¹⁶⁴ ile siyasî ve askerî otoriteleri de ellerinden alınan halifelerin sadece adı kalmıştı. Gerek el-Mustekfî (333-334/944-946), gerekse el-Mutî (334-363/946-974) zamanında bu halifelerin, saray duvarlarını bile aşamayan yetkilerine bakıldığında iktidar sahiplerine unvan tevcihinden başka yapılacak bir iş kalmamış gibiydi.¹⁶⁵ Hilâfet merkezinin git gide güç kaybettiği bu dönem için "Artık çökmekte olan Halifelik Devleti'nin bu iki asırlık tarihi (IV/X. ve V/XI. y.y.), hiçbir kuvvet ve kudrete sahip olmaksızın iş başına gelen ve geride hiçbir üzüntü ve keder

¹⁶⁰ Humphreys, **İslam Tarih Metodolojisi**, s. 198.

¹⁶¹ Güner, **Şîî-Sünnî Siyaseti**, s. 246.

¹⁶² İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazâm**, c. XIV, s. 353-354.

¹⁶³ Süleyman Genç, "Halife el-Kâdir Döneminde Bağdat'ta Yaşanan Dinî-Siyasî Hadiseler ve Onun Sünnî Siyaseti", **Marife**, cilt: 4, sayı: 2, Yıl (Güz): 2004, s. 221, 231; Donohue, **The Buwayhid Dynasty in Iraq**, s. 283.

¹⁶⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Akyol, "Büveyhîler'in Bağdat Hâkimiyeti (334/945 – 447/1055)", **İSTAD**, s. 119-130

¹⁶⁵ Bkz. İbnu't-Tıktakâ, **el-Fahrî**, s. 205-206.

bırakmaksızın mezara giden itibârî (nominal) devlet başkanlarının silik suretleri ile doludur” ifadeleri kullanılmaktadır.¹⁶⁶ Şunu da ifade etmek gerekirse; Abbâsî halifelerinin siyasî ve askerî otoritelerini kaybetmesi sadece bu iki asırla sınırlı kalmamış ve bundan sonraki süreçte de dinî/manevî bir lider olmanın ötesine geçememişlerdir.

Büveyhîler’in V/XI. asrın başından itibaren, taht kavgaları nedeniyle, giderek zayıflama sürecine girmeleri ve daha da önemlisi doğuda Gazneliler’in (963-1186), ardından da Selçuklular’ın (1040-1308) Sünnî-siyasal bir güç olarak ortaya çıkması, Abbâsî halifeleri el-Kâdir (381-422/991-1032) ve el-Kâim’in (422-467/1031-1075)¹⁶⁷ Bağdat’ta yeniden hilâfeti güçlendirmek ve Sünnîliği desteklemek için, daha aktif bir siyaset ortaya koymalarını mümkün kılmıştır.¹⁶⁸ Özellikle Kâdir-Billâh dönemi hem hilâfet adına olumlu¹⁶⁹ siyasî gelişmelerin yaşandığı hem de Şîî hâkimiyetine yönelik Sünnîler adına bir mücadelenin hilâfet kurumunca tekrar başlaması açısından önemlidir. Buna ilişkin olarak Abbâsî halifesi el-Kâdir, bir taraftan siyasî ve hukukî mücadele verirken diğer taraftan da dinî ve kültürel olarak bir mücadele başlatmıştır. Siyasî ve hukukî mücadelesinde Gazneli Mahmûd’un desteğini alan halife, dinî ve kültürel mücadelesini ise ulemâ üzerinden yürütmüştür.

Büveyhîler’in zayıflamasını fırsat bilerek halifelik müessesesini yeniden canlandırmaya çalışan Abbâsî halifesi Kâdir-Billâh (ö. 422/1031), etkisini arttırmak için kendisini meşrû halife olarak kabul eden ve adına hutbe okutan Gazneliler ile ittifak yapmakla birlikte bir dizi faaliyette bulunmuştur. İlk olarak Bahâuddevle’den halife Tâi’-Lillâh’ı (ö. 393/1003)¹⁷⁰ teslim alarak¹⁷¹ hilâfet makamını koruma altına almaya çalışmıştır. İkincisi, Büveyhî hükümdarı Bahâuddevle’nin kızı Sekîne ile evlenerek (383/993) Büveyhîler ile akrabalık bağı kurmuştur.¹⁷² Üçüncü olarak da hutbenin adına okunmadığı yerlerde (Kûfe, Horasan, Yemâme ve Bahreyn) hutbenin

¹⁶⁶ Philip K. Hitti, **Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi**, (çev. Salih Tuğ), İstanbul, 1980, c. III, s. 735.

¹⁶⁷ Bu dönemde Abbâsî halifesi Kâim-Biemrillâh’ın takip ettiği siyaset ve Sünnî-Şîî mücadelesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Maşide Kamit, **Abbâsî Hilâfetinde Sünnî-Şîî İktidar Mücadelesi** (Kâim-Biemrillâh Dönemi 422-476/1031-1075), Gece Akademi Yayınları, Ankara, 2018.

¹⁶⁸ İbnu’l-İmrânî, **el-İnbâ’ fî târîhi’l-hulefâ**, c. I, s. 183; İbnu’l-Esîr, **el-Kâmil**, VII, s. 467-468; İbn Kesîr, **el-Bidâye**, XV, s. 446-447.

¹⁶⁹ İbnu’l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VIII, s. 197-199, 380-381.

¹⁷⁰ İbnu’l-Cevzî, **el-Muntazâm**, c. XIV, s. 348-352.

¹⁷¹ İbnu’l-Esîr, **el-Kâmil**, VII, s. 449.

¹⁷² İbnu’l-Cevzî, **el-Muntazâm**, c. XV, s. 176; İbnu’l-Esîr, **el-Kâmil**, VII, s. 467-468; İbn Kesîr, **el-Bidâye**, XV, s. 446-447; İbnu’l-İmrânî, **el-İnbâ’ fî târîhi’l-hulefâ**, c. I, s. 183.

adına okunmasını sağlayarak yeniden hilâfetin otoritesini güçlendirmiş ve nüfuz alanını genişletmiştir. Öte yandan, 391/1002 yılında meydana gelen veliaht karmaşasını önlemek amacıyla Kâdir-Billâh, henüz dokuz yaşında olan oğlunu (Ebu'l-Fadl Muhammed) 'Gâlib-Billâh' lakabı ile veliaht olarak atamış ve devlet erkânının katılımıyla ona biat edilmiştir.¹⁷³ Ancak Gâlib-Billâh, henüz babası hayatta iken 410/1019 tarihinde vefat etmiştir. Kâdir-Billâh, 421/1030 yılında başka bir oğlunu, Ebû Ca'fer Abdullah'ı, "Kâim-Biemrillâh" lakabı ile veliaht tayin edip onun adına biat almıştır.¹⁷⁴ el-Kâim, babasının ölümünün ardından 422/1031 yılında herhangi bir zorluk yaşamadan halife olmuştur.¹⁷⁵ Böylece kendisinden sonraki halifenin de kendi ailesinden gelecek olması, Büveyhî emîrlere karşı Abbâsî hilâfetinin otoritesini güçlendirmiştir.

Abbâsî halifesi Kâdir-Billâh, atmış olduğu bu adımlardan sonra Şîilere karşı ilk olarak çalışmalarına Büveyhî emiri Bahâuddevle'nin vezîri Sâbûr b. Erdeşîr'in (ö. 416/1025), 383/994 yılında Şîilerin yoğunlukta olduğu Kerh mahallesinde, içinde büyük bir kütüphanenin de bulunduğu "Dâru'l-ilm" adında bir ilim merkezi kurdurmasının akabinde başlamıştır. Bu merkezin Şîi inancına hizmet etmek gayesiyle kurulduğunu düşünen Kâdir-Billâh,¹⁷⁶ Bağdat'ın Harbiye mahallesinde bulunan Harbiye Mescidini yenileyerek diğer Cuma camileriyle aynı statüye kavuşturmuş ve Sünnîlerin hizmetine sunmuştur.¹⁷⁷ Böylece Kâdir-Billâh, Şîiler için yapıldığını düşündüğü ilim merkezine bir Cuma camisi ile karşılık vermiştir. Büveyhîler döneminde, Şii yanlısı politikaların etkisiyle halifelere baskı kurulduğu bir dönemde, Kâdir-Billâh'ın Sünnî inancını korumaya yönelik bu hamlesi Sünnîler nezdindeki otoritesini güçlendiren bir adım olarak öne çıkmıştır.

Büveyhî emiri Bahâuddevle (379-403/989-1012), Şîi-İlmâmiyye'nin önde gelen tanınmış âlimlerinden Şerîf er-Radî'nin babası Şerîf Ebû Ahmed el-Huseyn b. Mûsevî'ye (ö. 400/1009), 394/1004 yılında "Kâdilkudât", "Hac Emirliği", "Mezâlim

¹⁷³ İbn Miskeveyh, **Tecâribu'l-umem**, c. VII, s. 456-458; İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, XV, s. 26; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VIII, s. 17; İbn Kesîr, **el-Bidâye**, XV, s. 492; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, c. VIII, s. 685.

¹⁷⁴ İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XV, s. 217; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VIII, s. 195.

¹⁷⁵ İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XV, s. 26; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VIII, s. 17.

¹⁷⁶ Bu merkezin Şîi inancına hizmet amacı güttüğü düşünülse de Şii-Sünni ayrımının ötesinde bilimsel ve kültürel gelişmelerin teşvik edildiği ve farklı inanç gruplarından insanlara hitap edebilir nitelikte olduğu görülmektedir.

¹⁷⁷ Hatîb el-Bağdâdî, **Târîh**, c. I, s. 111; İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XIV, s. 365-366; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VII, s. 458; İbn Hallikân, **Vefeyât**, c. II, s. 354-356; İbn Kesîr, **el-Bidâye**, c. XV, s. 446.

Mahkemeleri Başkanlığı" ve "Nikâbetu't-Tâlibiyyîn" gibi dinî, siyasî ve toplumsal önemi bulunan dört önemli makamı vererek atamaya dair kararnameyi halifeye göndermiştir. Ancak halife el-Kâdir, kâdilkudâtlık makamı dışındaki diğer görevlerin Mûsevî'ye verilmesine onay vermiştir.¹⁷⁸ Böylece birçok yönden toplumun her kesimini ilgilendiren bir nitelikte olan kâdilkudâtlık makamının Şîî birine verilmesini reddetmiş olmakla birlikte -özellikle Bağdat'ta- kendi yetkisinde olan yargı sistemine yapılan bir müdahaleyi de engellemiş oldu.

Halife el-Kâdir, Bahâuddevle'nin bu tasarrufuna karşı çıkmakla, aynı zamanda Büveyhîler'in otoritesine karşı ilk ciddi hamlesini de yapmış oluyordu. Hâlbuki normal şartlarda halifenin bu tutumu onun sonunu getirebilirdi. Ayrıca halifenin tavrı bundan sonraki süreçte izleyeceği siyaseti de ortaya koymakla¹⁷⁹ birlikte bundan sonraki süreçte Büveyhîler'in desteklediği Şîî kitleler başta olmak üzere diğer düşünce ekollerinin artık eskisi gibi rahat edemeyeceklerinin de bir göstergesiydi.¹⁸⁰ Diğer taraftan Büveyhî hükümdarı Bahâuddevle tarafından hal' edilerek tutuklanan amcası Mutî'-Lillâh'ın oğlu Tâî'-Lillâh'ın yerine 381/991 yılında halife ilân edilen¹⁸¹ Kâdir-Billâh'ın bu hamlesi, Büveyhî emîri için tam bir hayal kırıklığı olduğu söylenebilir.

Abbâsî halifesi, bir taraftan siyasî ve hukukî mücadele verirken diğer taraftan da dinî ve kültürel bir mücadele başlatmıştır. Siyasî ve hukukî mücadelesinde Gazneli Mahmûd'u arkasına alan Kâdir-Billâh, dinî ve kültürel mücadelesini ise ulemâ üzerinden yürütmüştür. Bu bağlamda; Ehl-i sünnet inancının korunması ve halka anlatılması için çaba sarf edilmekle birlikte İsmâîlî, Mu'tezilî, Râfizî, Karmatî, Bâtınî gibi mezhep ve ekollerin inanç ve fikirlerinin Kur'ân ve Sünnete uygun olmadıkları hem söylem olarak hem de kitaplar yazılarak açıklanmıştır. Ayrıca bu ekollere ait fikirlerin halk nazarında çürütülmesi ve itibar kaybına uğratılması için, hilâfet makamı ve hilâfet divanı tarafından desteklenen yoğun bir mücadele başlatılmıştır. Dahası Halife el-Kâdir, 409/1018 tarihinde hilâfet divanından çıkardığı bir kararla, Ehl-i sünnet inancına aykırı mezhep ve görüşlere sahip kimseler ile Mu'tezile'ye mensup Hanefî fıkıhçıların bu inançlarını terk etmelerini talep etmiş ve

¹⁷⁸ İbnü'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XV, s. 43; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VIII, s. 40-41.

¹⁷⁹ Bkz. Genç, "Halife el-Kâdir Döneminde Bağdat'ta Yaşanan Dinî-Siyasî Hadiseler ve Onun Sünnî Siyaseti", s. 225; İğde, "Hanbeliliğin Teşekkül Süreci", s. 133.

¹⁸⁰ Akoğlu, **Büveyhiler Döneminde Mu'tezile**, s.242.

¹⁸¹ İbnü't-Tıktakâ, **el-Fahrî**, s. 206.

söz konusu görüşlerin de tartışılmasını ve öğretilmesini yasaklamıştır.¹⁸² Ayrıca bu yasağa uymayanların cezalandırılacaklarını ilân etmiştir.¹⁸³ En önemlisi de Halife el-Kâdir'in, Bağdat'ta bu fikirlerin önderi konumunda olan kişilerden, inanç ve düşüncelerini terk ettiklerine dair imzalı beyanname vermelerini talep etmiş olmasıdır.¹⁸⁴ Bununla birlikte Ehl-i sünnet inancının, muhalif mezhep ve fikirlere karşı korunması için özellikle de Şîî, İsmâîlî ve Mu'tezilî liderler sıkı bir şekilde takip ettirilmiştir. Nitekim Bağdat'taki camilerde görevli imam, müezzin ve din adamlarından, adı geçen mezhep ve düşüncelere mensup liderlerden mezhep kavgalarına adı karışanlar görevlerinden alınarak Bağdat dışına sürülmüştür.¹⁸⁵ Örneğin, Şîî-İmâmî âlimlerden Şeyh Müfid, Bağdat'ta çıkan Şîî-Sünnî çatışmalarından sorumlu tutularak şehir dışına çıkarılmıştır.¹⁸⁶

409/1018 yılında, Kâdir-Billâh adına nispetle ve kaynaklarda, "er-Risâletu'l-Kâdiriyye", "İtikâdu'l-Kâdirî" (Kâdirî Akidesi) adıyla, dinî ve kültürel bazda yürütülen faaliyetlerin temelinde yer alacak nitelikte yayınlanan¹⁸⁷ bu bildiri, aynı zamanda hilâfetin ve Abbâsî devletinin resmî ideolojisi olarak topluma sunulmuştur.¹⁸⁸ Dolayısıyla Halife el-Kâdir'in, olgusal anlamda dinînin belirli bir yorumunu resmîleştirirken diğer yorumlarını da sapık ilan etmek suretiyle tasfiye etmeye çalıştığı görülmektedir.

Söz konusu risale daha sonra 420/1029 yılında tafsilatlı bir şekilde yeniden hilâfet divanında okunduktan sonra zamanın önde gelen dinî, ilmî ve idarî şahsiyetlerin yazılı onayı ile çıkarılmış ve camilerde okutularak halka ilân edilmiştir.¹⁸⁹ İbnu'l-Cevzî, Sünnî inanç esaslarının anlatıldığı, bu bildiriye ek olarak uzun bir yazının daha okunduğunu nakleder. Söz konusu metinde; Sünnîlik dışındaki inanç ve düşüncelerin reddedildiği, Kur'ân'ın mahlûk olmadığı ve mahlûk

¹⁸² Halife el-Kâdir'in özellikle Hanefî-Mu'tezilîlerin tövbe etmesini ve onların Râfızîlikle ilgili görüşlerinden ve tartışmalardan uzak durmalarını istemesi bu dönemdeki Mu'tezilîler ile Şîa'nın yakınlaşmasını önlemeye yönelik olduğu söylenebilir. Bkz. İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XV, s. 125; el-Bedevî, **Târîhu's-siyâsî ve'l-fikrî**, s. 92.

¹⁸³ İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. IX, s. 305; İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XV, s. 125.

¹⁸⁴ Halife el-Kâdir'in bu dönemdeki Sünnî siyaseti hakkında geniş bilgi için bkz. Süleyman Genç, "Halife el-Kâdir Döneminde Bağdat'ta Yaşanan Dinî-Siyasî Hadiseler ve Onun Sünnî Siyaseti", **Marife** 4/2, 2004, s. 219-243.

¹⁸⁵ Bkz. İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XV, s. 197.

¹⁸⁶ Bkz. İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. IX, s. 208. Şeyh Müfid'e uygulanan müeyyideler, ileride (muhalif ulemâya uygulanan müeyyideler başlığında) ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır.

¹⁸⁷ Bildirinin tam metni için Bkz. İbnu'l-Cevzî **el-Muntazam**, XV, s. 197-198, 279-282.

¹⁸⁸ Bkz. İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, XV, s. 128; İbn'i Kesîr, **el-Bidâye**, c. XII, s. 7.

¹⁸⁹ İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XV, s. 197-202; İbn Kesîr, **el-Bidâye**, c. XII, s. 26.

olduğunu savunanların günahkâr olarak nitelendirildiği vurgulanmaktadır.¹⁹⁰ Ayrıca Ehl-i bid'at'e reddiyede bulunulmuş, başta Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer olmak üzere Sahâbenin üstünlükleri anlatılmış ve Şiîlerin hatipleri görevden alınarak yerlerine Sünnî hatipler tayin edilmiştir.¹⁹¹ Kâdirî akidesi, 433/1042 yılında, Kâim-Biemrillâh'ın hilâfetinde (422-467/1031-1075) yeniden gündeme gelmiştir.¹⁹² Bu defa Kâdirî akidesi, toplantıya katılanların huzurunda okunmuş ve özellikle Ebu'l Hasan Ali b. Ömer el-Kazvî (ö. 442/1050) gibi katılımcılara "Bu metin, Müslümanların inancını içermektedir. Kim buna karşı çıkarsa, günahkâr ve kâfir sayılır" ifadesiyle birlikte imzalatılmıştır.¹⁹³

Bu süreçte, Mu'tezile mezhebine mensup âlimler, bürokrasiden uzaklaştırılmıştır. Ancak i'tizâlî düşüncelerinden uzak olduklarını veya bu görüşlerden vazgeçtiklerini ifade etmek kaydıyla görev alabilmişlerdir.¹⁹⁴ Örneğin, Irak'taki Hanefîlerin önemli isimlerinden biri olan Ebû Abdullâh b. Ali es-Saymerî (ö. 436/1045),¹⁹⁵ 417/1026 yılında Kâdîkudât İbn Ebi's-Şevârib'in huzurunda hakkında öne sürülen Mu'tezilîlik ithamından tövbe ettikten sonra şahitlik yapma hakkını elde edebilmiştir.¹⁹⁶ Mu'tezile karşıtlığını ortaya koyan bu politika, araştırmacıları Me'mûn'un Mihne dönemine ait mektuplarla Kâdirî doktrinini ilişkilendirmeye yönlendirmiştir. Bu bağlamda, Halife'nin Mihne dönemine cevap niteliği taşıdığı öne sürülmüştür¹⁹⁷ ve el-Kâdir ile el-Kâim dönemleri, "Karşı Mihne" veya Mihne'nin rövanşı olarak değerlendirilmiştir.¹⁹⁸ Buna ilişkin olarak Makdisî; Hanbelîlerin iki asır önce

¹⁹⁰ Bkz. İbnü'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XV, s. 197; İbn Kesîr, **el-Bidâye**, c. XV, s. 625-626.

¹⁹¹ Bkz. İbnü'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XV, s. 204; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VIII, s. 142; İbn Kesîr, **el-Bidâye**, c. XV, s. 625-626.

¹⁹² Bkz. İbnü'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XV, s. 279-282.

¹⁹³ İbnü'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XV, s. 279, 282.

¹⁹⁴ George Makdisî, "The Sunnî Revival", (Ed. D. S. Richards), **Islamic Civilisation 950-1150**, Cassirer, Oxford, 1973, (ss. 155-168), s. 156; a.mlf., **İbn 'Aqil**, s. 11; Güner, **Şiî-Sünnî Siyaseti**, s. 250-251; Akoğlu, **Büveyhîler Döneminde Mu'tezile**, s. 251. İğde, "Hanbelîliğin Teşekkül Süreci", s. 150, 211.

¹⁹⁵ Hatîb el-Bağdâdî, **Tarih**, c. VIII, s. 78; İbnü'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XV, s. 293; Makdisî, **İbn Aqil**, s. 170-171.

¹⁹⁶ İbnü'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XV, s. 176; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, c. XXVIII, s. 258-259; İbn Kesîr, **el-Bidâye**, c. XV, s. 610.

¹⁹⁷ Bkz. George Makdisî, **İbn 'Aqil Religion and Culture in Classical Islam**, Edinburgh University Press, Edinburgh, 1997, s. 8; a.mlf., **İslâm'ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitim**, s. 277; Abdulmecîd Ebu'l-Futûh el-Bedevî, **et-Târîhu's-siyâsî ve'l-fikrî li'l-mezhebi's-Sünnî fi'l-meşriki'l-İslâmî mine'l-karni'l-hâmisi'l-hicrî hattâ sukûti Bağdâd**, Dâru'l-vefâ, el-Mansûra, 1408/1988, s. 76.

¹⁹⁸ Makdisî, **İbn 'Aqil**, s. 8; Zübeyir Bulut, "Karşı Mihne Uygulamaları ve er-Risaletu'l-Kâdiriyye (Kâdirî İtikadı)", **Kelâm Araştırmaları Dergisi**, cilt: 15, sayı: 1, Yıl: 2017, ss. 75-110.

kendilerine yapılanların aynısını diğer mezhep mensuplarına ve özellikle Hanefî-Mu'tezilîlere yaptıklarını belirtmiştir. Nitekim bu manada işaret edilen noktada, Mihne döneminde Me'mûn, Ehl-i Hadis'e karşı Hanefî-Mu'tezilî kadıları desteklerken bu dönemde ise halife el-Kâdir, Hanefî-Mu'tezilîlere karşı Hanbelîlerin tarafını tutmuştur.¹⁹⁹ Bu süreçte, halife el-Mutevekkil'den (ö. 247/861) sonra, Mu'tezile'ye karşı olan duruşa en güçlü halkanın eklendiği de vurgulanmaktadır.²⁰⁰

Kâdirî akidesinin etki alanının genişlemesi ve uzun süre etkisini sürdürmesi, hatta Abbâsî Devletinin ideolojisi haline gelmesi nedeniyle muhalif âlimler üzerinde baskı oluşturduğu görülmektedir. Örneğin, Mâlikî-Eş'arî âlimlerinden Kâdî Abdulvehhâb'ın (ö. 422/1031)²⁰¹ son yıllarında Bağdat'tan ayrılıp Fâtımîler'in hilâfet merkezi Kahire'ye gitmesinde Kâdirî akidesi ve bu akidenin oluşturduğu ortamın etkisi olduğu düşünülebilir. Bâkılânî'nin öğrencilerinden olan Kâdî Abdulvehhâb'ın Kahire'ye göç etmesine ilişkin bazı rivayetler maddi nedenlere dayandırılrsa da²⁰² Şâfiî hakkında olumsuz ifadeler kullandığı için takibata uğrayacağı endişesiyle Bağdat'tan ayrılmış olabileceği de düşünülmektedir.²⁰³ Bunun yanı sıra, Kâdirî inancının Bağdat'ta siyasi boyut kazanması ve Eş'arî mezhebine karşıt bir duruşun benimsenmesi, ayrıca Ehl-i hadis taraftarlığının öne çıkması sebebiyle Kâdî Abdulvehhâb'ın baskı gördüğü veya baskı altında hissettiği, bu nedenle Kahire'ye gitmiş olabileceğine de dikkat çekilmiştir.²⁰⁴

Söz konusu bildirinin halife el-Kâim tarafından daha sonraki yıllarda da önce 460/1067'de²⁰⁵ Mu'tezilî Ebû Ali İbnu'l-Velîd'in (ö. 478/1086)²⁰⁶ kendi topluluğuna

¹⁹⁹ Bkz. Makdisî, **İbn 'Aqil**, s. 8-10.

²⁰⁰ Osman Aydın, **Doğuşundan Büyük Selçuklulara Mu'tezile Ekolü Tarihi ve Öğretisi**, Endülüs Yayınları, İstanbul, 2018, s. 158.

²⁰¹ Kâdî Ebû Muhammed Abdulvehhâb b. Ali b. Nasr el-Bağdâdî (ö. 422/1031), Kâdî İsmail ile başlayan ve Ebû Bekir el-Ebherî ile devam eden Irak Mâlikî Ekolü zincirinin son halkasıdır. Bkz., İbnu'l-İmâd, **Şezerât**, c. III, s. 223; Zehebî, **A'lâmi'n-nubelâ**, c. XVII, s. 429; İbn Tağriberdî, **Nucûmu'z-zâhire**, c. IV, s. 276; Kâdî İyâz, **Tertibu'l-medârik**, c. VII, s. 220-227. Ayrıca detaylı bilgi için bkz. Ali Hakan Çavuşoğlu, "Irak Mâlikî Ekolü (III.-V./IX.-XI. yy)" (Doktora Tezi), **Marmara Üniversitesi SBE**, İstanbul, 2004, s. 214-225.

²⁰² Bkz. Zehebî, **A'lâmi'n-nubelâ**, c. XVII, s. 431; Kâdî İyâz, **Tertibu'l-medârik**, c. VII, s. 223; İbn Haldûn, **Mukaddime**, s. 419-420.

²⁰³ Bkz. Kâdî İyâz, **Tertibu'l-medârik**, c. VII, s. 223-224.

²⁰⁴ Fâtîmî Halifesi Mustansır-Billâh (ö. 487/1094) ile aralarındaki yazışma bu ihtimali kuvvetlendirmektedir. Bkz. eş-Şenterînî (ö. 542/1147), **ez-Zahîre**, c. IV/II, s. 520-521.

²⁰⁵ İbn Kesîr, **el-Bidâye**, c. XVI, s. 14-15.

²⁰⁶ Bkz. İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XVI, s. 247-249; Makdisî, **İbn Aqil**, s. 407-409.

Mu'tezilî görüşlerini öğretmesini yasaklamak,²⁰⁷ daha sonra da aynı şekilde onun Hanbelî öğrencisi Ebu'l-Vefâ Alî b. Akîl'in (ö. 513/1119) beş yıllık sürgün hayatından sonra, ancak Mu'tezilî düşüncelerinden vazgeçmek koşuluyla tekrar özgürlüğünü kazanıp Bağdat'a dönebileceğini bildirmek için çıkarıldığı görülmektedir.²⁰⁸

Kâdir-Billâh, bir taraftan Sünnî anlayışın esaslarını yeniden ortaya koyarak Ehl-i hadisin temel görüş ve akidelerine aykırı fikirleri bulunan fırka ve mezheplere karşı mücadele etmiş, diğer taraftan Büveyhîler döneminde yetkilerini kaybeden Abbâsî hilâfetini yeniden eski gücüne kavuşturmayı amaçlamıştır. Bu dönemdeki sosyo-politik gelişmeler, halifenin Sünnî-Hanbelî yanlısı politikalar geliştirmesini kolaylaştırmıştır.²⁰⁹

Büveyhîler döneminde, Kâdir-Billâh ve oğlu el-Kâim'in hilâfetinde, sözü edilen faaliyetlerin yanı sıra, bazı Hanbelîler yönetimin üst kademelerinde görev almış ve Hanbelî mezhebinin gelişimine önemli katkıda bulunmuşlardır. Şuhûd (noter) olarak görev alan Ebu'l-Abbâs eş-Şâmî (ö. 406/1016), Kâdî Ebû Ali el-Hâşimî (ö. 428/1037),²¹⁰ Kâdî el-Muvakkir el-Hanbelî (437/1045) ve Kâdî Ebû Ya'lâ el-Ferrâ (458/1066) yönetim kadrolarında yer alan önemli isimlerin başında gelmektedir. Hanbelîlerin yönetim kademelerinde görev yapmaya başlaması, "Hanbelîliğin siyasallaşması"nı, siyasî bir ekol haline gelmesini sağlamıştır. Bu konuda özellikle Halife Kâdir-Billâh ve el-Kâim'in politikaları etkili olmuştur. Bu dönemlerde Halifeler, Sünnîliği, Hanbelî düşünce sistemiyle özdeşleştirmiş, politikalarını da buna göre düzenlemiş ve Hanbelîliği devletin resmi mezhebi haline getirmiştir.²¹¹ Bu süreçten itibaren yönetim kademelerinde görev almak bile Hanbelî zihniyete göre belirlenmiş söz konusu akidelere ittibâ etme şartına bağlanmıştır.²¹²

Özetle Kâdirî akidesi, bir taraftan Sünnî inançları ve (özellikle Hanbelî düşünce ve Ehl-i hadis) anlayışı yansıtan, diğer taraftan da Şîî, Mu'tezilî hatta Eş'arî

²⁰⁷ Bkz. İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XVI, s. 105-106, 247-249; Makdisî, **İbn Aqil**, s. 337-340.

²⁰⁸ İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XVI, s. 143-144; Makdisî, **İbn Aqil**, s. 426-428.

²⁰⁹ Süleyman Genç, "Halife el-Kâdir Döneminde Bağdat'ta Yaşanan Dinî-Siyasî Hadiseler ve Onun Sünnî Siyaseti", **Marife**, cilt: 4, sayı: 2, Yıl (Güz): 2004, s. 221, 231; Donohue, *The Buwayhid Dynasty in Iraq*, s. 283.

²¹⁰ eş-Şîrâzî, **Tabakâtu'l-fukahâ**, s. 147.

²¹¹ Laoust, **İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler**, s. 727; Akoğlu, **Büveyhîler Döneminde Mu'tezile**, s. 252.

²¹² Makdisî, "The Sunnî Revival", s. 156; a.mlf., **İbn 'Aqil**, s. 11; Güner, **Şîî-Sünnî Siyaseti**, s. 250-251; Akoğlu, **Büveyhîler Döneminde Mu'tezile**, s. 251; İğde, "Hanbelîliğin Teşekkül Süreci", s. 187.

doktrinlerine de karşı ama aynı zamanda siyasî olan bir deklarasyon idi. Dolayısıyla, Kâdirî İtikadının etkisiyle İslam düşünce tarihinde akılcılığın temsilcisi konumunda olan Mu'tezile tarih sahnesinden çekilmeye başlamıştır. Böylece İslam düşünce tarihinde akılcı akım ve felsefî düşünce ciddi bir darbe almış,²¹³ Kelam ilmi duraklama dönemine girmiştir. Metz, İslam Tarihi'nde ilk defa bu dönemde halifenin inanç/itikad esaslarını belirlediğini, bu olayla birlikte kelam ilminin inkişafının son bulunduğunu belirtmiştir. Ayrıca o, mütehasıs olan bir kişinin bu itikadın her kelimesinde yıllarca devam eden mücadelenin izlerini görebileceğini ifade etmiştir.²¹⁴

2.3.2. Fâtımî Propagandası Karşısında Abbâsî Halifeleri ve Ulemâ

IV/X. yüzyılın başlarında (296/909) Kayravan'da tarih sahnesine çıkan Fâtımîler (297-567/909-1171), Hz. Fâtıma-Hz. Ali kanalıyla Hz. Peygamber ve Ehl-i beyt'e mensubiyetlerini dile getirerek, dolayısıyla da meşru halife oldukları iddiasıyla güçlü bir devlet kurmuş ve Kuzey Afrika, Mısır, Filistin, Şâm ve Hicaz bölgelerini ele geçirmişlerdi. Dahası hâkimiyet alanlarını genişletmek hatta İslâm dünyasının tamamına hâkim olabilmek için Abbâsîler aleyhine ciddi başarılar kazanarak dinî, siyasî ve askerî bakımdan önemli bir güç haline gelmişlerdi.²¹⁵

Büveyhîler'in baskısı altında olmanın yanı sıra, dışardan gelen etkiler sebebiyle de Abbâsî hilâfetin uzun süredir güç kaybına uğradığı bu dönemde, Mısır Fâtımî halifesi, dâîler vasıtasıyla gerçekleştirdiği propaganda faaliyetlerinin halk üzerinde etkili olması, Abbâsî hilâfetin yetki alanı içerisinde bulunan pek çok yerde hutbelerin Fâtımî halifeleri adına okunmasını sağlamıştır. Bu manada,

²¹³ Guy Sorman, **Rifaa'nın Çocukları Müslüman Modernler**, (çev. Pulat Tacar), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2006, s. 30; Mehmet Zeki İçcan, "Kelam Ezeli İse Din Mahallidir Ezeli Kelamın Düşünsel, Siyasal, Sosyal Sonuçları Üzerine", (Ed. M. Mahfuz Söylemez), **Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2012, (ss. 217-226), s. 222.

²¹⁴ Metz, **İslâm Medeniyeti**, s. 241.

²¹⁵ Fâtımîler'in kuruluşu ve ideolojisi hakkında geniş bilgi için bkz. Nuveyrî, **Nihayetu'l-ereb**, s. 28-77 vd.; Eymen Fuâd Seyyid, **ed-Devletu'l-Fâtımîyye fi Mısır**, Tefsiru Cedid, Kahire, 1413/1992; aynı mlf., "Fâtımîler", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, c. XII, s. 237-240; Ferhad Daşravî, **Le Califat Fatimide Au Maghreb (296-365/909-975)**, (Arapça trc. Hammadî Sahilî), Beyrut, 1984; Hasan İbrahim Hasan, **Tarihu Devletü'l-Fâtımîyye**, 5. Baskı, Kahire, 1993; Genç, "Fâtımî-Abbâsî-Selçuklu Münasebetleri", s. 34-98; Yurtalan, "Abbâsîler'in Fâtımîler'le Mücadelesi", s. 45-79; Neşet, Çağatay, "Fatimiler Devleti'nin Kuruluşu ve Akideleri", **AÜİFD**, VIII, Ankara, 1958-1959, s.63-77; Yunus Emre Aydın, "Fatimiler Devleti'nin Kuruluşunda Kutâme Kabilesinin Rolü ve Mağrib'de Fatimi- Kutâme İlişkileri (762-972)", **Anasay**, s. III, Yıl 2018, s. 80.

Fâtımîler'in 357/968 yılında Kahire'yi başkent ilan edip Mısır'da hutbeden ve sikkelerden Abbâsî halifesinin adını çıkartarak yerine Fâtımî Halifesi Muiz-Lidînilâh'ı (953-975) ikame etmeleri, ayrıca Mekke'de Halife Muiz-Lidînilâh adına, halife henüz İfrîkiye'de iken, Azîz-Billâh (975-996) adına da 365/976 yılında hutbe okutulması,²¹⁶ İslâm tarihinde ilk defa Şîî Hilâfetinin tesis edilmesine ve Şîîlerin İslâm âlemine tamamen hâkim olmasına neden olmuştur.²¹⁷ Ayrıca el-Azîz döneminde Fâtımîler'in Abbâsîler aleyhine attıkları en önemli adımlardan birisi de kendilerine yakın hissettikleri ve düşünce itibarıyla yakınlık bulunan siyasî güçleri diplomatik propaganda yöntemiyle saflarına çekme girişimleri olmuştur. Bu bağlamda, 368-369/979-980 yıllarında, el-Azîz ile Büveyhî emîri Adududdevle arasındaki mektuplaşma²¹⁸ ve elçi teatileri, Fâtımî-Büveyhî ilişkileri, dolayısıyla Fâtımîler'in Abbâsî topraklarında yayılması bakımından fevkalade önemi haiz gelişmelerdir.²¹⁹

Şîî-Fâtımîler'in bu faaliyetleri Halife Kâdir'in, Büveyhîler aleyhine başlattığı mücadele alanını genişleterek, aynı mücadeleyi Fâtımîler'e karşı yürütmesini de gerekli kılmıştır. Ancak Abbâsî halifesini asıl harekete geçiren olay; Fâtımî halifesi Hâkim-Biemrillâh'ın (996-1021), Abbâsîlerin kontrolündeki Musul Ukaylî emîri Karvâş b. Mukalled'i (ö. 444/1052)²²⁰ safına çekerek hutbeleri kendi adına okutması olmuştur (401/1010).²²¹ Buna binaen öncelikle Kâdir-Billâh, hutbenin tekrar kendi adına okunması için el-Bâkılânî'yi Bahâuddevle'ye elçi olarak göndermiş ve

²¹⁶ İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VII, s. 380; Ebu'l-Hasan Cemâluddîn Alî b. Zâfir el-Ezdî, **Ahbâru'd-duveli'l-munkati'a**, (nşr. Andre Ferre), Kahire 1972, s. 33; el-Makrîzî, **İtti'âzu'l-Hunefâ**, c. I, s. 238.

²¹⁷ Bkz. Genç, "Fâtımî-Abbâsî-Selçuklu Münasebetleri", s. 40-42; Seyyid, "Fatimiler", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, c. XII, s. 229.

²¹⁸ İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VII, s. 390. Büveyhî emîri Adududdevle'nin el-Azîz'e gönderdiği mektupların birinde ona iltifat ederek Ehl-i Beyt'e mensup olmalarından ötürü hüsnü teveccühünü açıklamıştır ki bu oldukça önemli bir husustur. Bkz. İbn Zâfir, **Duveli'l-munkati'a**, s. 33-34; İbn Tağrıberdî, **Nucûmu'z-zâhire**, c. IV, s. 125.

²¹⁹ Bkz. İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XV, s. 158-159; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VIII, s. 709; İbn Tağrıberdî, **Nucûmu'z-zâhire**, c. IV, s. 125. Bu durumun Fâtımîler ve Fâtımî davası açısından oldukça önemli bir başarı olarak kabul edilmesi gerektiğine dair yorumlar için bkz. Muneymine, **Târihu Devleti'l-Buveyhîyye**, s. 204-208; Güner, "Adududdevle ve Dönemi", s. 97-105; Genç, "Fâtımî-Abbâsî-Selçuklu Münasebetleri", s. 46; Shainool Jiwa, "Fâtımîd-Buyid Diplomacy During The Reign of Al-Aziz Billah (365-386/975-996)" **Journal of Islamic Studies**, cilt: 3, sayı: 1, Yıl: 1992, s. 57-71.

²²⁰ Karvâş b. Mukalled için bkz.: K. V. Zettersteen, "Karvâş", **İA**, c. VI, s. 371-372.

²²¹ Ebû Muhammed Takıyyuddîn Ahmed b. Alî b. el-Makrîzî, **İtti'âzu'l-Hunefâ bi-ahbâri'l-eimmeti'l-Fâtimiyyin el-hulefâ**, (nşr. Cemâleddin eş-Şeyyâl), Kahire 1967, c. I, s. 274, c. II, s. 88; İbn Tağrıberdî, **Nucûmu'z-zâhire**, c. IV, s. 121-122. Bu olayı bildirinin temel nedeni olarak gören el-Cuveynî de bildiriye yer vermeden önce giriş bölümünde anlatarak aktarmıştır. Bkz. Ebu'l-Muzaffer Alâuddîn Atâ Melik el-Cuveynî, **Tarih-i Cihangüşa**, (çev. Mürsel Öztürk) Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2013, s. 540.

Bahâuddevle'nin müdahalesiyle²²² hutbenin yeniden kendi adına okunması sağlanmıştır.²²³

Söz konusu gelişmeler üzerine Fâtımîler'e güç kullanarak karşı koyamayacağını anlayan Abbâsî halifesi Kâdir-Billâh, Fâtımîlerin inançlarının ve siyasetlerinin temelini oluşturan Hz. Fâtîma-Hz. Ali soyundan oldukları ve dolayısıyla Hz. Peygamber'e dayandıkları iddiasına bir reddiye yazdırarak²²⁴ neseplerine şüpheyile bakılmasını sağlamaya çalışmıştır.²²⁵ Bu bağlamda Kâdir-Billâh, 402/1011 yılında Fâtımîler'in nesebini ortaya koymak için Bağdat'taki âlimleri ve mezhep temsilcilerini toplayarak bir oturum düzenlemiştir. Oturum sonucunda Fâtımîlerin Ehl-i beyt'e mensup olmadıkları ve neseplerinin Ubeyd b. Sa'd el-Ceremî'ye veya Abdullah b. Meymûn el-Kaddâh'a²²⁶ dayandığı, ayrıca Fâtımîler'in nesebinin, Deysâniyye'ye²²⁷ (Deysân b. Saîd el-Hurremî'ye) dayandığı, dolayısıyla inançlarının da İslâm'a uygun olmadığını ifade eden bir bildiri yayınlanarak²²⁸ Abbâsî yönetimi altındaki bütün camilerde okutulmuştur. Bu bildiri ile Halife el-Kâdir'in, genelde

²²² el-Bâkîllânî'yi güzel bir şekilde karşılayan Bahâuddevle, söz konusu olayın kendilerine yönelik bir tehdit olmaktan çok Abbâsî hilâfetini hedef aldığını ifade etmiş ve gerekli adımların atılacağını taahhüt etmiştir. Bu amaçla, orduya yüz bin dinar göndererek Karvâş'a karşı askerî harekât emri verdi. Bu hamle sonucunda Karvâş, özür dilemiş ve Hâkim-Biemrillâh adına okunan hutbeye son vererek hutbe yeniden Kâdir-Billâh adına okunan hutbeye dönülmüştür. Bkz. İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XV, s. 574-577; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VIII, s. 63; İbn Tağrıberdî, **Nucûmu'z-zâhire**, c. IV, s. 224-227.

²²³ İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XV, s. 77-78, 158-159; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VIII, s. 142; İbn Kesîr, **el-Bidâye**, c. XV, s. 625-626; Fâdıl el-Hâlidî, **el-Hayâtu's-siyâsiyyetu ve nuzumu'l-hukum fi'l-İrak** (Hılalu'l-Karnî'l-Hâmisî'l-Hicrî), Bağdat 1389/1969, s. 78.

²²⁴ İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. IX, s. 236; el-Makrîzî, **İtti'âzu'l-Hunefâ**, c. I, s. 47-49, c. II, s. 96; Dominique Sourdel, "Al-Kadir Billah", **EI.**, 2 ed., IV, s. 378-379.

²²⁵ Fâtımîlerin nesebi hakkındaki iddialara eleştiriyle yaklaşan İbn Haldûn; nesepleri konusunda kişilerin kendi beyanlarının esas olduğunu, bu nedenle beyanlarının kabul ve tasdik edilmesi gerektiğini, zira Fâtımîlerin nesebinin sahih olduğuna dair delillerin bulunduğunu belirtmektedir. Bkz. İbn Haldûn, (Ebû Zeyd Veliyyuddîn Abdurrahmân) **Mukaddime**, (çev. Süleyman Uludağ), Dergâh Yayınları, İstanbul, 2016, s. 182 vd. Dolayısıyla, İbn Haldûn, bu iddiaların tamamen siyâsî olduğunu ifade etmekte ve zayıf olan Abbâsîler'in düşman olarak gördükleri Fâtımîler'le bu şekilde mücadele ettiklerine dikkat çekmektedir.

²²⁶ Seyyid, "Fatimiler", s. 228.

²²⁷ Deysâniyye, "Milâdî II. yüzyılın sonu ile III. yüzyılın başlarında, Süryânîce'de Bar Daysan, İslâmî kaynaklarda İbn Deysân, günümüz Batı dünyasında daha çok Bardesanes diye bilinen İbn Deysân (ö. 222) tarafından kurulan ve nur ile zulmet esasına dayalı âlem görüşünü benimseyen gnostik fırka veya bir akıma karşılık gelmektedir." Bkz. Mustafa Öz, "Deysâniyye", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1994 c. IX, s. 270-272. Krş. Melhem Chokr, İslâm'ın Hicrî İkinci Asrında Zındıklık ve Zındıklar, (çev. Ayşe Meral), Anka Yayınları, İstanbul, 2002, s. 48.

²²⁸ İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XV, s. 82. Ayrıca Bkz. Shainool Jiwa, "The Baghdad Manifesto: A Re-examination of Fatimid-Abbasid Rivalry", *The Fatimid Caliphate Diversity of Traditions*, (ed. Farhad Daftary- Shainool Jiwa) London, 2018.s. 24; eş-Şankitî, **Sünnî-Şîî İlişkileri**, s. 90; İğde, **Hanbeliliğin Teşekkül Süreci**, s. 146-147.

Abbâsîlere özelde ise Ehl-i sünnet mezhebine karşı gelişen Şîî-İsmâîlî davetini engellemek, hem de bu görüşün siyasî temsilcisi Fâtımîler'i Müslümanlar nezdinde gayri meşru ilan ederek temel iddialarını çürütmeyi hedeflediği söylenebilir.²²⁹ Böylece hem Şîîlerin hem de diğer Müslümanların Fâtımîler'e karşı tavır almaları sağlanacaktı.

Kaynaklarda "Muhtıra" adıyla geçen bu bildiriye²³⁰ başta âlimler ve kadılar olmak üzere fakihlerden, şâhitlerden, muhaddislerden ve toplumun ileri gelenlerinden birçok kişi imza atmıştır. En önemlisi de bu bildiriye Sünnîlerin dışında Alevî Şîîlerden ileri gelenlerin de imzalamış olmasıdır. Bu bildiriye, başta İmâmiyye'nin önde gelen âlimlerinden ve Bağdat'taki Tâlibîler'in nakîbi olan Şerîf er-Radî (ö. 406/1015), kardeşi Şerîf el-Murtezâ (ö. 436/1044) ve İbnu'l-Mu'allim (Şeyh Müfîd, ö. 413/1022)²³¹ olmak üzere Ebû Abdullah b. en-Nûmân, İbnu'l-Bathâvî el-Alevî, İbnu'l-Ezrak el-Mûsevî, İbn Ebu Ya'lâ ve Ebû Tâhir b. Ebî Tayyîb, Muhammed b. Ömer b. Muhammed; *Kadıllardan*, İbnu'l-Ekfânî,²³² Ebu'l-Kâsım el-Harazî,²³³ Şâfiî âlim Ebu'l-Abbâs el-Ebîverdî;²³⁴ *Fakîhlerden*, yaşadığı dönemde Şâfiîlerin lideri konumunda olan Ebû Hâmîd el-İsferâyînî (ö. 406/1016),²³⁵ Ebû Muhammed b. el-Keşfûlî,²³⁶ Hanefîlerin saygın bir lideri ve temsilcisi konumunda olan Ebu'l-Huseyn el-Kudûrî (ö. 428/1037),²³⁷ Ebû Abdullah Huseyn b. Ali es-Saymerî (ö. 436/1045),²³⁸

²²⁹ Bkz. Sourdel, "Al-Kadir Billah", **El.2**, s. 378-379; el-Bedevî, **Târîhu's-siyâsî ve'l-fikrî**, s. 92; Genç, "Fâtımî-Abbâsî-Selçuklu Münasebetleri", s. 84.

²³⁰ Detaylı bilgi için bkz., İbnu'l-Cevzî'dir. Bkz. İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XV, s. 82-83.

²³¹ İbnu'l-Mu'allim'in de dahil olduğu Şîî âlimlerin korkudan dolayı bu bildiriye imza attıkları ve gerçek düşüncelerini yansıtmadığı ifade edilmektedir. Bkz. İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VI, s. 447-448.

²³² Kâdî Ebû Abdullah b. el-Ekfânî (ö. 405/1014), 396/1005 yılında kâdilkudât olarak görev yapmış Hanefî bir âlimdir. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, **Târîh**, c. XI, s. 371-372; İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XV, s. 49.

²³³ Ebu'l-Kâsım el-Harazî'nin kimliği hakkında farklı bilgiler bulunmaktadır. Örneğin, İbnu'l-Cevzî'nin bazı nüshalarında ve İbn Tağrıberdî'de bu isim Ebu'l-Kâsım el-Cezerî olarak geçerken, İbn Kesîr'de Ebu'l-Kâsım el-Hazarî olarak anılmıştır. Ancak, bu dönemdeki kadılar arasında böyle isimlere rastlanmamaktadır. Jiwa, Zâhirî bir kadı olan Abdulazîz el-Hazarî'nin isim benzerliğine dikkat çekerken, aynı zamanda bu kişinin bildiriden on bir yıl önce, yani 391/1001 yılında vefat ettiğini belirtir. Bkz. Jiwa, "The Baghdad Manifesto", s. 51.

²³⁴ İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XV, s. 243; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VIII, s. 214.

²³⁵ Bkz. es-Subkî, **Tabakâtu's-şâfi' iyyeti'l-kubrâ**, c. IV, s. 61-74.

²³⁶ Ebû Muhammed el-Kaşfalî'nin de Şâfiî olduğu düşünülmektedir. Bkz. Jiwa, "The Baghdad Manifesto", s. 52.

²³⁷ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, **Târîh**, c. VI, s. 31-32.

²³⁸ Kudûrî gibi Iraklı Hanefîlerin öne çıkan isimlerinden birisi olan es-Saymerî, Kerh bölgesinde kadılık yapmıştır. Hayatının büyük bir kısmını Bağdat'ta geçirmiş ve ilmi faaliyetlerini de burada sürdürmüştür. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, **Târîh**, c. VIII, s. 634-635.

Ebû Abdullah b. el-Beydâvî,²³⁹ Ebu'l-Fadl en-Neseî,²⁴⁰ *Şâhitlerden* ise Ebu'l-Kâsım et-Tenûhî (ö. 447/1055) gibi dönemin önde gelen âlimleri imza atmıştır.²⁴¹ Ayrıca Abbâsî halifesi aralarında Mu'tezilî Ali b. Saîd el-İstahrî'nin (ö. 404/1013) de bulunduğu çok sayıdaki kelamcıdan Fâtımîler'i ve savundukları öğretiyi çürüten risaleler yazmalarını istemiştir.²⁴² Daha sonra 444/1052 yılında Abbâsî halifesi el-Kâim'in de Bağdat'ta Fâtımîler'in nesebinin²⁴³ batıl olduğuna dair dönemin önde gelen ulemâ ve fukahasının imzasını taşıyan başka bir belge daha hazırlattığı kaydedilmektedir.²⁴⁴

İmâmîyye'nin önde gelen âlimlerinden kişiliği, zenginliği, üstlendiği resmî görevleri, edebi yetenekleri, telif ettiği eserler ve yetiştirdiği öğrenciler ile Bağdat'ın siyasî ve sosyal hayatında önemli bir yere sahip olan, aynı zamanda Bağdat'taki İmamî âlimlerin önde gelenlerinden Şeyh Müfîd ve Tâlibîler'in nakîbi olan Şerîf er-Radî ve kardeşi Şerîf el-Murtezâ gibi âlimlerin de "Kâdirî Risâlesi"ne imza atarak destek vermesi²⁴⁵ bildirinin amacı ve meşruiyeti açısından son derece önemli bir husustur. Özellikle, bildiriden birkaç yıl önce Kâdir-Billâh'ın, Fâtımîler'in soyunun gerçek dışı olduğunu iddia ettiği girişimlerine karşı gelen Şerîf er-Radî'nin bu belgeyi imzalaması da ayrıca dikkat çekicidir. Çünkü Şerîf er-Radî, Halife Kâdir-Billâh ile iyi ilişkiler içinde olmasına rağmen²⁴⁶ Fâtımîler için kaleme alındığı ifade edilen bir şiirde yer alan "Düşmanlarımin diyârında zilleti giyindim / Mısır'da Alevî bir halifenin varlığına rağmen / Babası benim babam, Mevlası benim mevlam / Onun yurdunda susamak, suya kanmaktır benim için"²⁴⁷ şeklindeki beyitler Halifenin tepkisine neden

²³⁹ Bu şahsın, Şâfiî fakîh Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah el-Beydâvî el-Bağdâdî (ö. 424/1033) olabileceği belirtilmektedir. Bkz. Jiwa, "The Baghdad Manifesto", s. 52.

²⁴⁰ Bu isim sadece İbnu'l-Esîr'de geçmektedir. Bkz. **el-Kâmil**, c. VIII, s. 73.

²⁴¹ İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XV, s. 83; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VI, s. 447-448; el-Makrîzî, **İtti'âzu'l-Hunefâ**, c. I, s. 32-34, 47-49. Ayrıca bkz. Genç, "Fâtımî-Abbâsî-Selçuklu Münasebetleri", s. 84; Muzaffer Tan, "Tarihsel Süreçte İsmâilîlik ve Yaşadığı Farklılaşmalar", FÜİFD, c. 17, Sayı 2, Yıl 2012, Ss.111-145, s. 123.

²⁴² İbn Tağrıberdî, **Nucûmu'z-zâhira**, c. IV, s. 236.

²⁴³ Fâtımîlerin nesebiyle ilgili iddiaların tahlili konusunda bkz. Yurtalan, "Abbâsîler'in Fâtımîler'le Mücadelesi", s. 98-114.

²⁴⁴ İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. IX, s. 591; el-Makrîzî, **İtti'âzu'l-Hunefâ** c. II, s. 223.

²⁴⁵ İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XV, s. 82-83.

²⁴⁶ Fâtımîlere olan sempatisinin soydan kaynaklandığı belirtilmektedir. Detaylı bilgi için Bkz. Jiwa, "Kinship, Camaraderie and Contestation: Fâtimid Relations with the Ashrâf in the Fourth/Tenth Century." **Al-Masâq** (Journal of the Medieval Mediterranean), 28/3, December 2016, s. 242-264.

²⁴⁷ İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XV, s. 118. Şerîf er-Radî'nin **Divan**'ında yer almayan bu şiir için İbnu'l-Esîr, er-Radî'nin korkusundan dolayı Divân'ında bu şiire yer vermediğini belirtir. Bkz. **el-Kâmil**, c. VI, s. 446.

olmuş²⁴⁸ ve nihayetinde görevlerinden azledilmesine neden olmuştur. Dolayısıyla daha önce karşı çıktığı bir iddiayı konu edinen bir bildiriye imza atması oldukça dikkat çekicidir.²⁴⁹ Ancak şunu da ifade etmek gerekir ki bu bildiriye imzalamasının ardından Abbâsîler ile ilişkileri düzelen Şerîf er-Radî, 403/1012 yılında tekrar Tâlibîlerin liderliği olan nakîblik görevine getirilmiş ve siyah hil'at adı verilen özel bir giysi giydirilmiştir. Hatta bu noktada, Abbâsîlerin sembolü olan siyah hil'atin kendisine ilk defa verilen Tâlibî lideri olduğu kaydedilmektedir.²⁵⁰

Bildiriye imzalayanların arasında Kâdir-Billâh'ın yakın olduğu Hanbelî mezhebinden kimsenin bulunmaması dikkat çeken hususlardan biridir. Zira bu dönemde Irak bölgesinde Şîîlere karşı mücadelede en ön safta olan Hanbelîler olmuştur. Nitekim Büveyhîler döneminin önde gelen Hanbelî âlimlerinden İbnu'l-Bakkâl'ın (ö. 440/1048) Abbâsî hilâfeti hakkında sarfettiği "Hilâfet, bir yumurta gibidir ve Hanbelîler, onu koruyan ve saran kabuklarıdır. Eğer yumurta kırılırsa, fâsid/bozuk kabuk nedeniyle kırılır. Hilâfet bir çadırdır ve Hanbelîler, onu taşıyan direkleridir. Eğer direkler kırılırsa, çadır da çöker"²⁵¹ şeklindeki sözlerine bakıldığında Hanbelî âlimin, Hanbelîleri açık bir şekilde hilâfetin koruyucuları addettiği görülmektedir. Büyük olasılıkla, onların bu konudaki duruşları açık olduğu için Kâdir-Billâh, bildiriye onlara imzalatma ihtiyacı hissetmemiştir. Aynı şekilde, dönemin önemli kadılarından ve Eş'arî kelâmcısı ile Mâlikî fakîhi olarak bilinen el-Bâkılânî (ö. 403/1013) için de benzer bir durum söz konusudur. Kâdir-Billâh, en başından beri halifeden yana tavrını ortaya koyan ve Halife'ye olan sadakati ve yakınlığı ile bilinen, yazmış olduğu **"Keşfu'l-esrâr ve hetku'l-estâr fi'r-red 'ale'l-Bâtiniyye"** adlı reddiye²⁵² ile zaten İsmâîlî-Fâtımî karşıtı fikirlerini açıkça ortaya koymuş olan el-Bâkılânî'ye bildiriye imzalatmayı gerekli görmemiş olabilir.²⁵³

Kaynaklarda yer alan bilgilere göre, Kâdir-Billâh, Şîîliğin artan siyasî etkisi karşısında Sünnîliği güçlendirmek amacıyla çaba göstermiş ve dört mezhebin önde gelen otoritelerinden de fıkıh konusunda birer muhtasar yazmalarını istemiştir. Bu bağlamda Ebu'l-Huseyn el-Kudûrî (ö. 428/1037), Hanefîlerin temsilcisi olarak, **"el-**

²⁴⁸ İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XV, s. 118.

²⁴⁹ Bu konudaki yorumlar için bkz. bkz. Yurtalan, "Abbâsîler'in Fâtımîler'le Mücadelesi", s. 116-117.

²⁵⁰ İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VIII, s. 78.

²⁵¹ İbn Ebî Ya'lâ, **Tabakâtu'l-Hanâbile**, c. II, s. 189-190.

²⁵² Bkz. İbn Kesîr, **el-Bidâye**, c. XV, s. 548.

²⁵³ Benzer yorumlar için bkz. Jiwa, "The Baghdad Manifesto", 54-55; Yurtalan, Abbâsîler'in "Fâtımîler'le Mücadelesi", s. 120.

Muhtasar” adlı eseri yazıp Halife el-Kâdir’e takdim etmiştir.²⁵⁴ Dönemin Hanefî âlimleri arasından Kudûrî’nin tercih edilmesi hem iktidar sahipleri nezdinde hem de Hanefî çevrelerinde yüksek bir itibar kazandığını ortaya koymaktadır. Bunun yanı sıra, Abbâsî halifelerinin Fâtımîlere karşı ve Sünnîliği öne çıkaran faaliyetlerinde danışılan bir isim olarak da öne çıktığını göstermektedir.

Kadı Ebu’l-Hasan el-Mâverdî (ö. 450/1058), Şâfiîlerin temsilcisi olarak, “**el-İknâ**” adlı muhtasarını hazırlayıp sunmuş ve halife en çok onu beğenmiştir.²⁵⁵ Ayrıca el-Mâverdî’nin, bu olaylarla ve siyasetle ilgili konuları ele alan **Ahkâmu’s-sultâniyye** adlı meşhur kitabının da bu dönemde yazıldığı hatırlanmalıdır. Mâverdî’nin, devletin teşkilât yapısı ve idaresiyle ilgili fikhî ahkâmı bir araya toplayan bu eseri kimin emri üzerine ve hangi tarihte kaleme aldığı konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Gibb, **Ahkâmu’s-sultâniyye**’nin adı geçen halife veya onun oğlu Kâim-Biemrillâh’ın isteği üzerine yazıldığını ifade ederken,²⁵⁶ Kadı Ebû Ya’lâ el-Ferrâ’nın (ö. 458/1066) aynı isimli eseri üzerinde yapılan bir doktora çalışmasında da Mâverdî’nin eserini 421/1030 yılında yazmış olabileceği belirtilmektedir.²⁵⁷ Buna gerekçe olarak da el-Mâverdî’nin Kâdir-Billâh dönemindeki etkisi ve konumuna dikkat çekilmektedir. Ancak Mâverdî’nin halife el-Kâim ile de iyi ilişkileri olduğundan kesin bir sonuca ulaşmak pek mümkün değildir. Bununla birlikte el-Mâverdî’nin, **Ahkâmu’s-sultâniyye**’yi reddedemeyeceği birinden gelen talep üzerine kaleme aldığını kaydetmiştir.²⁵⁸ el-Mâverdî, talebin kimden geldiğini açıkça belirtmemiş olsa da bu şahsın adı geçen iki halifeden biri olduğu kuvvetle muhtemeldir.

Aslında, eserin yazılmasının arkasındaki kişiye dair olan vurgudan daha da önemlisi, söz konusu iki halife döneminde de Abbâsî hilâfeti üzerindeki Şîf-Büveyhî etkisinin zayıflatılarak, hilâfetin tekrar güçlenmesi ve Sünnîliğin yeniden öne çıkarılması amacıyla çalışılmış olmasıdır. Bununla birlikte konumuz açısından

²⁵⁴ Yâ’kût el-Hamevî, **Mu’cemu’l-udebâ**, XV, s. 54. Ayrıca bkz. Cengiz Kallek, “Kudûrî”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 2002, c. XXVI, s. 321-322; Muhammed Asil Tögel, “Abbâsî Halifesi Kâdir Billâh’ın Hayatı ve Şahsiyeti”, (Yüksek Lisans Tezi) **Necmettin Erbakan Üniversitesi SBE**, Konya, 2018, s. 86-87.

²⁵⁵ Yâkût el-Hamevî, **Mu’cemu’l-udebâ**, c. XV, s. 54; Yâkût el-Hamevî, **Mu’cemu’l-udeba**, c. V, s. 955-956; Orhan Karmış, “Mâverdî ve Tefsirdeki Metodu”, (Doçentlik Tezi), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Ankara, 1981, s. 147.

²⁵⁶ Bkz. H. A. R. Gibb, **Studies on the Civilization of Islam**, Princeton-New Jersey 1982, s. 151-165.

²⁵⁷ Bkz. Ebû Fâris, **el-Kâdî Ebû Ya’lâ el-Ferrâ**, s. 522-523.

²⁵⁸ el-Mâverdî, **Ahkâmu’s-sultâniyye**, (giriş) s. 1 ج.ح.

önemli olan tarafı, yürütülen bu siyasî mücadeleye hukukî bir dayanak bulmak amacıyla, el-Mâverdi'den böyle bir eseri kaleme almasının istenmiş olmasıdır.²⁵⁹

el-Bâkılânî (ö. 403/1013),²⁶⁰ Mâlikîlerin temsilcisi olarak, Fâtımîler'in Ehl-i beyt'ten olmadıklarını ispatlamak ve propaganda faaliyetlerini Bağdat'a kadar taşıran Bâtınîlerin görüşlerini çürütmek için "**Keşfu'l-esrâr ve Hetku'l-estâr**" adını verdiği eserini kaleme almıştır.²⁶¹ Ayrıca Bâkılânî'nin, bu dönemde kaleme aldığı **et-Temhîd fi'r-redd ale'l-mulhideti'l-mu'attıla ve'r-râfıza ve'l-havâric ve'l-mu'tezile, el-İnsâf, Menâkibu'l-eimme ve Nakzu'l-metâin an selefi'l-umme, el-İntisâr li-sıhhati vahvî'l-Kur'ân ve'r-reddi alâ men nakalehu'l-fesâd bi'z-ziyâde ev noksân**, adlı eserleri de bu bağlamda yazılmıştır.²⁶² Ebû Saîd el-İstahrî'nin (ö. 404/1014)²⁶³ **er-Redd ale'l-bâtiniyye** adlı eseri de bu amaçla yazılmıştır.

Abbâsî halifesi Kâdir-Billâh, Irak ekolünün son büyük temsilcilerinden biri olan Kâdî Abdolvahhâb'tan da Mâlikî mezhebini temsilen bir fıkıh eseri hazırlamasını istemiştir. Kadî Abdolvahhâb da Sünnîliği hâkim kılmaya yönelik başlatılan bu seferberliğe katkıda bulunmak için halife Kâdir-Billâh'a el-Muhtasar adlı kitabı takdim etmiştir.²⁶⁴ Ebû Mansûr Abdulkâhir el-Bağdâdî'nin (ö. 429/1038)²⁶⁵ İslâm kelâmına ve mezheplerine dair, **el-Fark beyne'l-firak**²⁶⁶ ve **Usûlu'd-dîn** adlı kitapları da el-Kâdir zamanında yazılmıştır.²⁶⁷ Nitekim İslâm ilimleri tarihindeki şöhretini de daha çok bu adı geçen kitaplarıyla kazanmıştır. Her iki kitabında da "Eş'arî kelâmcılar"

²⁵⁹ Benzer yorumlar için bkz. Ahmet Güner, "Mâverdi'nin Hilâfet Kuramının Tarihîsel Arkaplanına Bir Bakış (II)", **Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı 17, Yıl, 2003, s. 236. Öte yandan el-Mâverdi'nin -böyle bir eser yazması için- tercih edilmesinde, İslâm hukuku sahasındaki şöhreti ile halifenin elçisi olarak Büveyhî emîri ve Selçuklu sultanı nezdinde yaptığı görüşmelerdeki diplomatik başarısının etkili olduğu belirtilmektedir. Mehmet Erkal, "el-Ahkâmü's-Sultâniyye", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1988, c. I, s. 555-556.

²⁶⁰ Bâkılânî'nin hayatı için bkz. İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, XV, s. 96; Şerafettin Gölçük, "Bâkılânî", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamsiklopedisi.org.tr/bakillani> (01.02.2022).

²⁶¹ İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VIII, s. 73; İbn Kesîr, **el-Bidâye**, XV, s. 537-540.

²⁶² Bkz. Genç, "Halife el-Kâdir Döneminde ...", a.g.m., s. 231.

²⁶³ İstahrî için bkz. İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XV, s. 100; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. IX, s. 246; İbn Kesîr, **el-Bidâye**, c. XI, s. 352.

²⁶⁴ Yâ'kût el-Hamevî, **Mu'cemu'l-udebâ**, c. XV, s. 54.

²⁶⁵ Ebû Mansûr Abdulkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî el-Bağdâdî (ö. 429/1038), **el-Fark beyne'l-firak**, (thk. Muhammed Osmân el-Huşî), Mektebetu İbn Sînâ, Kahire 1409/1988, s. 7-8; eş-Şîrâzî, **Tabakâtu'l-fukahâ (Tabakâtu's-Şâfi'iyye)**, s. 47; Ethem Ruhi Fiğlalı, "Abdulkâhir el-Bağdâdî", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1988, c. I, s. 245-247.

²⁶⁶ Abdulkâhir el-Bağdâdî'nin bu eseri, Mezhepler Arasındaki Farklar (el-Fark beyne'l-firak) adıyla Ethem Ruhi Fiğlalı tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir. (TDV Yayınları, Ankara, 1991).

²⁶⁷ Bkz. Genç, "Halife el-Kâdir Döneminde ...", a.g.m. s. 231.

bağlamında Ehl-i sünnet akîdesini ele almış ve muhaliflerine karşı Ehl-i sünneti savunmuştur.²⁶⁸

Hanbelî fıkhrında dönemin otoritesi olarak kabul edilen Ebû Ya'lâ el-Ferrâ (ö. 458/1066), 420/1029 yılında halife Kâdir-Billâh tarafından düzenlenen Mu'tezile ve Şîa'ya reddiye mahiyetindeki söz konusu toplantılara, Hanbelî mezhebinin temsilen katılmıştır. Genel olarak Hanbelîler, fikhî bir mezhep olmalarının ötesinde, hilâfet ve Sünnîliğin savunulması amacıyla düzenlenen organizasyonların öncüleri olarak da dikkat çekmektedirler. Bir kadı olarak resmî görevleri yanında Kâim-Biemrillâh dönemindeki Sünnî düşüncenin yeniden yapılanması politikaları içerisinde önemli etkisi olan Ebû Ya'lâ el-Ferrâ (ö. 458/1066), çağdaşı el-Mâverdî (ö. 450/1058) gibi, Abbâsî halifesinin yürütmüş olduğu siyasî mücadeleye hukukî bir dayanak olması amacıyla devlet yönetimi ile ilgili "**el-Ahkâmü's-sultâniyye**" adlı eserlerini kaleme almıştır. Adı geçen âlimler, bu eserleriyle, her ne kadar teorik olarak İslâm dünyasında otoritenin tek olduğu düşüncesi ve halifenin sadece bir kişi olması gerektiğini ifade etmişlerse de pratikte bunun gerçekleşmesi mümkün olmamıştır.

Abbâsî halifesi, Gazneliler ile yaptığı ittifakla bu siyasetini Bağdat dışında da yürütmüştür. 408/1016 yılında Sultan Mahmûd'a gönderdiği bir mektupla; Horasan bölgesinde yaşayan Ehl-i sünnet inancına mensup olanları korumasını ve Mu'tezile, Râfîzî, İsmâîlî, Karmatî dâîlerini ve mensuplarını ise cezalandırmasını talep etmiştir. Halifenin bu talebini bir emir olarak telakki eden Sultan Mahmûd, söz konusu fırkalara karşı yoğun olarak siyasî, askerî ve kültürel bir mücadele başlatmıştır. Bu çerçevede; Gazneli Mahmûd, 420/1029 yılında, çoğunlukla Ehl-i sünnete muhalif olarak gördükleri bu fırkaların merkezi durumundaki Rey ve Cibâl bölgesini, Büveyhî emîri Mecduddevle'nin elinden alarak²⁶⁹ buraları Ehl-i bid'attan (söz konusu fırkalardan) temizlediğini fetihnâme gibi bir mektupla Abbâsî halifesine bildirmiştir.²⁷⁰

el-Muntazam'da yer alan bu mektupta, Sultan Mahmûd; bölgeyi zalim ve kâfirlerin elinden kurtardığını, halifenin emrine uyarak, Horasan ve diğer bölgelerde

²⁶⁸ Bkz. Fırlı, "Abdulkâhir el-Bağdâdî", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, c. I, s. 245.

²⁶⁹ Muhammed Hasan Saniuddevle, **Târih-i muntazam-ı Nâsirî**, I. Baskı, (tsh. Muhammed İsmail Rıdvanî), Tahran, 1984, s. 307.

²⁷⁰ Bkz. İbnü'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XV, s. 125-126; İbn Kesîr, **el-Bidâye**, c. XII, s. 26; Fakîhî, **Târih-i Âl-i Buveyh**, s. 5; Abdülazîm Rızâî, **Târih-i deh hezar sala-i İran**, III, Tahran, 2001, s. 35; Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, TTK Yayınları, Ankara 2007, s. 43-44; Hanefî Palabıyık, **Valilikten İmparatorluğa Gazneliler Devlet ve Saray Teşkilatı**, Araştırma Yayınları, Ankara, 2002, s. 73.

Mu'tezile, Râfıza, İsmâiliyye, Karâmita, Cehmiyye ve Müşebbihe gibi mezhep mensuplarını katl (öldürme), salb (idam), hapis ve sürgün gibi cezalara çarptırma biçiminde bir uygulamayı yürürlüğe koyduğu ve söz konusu fırkaları minberlerde lanetlediğini bildirmiştir. Özellikle de Rey şehrini, Bâtınî düşünceye sahip olanlardan, Mu'tezile ve Râfızîler'den temizlediğini belirtmiştir. Ayrıca Sâhib b. Abbâd tarafından kurulduğu belirtilen ve el-Beyhakî'nin (ö. 565/1169) bildirdiğine göre fihristi on ciltten oluşan²⁷¹ Rey'deki kütüphanede bulunan Felsefe, Yıldız Bilimi (ilmu'n-nucûm) ve başta Mu'tezile²⁷² olmak üzere adı geçen mezheplerin görüşlerini ihtiva eden bütün kitapları yaktırdığını, böylece Ehl-i sünnetin zafer kazandığını halifeye bildirmiştir.²⁷³ Benzer durum Selçuklular'ın 447/1055 yılında Bağdat'a girdiğinde yaşanmış ve İmâmiyye'nin dinî önderi Şeyh Tûsî'nin (ö. 460/1067) Kerh'teki evi yağmalanmıştır. Ayrıca kitaplarına ve ders verirken oturduğu kürsüsüne de el konularak hepsi yakılmıştır.²⁷⁴ Aynı şekilde Büveyhî sultanı Bahâuddevle'nin vezîri Sâbûr b. Erdeşîr'in Şîa için yaptırdığı kütüphanenin de Selçuklu sultanı Tuğrul Bey'in emriyle yakıldığı kaydedilmektedir.²⁷⁵

Aslında, siyasî ve toplumsal olaylar ile bunlara yönelik tasarruf ve talepleri meşrulaştırmak için dinî kullanılması hem iktidarlar hem de onlarla mücadele eden hareketler için vazgeçilmez bir davranış biçimi olmuştur. Buna bağlı olarak da Sünnî iktidar sahipleri tarihsel kökenlerinden gelen düşünme biçimi veya bilinçaltı nedeniyle, farklı dinsel yorumları kendi otoritelerini yok etmeye çalışan birer siyasal kalkışmanın gizlenmiş/maskelenmiş biçimi olarak görmüşlerdir. Nitekim Gazneli Mahmûd'un Ehl-i sünnet dışındaki gruplarla savaşıması, daha sonra Selçuklular'ın da aynı şeyi yapması ve halifelerin de Büveyhîler ve Fâtımîler ile olan

²⁷¹ Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemu'l-udebâ**, c. VI, s. 259.

²⁷² Bu dönemde, yoğun bir şekilde özellikle Mu'tezile üzerine gidilmesinde; Mu'tezile'nin fikrî ve siyasî plânda Şîa ile yakınlaşması, hatta bazı konularda ehl-i sünnete ve Abbâsî hilâfetine karşı iş birliği içinde olmalarının, el-Kâdir tarafından fark edilmesinin etkili olduğu belirtilmektedir. Halife el-Kâdir'in bu dönemdeki siyaseti hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Genç, "Halife el-Kâdir Döneminde ...", a.g.m., s. 219-243.

²⁷³ Bkz. İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XV, s. 194-195; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. IX, s. 372; Metz, **İslâm Medeniyeti**, s. 241; Palabıyık, **Valilikten İmparatorluğa Gazneliler**, s. 72-73; İzzetullah Zeki, "Gazneli Mahmud'un Dinî Siyaseti", (Doktora Tezi), **Necmettin Erbakan Üniversitesi SBE**, Konya, 2018, s. 189-190.

²⁷⁴ İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XVI, s. 16; Zehebî, **A'lâmi'n-nubelâ**, c. XVIII, s. 334; İbn Hacer, **Lisânu'l-Mizân**, c. V, s. 135; Kehhâle, **Mu'cemu'l-muellifin**, c. III, s. 225-26; Akhtar, **İmâmiyyah Thinkers**, s. 211; eş-Şankıtî, **Sünnî-Şîî İlişkileri**, s. 99.

²⁷⁵ Cafer Subhânî, **Advâon 'alâ 'akâidi's-Şî'ati'l-İmâmiyye ve târîhihim**, Tahran, 1421, s. 56.

mücadelelerini Ehl-i sünnet inancı üzerinden yürütmeleri ²⁷⁶ bu anlayışın bir göstergesidir.

Kısacası Halife Kâdir-Billâh'ın bu uygulamaları görünürde dinî kaygılar taşısa da özellikle Büveyhîler'in hâkimiyetini ve Fâtımî nüfuzunu kırarak nitelikte siyasî hedefler taşıdığını söylemek mümkündür. Dolayısıyla el-Kâdir, bir taraftan Abbâsî hilâfetinin varlığının meşruiyetini vurgulamak, diğer taraftan da onların dinî dayanaklarını çürütmek ve onları Müslümanların gözünde gayri meşru duruma düşürmek suretiyle siyasî, askerî, maddî ve hatta dinî yetkilerini ve nüfuzunu kaybeden Abbâsî hilâfetini yeniden eski gücüne ve etkinliğine kavuşturmayı hedeflemiştir.

Kâdir-Billâh'ın vefatından sonra halifelik makamına oturan ²⁷⁷ ve Büveyhîler döneminin son halifesi olan oğlu Kâim-Biemrillâh'ın (1031-1075) da babasıyla aynı çizgide bir politika izlediği görülmektedir. O da babası gibi Fâtımîler'e karşı bir siyaset gütmüş ve onların aleyhine bazı adımlar atmıştır. ²⁷⁸ Halife el-Kâim, bir taraftan Fatımîlere karşı bu adımları atarken diğer taraftan babası Kâdir-Billâh'ın iç siyasette başlattığı Sünnî-Hanbelî yanlısı politikaları sürdürmeye devam etmiştir. Zira babasının itikâdî düşüncelerini içeren ve Ehl-i sünnetin görüşlerini savunan bildiriye (**er-Risâletu'l-Kâdiriyye**) 433/1042'de, divanda birçok âlim ve ileri gelenlerin huzurunda okutmuştur. Kâdirî akîdesi katılımcıların huzurunda okunduktan sonra Ebu'l-Hasan Ali b. Ömer el-Kazvînî (ö. 442/1050) başta olmak üzere bütün katılımcılar, "Bu, Müslümanların itikadıdır. Buna muhalefet eden fıska ve küfre düşmüştür" şeklinde bir ibare yazarak imza atmışlardır. ²⁷⁹ Ayrıca söz konusu bildirinin her cuma günü, özellikle Cuma camilerinde hem halka hitaben hem de ders halkalarında okunmasını sağlamıştır. ²⁸⁰

Siyasî otoritenin desteğini arkalarına alan Hanbelî çevreler, ilerleyen dönemlerde de Kâdirî itikadını sadece muhaliflerine değil, aynı zamanda mezhep

²⁷⁶ Bkz. Genç, "Fâtımî-Abbâsî-Selçuklu Münasebetleri", s. 116-162; Genç, "H. V/ M. XI. Asırda Ehl-i Sünnet'in Yeniden Yükselişi", s. 271-330; Yurtalan, "Abbâsîler'in Fâtımîler'le Mücadelesi", s. 189-355.

²⁷⁷ İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XV, s. 216.

²⁷⁸ el-Kâim'in Fâtımî siyasetiyle ilgili bazı örnekler için bkz., İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XV, 253, 336; Güner, **Şii-Sünnî Siyaseti**, s. 210-227.

²⁷⁹ İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XV, s. 279-282.

²⁸⁰ Bkz. İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XV, s. 279-282; İbn Kesîr, **el-Bidâye**, c. XV, s. 437, s. 685; Küçüktaşçı, "Kâdir-Billâh", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, c. XXIV, s. 128.

içinde farklı düşünenlere karşı da bir baskı aracı olarak kullandıkları görülecektir. İbn Akîl'in yargılanması hadisesi bunun en güzel örneğidir.²⁸¹ Makdisî'nin deyiimiyle "Ehl-i hadis, iki yüz yıl önce kendilerine yapılanın aynısını başkalarına yapmaya başlamışlardır."²⁸² Ayrıca, 402/1011 yılında Abbâsî halifesi el-Kâdir tarafından yayınlanan Fâtımîlere karşı yönelik bildiri, kırk iki yıl sonra 444/1052 yılında Kâim-Biemrillâh döneminde tekrar yayınlanmış ve yine Fâtımîler'in soyunun, iddia ettikleri gibi Hz. Muhammed, Ali ve Fâtîma'ya dayanmadığı vurgulanmıştır. Daha önce bildiri hakkında kaynaklar arasında en ayrıntılı bilgiyi aktaran İbnu'l-Cevzî, bu kez ayrıntılara yer vermeden el-Kâdir zamanında anlatılanlar gibi devam ettiği notunu düşerek ve isim zikretmeden sadece eşrâftan, kadılardan, şâhidlerden ve ulemâdan imza alındığını belirtmiştir.²⁸³

Büveyhî emîrlerine karşı kaybedilen siyasi ve askeri gücün ve yetkilerin yeniden kazanılması, onların baskısından kurtulma ve bu bağlamda Abbâsî hilâfetinin siyasi ve dini otoritesinin ve itibarının yeniden tesis edilmesi amacıyla yoğun bir çaba içinde olunmuştur. Özellikle el-Kâdir döneminde Gazneliler, el-Kâim dönemi ve sonrasında ise Selçuklular'ın bu çaba sürecine dahil olmalarıyla birlikte, Ehl-i sünnet veya Sünnî İslam anlayışı tekrar iktidar desteğine kavuşmuştur. Ayrıca, diğer İslam mezheplerine karşı varlığını ve üstünlüğünü koruma amacıyla, zaman zaman Sünnî inanç esaslarının yeniden ele alınıp açıklanmasına ihtiyaç duyulmuştur.

Bu süreçte Abbâsî halifeleri özellikle Hanbelîleri desteklemek suretiyle siyasî bekâlarını muhafazaya yönelmişlerdir. Bağdat'ta Büveyhîler tarafından teşvik edilen İmâmî Şiîliğin gelişmesi karşısında, Sünnî yapılanmanın şartları ve imkânları konusunda geniş bir tecrübeye sahip olan Hanbelî âlimleri canlı bir tartışma ortamına girmiş ve Bağdat'ta yaşanan hadiselerde Sünnîleri yönlendiren taraf olmuştur. Zira, Hanbelî mezhebi mensuplarının hem siyasî tavırları sebebiyle diğer

²⁸¹ Ebu'l-Vefâ Ali b. Akîl b. Muhammed b. Akîl el-Bağdâdî, özellikle Usul ilimleri konusunda yaptığı çalışmalarıyla bilinir ve Selefiyye akımının içerisinde akılcılığın kapısını aralamış bir Hanbelî âlimidir. Hallâc-ı Mansûr'a dair olumlu düşünceler ifade ettiği için bu muhalif gruptan gelen tehditlere maruz kalmıştır. Hallâc-ı Mansûr hakkındaki görüşleri ve ayrıca itizâlî inançlarına yönelik düşüncelerinden tövbe ettiğini ifade ettiği bir metni, 465/1072 yılında önce mahkemede ve ardından halifenin huzurunda sunmuş ve şahitlere imzalatmıştır. Bkz. Makdisî, **İbn 'Aqil**, s. 8; el-Bedevî, **Târîhu's-siyâsî ve'l-fikrî**, s. 76; Yusuf Şevki Yavuz, "İbn Akîl, Ebu'l-Vefâ", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1999, c. XIX, s. 301-304.

²⁸² Makdisî, **İbn 'Aqil**, s. 8.

²⁸³ Bkz. İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XV, s. 336. İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VIII, s. 310.

mezheplere göre daha canlı ve güçlü bir durumda oldukları hem de mezhep doktrinini geliştirme imkânı buldukları söylenebilir.

Selçuklular'ın Bağdat hâkimiyetine kadar, dış siyasette Gazneli Mahmûd'un, içeride ise Sünnî ulemânın, özellikle de Hanbelilerin desteği ile mücadelesini sürdüren Kâim-Biemrillâh, Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in Bağdat'a girişinden sonra Şîilere karşı yürüttüğü faaliyetlerin yaptırım düzeyini artırmıştır. Zira 447/1055 yılında Tuğrul Bey ile Bağdat'ta genel olarak Sünnîler, özelde de halife hâkim duruma gelmişti. Artık halife, Abbâsî topraklarında Şîilere yönelik politikalarında kendinden emin ve daha keskin kararlar alabilmekteydi. Bunun sonucunda, Kâim-Biemrillâh, 448/1056 yılında Büveyhîler döneminde Kerh, Meşhed'deki Mescidü'l-Atikat ve Mekâbîr-u Kureyş ile diğer bölgelerde sabah ezanında "Namaz uykudan hayırlıdır" yerine "Haydi hayırlı amele" şeklinde okunan Şîî uygulamaya son vermiştir.²⁸⁴ Ayrıca Bağdat'ta duvarlara asılan "Muhammed ve Ali insanların en hayırlısıdır" ibaresi tamamen kaldırılmıştır. Şîîlerin sahâbeye hakaret etmeleri yasaklanmıştır.²⁸⁵

Kâim-Biemrillâh'ın vezîri İbnu'l-Muslime'nin de bu dönemde etkin bir rol oynadığı ve halifenin kararlarını hassasiyetle uyguladığı görülmektedir. İbnu'l-Muslime, Selçuklular'ın Bağdat'a girmesini müteakip 448/1056 yılında Şîîlerin çoğunlukta olduğu Kerh bölgesinde, Abbâsî hâkimiyetini sembolize eden siyah bayrakların dikilmesini emretmiştir. Ayrıca İbnu'l-Muslime'nin, Şîîlerin ileri gelenlerinden olan Ebû Abdullah b. el-Cellâb'ı, Şîîliği savunduğu ve itikadî yönden aşırılık ifade eden söylemleri gerekçesiyle ölümle cezalandırılmıştır. Yine, Büveyhîler dönemi İmâmiyye Şîası'nın önemli âlimlerinden olan Ebû Cafer et-Tûsî (ö. 460/1067), bu dönemde gelişen olaylar nedeniyle kendisini gizlemeyi tercih etmiştir. Daha sonra devam eden karışıklıklar ve fitneler neticesinde evi, kütüphanesi ve halifenin verdiği ders kürsüsü yağmalanıp yakıldıktan sonra Bağdat'tan kaçarak Necef'e sığınmak zorunda kalmıştır (448/1056).²⁸⁶ Bu durum, Büveyhî hâkimiyetinin sona ermesiyle gelinen noktayı karşılaştırma açısından bize önemli bir fikir sunmaktadır.

²⁸⁴ İbnu'l Esir, **el-Kâmil**, c. VIII, s. 335; İbn Kesir, **el-Bidâye**, c. XII, s. 68.

²⁸⁵ İbn Kesir, **el-Bidâye**, c. XII, s. 68.

²⁸⁶ İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XVI, s. 7-8; İbn Kesir, **el-Bidâye**, c. XII, s. 69.

Büveyhî emîri el-Melikurrahîm Husrev Fîrûz zamanında (1048-1055) Bağdat askerî valiliğine tayin edilen Arslan Besâsîrî (ö. 451/1060), Selçuklular'ın Bağdat'a girmesi üzerine Fâtımîler ile iş birliği yapmıştır.²⁸⁷ Tuğrul Bey'in Bağdat'tan ayrılması üzerine Besâsîrî 450/1059 yılının başında Bağdat'a girerek halifeyi makamından uzaklaştırmış ve hutbeyi Fâtımî Halifesi Mustansır-Billâh adına okutmuştur.²⁸⁸ Yaklaşık bir yıl süren bu durum, tekrar Tuğrul Bey'in müdahalesiyle son bulmuş ve 450/1059 yılının sonunda Kâim-Biemrillâh tekrar hilâfet makamına dönmüştür. İlk icraatı olarak da Besâsîrî'nin söz konusu işgali sırasında Mansûr Camii'nde Şîi-Fâtımî halifesi adına hutbe okuyan Ebu'l-Hasan b. Ahmed b. el-Muhtedî'yi görevden alarak yerine Ebû Ali el-Hasan b. Abdulvedûd b. el-Muhtedî'yi atamıştır. Akabinde de Şîiler için büyük bir önemi haiz olan Berâsâ Camii, Cuma camileri arasından çıkarılmıştır.²⁸⁹

Bu dönemin en önemli olaylarından birisi de Büveyhî vezîri Sâbûr b. Erdeşîr'in Kerh'te yaptırdığı ve içinde büyük bir kütüphanenin de bulunduğu ilim merkezinin 451-1059 yılında çıkan yangında yok olmasıdır. Kaynaklarda Tuğrul Bey'in Bağdat'a ikinci defa gelmesiyle kaçan Besâsîrî'nin şehri terk etmesini müteakip Sünnîlerin Kerh bölgesini yağmalayıp ateşe vermesi sonucunda yok olduğu aktarılmaktadır.²⁹⁰ Diğer taraftan, bu ilim merkezinin bulunduğu Kerh bölgesinin Şîilerin merkezlerinden biri olması, kurucusu Büveyhî vezîri Sâbûr b. Erdeşîr'in Şîa'nın Zeydiyye koluna mensup olması, söz konusu ilim merkezi ve kütüphanenin Şîi inanca hizmet eden bir mekân olarak değerlendirilmesi,²⁹¹ özellikle hedef alınmış olabileceği düşüncesini de akıllara getirmektedir.

Özetle Büveyhîler döneminde görev yapmış olan beş halifeden ilk üçünün {el-Mustekfî-Billâh (333-334/944-946), el-Mutî'-Lillâh (334-363/946-974), et-Tâi'-Lillâh (363-381/974-991)} siyasî alanda esamesi okunmazken, halife el-Kâdir-Billâh (381-422/991-1031) ve ondan sonra da el-Kâim-Biemrillâh (422-467/1031-1075) zamanında ulemâ ile ilişki düzeyinin arttığı görülmektedir. Özellikle, adı geçen bu son iki halife döneminde; Büveyhî iktidarının taht kavgaları nedeniyle zayıflaması,

²⁸⁷ İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VIII, s. 322; İbn Tağriberdî, **Nucûmu'z-zâhire**, c. V, s. 56; İbn Hallikân, **Vefayât**, c. V, s. 66; Hatîb el-Bağdâdî, **Târih**, c. IX, s. 400.

²⁸⁸ Hatîb el-Bağdâdî, **Târih**, c. IX, s. 402; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. IX, s. 641; el-Makrîzî, **İtti'âuu'l-Hunefâ**, c. II, s. 252.

²⁸⁹ İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XVI, s. 55.

²⁹⁰ İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XVI, s. 49, 61-62; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VIII, s. 350.

²⁹¹ Bkz. Cahen, "Bwayhids or Buyids", **EI2**. Ed. 1, 1352.

Bağdat'taki Büveyhî hükümdarının başkent Bağdat'tan ayrılarak Şîrâz'da ikamet etmesi ve 389/999'da Horasan'ı ele geçiren Gazneliler'in ortaya çıkışı ile daha sonra da Selçuklular'ın desteği Bağdat'ta dengeleri tekrar Abbâsî halifelerinin lehine çevirmiştir. Deyim yerindeyse esen rüzgârı arkalarına alan Abbâsî halifeleri bu süreçte özellikle Hanbelîleri desteklemek suretiyle siyasî bekâlarını muhafazaya yöneltmişlerdir.

Büveyhî iktidarının zayıflaması Bağdat'ta dengeleri yeniden Sünnîlerin özellikle de Abbâsî halifelerinin lehine çevirmiştir. Nitekim 398/1007 yılında Bağdat'ta kadılık yapan Şâfiî fakihi Ebû Hâmid el-İsferâyînî, Halife Kâdir-Billâh'a tehdit içerikli mektup yazabiliyorken,²⁹² Şîîlerin 10 Muharrem 352/963 yılından itibaren gelenek haline getirdikleri Âşûrâ günü etkinlikleri kapsamında 457/1065 yılında Babu'l-Mahvel'deki bir cenazeyi dövünerek ve ağıtlar eşliğinde Kerh'e götüren Şîîler'in bu davranışından ötürü sorumlu tutulan Nakîbu't-Talibiyyîn Tahir Ebu'l-Ganâim'in, yaşananlardan haberi olmadığını söyleyip özür dilemesine rağmen, Halife Kâim-Biemrillah tarafından azledilmesi halifelerin geldikleri noktayı göstermesi açısından önemlidir.²⁹³

Şunu da ifade etmek gerekir ki Abbâsî halifelerinin durumunda bir iyileşme olmuş olsa da bundan sonraki süreçte hiçbir zaman eski ihtişamlarına kavuşamamışlardır. Gerek Selçuklu döneminde gerekse sonraki dönemlerde dinî bir sembol olmanın ötesine geçememiştir. Bununla birlikte, Büveyhîler'in Bağdat'a hâkim oluşuyla, baş şehirde Şîîler lehine gelişen siyasî ve sosyal hareketliliğin etkisiyle güçlenen İmâmiyye, Zeydiyye, Keysâniyye, İsmâiliyye ve Gâliyye gibi fırkaların etkinliğini azaltmak ve Fâtîmîler'in propagandasını bertaraf etmek için Sünnî ulemânın bir araya getirildiği ve halkı bilinçlendirmek ve hilâfeti desteklemek için harekete geçirildiği görülmektedir. Hatta Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in ulemânın desteği ve ısrarı ile halifenin davetini kabul ettiği söylenebilir. Buna ilişkin, Büveyhîler'in nezdinde büyük saygınlığı olsa da hilâfet ve saltanat konusunda kaleme aldığı **Ahkâmu's-Sultâniyye** adlı eseri ile de Abbâsî taraftarı olduğunu ortaya koyan el-Mâverdî, elçi olarak gittiği Selçuklu saltanat merkezi Rey'de bir yıl kalarak Bağdat'a döndükten sonra Tuğrul Bey'in halifeye bağlılık haberini

²⁹² es-Subkî, **Tabakâtu's-Şâfiyyeti'l-Kubrâ**, c. IV, s. 64.

²⁹³ Bkz. İbn Kesir, **el-Bidâye**, XII, s. 69.

getirmiştir.²⁹⁴ Dolayısıyla Tuğrul Bey'i Bağdat'a hareket etmeye ve Bağdat'ı askerî ve siyasî başkent yapmaya ikna eden Sünnî âlim el-Mâverdî'nin çabası olmuştur.²⁹⁵

Söz konusu gelişmelere binaen Tuğrul Bey'den hoşnut olan halife, bu kez - yine gözdelerinden biri olan- Hibetullah b. Muhammed el-Me'mûn'u elçi olarak göndermiş ve elçisinden Tuğrul Bey'i Bağdat'a getirmek için ısrarcı olmasını, yanlarında kalıp onlara nasihat ve tembihte bulunmasını istemiştir. Hibetullah, bu süreçte meşgul olan Tuğrul Bey'i -halifenin davetine icabet etmesi konusunda- ikna etmek için üç yıl Rey'de kalmıştır.²⁹⁶ Dolayısıyla genelde Selçuklular'ın, özelde Tuğrul Bey'in Bağdat'a gelmesinde etkili olan unsurlardan biri Sünnî ulemâ olmuştur.

²⁹⁴ Bkz. İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VIII, s. 266.

²⁹⁵ eş-Şankitî, **Sünnî-Şîî İlişkileri**, s. 59.

²⁹⁶ Bkz. er-Râvendî, **Râhatu's-Sudûr**, s. 168-169; Akbaş, "Selçuklular'ın Abbâsî Halifeleriyle İlişkileri...", **USAD**, s. 143; Hançabay, **Abbâsîler Döneminde Vezîrlük**, s. 275.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SIYASÎ/İDARÎ VE ADLÎ ALANDA İLİŞKİLER

3.1. Siyasî/İdarî Alanda İktidar-Ulemâ İlişkisi

Büveyhîler döneminde yetişmiş olan birçok âlimin erken yaştan itibaren saray ile ilişkili olması ilmî ve siyasî hayatının iç içe olmasına neden olmuştur. Ebu İshâk es-Sâbî (ö. 384/994), Sâhib b. Abbâd (ö. 385/995) ve İbn Miskeveyh (ö. 940-1030) gibi âlimler bunlardandır. Hatta gençlik yıllarından itibaren ömrünün büyük kısmını Büveyhî sarayında geçiren İbn Miskeveyh'in ilmî ve siyasî hayatının iç içe olduğu görülmektedir. Dolayısıyla vezîrlere yakın olmanın avantajını da kullanarak siyasî konularda büyük bir birikim elde etmiştir. Nitekim bu ilgisi, onun tarih eserini "Tecâribu'l-umem" bu konular üzerinden inşa etmesini sağlamıştır.

Bu dönemde siyasi sahada önemli bir rol üstlenen isimlerden biri de el-Mâverdî (ö. 450/1058) olmuştur. Özellikle Abbâsî halifesi el-Kâim döneminde, siyasi işlerde daha aktif bir rol üstlenmiştir. Eserlerinde sıkça vurguladığı hilâfet kavramının ötesinde, bu dönemdeki icraatları ve tavrıyla Abbâsî hilâfetine olan bağlılığını net bir şekilde göstermiş ve hilâfetin itibarını yükseltmek için çaba harcamıştır. Aynı şekilde Hanbeli hukukçu ve polemikçi olarak tanınan,¹ siyasî konulara özel ilgi duyan ve Halife el-Kâim döneminde sarayda etkili olduğu ifade edilen² İbnu'l-Bakkâl (ö. 440/1048)³ da siyasette oldukça aktif bir şekilde yer almıştır. Aynı zamanda, Halife nezdindeki saygınlığı kadar Bağdat'a hâkim olan Büveyhîler'le de yakın ilişki içinde bulunmasına⁴ rağmen siyasetin içinde yer almamış, hatta saray tarafından sunulan yardım ve hediyeleri de ihtiyacı olmasına rağmen kabul etmeyi reddeden Ebû Abdullâh Hasan b. Hâmid (ö. 403/1012) gibi örnekler de mevcuttur.⁵ Ayrıca İmâmiyye'nin önemli isimlerinden olan Ebû Ahmed el-Mûsevî (400/1010 ile oğulları

¹ Laoust, "İbn Hâmid", III, s. 784.

² İbni Ebî Ya'lâ, **Tabakâtu'l-Hanâbile**, c. III, s. 350.

³ Bkz. İbni Ebî Ya'lâ, **Tabakâtu'l-Hanâbile**, c. III, s. 349-351; George Makdisi, "Muslim Institutions of Learning in Eleventh-Century Baghdad" **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, University of London, 24 (1), 1961, s. 27.

⁴ İbn Hâmid, **Tehzîbu'l-ecvibe**, s. 7-9; İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XV, s. 94; İbn Tağrîberdî, **en-Nucûmu'z-zâhire**, c. IV, s. 232.

⁵ Bkz. İbn Hâmid, **Tehzîbu'l-ecvibe**, s. 8; İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XV, s. 94; Muhammed eş-Şattî, **Muhtasaru Tabakâti'l-Hanâbile**, Dimaşk, 1399/1979, s. 26.

Şerîf er-Radî (ö. 406/1015) ve Şerîf el-Murtezâ (ö. 436/1044) da siyasî hayatın içinde olan isimlerdir.

Büveyhîler'in genel olarak idari mekanizmada yer alacak kişileri, vezîr ve divanlarda görev yapan büyük devlet adamları da dahil, mezhep ayrımcılığı yapmadan hem Şîîlerden hem de Sünnîlerden seçtikleri görülmektedir. Hatta bürokraside gayrimüslimlerden de bazı şahısları işbaşına getirmişlerdir. Ayrıca ordunun başına da bazen Türk bazen de Deylemlî komutanlar atanmıştır. Bu durum, Büveyhî sultanlarının dinî ve mezhebî düşüncüyü öncelemekten ziyade, toplumsal barışın sağlanması ve siyasi öncelikler doğrultusunda hareket etmeyi tercih ettiklerini göstermektedir. Bu bağlamda, Adududdevle'nin, ilmi yeterliliğini takdir ettiği ve saygı gösterdiği Mâlikî fakihî el-Bâkılânî'yi (ö. 403/1013), 371/981 yılında Bizans'ın başkentine kendi elçisi olarak göndermesi,⁶ ayrıca Hristiyan Nasr b. Harûn'un vezîrlik makamına getirilmesi, Divânu'l-Hazâin'in başına Hristiyan birinin atanması⁷ gibi örnekler, Adududdevle döneminin dinî ve mezhebî siyaseti açısından önem arz etmektedir. Adududdevle haricinde Ebû Kâlicâr başta olmak üzere diğer Büveyhî sultanları da belli dinî-mezhebî görüşlerin kalıplarına uymayan oldukça geniş perspektifli bir siyaset geliştirmişlerdir.

Büveyhîler'in, özellikle de Muizzuddevle'nin Irak'ta izlemiş olduğu politika her ne kadar Şîî taraftarı ve Sünnî karşıtı radikal mezhepçi bir tavır olarak görünse de Büveyhî emîrinin karakteri ve gücü ile devlet menfaati bu konuda belirleyici etken olmuştur. Bazen de Muizzuddevle'nin bu katı mezhepçi tutumu ile çelişebilecek kararlara imza attığı da görülmektedir. Örneğin el-Muhellebî'nin vefatından sonra vezaretinin kâtibi olarak iş başına getirdiği Abbas b. Huseyn eş-Şîrâzî (ö. 362/973) radikal bir Sünnî idi. eş-Şîrâzî, Muizzuddevle'nin vefatından sonra da İzzuddevle Bahtiyar'a vezîr olmuştur. Bununla birlikte, Büveyhî hükümdarlarının yakınlığına daha eğilimli olanlar arasında çoğunluğu Mu'tezilî görüşlere sahip Hanefî ve Şâfiîler olurken; Hanbelî mezhebine mensup olanlar daima Abbâsî Hilâfetini desteklemişlerdir. Bu nedenle, Kâdir-Billâh ve ardından Kâim-Biemrillâh, Hanbelîlere yakın olmayı öncelemişlerdir.⁸

⁶ Kâdi İyâz, **Tertîbu'l-medârik**, c. III-IV, s. 594; İbn Esîr, **el-Kâmil**, c. IX, s. 16.

⁷ İbn Miskeveyh, **Tecâribu'l-umem**, c. II, 408; Kabir, **The Buwayhid Dynasty of Baghdad**, s. 68; Güner, "Adududdevle ve Dönemi", s. 123, 152.

⁸ Donohue, **The Buwayhid dynasty in Iraq**, s. 283, 285.

Bu konuya ilişkin şunu da ifade etmek gerekir ki Büveyhîler döneminde, Büveyhî devlet adamlarıyla sıkı ilişkiler içinde olan İmâmî âlimler gerek yetiştirdikleri öğrencilerle gerekse ilmi çalışmalarıyla İmâmiyye Şîası'nın seyrinde oldukça önemli bir rol oynamışlardır. Büveyhî iktidarının onlara sağladığı maddi kaynaklar ve siyasî statü, söz konusu âlimlerin Bağdat'ta hareket alanlarını genişletmiş, ilmi çalışmalarını kalıcı hale getirmiştir. Böylece İmâmiyye Şîası adı geçen yüzyılda güçlenerek daha etkili hale gelebilmiştir.⁹

Bu dönemde ilim erbâbı yalnızca tek bir alanda görev üstlenmiş değildir. Vezîrlük gibi üst düzey bir görevde bulunmuş olmakla birlikte yeri geldiğinde kâtip, bürokrat, elçi ve eğitmen gibi birçok görevlerde bulunmuşlardır.

3.1.1. Vezîrlük

Büveyhîler döneminde vezîrlük gibi yüksek bir makama dönemin önde gelen ilim adamlarından da atama yapılmıştır. Söz konusu atamalarda, yönetimin izlediği politika gereğince de âlimlerin dinî, mezhebî ve fikrî düşüncesine bakılmaksızın liyakate dayalı bir yöntemin tercih edildiğini söylemek mümkündür. Nitekim Büveyhî emîri ve Irak Büveyhîleri'nin kurucusu Muizzuddevle'nin katı mezhepçi tutumuna rağmen, el-Muhellebî'nin (ö. 352/963)¹⁰ vefatından sonra vezâretinin kâtipliğine radikal bir Sünnî olarak bilinen Şîrâzlı Ebû Fadl Abbâs b. Huseyn'i iş başına getirmiştir. Daha sonra Ebu'l-Fadl'ın, Muizzuddevle'nin vefatından sonra da İzzuddevle Bahtiyâr'a vezîr olduğu görülmektedir.¹¹ Ayrıca vezîrlük gibi üst düzey bir

⁹ Bkz. Sonay, "Tarihsel Süreçte İmâmiyye-Mu'tezile İlişkisi", s.149-179; Kartaloğlu, "Şerîf el-Murtezâ", s. 100-162.

¹⁰ Emevîler'in ünlü kumandanı Muhelleb b. Ebû Süfre'nin soyundan geldiği için el-Muhellebî nisbesiyle tanınmış olan Ebû Muhammed el-Hasan b. Muhammed el-Muhellebî (ö. 352/963) Irak Büveyhîleri'nin ilk resmi vezîridir. Bağdat'ın, Büveyhî Emîri Muizzuddevle tarafından ele geçirilmesiyle birlikte vezîrlük kurumunda değişiklik olmuş ve yaklaşık on yıl gibi (334-345/946-956) uzun bir süre ne Abbâsî halifesi ne de Büveyhî emiri herhangi bir kimseye vezîr unvanı vermiştir. Vezîrin görevleri kâtiplerin uhdesinde bulunmaktaydı. Beş-altı yıl kâtiplik görevinde bulunduktan sonra kendisine resmen vezîrlük unvanı verilmiştir (345/956). Bkz. İbn Miskeveyh, **Tecâribu'l-umem**, c. II, s. 162; Busse, **Chalif und Grosskönig**, s. 606-607; Hañçabay, **Abâsîler Döneminde Vezîrlük**, s. 248-249. Böylece, deyim yerindeyse, vezîrlük için yaşanan bu fetret dönemi el-Muhellebî'ye verilen vezîrlük unvanı ile son bulmuştur.

¹¹ Görev yaptığı dönemde, Şîîler ile Sünnîler arasında çıkan büyük bir çatışma sonucunda Şîîlere öfkelenen vezîrin, bir ordu göndererek bulundukları Kerh bölgesini ateşe verdiği, çıkan yangında binlerce kişinin öldüğü, yüzlerce ev ve dükkânın da tahrip olduğu kaydedilmektedir. Bkz. İbn Miskeveyh, **Tecâribu'l-umem**, c. II, s. 304-305; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VII, s. 49.

makama özellikle Dil ve Edebiyat alanında şöhret bulmuş isimlerin getirilmiş olması da dikkat çeken hususlar arasında yer almaktadır.

Genel olarak kâtiplik gibi çeşitli görevlerde bulunduktan sonra vezâret makamına getirilen bu âlim/bilgin vezîrlar ve onların yakınları, eğitim ve öğretim sınırlarının genişletilmesinde büyük katkılarda bulunmuşlardır. Bunların başında, Ebul-Fadl İbnu'l-Amîd (ö. 360/970) ve oğlu Ebul-Feth İbnu'l-Amîd (ö. 366/976) ile Sâhib b. Abbâd (ö. 385/995) gibi vezîrlar gelmektedir¹² ki bu isimler aynı zamanda ilim merkezlerinin kurucusu ve âlimlerin himayecisi olarak da dikkat çekmişlerdir.

Asıl şöhretini edebî ve ilmi alanlarda gösterdiği başarılarla elde eden Rey, Cibâl ve Fâris'te ikamet etmiş olan Ebu'l-Fadl İbnu'l-Amîd (ö. 360/970), kâtiplik görevinden sonra Rey-Cibâl Büveyhî emîri Ruknudevle tarafından 328/940 yılında vezîrlığe atanmıştır.¹³ Kendisinin kütüphane görevlisi ve aynı zamanda dönemin meşhur isimlerinden olan tarihçi İbn Miskeveyh'e göre; İbnu'l-Amîd, çağının bütün ilimlerine (şiiir, mantık, felsefe, ilâhiyat, geometri, astronomi ve mekanik¹⁴ gibi) vâkıf, çok yönlü bir ilim/bilim adamıydı.¹⁵ İbnu'l-Amîd'in Rey'deki sarayı, vezîrlık görevini yürüttüğü dönemde, önde gelen âlimlerin toplandığı ve faaliyetlerini yürüttükleri bir ilim merkezi konumundaydı. Otuz yılı aşkın bir süre vezîrlık görevini yürütmüş olan İbnu'l-Amîd, bu süre zarfında başarılı bir devlet adamı profili çizmiş, ayrıca ordu komutanı olarak da birçok zafere imza atmış ve 360/970 yılında vefat etmiştir.¹⁶ Görüldüğü üzere İbnu'l-Amîd, aslında hem iktidar hem de ulemâ sınıfının bir temsilcisiydi.

Henüz genç yaştayken sarayın önde gelen kişileri arasına giren ve zaman zaman babasının yerine vezîrlığe vekâlet eden Ebu'l-Feth İbnu'l-Amîd (ö. 366/976), babası Ebu'l-Fadl'ın vefatı üzerine 360/970 yılında vezîrlığe getirilmiştir. Vezîr olmanın yanı sıra edip ve şair olan Ebu'l-Feth, aynı zamanda ordu komutanlığı görevini de üstlenmiştir. Bu özelliğinden dolayı Abbâsî halifesinin ona kalemde ve

¹² ez-Zehrânî, **Nizâmu'l-vizâre**, s. 97.

¹³ Bkz. ez-Zehrânî, **Nizâmu'l-vizâre**, s. 97; Âl-i Yâsîn, **Sâhib b. Abbâd** s. 139; Kraemer, **Humanism**, s. 241;

¹⁴ İbnu'l-Amîd'in kalelerin fethinde kullanılmak üzere duvarlarda gedikler açabilecek tarzda büyük oklar atan "Arbalet" türü bir silâh başta olmak üzere ilginç aletler tasarlayıp geliştirdiği söylenmektedir. Bkz. K. V. Zettersteen, "Ebu'l-Fazl b. el-Amid", **İslâm Ansiklopedisi**, c. V/II, s. 843; Ahmet Güner, "İbnu'l-Amîd, Ebu'l-Fadl", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/ibnul-amid-ebul-fazl> (13.01.2022).

¹⁵ İbn Miskeveyh, **Tecâribu'l-umem**, c. II, s. 271-282.

¹⁶ Bkz. ez-Zehrânî, **Nizâmu'l-vizâre**, s. 97; Kraemer, **Humanism**, s. 241.

kılıçta yetkinliğini anlatan “Zu'l-kifâyeteyn” unvanını verdiği kaydedilmektedir.¹⁷ Hayatının büyük bir bölümünü devlet işlerinde ve ilimle uğraşarak geçiren Ebu'l-Feth, ileride de ele alınacağı üzere, Adududdevle'nin isteği doğrultusunda Mueyyiduddevle tarafından zindana atılmış ve ağır işkenceler gördükten sonra 366/976'da öldürülmüştür.¹⁸

Bir devlet adamı ve bir entelektüel olarak sadece Büveyhîler döneminde değil, İslâm dünyasında da büyük bir şöhrete ulaşan Sâhib b. Abbâd (ö. 385/995), Büveyhîler döneminin en fazla öne çıkan şahsiyetlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Küçük yaştan itibaren Büveyhî emîri Mueyyiduddevle ve vezîr İbnu'l-Amîd ile arkadaşlık ettiği kaydedilen¹⁹ Sâhib b. Abbâd, belirli bir olgunluğa eriştikten sonra vezîr Ebu'l-Fadl İbnu'l-Amîd'in yanında katiplik yaparak siyasî hayata adım atmıştır. İbnu'l-Amîd'in ölümünden sonra oğlu Ebu'l-Feth vezîrlığe getirilmiş olsa da Ebu'l-Feth İbnu'l-Amîd'in vefatı nedeniyle kısa süren vezîrlığinin ardından vezîrlük makamına Sâhib b. Abbâd getirilmiştir. Sâhib b. Abbâd vezîr olduktan sonra, aynı zamanda ilmî faaliyetlerini de devam ettirmiş, bulunduğu mevkii ve cömertliği sayesinde dönemin önde gelen âlim ve ediplerini kendi meclisinde bir araya getirmiştir.²⁰ Şairlerin en fazla toplandığı yer olması bakımından Sâhib b. Abbâd'ın sarayını Hârûn er-Reşîd'in sarayına benzeten Seâlibî, onun dönemini ulemâ ile edip ve şairlerin zamanı olarak nitelemektedir.²¹ Ayrıca Sâhib b. Abbâd'ın çevresindeki âlim ve bilginler için “Biz gündüz sultan, ama gece ihvanız” dediği²² ifade edilerek onun mütevazı bir devlet adamı ve ulemâ dostu olduğu vurgulanmaktadır.

Mu'tezile taraftarı olan ve Şeyhu'l-Emîn lakabıyla tanınan, ayrıca **Ahkâmu'l-Kur'ân** adlı bir eseri de bulunan babası Ebu'l-Hasan Abbâd,²³ Büveyhî emîri Ruknudevle'nin önce kâtipliğini sonra da vezîrlüğünü yapmıştır.²⁴ Babasının vefatından sonra Büveyhî vezîri İbnu'l-Amîd'in (ö. 360/970) yakın çevresine önce bir öğrenci daha sonra da bir kâtip olarak dâhil olan²⁵ İbn Abbâd, Emîr Ruknudevle'nin ölümünden sonra yerine tahta geçen oğlu Mueyyiduddevle (366-373/977-983)

¹⁷ İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XIV, s. 375; ez-Zehrânî, **Nizâmu'l-vizâre**, s. 94.

¹⁸ Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Udebâ**, c. IV, s. 1886-1887; Seâlibî, **Yetîmetu'd-dehr**, c. III, s. 221-222.

¹⁹ İbn Hallikân, **Vefâyât**, c. I, s. 229.

²⁰ Seâlibî, **Yetîmetu'd-dehr**, c. III, s. 225.

²¹ Seâlibî, **Yetîmetu'd-dehr**, c. III, s. 188-193.

²² Bkz. Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemu'l-udebâ**, c. VI, s. 186.

²³ Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemu'l-udebâ**, c. VI, s. 170-172.

²⁴ Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemu'l-udebâ**, c. VI, s. 170-172; Tabâne, **Sâhib b. Abbâd**, s. 40-41.

²⁵ Tabâne, **Sâhib b. Abbâd**, s. 41-42.

tarafından vezîr olarak tayin edilmiş ve emîrin vefatına kadar Rey bölgesinde bu görevi devam ettirmiştir.²⁶ Sâhib b. Abbâd, Mueyyiduddevle'nin vefatından (373/984) sonra tahta geçmesine önyak olduğu Fâhruddevle'nin (ö. 373/983) de vezîrlüğünü yapmıştır.²⁷ Onun vezîrlik yaptığı dönemde İran'ın Rey, İsfahan ve Cürcân²⁸ şehirleri birer ilim merkezi haline gelmiştir.²⁹ Ayrıca Fâris ve Irak Büveyhîler'in emiri Adududdevle'nin de ona ayrı bir önem verdiği ve onunla mektuplaştığı belirtilmektedir.³⁰ O, devlet işlerindeki maharetinden ve işlerini eksiksiz yerine getirmesinden dolayı kâfi'l-kufât olarak anılmıştır.³¹ Ayrıca askeri başarısıyla da adından söz ettiren İbn Abbâd'ın vezîrlüğü döneminde elliden fazla kale fethettiği belirtilmektedir.³²

Büveyhîler döneminde, Sâhib b. Abbâd gibi Mu'tezile'ye mensup³³ güçlü bir vezîrin olması Mu'tezile'nin hem siyaseten güçlenmesinde hem de mezhep olarak yaygınlık kazanmasında oldukça önemli bir etken olmuştur. Sâhib b. Abbâd'ın, uzun bir süre vezîrlik yapmış olması Mu'tezile mensuplarının devlet kadrolarında yer edinmesinin yolunu açmıştır. Bu durumun bir örneği olarak, dönemin meşhur Mu'tezilî âlimi Kâdî Abdulcebbâr'ı Rey bölgesine getirerek ilim meclislerine katılmasını sağlamış ve hatta bu bölgenin kâdîkudatlığına atanmasına aracılık

²⁶ İbnü'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XIV, s. 375; Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemu'l-udebâ**, c. VI, s. 174; İbn Tağrıberdî, **en-Nucûmu'z-zâhire**, c. IV, s. 143-144. Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemu'l-udebâ**, c. VI, s. 173-174; Sâhib b. Abbâd, **Kitâbu'z-Zeydiyye**, (thk. Nâcî Hasan), Beyrut, 1986, (Nâşirin Mukaddimesi, ss. 7-24), s. 10-11; Sâhib b. Abbâd'ın vezîrlik dönemi hakkında geniş bilgi için bkz. Emînî, **el-Gadîr**, c. IV, s. 67-83; Tabâne, **Sâhib b. Abbâd**, s. 82.

²⁷ Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemu'l-udebâ**, c. VI, s. 173-174; Emînî, **el-Gadîr**, c. IV, s. 67-83; Tabâne, **Sâhib b. Abbâd**, s. 82-121; Pomerantz, "A Political Biography of al-Sâhib İsmâ'îl b. 'Abbâd (d. 385/995)", s. 1, 13, 17.

²⁸ "Hazar denizinin güneydoğu köşesinden itibaren Mâzenderan bölgesinin doğu kesimini teşkil eden Cürcân, Orta çağ İslâm coğrafyacıları tarafından bazan Taberistan, bazan da Horasan sınırları içinde gösterilmiştir. Aslı Farsça Gûrgân olan ismin, Gûrgân şehrini kurduğu söylenen efsanevî İran kahramanı Mîlâd oğlu Gûrgîn'den geldiği rivayet edilir. XV. yüzyıldan itibaren metruk bir harabeye dönen şehrin adı, Şah Rızâ Pehlevî (1926-1941) tarafından bölgenin diğer önemli tarihî merkezi olan ve halen yaşayan Esterâbâd'a verilmiştir." Bkz. Rıza Kurtuluş, "Cürcân", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul 1993, c. 8, s. 131-132.

²⁹ Kâbir, "The Sahib Isma'il Ibn 'Abbad", **İslâmic Culture**, Vol. XXX/3, Year 1956, ss. 190-198. Ayrıca bkz. **Divânu's-Sâhib b. Abbâd**, (şerh eden, İbrâhim Şemsuddîn), Müessesetü'l-a'lam, 1. Baskı, Beyrut, 2001, s. 13.

³⁰ Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemu'l-udebâ**, c. VI, s. 280.

³¹ Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemu'l-udebâ**, c. VI, s. 173; Zehebî, **A'lâmi'n-nubelâ**, c. XVI, s. 513; ez-Zehrânî, **Nizâmu'l-vizâre**, s. 94.

³² Bkz. İbnü'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XIV, s. 375; ez-Zehrânî, **Nizâmu'l-vizâre**, s. 98.

³³ Sâhib b. Abbâd'ın mensup olduğu mezhep ile ilgili farklı görüş ve tartışmalar için bkz. Altun, "Mu'tezile-İmâmîyye Etkileşimi", s. 101-103.

etmiştir.³⁴ Bu süreç aynı zamanda Büveyhîler'in hüküm sürdüğü birçok bölgede Mu'tezile'nin siyasî olarak güçlenmesini, Mu'tezilî âlimlerin Büveyhî emîrleri tarafından saygı görmesini kolaylaştırmıştır. Ancak Sâhib b. Abbâd'ın ölümünden sonra Mu'tezile yeniden siyasî gücünü kaybetmiş ve sadece ilmî alanlarda faaliyet göstermek durumunda kalmıştır.³⁵

Bu dönemde vezîrlik makamına yükseltelenler arasında İbn Sînâ, (ö. 428/1037) da yer almaktadır. İbn Sînâ 405/1015 yılında Curcân'dan Rey şehrine gelmiş ve ilk olarak Seyyide Hatun ile Rey hâkimi Mecduddevle ile buluşmuştur. Bu arada Mecduddevle'nin yakalanmış olduğu melankoli hastalığını tedavi ederek onların takdirini ve saygınlıklarını kazanmıştır.³⁶ Bununla birlikte, İbn Sînâ'nın, burada geçirdiği zaman içerisinde **Kitâbu'l-me'âd** adlı eserini kaleme aldığı kaydedilmektedir.³⁷

İbn Sînâ, bir süre Rey'de kaldıktan sonra Kazvîn'e gitmiş ve oradan da Hemedân'a geçmiştir. Hemedân'da bulunduğu sırada, kulunç hastalığına yakalanan Büveyhî emîri Şemsuddevle'yi sağlığına kavuşturması, onun gözünde İbn Sînâ'yı değerli kılmıştır. Bu olayın ardından Büveyhî hükümdarı, İbn Sînâ'ya pek çok ihsanda bulunmuş ve onu yakın çevresine dahil etmiştir. Şemsuddevle daha sonra Kirmânşâh üzerine düzenlediği sefere İbn Sînâ'yı da yanında götürmüştür.³⁸ Başarısızlıkla sonuçlanan bu seferden sonra Hemedân'a döndüğünde, Şemsuddevle İbn Sînâ'ya vezîrlik teklifinde bulunmuş ve İbn Sînâ da bu teklifi kabul etmiştir.³⁹ Ancak bu atamadan hoşnut olmayan ordu mensuplarının tepkisi nedeniyle Şemsuddevle, İbn Sînâ'yı vezîrlik görevinden almak zorunda kalmıştır. Gelişen bazı

³⁴ Hâkim el-Cuşemî Ebû Sa'd el-Muhassin b. Muhammed (ö. 494/1101), "Şerhu'l-Uyûn", **Fazlu'l-i'tizâl ve tabakâtü'l-Mu'tezile**, (nşr. Fuad Seyyid), Dâru't-Tûnusiyye, Tunus, 1986, s. 366; Hatîb el-Bağdâdî, **Târîh**, c. XII, s. 414; İbnu'l-Murtazâ, **Tabakât**, s. 112; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VII, s. 472.

³⁵ Bkz. Bulut, **İslam Mezhepleri Tarihi**, s. 184; Altun, "Mu'tezile-İmâmiyye Etkileşimi", s. 88.

³⁶ İbnu'l-Kiftî, **İhbâru'l-ulemâ**, s. 307; İbn Ebû Usaybia, **Uyûnu'l-enbâ**, s. 440; el-Beyhâkî, Ebu'l-Hasan Zahîruddîn Ali b. Zeyd b. Muhammed, **Târîhu hukemâi'l-İslâm**, (nşr. Muhammed Kürd Ali), Matbaatu't-terakkî, Dimeşk, 1946, s. 60; et-Tusterî, **Mecâlisu'l-Mu'minîn**, c. III, s. 142.

³⁷ İbnu'l-Kiftî, **İhbâru'l-ulemâ**, s. 307; İbn Ebû Usaybia, **Uyûnu'l-enbâ**, s. 440.

³⁸ Bkz. Kocayürek, **İslâm'da Bilim Tarihi -2**, s. 88; Gençtürk, "Büveyhîler'in İran Hâkimiyeti", s. 420.

³⁹ et-Tusterî, **Mecâlisu'l-Mu'minîn**, c. III, s. 142.

olaylardan sonra yeniden vezîrlik makamına getirilen İbn Sînâ bu kez öncekinden de daha çok iltifata ve ikrama nail olmuştur.⁴⁰

Vezîrlik görevi sırasında ilmi faaliyetlerinden de geri durmayan İbn Sînâ, **eş-Şifâ** ile **el-Kânûn fi't-tıbb** gibi eserlerini yazmaya devam etmiştir. Şemsuddevle'nin vefatından (412/1021) sonra yerine geçen oğlu Semâuddevle de kendisinden vezîrlik görevini sürdürmesini istemiş, ancak İbn Sînâ bu teklifi kabul etmemiştir. Hatta bu teklifi kabul etmediği için Büveyhîler ile arasının açıldığı belirtilmektedir.⁴¹ Ayrıca vezîrlik atamaları dışında, valilik görevine getirilen âlimlerin de olduğu görülmektedir. Örneğin Tağlib kabileine mensup olan Abbâsî emîri Mâlik b. Tavk'ın (ö. 260/874) soyundan geldiği ifade edilen ve zamanın meşhur Mâlikî fakihi Ebû Muhammed Abdulvehhâb b. Ali b. Nasr el-Bağdâdî'nin (ö.422/1031) Rahbe'ye (Miyâdîn) vali olarak atandığı kaydedilmektedir.⁴²

3.1.2. Kâtiplik- Divan Başkanlığı

Divan kâtipliği⁴³ veya divan başkanlığı bu dönemin en önemli devlet kademelerinden biridir. Nitekim bu görevde bulunanların bir kısmı daha sonra vezîrlik gibi yüksek bir kademede görevlendirilerek taltif edilmişlerdir. Bu önemli görevlere de dönemin önde gelen ilim adamlarından dinî, mezhebî ve fikrî düşüncesine bakılmaksızın atama yapıldığı görülmektedir.

Bu görevlere getirilen önemli şahsiyetlerin başında Sâbiî inancına mensup olan Ebû İshâk İbrahim b. Hilâl es-Sâbî'dir (ö. 384/994).⁴⁴ Ebû İshâk, tıp bilgisinin yanında özellikle geometri ve astronomide gibi bilimlerde de geniş bilgi sahibi

⁴⁰ İbnu'l-Kiftî, **İhbâru'l-ulemâ**, s. 307-308; İbn Ebû Usaybia, **Uyûnu'l-enbâ**, s. 340-341; el-Beyhâkî, **Târîhu hukemâi'l-İslâm**, s. 60-61; İbn-i Sînâ, **el-Kânûn fi't-tıbb**, I, (trc. Esin Kâhya), Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 2017, (mütercime ait giriş kısmı) XXIV; et-Tusterî, **Mecâlisu'l-Mu'minîn**, c. III, s. 142.

⁴¹ et-Tusterî, **Mecâlisu'l-Mu'minîn**, c. III, s. 142; Kocayürek, **İslâm'da Bilim Tarihi -2**, s. 88.

⁴² İbn Bessâm eş-Şenterînî, **ez-Zahîre fî mehâsini ehli'l-Cezîre** (nşr. İhsan Abbas), Beyrut, 1399/1979, c. VIII, s. 521.

⁴³ Divanu'l-İnşâ olarak da bilinen divan kâtipliği; İslâm devlet geleneğinde ilk olarak kurulan divanlardandır. Başta 'Resâil Dvânî', sonra 'Divanu'l-Mukâtebât', daha sonra da 'Divanu'l-İnşâ' adıyla kullanılmıştır. Devlet yapısı içinde kurulan divanlar arasında makamı en yüksek olan divandır. Bkz. Yakût el-Hamevî, **Mu'cemu'l-udebâ**, c. V, s. 152-153; Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ali el-Kalkaşendî, **Subhu'l-A'sa fi sinâ'ati'l-inşâ**, (thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin), Dâru'l-kutubü'l-ilmiyye, Beyrut, 1987, c. I, s. 139.

⁴⁴ Ebû İshâk hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mahmut Polat, "Ebû İshâk İbrahim b. Hilâl es-Sâbî'nin Hayatı ve Şiirleri", (Doktora Tezi), **Harran Üniversitesi SBE**, Şanlıurfa, 1999.

olmasına rağmen edebiyata yönelmiş⁴⁵ ve asıl şöhretini yazmış olduğu divan risaleleri ile elde etmiştir. Büveyhî emîri İzzuddevle Bahtiyâr'ın Divan Başkâtibi olarak bilinen Ebû İshâk, Bağdat'ta yıllarca Abbâsîlere ve Büveyhîlere hizmet etmiştir.⁴⁶

Ebû İshak, Büveyhî vezîri Ebû Muhammed el-Muhellebî'nin (ö. 352/963) hizmetinde bulunduğu⁴⁷ sırada Kirmân valisine yazdığı mektupla yeteneğini ortaya koymuş ve vezîrin yanında kendine yer edinmiştir. O günden sonra gittikçe ünlenen Ebû İshâk, daha sonra Halife Mutî'-Lillâh'ın (ö. 364/974) emri ile Mezâlim Divanının⁴⁸ başına getirilmiştir.⁴⁹ Büveyhî vezîri, âlim, edip ve şairlerinden olan Sâhib b. Abbâd'ın (ö. 385/995) da "Dünyanın kâtip ve edipleri dört kişidir. Bunlar; İbnu'l-Amîd, Ebu'l-Kasım b. Abdulaziz b. Yusuf, Ebû İshâk es-Sâbî'dir. İsteseydim dördüncü kişiyi de -kendisini kastederek- zikrederdim"⁵⁰ ifadesinden de Ebû İshâk'ın aynı zamanda iyi bir kâtip ve edip olduğu anlaşılmaktadır.

Hizmetinde çalıştığı halife ve vezirler, kendisine cazip tekliflerde bulunarak Müslüman olması konusunda teşvik etmişse de o, yapılan teklifleri kabul etmemiş ve Sâbîlik dinî üzere kalmıştır.⁵¹ Hatta Büveyhî emîri İzzuddevle, Müslüman olmasına karşılık ona teklif ettiği vezîrlük makamını da kabul etmeyerek kendi dininde kalmayı tercih etmiştir.⁵² Bununla birlikte, Ebû İshâk es-Sâbî'nin İslâm'a saygılı ve Müslümanlara karşı hoşgörülü olduğu ve Müslümanlarla iyi arkadaşlık kurduğu, onlarla Ramazan orucunu tuttuğu, devamlı Kur'ân okuduğu, hatta onu ezberlediği,

⁴⁵ Bkz. es-Sâbî, **el-Muhtâr**, (giriş), s. 14; Rahmi Er, "Sâbî, Ebû İshak", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 2008, c. XXXV, s. 339; Akyol, "Ebû İshâk es-Sâbî (994)" **Müslümanların Engizisyonu-4-**, (Edt. Mehmet Azimli), Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2022, s. 161.

⁴⁶ Bkz. es-Sâbî **el-Muhtâr**, (giriş), s. 11-15.

⁴⁷ Bkz. es-Sâbî, **el-Muhtâr**, (giriş), s. 16.

⁴⁸ "Dîvân-ı Mezâlim" İslâm devletlerinde en yüksek idarî-adlî yargı ve denetleme kurumu.

⁴⁹ Yakût el-Hamevî, **Mu'cemu'l-udebâ**, c. II, s. 62-63; Polat, "Ebû İshak es-Sâbî", s. 32.

⁵⁰ es-Sâbî, **el-Muhtâr**, (giriş), s. 16; Yakût el-Hamevî, **Mu'cemu'l-udebâ**, c. II, s. 28.

⁵¹ Muhammed Âbid Câbirî, **Arap-İslam Medeniyetinde Entelektüeller**, (çev. Numan Konaklı), 1. Baskı, Mana Yayınları, İstanbul, 2019, s. 73.

⁵² Bkz. Hilâl es-Sâbî, **Kitâbu'l-vuzerâ**, "Mukaddime", s. 3; İbn Hallikân, **Vefayât**, c. I. s. 158; Muneymine, **Büveyhîler Devleti Tarihi**, s. 24; Polat, "Ebû İshâk es-Sâbî", s. 19; Akyol, "Ebû İshâk es-Sâbî (994)" **Müslümanların Engizisyonu-4-**, s. 162.

ayrıca eserlerinde ve risalelerinde yer yer ayetlerden örnekler verdiği anlatılmaktadır.⁵³

Ebû Ahmed el-Mûsevî (400/1010) de bu dönemde önemli görevler üstlenen âlimlerdendir. İmâmiyye Şîasına mensup ve Hz. Peygamber'in (s.a.s.) torunlarından olan Ebu Ahmed el-Musevî, Büveyhî emîri Adududdevle tarafından aleyhinde faaliyet yürüten ve tehlikeli görülen kişilerle birlikte Şîrâz'a sürülüp bir kalede hapsedilmiş (369/979-80), ancak Adududdevle'nin vefatından (372/983) sonra Bahâuddevle tarafından serbest bırakılmıştır.⁵⁴ Daha sonra 394/1004 yılında, emîr Bahâuddevle tarafından Nikâbetu't-Tâlibiyyîn, Hac emirliği ve Mezâlim divanının başkanlığına getirildi. En önemlisi ise onun Kâdilkudât olarak atanması olmuştur. Bu görevlere atandığına dair kararname, Şîrâz'da ikamet eden emîr Bahâuddevle tarafından Bağdat'a gönderilmiş, fakat halifenin yetkisinde olan yargı idaresine yapılan bu müdahale şiddetli bir tepkiye neden olmuştur. Gösterilen bu tepki sonucunda Büveyhî emîri, el-Mûsevî'nin Kâdilkudâtlık görevini iptal etmek zorunda kalmıştır.⁵⁵

Ebû Ahmed el-Mûsevî'nin ardından yerine Şerîf er-Radî (ö. 406/1015)⁵⁶ getirilmiştir. Şerif er-Radî, başta Dîvân-ı İnşâ kâtibi Ebû İshâk es-Sâbî olmak üzere Abbâsî vezîr ve kâtipleriyle münasebet kurarak onlara dair çok sayıda kaside yazmıştır. Büveyhî emîri Adududdevle'nin oğlu Bahâuddevle, babasından sonra kendisine de 397/1007 yılında "Radî Zu'l-hasebeyn" unvanıyla⁵⁷ Tâlibîler'in nakîbliği, hac emirliği ve Dîvân-ı Mezâlim başkanlığı görevlerini vermiştir.⁵⁸

⁵³ Bkz. es-Sâbî (ö. 384/994), **el-Muhtâr**, (giriş), s. 15; Seâlibî, **Yetîmetu't-dehr**, c. II, s. 288; Zehebî, **A'lâmi'n-Nubelâ**, c. XVI, s. 523; Yâkût, **Mu'cemu'l-udebâ**, c. II, s. 28; İbn Kesîr, **el-Bidâye**, c. XV, s. 449.

⁵⁴ Bkz. İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VII, s. 390; Shainool Jiwa, "The Baghdad Manifesto (402/1011): A Re-examination of Fatimid-Abbasid Rivalry", *The Fatimid Caliphate Diversity of Traditions*, (ed. Farhad Daftary- Shainool Jiwa), London, 2018, s. 40.

⁵⁵ İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XV, s. 43; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. IX, s. 182.

⁵⁶ İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XV, s. 115-119. Ayrıca er-Radî hakkında bkz. Umran Kılıçer, "Şerif er-Radî ve Telhîsu'l-beyân an mecazâtî'l-Kur'ân Eserinin Belağat Literatüründeki Yeri", (Doktora Tezi), **İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü**, İstanbul, 2023, s. 4-14.

⁵⁷ Baba tarafından soyunun yedinci imam Mûsâ el-Kâzım yoluyla Hz. Hüseyin'e, annesi Fâtıma bint Hüseyin yoluyla Hz. Hasan'a dayandığı kabul edildiğinden kendisine "Zu'l-hasebeyn" denilmiştir. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, **Târîh**, c. II, s. 43; İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XV, s. 115; İbn Hallikân, **Vefeyât**, c. IV, s. 414; ez-Zehebî, **A'lâmi'n-nubelâ**, c. XVII, s. 285.

⁵⁸ İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XV, s. 115.

Şerîf er-Radî 406/1015 yılında vefat edince, büyük kardeşi Ebu'l-Kâsım Ali b. el-Huseyn el-Murtezâ, aynı yıl Tâlibîler'in nakîbliği, hac emirliği ve Dîvân-ı Mezâlim başkanlığına getirildi.⁵⁹ Halife el-Kâdir'in adına düzenlendiği ifade edilen yetki belgesinin başta vezîr Fahrulmülk olmak üzere Alioğulları, kadı ve fakihlerin katıldığı büyük bir toplantı ile emirlik sarayında okunmuştur.⁶⁰ Ayrıca Arap edebiyatının önemli isimlerinden olan Bedîuzzamân el-Hemedânî (ö. 398/1008) de Büveyhîler döneminin kâtipleri arasındadır.

3.1.3. Elçilik, Hakemlik ve Arabuluculuk

Büveyhîler'in diğer devletlerle kurduğu ilişkilerde Sünnî âlimlerden yararlandığı ve onları elçi olarak gönderdiği kaydedilmektedir. Bu bağlamda Adududdevle'nin, Hanefî bilginlerden Muhammed b. Ahmed b. Ali b. Şâhaveyh'i (ö. 361/972) Sâ mânîlerin başkenti Buhârâ'ya,⁶¹ dönemin ünlü Eş'arî kelamcısı ve Mâlikî mezhebinin fakihlerinden olan Bâkılânî'yi (ö. 403/1013) de Bizans'a elçi olarak gönderildiği anlatılmaktadır.⁶² Sarayda düzenlenen münazaralarda gösterdiği başarı⁶³ ile Adududdevle'nin ilgisine mazhar olan el-Bâkılânî, Sünnî olmasına rağmen, Şîî düşünceye sahip olan Adududdevle tarafından oğlu Samsâ muddevle'ye Ehl-i sünnet kelâmını öğretmekle de görevlendirilmiştir.⁶⁴

Büveyhî emîri nezdindeki bu itibar ve güvene binaen, Bâkılânî, başta esir değişimi yapılmak üzere Bizanslılar ile birtakım görüşmeler yapmak için 371/981 yılında Büveyhî elçisi olarak İstanbul'a gönderilmiştir.⁶⁵ Bâkılânî, Rûm (Bizans) İmparatoru II. Basileios'un (976-1025) yanına götürüldüğünde, kendisinden imparatorun huzuruna eğilerek girmesi istenmiş, ancak o bu durumu kabul etmemiştir. Buna binaen, imparatorun yanına götürülürken ancak eğilerek içeri

⁵⁹ İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XV, s. 292; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VIII, s. 91-93; İbn Kesîr, **el-Bidâye**, c. XV, s. 563; İbn İnebe, **Umdetu't-tâlib**, s. 235; Emînî, **el-Gadîr**, c. IV, s. 275-276.

⁶⁰ İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XV, s. 89; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. IX, s. 263.

⁶¹ el-Kureşî, **el-Cevâhiru'l-mudiyye**, c. III, s. 49-50; İbn Hallikân, **Vefeyât**, c. IV, s. 211.

⁶² İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VII, s. 352; Sibt İbnu'l-Cevzî, **Mir'atu'z-zamân**, c. XVIII, s. 219; Kâdî İyâz, **Tertîbu'l-medârik**, c. II, s. 594.

⁶³ Bâkılânî'nin münazaracı kişiliği için bkz. Cağfer Karadaş, "Bizans Sarayında Müslüman-Hristiyan Münazarası: Büveyhî elçisi Bâkılânî ile İmparator II. Basileios Arasında Geçen Tartışma", **İslâm Araştırmaları Dergisi**, sayı 22, yıl 2009, ss. 1-35

⁶⁴ el-Kâdî Ebû Bekr Muhammed b. Tayyîb b. Muhammed el-Basrî el-Bâkılânî (ö. 403/1013), **İcâzu'l-Kur'ân**, (Nşr. el-Seyyîd Ahmed Sakr), Mısır 2009, (neşreden giriş), s. 21; Kâdî İyâz, **Tertîbu'l-medârik**, c. II, s. 206.

⁶⁵ Muneymine, **Târîhu Devleti'l-Büveyhiyye**, s. 247-248; Güner, "Adududdevle ve Dönemi", s. 106; Uç, "Büveyhî Hanedanlığı Döneminde Şîrâz", s. 71.

girilebilecek alçak bir kapıdan geçirmek istediklerinde, Bâkıllânî'nin arkasını dönerek içeri girmek suretiyle bu aşağılayıcı tuzağa düşmemiştir. Öyle ki onun bu davranışı, dâhiyane bir diplomasi örneği olarak tarihe geçmiştir.⁶⁶ Ayrıca Bağdat'ta görüşleri gittikçe yayılan Bâtıniyye'nin⁶⁷ savunuculuğunu yapan el-Ukaylî emîri (Musul valisi) Karvâş b. Mukalled'in bu bağlamdaki faaliyetlerini önlemek ve Fâtımîler adına okunan hutbeye son vermek amacıyla, halife Kâdir-Billâh tarafından 401/1011 yılında Büveyhî emîri Bahâuddevle'ye (379-403/989-1012) elçi olarak gönderilmiştir.⁶⁸ Nitekim Bâkıllânî, Büveyhî emîrleri nezdinde olduğu kadar halifenin yanında da önemli bir yere sahipti. Zira Kâdir-Billâh'ın Fâtımîler'e karşı yürütmüş olduğu mücadelede Bâkıllânî'nin, onlara karşı bir reddiye yazmak⁶⁹ suretiyle ortaya koyduğu İsmâîlî-Fâtımî karşıtlığı göz önünde bulundurulduğunda, böyle bir konuda halife tarafından elçi olarak neden tercih edildiğini de ortaya koymaktadır.

Elçilik görevinde bulunanlardan biri de İbn Miskeveyh'tir (ö. 421/1030). Gençlik yıllarından itibaren saray ile irtibatlı olduğu ve özellikle Büveyhî vezîri Ebu'l-Fadl İbnu'l-Amîd (ö. 360/970) ile olan yakınlığı ile bilinen İbn Miskeveyh (ö. 421/1030),⁷⁰ Muizzuddevle'nin vezîri Ebû Muhammed el-Muhellebî'den (ö. 352/963) edebiyat ve irfan alanında istifade etmiş ve vezîr Ebul-Feth İbnu'l-Amîd (ö. 366/976) ile de iyi ilişkileri olmuştur. Ayrıca Büveyhî sultanlarından Adududdevle (ö. 373/983) ile Samsâuddevle (ö. 388/998) döneminde, Rey'de, büyük bir nüfuza sahip olması ve Adududdevle'nin de teveccühünü kazanması, onu nedimlerinden biri olma derecesine yükseltmiştir. Böylece uzun yıllar sarayda hazinedarlık, muallimlik ve özel kütüphane memurluğu gibi hizmetlerde bulunmuştur.⁷¹

Adududdevle 366/947 yılında amcazadesi Bahtiyar b. Muizzuddevle'yi tahtından indirerek Irak'ı istila ettiği zaman, İbn Miskeveyh hazinedarlık göreviyle yanında bulunmaktaydı. Bu dönemde İbn Miskeveyh Büveyhî emîri ile savaşa

⁶⁶ Bkz. Hatîb el-Bağdadî, **Târîh** c. III, s. 364-366; Kâdî İyâz, **Tertîbu'l-medârik**, c. VII, s. 57-58; es-Sem'ânî, **el-Ensâb**, c. I, s. 266; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VII, s. 401; İbn Kesîr, **el-Bidâye**, c. XV, s. 548-549; ez-Zehebî, **A'lâmi'n-nubelâ**, c. XVII, s. 191.

⁶⁷ "Nasların zâhirî manalarını kabul etmeyen, gerçek anlamları ancak Tanrı ile ilişki kurabilen "mâsum imam"ın bilebileceği temel görüşünü savunan aşırı fırkaların ortak adı." Bkz. Avni İlhan, "Bâtıniyye", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamsiklopedisi.org.tr/batiniyye> (30.11.2021).

⁶⁸ İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XV, s. 158-159; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VIII, s. 142; el-Makrîzî, **İtti'âzu'l-Hunefâ**, c. II, s. 88.

⁶⁹ Bkz. İbn Kesîr, **el-Bidâye**, c. XV, s. 548.

⁷⁰ Seâlibî, **Tetimmetu'l-yetîme**, c. I, s. 96-100.

⁷¹ M. Lütî Cum'a, **Tarihu felsefeti'l-İslâm fi'l-meşrik ve'l-mağrib**, Beyrut, ts., s. 304; Muneymine, **Büveyhîler Devleti Tarihi**, s. 23.

katılmış ve aynı zamanda da taraflar arasında elçilik görevini üstlenmiştir. Bununla birlikte; Hamdanîler'den 367/978'de alınan bir kaledeki eşyaların envanterini çıkarmak üzere hazinedarla birlikte kaleye gönderilmiştir.⁷²

Bu dönemde elçilik görevinde bulunan önemli isimlerin başında el-Mâverdî (ö. 450/1058) gelmektedir. Kâim-Biemrillâh döneminde daha aktif bir şekilde siyasetin içinde olan el-Mâverdî'nin halifenin şahsi temsilcisi olarak diğer emîrlere ve sultanlara gönderildiği görülmektedir. Nitekim Büveyhîler döneminde kadıların halifenin şahsi temsilcisi olarak emîrlere ve krallara elçi olarak gönderilmesi âdet haline gelmişti. el-Mâverdî, Büveyhî emîrleri nezdinde de büyük saygınlığa sahipti. Zira emîrlerin kendi aralarında çıkan anlaşmazlıklarda el-Mâverdî'yi aracı yapmış ve verdiği hükme rıza göstermişlerdir.⁷³ 422/1032 yılında, el-Kâim'in halifelik görevini üstlendikten hemen sonra, Mâverdî, Fâris Büveyhî Emîri Ebû Kâlcâr'dan biat almak üzere gönderilen elçi heyetinde yer almış ve biat alındıktan sonra bölgede hutbe Halife el-Kâim adına okunmaya başlamıştır.⁷⁴ Ayrıca, 428/1037 yılında Büveyhî Emirleri Celâluddavle ile Ebû Kâlcâr arasında ortaya çıkan anlaşmazlığın çözülmesi için el-Mâverdî tekrar elçi olarak görevlendirilmiştir.⁷⁵ Aynı şekilde Kâim-Biemrillâh tarafından muhtelif zamanlarda gönderilen diplomatik heyetlerde de görevlendirildiği görülmektedir. Bu bağlamda, 433/1042 yılında Abbâsî halifesi Kâim-Biemrillâh, Kâdilkudât el-el-Mâverdî'yi bir mektupla birlikte Tuğrul Bey'e elçi olarak göndermiştir.⁷⁶ Selçuklular'ın Rey şehrini fethinden sonra bölgede yapılan tahribat ve yağmalara istinaden 435/1045 yılında, halife el-Kâim'in el-Mâverdî'yi tekrar Selçuklu sultanı Tuğrul Bey'e gönderdiği, tahrip-talan olaylarına son verilmesini ve halka iyi davranılmasını istediği kaydedilmektedir.⁷⁷ Ayrıca, Türkistan bölgesinde yaşanan gelişmelere istinaden Büveyhî hükümdarları Ebû Kâlcâr ve Celâluddavle ile Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey arasında meydana gelen çatışma ve

⁷² Lenn E. Goodman, **İslâm Hûmanizmi**, (çev. Ahmet Arslan), 1. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2006, s. 219; Polatoğlu, "İbn Miskeveyh'in Tecâribu'l-Umem'i s. 22.

⁷³ Müneymine, **Büveyhîler Devleti Tarihi**, s. 207-208.

⁷⁴ İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XV, s. 225.

⁷⁵ İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VIII, s. 224; Zehebî, **A'lâmi'n-nubelâ**, c. XVIII, s. 109.

⁷⁶ İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XV, s. 286; İbnu'l-Esir, **el-Kâmil**, c. IX, s. 511; es-Subkî, **Tabakâtü's-Şâfi'iyye**, c. V, s. 271.

⁷⁷ İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XV, s. 289; İbn Hallikân, **Vefeyât**, c. V, s. 65-66.

anlaşmazlıkların sona erdirilmesi için, el-Mâverdî'nin 438/1046 yılında Halife el-Kâim tarafından Tuğrul Bey'e elçi olarak görevlendirildiği kaydedilmektedir.⁷⁸

Hibetullâh b. Muhammed el-Me'mûn da bu dönemde elçi olarak görevlendirilen isimlerdendir. Büveyhîler'in son zamanlarında ve Abbâsî halifesinin güç kazanmaya başladığı dönemde, halifenin -Selçuklu-Büveyhî ilişkilerinde- Selçuklular'dan yana tavır takınmasına istinaden Büveyhîler'in, halife üzerindeki baskısını arttırdığı görülmektedir. Buna Fâtımîler'in baskısı da eklenince zor durumda kalan Abbâsî halifesi Kâim-Biemrillâh Tuğrul Bey'den yardım talebinde bulunmak üzere, 444/1052 yılında Hibetullâh b. Muhammed el-Me'mûn'u elçi olarak göndermiş ve Tuğrul Bey'i Bağdat'a davet etmiştir.⁷⁹ Ayrıca, el-Me'mûn'un Tuğrul Bey'i Halifenin huzuruna çıkmaya ikna edebilmek için büyük bir çaba gösterdiği, fetih hareketlerinden ötürü davete icabet edecek vakti bulunmayan Tuğrul Bey'i, Bağdat'a getirebilmek için üç yıl orada kaldığı kaydedilmektedir.⁸⁰

Bu dönemde elçi ve arabulucu olarak görevlendirilen önemli isimlerden biri de Şerîf el-Murtezâ'dır (ö. 436/1044). Büveyhî vezîrleriyle, özellikle de Bağdat valisi Fahruddevle ile yakın arkadaşlık kuran Şerîf el-Murtezâ, Büveyhîler'in ordu üzerindeki kontrollerini kaybetmeye başladıkları zamanlarda, Bağdat'ta bulunan Türk birlikleri ile emîrler arasında elçilik/arabuluculuk yapmakla görevlendirilmiştir.⁸¹ 415/1024 yılında, Büveyhî emîri Muşerrefuddevle ve vezîr el-Mağribî ile Türk askerleri arasında çıkan anlaşmazlıkta sorunu çözmek üzere el-Murtezâ ve Abbâsî nakîbi Ebu'l-Hasan ez-Zeynebî'ye başvurdukları görülmektedir.⁸² Aynı yıl, Türk birliklerinden Büveyhî emîri Muşerrefuddevle'ye bağlılık yemini almak üzere görevlendirilen ve aralarında Kâdilkudât Ebu'l-Hasan b. Ebi's-Şevârib'in de bulunduğu heyetin içinde yer aldığı belirtilmektedir.⁸³ Ayrıca aynı yıl, Büveyhî emîri Muşerrefuddevle ile Kâkûyî emîri Alâuddevle'nin kızı ile evlilik sürecinde

⁷⁸ İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VIII, s. 266; İbnu'l-Cevzi, **el-Muntazam**, c. XVIII, s. 452; İbn Kesîr, **el-Bidâye**, c. XII, s. 33, 51.

⁷⁹ Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti**, İstanbul, 2009, s. 131,132; Geniş bilgi için bkz. Akyol, "Selçuklular'ın Hilâfetle İlk Teması ve Büveyhîler'le İlişkiler", **İSTEM**, Yıl: 10 sayı:19, Konya, 2012, s. 119-130.

⁸⁰ Muhammed b. Alî b. Süleymân er-Râvendî, **Râhatu's-sudûr ve âyet-us-surûr fi târihi devleti'l-Selcûkiyye**, (trc. İbrâhîm Emîn eş-Şevâribî vd.), Kahire 1379/1960, s. 168-169. Ayrıca bkz. Râvendî, **Râhatu's-Sudûr ve Âyet-us-Surûr**, (çev. Ahmet Ateş), TTK Yayınları, Ankara, 1999, c. I, s. 168,169.

⁸¹ İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XV, s. 163-164; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VIII, s. 143.

⁸² İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VIII, s. 143.

⁸³ İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XV, s. 163.

görevlendirilmiş ve nihayetinde nikahlarını da kendisi kıymıştır.⁸⁴ Daha sonra, 422/1031 yılında Büveyhî emîri Celâluđdevle'nin vezîri Rukkâcî ile emîrleri altında bulunanlara kötü davranmakla suçlanan iki Türk komutanının Bağdat'a getirilmesi için Medâin'e gönderilmiştir.⁸⁵ Ayrıca, Türk komutanlarla yaşadığı anlaşmazlıklar nedeniyle sarayını terk etmek zorunda kalan Celâluđdevle, 424/1033 ve 427/1036 yıllarında Türk askerlerinin çıkardığı isyanlarda, Şerîf el-Murtezâ'nın Kerh mahallesinde bulunan evine sığınmak zorunda kalmıştır.⁸⁶

Şerîf el-Murtezâ'nın, 420/1029 yılından itibaren Bağdat'ın Kerh mahallesinde ortaya çıkan Sünnî-Şîî çatışmalarında Şîîler'in temsilcisi olarak, özellikle de nakîblik görevine tayin edildikten sonra, arabulucu görevi üstlenmiş ve çatışmaların sonlandırılması için Abbâsî halifesi ve Büveyhî emîrleri ile önemli görüşmelerde bulunmuştur.⁸⁷ Aynı yıl içerisinde, Cuma hutbesinde Şîî hatip tarafından Hz. Ali hakkında aşırı ifadelerin kullanılması sebebiyle Cuma namazlarına kapatılan Berâsâ Camii'nde yeniden Cuma namazı kılınması ve buraya yeni bir hatibin atanması için Kerh'in ileri gelenleri ile Halife Kâdir-Billah'ın huzuruna çıkmış⁸⁸ ve yapılan görüşmenin sonunda camide tekrar Cuma namazı kılınmasına izin verilmiştir.⁸⁹ Bu hususta bazen de yöneticiler tarafından görevlendirilmiştir. Nitekim 406/1015 yılında Kerh mahallesindeki Şîîlerin neden olduğu çatışmaların sonlandırılması ve Şîîleri herhangi bir tören yapmamaya ikna etmek üzere vezîr Fahrulmülk tarafından görevlendirilmiştir.⁹⁰

421/1030 yılında matem merasimleri nedeniyle Şîîler'in dükkanları kapatarak üzerlerine kıldan örtüler (musûh) asması, Sünnî halkın tepkisine neden olmuş ve bu örtülerin indirilmesi için de aynı şekilde Şerîf el-Murtezâ'nın görevlendirildiği kaydedilmektedir.⁹¹ Bununla birlikte, 425/1034 yılında yaşanan olayların arkasındaki

⁸⁴ İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VIII, s. 143.

⁸⁵ İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, VIII, s. 201.

⁸⁶ İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XV, s. 235, 254; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VIII, s. 208, 219; İbn Kesîr, **el-Bidâye**, c. XV, s. 647; İbrahim Hasan, **İslam Tarihi**, c. III, s. 425-426.

⁸⁷ Bkz. İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XV, s. 241; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VIII, s. 213. el-Murtezâ'ya 420/1029 yılında Celâluđdevle'nin vezîri Amîduđdevle tarafından verilen "Alemlü'l-hudâ" unvanı bu süreçte sarfettiği çaba ve elde ettiği başarılarla istinaden verilmiştir. Bkz. İbn İnebe, **Umdetu't-tâlib**, s. 235

⁸⁸ İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XV, s. 111, 199-201; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VIII, s. 185.

⁸⁹ İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XV, s. 199-201; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VIII, s. 185.

⁹⁰ İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XV, s. 111; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VIII, s. 93.

⁹¹ Bkz. İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XV, s. 406, 421.

isim olarak görülen el-Burcumî'nin⁹² Ukaylî emîri Karvâş tarafından yakalanarak öldürülmesinin ardından, olayı başlatanların liderleri ile görüşme yapılması için el-Murtezâ yetkilendirilmiştir. Bu görüşme sırasında, suçlarını itiraf edenlerin tövbe etmeleri durumunda affedilecekleri ve yaşamlarının güvence altına alınacağı, devlet hizmetine katılabilecekleri veya şehri terk etmek istemeleri halinde üç gün boyunca dokunulmayacakları şeklinde üç seçenek sunulmuştur. Olayı başlatanlar, sunulan seçeneklerden, şehirden ayrılmayı tercih ederek bu teklifi kabul etmişlerdir.⁹³ Sadece bu son olay bile Şerîf el-Murtezâ'nın, Büveyhî emîrleri ve Abbâsî halifeleri nezdinde devlet adına görüşme yapacak kadar itibar kazandığını göstermektedir.

Bu dönemde, kadıların yapılan evlilik süreçlerinde arabuluculuk yapma ve nikah akdine şahitlik etme görevlerini üstlendikleri görülmektedir. Bu bağlamda, 348/959 yılında, Kirman'a tayin edilen Ebû Ali Muhammed b. İlyâs'a, hâkimiyetin sembolü olarak sancak ve ahidnâme gönderen halife Mutî'-Lillâh'ın, bunları ona kadı Ebû Bekir Ahmed es-Saymerî aracılığıyla ilettiği kaydedilmektedir.⁹⁴ Kadı Ebû Bekir'in bu seferde sadece diplomatik bir rol üstlenmediği, aynı zamanda Muizzuddevle'nin İbn İlyâs ile akrabalık ilişkisi kurma isteğini ifade eden bir mektubu da beraberinde taşıdığı görülmektedir. Kadının bu mektubu ilettikten sonra, Emîr Muizzuddevle'nin oğlu Bahtiyar ile İbn İlyâs'ın kızı arasında bir nikahın gerçekleştirildiği bilinmektedir (348/959).⁹⁵ Aynı şekilde 448/1056 yılında halife Kâim-Biemrillâh Tuğrul Bey'in kardeşi Çağrı Bey'in kızı Hatice Hatun ile evliliğinde kâdikudât Abdullah ed-Dâmeğânî, Akdâlkudât Ebû Hasan el-Mâverdî ve Abbâsî vezîri Reîsurruesâ Ebu'l-Kâsım İbnu'l-Muslime (ö. 450/1059) nikah töreninde hazır bulunmuşlardır.⁹⁶

Kâdî Ebû Alî el-Muhassin et-Tenûhî (ö. 384/994), Adududdevle'nin kızı ile Abbâsî halifesi Tâî'-Lillâh (ö. 393/1003) arasında gerçekleşen nikah akdinde hazır bulunmuş ve nikah konuşmasını yapmıştır.⁹⁷ Adududdevle adına yazılan **el-İzâh ve't-Tekmile** eserin müellifi olan nahiv âlimi Ebû Ali Huseyn b. Ahmed el-Fârisî (ö.

⁹² İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XV, s. 233-236.

⁹³ İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XV, s. 241-242.

⁹⁴ İbn Miskeveyh, **Tecâribu'l-umem**, c. II, s. 176.

⁹⁵ Hemedânî, **Tekmile**, c. XI, s. 389.

⁹⁶ İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XVI, s. 4.

⁹⁷ İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VII, s. 390.

377/987) de Adududdevle'nin vekili olarak nikah akdinde yer almıştır.⁹⁸ Bu evliliğe ilişkin olarak İbnu'l-Esîr, Büveyhî hükümdarı Adududdevle'nin kızını halife Tâi'-Lillâh (ö. 393/1003) ile evlendirerek, aslında Büveyhîler'in Tâi'-Lillâh'ın neslinden olacak bir erkek çocuğunu veliaht kılmak, dolayısıyla halifelik makamından bir pay almak amacıyla yaptıkları siyasî bir yatırım olarak nitelendirmektedir.⁹⁹

3.1.4. Nakîblik/Nikâbet

Büveyhîler döneminin en önemli kurumlarından birisi hiç şüphesiz Nakîblik/Nikâbet idi. Nikâbet, Abbâsîler döneminde Hz. Peygamber'in (s.a.s.) soyundan gelen bireylerin ailesel bağlarını sürdüren hem Abbâsî hanedanının hem de Hz. Ali ile Hz. Fâtîma'nın soyundan gelenlerin soy kütüğünü tutan ve onların ihtiyaçlarını karşılayan bir kurumdu. Ayrıca, bu kurum aynı zamanda aralarında çıkan anlaşmazlıklara ve davalara da hakemlik ederek adeta bir üst mahkeme işlevi görürdü.¹⁰⁰ Böylece, Nikâbet Abbâsîler döneminde Hanedanlık soyundan gelenlerin aidiyet duygusunu güçlendirmek, miras düzenlemelerini denetlemek ve toplumsal düzeni sağlamaya yardımcı oldu olma konusunun hayati bir rol üstlenmekteydi.

Nakîblik, Abbâsîler döneminde "Nakîbu'l-Hâşimiyyîn" adıyla altında hem Abbâsî hem de Ali soyundan gelenlerin işlerini denetleyen bir kurum olarak faaliyet gösteriyordu. Ancak Büveyhîler Bağdat'ı ele geçirdikten sonra, Nakîblik müessesesi iki ayrı kuruma, yani "Nakâbetu'l-Abbâsiyyîn" ve "Nakâbetu't-Tâlibiyyîn" (Aleviyyîn) şeklinde ayrılmıştır.¹⁰¹ Bu değişimle birlikte Nakâbetu'l-Abbâsiyyîn ve Nakâbetu't-Tâlibiyyîn olarak adlandırılan iki farklı kurum ortaya çıktı. Nakâbetu'l-Abbâsiyyîn, ayrı bir kurum olarak, Abbâsî soyundan gelenlerin işlerine bakmaya devam ederken, diğer yandan Nakâbetu't-Tâlibiyyîn (Aleviyyîn), Ali soyundan gelenlerin işlerini yürütmekle görevlendirilmiş ve bağımsız bir şekilde faaliyet göstermiştir. Bu ayrımın, Nakîblik kurumunun işlevini ve sorumluluklarını daha spesifik bir şekilde belirlediği

⁹⁸ İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VII, s. 390; İbn Kesîr, **el-Bidâye**, c. XV, s. 428. Ebû Ali el-Fârisî hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Abdulfettâh İsmâîl Şelebî, **Ebû Ali el-Fârisî, Heyetuhu ve mekânetuhu beyne eimmetu't-Tefsîru'l-Arabiyyetu ve âsâruhu fi'l-Kirâtî ve'n-nehv**, Dâru'l-Matbuâtü'l-Hadîsetu, 3. Baskı, Cidde, 1409/1989, s. 51-146.

⁹⁹ Bkz. İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VII, s. 390.

¹⁰⁰ Bkz. Ali b. Muhammed el-Mâverdî, **Kitâbu'l-ahkâmu's-sultâniyye ve'l-velâyeti'd-dîniyye**, (thk., Ahmed Mübârek el-Bağdâdî), Mektebetü Dâri İbni Kuteybe, Kuveyt, 1989, s. 126-129; ez-Zevâhira, **el-'Irâk**, s. 125; Gülgün Uyar, **Ehl-i Beytin İzinde Nakîblik**, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2009, s. 103-106.

¹⁰¹ Kabir, "A Distinguished 'Alid Family of Baghdad During the Buwayhid Period" **JAS Soc Pakistan**, 9 (1964), s. 50; ez-Zevâhira, **el-'Irâk**, 125-127; Hodgson, **İslam'ın Serüveni**, c. II, s. 37.

ve Büveyhîler dönemi sonrasında yeni yapılanmalarla beraber Abbâsî ve Ali soyundan gelen toplulukların özgün gereksinimlerine daha etkili bir şekilde hizmet etmeye devam ettiği söylenebilir.

Büveyhîler'in hilâfet merkezine hâkim oldukları bu dönemde, Nakîbu'l-Abbâsiyyîn'in tayini daha önce olduğu gibi yine halifenin yetkisinde bulunuyordu.¹⁰² Nikâbetu't-Tâlibiyyîn görevine atamalar ise Büveyhîler'in uhdesinde olmakla birlikte bu göreve getirilen kişiler, Hz. Ali soyundan, Zeydiyye ve İmâmiyye gibi Şîa'nın değişik kollarına mensup olup Şîîlerin âdeta dinî lideri gibi kabul edilmekteydi. Büveyhîler'in iktidarlari döneminde birçok önemli olayda etkin bir rol oynamış bu insanlar oldukça saygın bir konumdaydı.¹⁰³ Bu dönemde, Nikâbet kurumu içinde "Nakîbu't-Tâlibiyyîn" unvanı altında, İmâmî Mûsâ soyundan gelen Huseyn b. Ebû Ahmed (ö. 400/1010) ve onun oğulları Şerîf er-Radî (ö. 406/1015) ile Şerîf el-Murtezâ (ö. 436/1044) öne çıkan isimler arasında yer almaktadır.

Kaynaklara bakıldığında Büveyhîler döneminde Nakîbu't-Tâlibiyyîn olarak (Muizzuddevle tarafından) atanan ilk kişinin Hz. Hüseyin kolundan Şîî/Zeydî olan Ebû Alî el-Kevkebî (ö. 358/969) olduğu görülmektedir.¹⁰⁴ Ayrıca, Muizzuddevle'nin Ebû Ali el-Kevkebî'yi elçi olarak da gönderdiği bilinmektedir. Bu bağlamda, İmrân b. Şâhin'in Batîha'da hüküm sürdüğü dönemde, 344/955 yılında Ahvâz'dan Bağdat'a giden bir kervana saldırarak hem Muizzuddevle'ye hem de tüccarlara ait büyük miktarda parayı ve ticaret mallarını ele geçirdiği kaydedilmektedir. Bu olay sonrasında Muizzuddevle, malların iadesini talep etmek amacıyla İmrân b. Şâhin'e elçi olarak Ebû Ali el-Kevkebî'yi göndermiştir.¹⁰⁵

Ebû Ali el-Kevkebî'nin Alioğulları ile anlaşmazlık yaşaması sonucunda görevden alınmış¹⁰⁶ ve onun yerine 348/959 yılında Ebû Abdullah ed-Dâî getirilmiştir. Nikâbet kurumunun başına geçtikten sonra ed-Dâî'nin önemli bazı merkezlere atamalar yaptığı görülmektedir. Bu çerçevede, Ebu'l-Huseyn b.

¹⁰² Hemedânî, **Tekmile**, s. 373; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VIII, s. 495; İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XIV, s. 85.

¹⁰³ Hacıyev, "Muizzudevle Dönemi", s. 271-279

¹⁰⁴ İbn İnebe, Ebu'l-Abbâs Cemâluddîn Ahmed b. Ali, **Umdetu't-tâlib fî ensâbi âli Ebî Tâlib** (Nşr. Şerîf Abdullah es-Sâde- Arif Ahmed Abdulganî), Dimaşk 1426/2005, s. 235, s. 116; Hemedânî, **Tekmile**, 402; Ebû Tâlib en-Nâtık-Bilhak, Yahya b. Huseyn b. Hârûn (ö. 424/1033), **Min Kitâbi'l-ifâde fî târihi'l-eimmeti's-Sâde**, Beyrut, 1987, s. 108.

¹⁰⁵ İbn Miskeveyh, **Tecâribu'l-umem**, c. II, s. 159; Hemedânî, **Tekmile**, s. 380.

¹⁰⁶ Ebu Tâlib en-Nâtık, **Min Kitâbi'l-ifâde**, s. 108.

Ubeydullâh'ın Kûfe, Ebû Ahmed el-Mûsevî'nin Basra, Ebu'l-Huseyin el-Mûsevî'nin Vâsıt ve Ebu'l-Kâsım ez-Zeydî'nin Ahvâz ve çevresinin nakîbliğine atamıştır.¹⁰⁷ Bu atamalar, ed-Dâî'nin Nakâbet kurumunun yönetimini şekillendirmeye yönelik önemli hamlelerini yansıtmaktadır.

Muizzuddevle, Ahvâz valiliği döneminde Ebû Abdullah ed-Dâî'ye karşı olumsuz bir tutum sergilese ¹⁰⁸ de Bağdat'ı ele geçirdikten sonra bu tavrını değiştirerek ona büyük bir saygı ve ihsanda bulunmuş¹⁰⁹ ve sonuç olarak 348/959 yılında, onu Nikâbetu't-Tâlibiyyîn kurumunun başına getirmiştir.¹¹⁰ Muizzuddevle, Alioğulları'na yaptığı bir konuşmada ise Ebû Abdullah ed-Dâî'nin hilâfete daha uygun bir aday olduğunu ifade etmiş ve halife Mutî'-Lillâh'ın makamını daha fazla hak ettiğini belirtmekten çekinmemiştir.¹¹¹ Hatta, Bağdat'ta bir grup Deylemlî'nin Ebû Abdullah ed-Dâî'ye imam olarak biat ettiği haberini almasına rağmen ¹¹² Muizzuddevle'nin herhangi bir tedbir almaması da ed-Dâî'nin dinî otoritesine olan saygısını yansıtmaktadır. Ayrıca, Muizzuddevle'nin önde gelen Deylemlî komutanlarından İsfehdost'un, ed-Dâî'yi halife ilan etmek ve kendisini tahtından indirerek emîrülumerâlık makamını ele geçirmek üzere gizli bir plan içerisinde olduğunu öğrendiğinde, söz konusu komutanı tutuklamış (337/948) ancak Ebû Abdullah ed-Dâî'ye dokunmamıştır.¹¹³

Bu dönemde Nakîbu't-Tâlibiyyîn olarak öne çıkan isimlerin başında Şerîf Ebû Ahmed el-Huseyn b. Mûsâ el-Mûsevî (ö. 400/1010) gelmektedir. İlk kez Muizzuddevle döneminde, 354/965 yılında nakîblik görevine atanmış, ¹¹⁴ ancak İzzuddevle Bahtiyar döneminde, 361/972 yılında ortaya çıkan Sünnî-Şîf

¹⁰⁷ Ebû Tâlib en-Nâtık, **Min Kitâbi'l-ifâde**, s. 109.

¹⁰⁸ Savaş hali içinde olan Muizzuddevle, Ahvâz'da Zeydîler'in Ebû Abdullah ed-Dâî'ye biat ettiği haberiyle karşılaşınca, ayrıca bu tür bir sorunla ilgilenmek istemediğinden dolayı Ebû Abdullah ed-Dâî'yi ağabeyi İmâduddevle'ye göndermiştir. İmâduddevle, bu durumu çözüme kavuşturmak üzere Ebû Abdullah ed-Dâî'yi bir süre Akûsân'da hapsedtikten sonra onu serbest bırakmıştır. Bkz. İbn İnebe, **Umdetu't-tâlib**, s. 80, 115-116.

¹⁰⁹ Bkz. Ebû Tâlib en-Nâtık, **Min Kitâbi'l-ifâde**, s. 103-104; Zehebî, **A'lâmi'n-nubelâ**, c. XVI, s. 115; İbn İnebe, **Umdetu't-tâlib**, s. 116-117.

¹¹⁰ İbn İnebe, **Umdetu't-tâlib**, s. 116; Hemedânî, **Tekmile**, s. 402; Ebû Tâlib en-Nâtık, **Min Kitâbi'l-ifâde**, s. 109.

¹¹¹ Ebû Tâlib en-Nâtık, **Min Kitâbi'l-ifâde**, s. 108.

¹¹² Hemedânî, **Tekmile**, s. 402; Zehebî, **A'lâmi'n-nubelâ**, c. XVI, s. 116.

¹¹³ İbn Miskeveyh, **Tecâribu'l-umem**, c. II, s. 114-115; Hemedânî, **Tekmile**, s. 367; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VIII, s. 480.

¹¹⁴ İbnu'l-Cevzi, **el-Muntazam**, c. XIV, s. 161.

çatışmalarının ardından görevden alınmıştır.¹¹⁵ Daha sonra, 364/975 yılında tekrar göreve getirilmiş, fakat 369/980 yılında zimmete mal geçirme ve devlet sırlarını ifşa etme suçlamalarıyla Adududdevle (ö. 372/983) tarafından görevden alınarak sürgüne gönderilmiş ve hapsedilmiştir.

Ebû Ahmed el-Mûsevî, kendisini görevden alan Adududdevle'nin ölümünden sonra ancak Bağdat'a geri dönebilmiş¹¹⁶ ve nihayet 376/986 yılında tekrar göreve iade edilmiştir. Bu sefer nakîblik görevinin yanında, 380-384/990-994 tarihlerinde hac emirliği ve mezâlim başkanlığı da verilmiştir. 380-384 yılları arasındaki görevinde oğulları Şerif er-Radî ve Şerif el-Murtezâ kendisine nâiblik yapmıştır.¹¹⁷ Son olarak 394/1004 (veya 396/1006) yılında Bahâuddevle, Ebû Ahmed el-Mûsevî'yi yeniden Tâlibîlerin nakîbliğine, Mezâlim başkanlığına, Hac Emîrliği ve en önemlisi de Kâdilkudâtlığa, atamış ve bu atamaları ilan etmek üzere hazırladığı kararnameyi Şîrâz'dan Bağdat'a, halife Kâdir-Billâh'a, göndermiştir. Halife, kâdilkudâtlık dışındaki görevlere yapılan atamayı tasdik etmiş ve ona "tâhiru'l-evhad ve zi'l-menâkib" lakabını vermiştir.¹¹⁸ Böylece, oldukça çalkantılı bir dönem geçirmiş olan Ebû Ahmed el-Mûsevî, kâdilkudâtlık görevi halife tarafından onaylanmayınca diğer görevleri ölünceye dek (400/1010) sürdürmüştür.¹¹⁹

Ebû Ahmed el-Mûsevî'nin, siyasî iktidarlara iç içe olmayı gerektiren böyle önemli bir görevi kabul etmesi, meşrû olmayan bir iktidardan görev almayı reddeden geleneksel Şîî siyaset anlayışından farklı olarak, siyasî iktidarlara etkileşim içinde olma konusunda daha uzlaşmacı bir tutum sergilediğini göstermektedir. Özellikle, gâsıb olarak nitelendirilen Abbâsî iktidarına karşı bu tür bir yaklaşım benimsemek, daha uyumlu bir siyaseti yansıtmaktadır. Bununla birlikte, Ebû Ahmed el-Mûsevî'nin bu yaklaşımı Mûsâ oğullarının Bağdat'taki konumunu sağlamlaştırmış ve aynı zamanda oğulları Şerîf er-Radî (ö. 406/1015) ve Şerîf el-Murtezâ'nın (ö. 436/1044) siyasî iktidarlara daha kolay ilişki kurmalarının yolunu açmıştır.

¹¹⁵ Habib Kartaloğlu, "Şerîf el-Murtezâ (ö. 436/1044) ve Şîî-Usûlî Gelenekteki Yeri", (Doktora Tezi), **Sakarya Üniversitesi SBE**, Sakarya, 2016, s. 56.

¹¹⁶ Bkz. İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VII, s. 390; Shainool Jiwa, "The Baghdad Manifesto (402/1011): A Re-examination of Fatimid-Abbasid Rivalry", **The Fatimid Caliphate Diversity of Traditions**, (ed. Farhad Daftary- Shainool Jiwa), London, 2018, s. 40.

¹¹⁷ Bkz. İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XIV, s. 161, 237, 268, 344, 369; İbn Miskeveyh, **Tecâribu'l-umem**, c. II, s. 308-309, 399; Hemedânî, **Tekmile**, s. 429, 439; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VII, s. 330, 448, 468; c. VIII, s. 30-31, 60-61.

¹¹⁸ İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XV, s. 43, 71-72; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VIII, s. 30-31; İbn Kesîr, **el-Bidâye**, c. XV, s. 504.

¹¹⁹ İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XV, s. 43, 71-72

Hac emirliği ve Dîvân-ı Mezâlim başkanlığı görevlerinin yanı sıra Tâlibîler'in nakîbliği görevine getirilenlerden biri de Şerîf er-Radî'dir (ö. 406/1015). Büveyhî emiri Bahâuddevle tarafından 396/1006 yılında Irak bölgesi nakîbi olarak atandığında,¹²⁰ Kardeşi Şerîf el-Murtezâ ile Bağdat'ta peş peşe nakîblik yapmış ve iki kardeş Abbâsî sarayında da büyük saygı görmüştür. Ayrıca Şerîf er-Radî, İmâmiyye'nin Kur'ân ve Peygamber hadislerinden sonra en kutsal kabul edilen Nehcu'l-Belâğ'a'nın hazırlanmasından sorumluydu.¹²¹

Şerîf er-Radî'nin şiirlerinden anlaşıldığı kadarıyla, uzun bir süre boyunca halifelik idealiyle yaşamış ve bu yönde düşüncelerini yansıtmıştır. Bu süreç içinde, Abbâsî halifeleri, Büveyhî emirleri ve diğer devlet adamlarıyla olumlu ilişkiler kurmuştur. Şerîf er-Radî'nin, yakın ilişki içinde olduğu halife Tâi'-Lillâh için yirmi üç methiye ve bir mersiye yazdığı,¹²² Tâi'-Lillâh'ın görevden alınmasının ardından halife olan Kâdir-Billâh için de iki kaside kaleme aldığı kaydedilmektedir. Fâtımîler'e karşı Abbâsîler'in safında yer alarak halife el-Kâdir'in, Fâtımîler'in Ehl-i beyt'ten olmadıklarına dair yayınladığı bildiriye kardeşi el-Murtezâ ile imza atmıştır.¹²³ Ayrıca başta Dîvân-ı İnşâ kâtibi Ebû İshâk es-Sâbî olmak üzere hem Abbâsî hem de Büveyhî vezîr ve kâtipleriyle iyi ilişkiler kurduğu,¹²⁴ özellikle 377/987 yılından itibaren yakın çevresine girdiği Büveyhî emîri Bahâuddevle ile iyi ilişkiler kurmuştur. Bahâuddevle'nin (ö. 403/1012) vefatıyla birlikte halife olma arzusu da sona ermiştir. Büveyhîler nezdinde önemli bir konuma sahip olan er-Radî, nakîblik görevine ilk önce babası Ebû Ahmed Huseyn b. Mûsâ'ya (ö. 400/1010), 380-384/990-994 yılları arasında kardeşi Murtazâ ile nâiblik yaparak adım atmıştır. Daha sonra ise 396/1006 yılında Irak nakîbliği ve hac emirliği görevine getirilmiştir.¹²⁵

Babasının vefatının ardından birkaç yıl geçtikten sonra, 403/1012 yılında Bahâuddevle tarafından hükümdarlık sınırları içindeki tüm Tâlibîler'in nakîbliğine

¹²⁰ Buna karşılık er-Radî de Bahâuddevle'yi öven bir şiir yazmış ve 398/1007 yılında kendisine takdim etmiştir. Bkz. Şerîf er-Radî Muhammed b. Huseyin el-Mûsevî, **Dîvânü's-Şerîf er-Radî**, (thk. İbrahim Seyyid Alevî), Muessetu nehcu'l-belâğ, Tahran, 1406/1985, c. I, s. 53-56.

¹²¹ Daftary, **Şiî İslâm Tarihi**, s. 95.

¹²² Bkz. Şerîf er-Radî, **Dîvân**, c. I, s. 9, 53; c. II, s. 105, 110, 115, 295, 300, 302, 366, 451, 458.

¹²³ İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XV, s. 82-83.

¹²⁴ Ebû İshâk es-Sâbî öldüğünde er-Radî ona bir de mersiye yazmıştır. Bkz. Şerîf er-Radî, **Dîvân**, c. I, s. 355.

¹²⁵ İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XV, s. 54; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VIII, s. 36. Şerîf er-Radî hakkında detaylı bilgi için bkz. Hikmet Gültekin, "Şiî Âlim Şerîf er-Radî'nin Hayatı ve Hadis Konusundaki Görüşleri", **Marife**, cilt 16, sayı: 1, yıl: 2016, ss. 133-155.

atanmıştır. Bu atama fermanı, vezîr Fahrulmülk'ün evinde toplumun önde gelen şerifleri, kadıları, âlimleri ve ordu mensuplarının huzurunda okunarak resmen ilan edilmiştir.¹²⁶ Ayrıca Bahâuddevle tarafından kendisine kılıç kuşatılmış ve hil'at olarak da siyah kaftan giydirilmiştir. Üstelik, Tâlibîler arasından hil'at alarak siyah kaftan giydirilen ilk Nakîbu't-Tâlibiyyîn olarak tarihe geçmiştir.¹²⁷ Şerîf er-Radî vefat ettiğinde (406/1015) cenaze namazına başta Büveyhî vezîri Fahrulmülk olmak üzere önde gelen birçok devlet adamının da iştirak etmesi,¹²⁸ onun Büveyhîler nezdindeki itibarını göstermesi açısından önemlidir.

Şerîf el-Murtezâ (ö. 436/1044)¹²⁹ da 380-383/990-994 yılları arasında kardeşi Şerîf er-Radî ile babasının yardımcısı olarak nakîblik görevinde bulunmuş,¹³⁰ ancak 384/995 yılında babası ve kardeşiyle birlikte halife Kâdir-Billâh tarafından bu görevden azledilmiştir. Halife, onların yerine Tâlibîlerin (Alevîlerin) nakîbliğine Ebu'l-Hasan el-Nehrsâbesî'yi atadı.¹³¹ Daha sonra Büveyhî emîri Bahâuddevle'nin, Kâdir-Billâh'a baskı yapması sonucunda kardeşiyle birlikte 397/1007 yılında, tekrar nakîb olarak tayin edilmiş ve Bahâuddevle tarafından kendisine "el-Murtezâ" ve "Zu'l-Mecdeyn" unvanı verilmiştir.¹³² Nitekim kendisine verilen bu unvandan sonra "Şerîf el-Murtezâ" olarak meşhur olmuştur.¹³³ Şerîf el-Murtezâ, başlangıçta siyasetten uzak durarak kendinî ilme verse¹³⁴ de kardeşi Şerîf er-Radî'nin vefatı üzerine 406/1015 yılında "nakîbu'n-nukebâ" olarak tayin edildi. Ayrıca hac emirliği ve dîvânü'l-mezâlim

¹²⁶ Şerîf er-Radî, *Dîvân*, c. I, s. 273; İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. XV, s. 89; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. VIII, s. 36-37; Sibt İbnu'l-Cevzî, *Mir'atu'z-zamân*, c. XVIII, s. 211; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, c. XV, s. 543; İbn Tağrıberdî, *en-Nucûmu'z-zâhire*, c. IV, s. 232

¹²⁷ İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. XV, s. 89-92; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. VIII, s. 78; Sibt İbnu'l-Cevzî, *Mir'atu'z-zamân*, c. XVIII, s. 211; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, c. XV, s. 543.

¹²⁸ İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. XV, s. 115-116

¹²⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Tarih*, c. XI, s. 402; İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. XV, s. 292-300; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. VIII, s. 268; İbn Hallikân, *Vefeyât*, c. III, s. 313.

¹³⁰ İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. XIV, s. 344, 369; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. VII, s. 448, 468.

¹³¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, c. XV, s. 448.

¹³² Necâşî, *Ricâlu'n-Necâşî*, s. 259-260; et-Tûsî, *el-Fihrist*, s. 98-100; Ebû Ca'fer Reşiduddin Muhammed b. Ali İbn Şehrâşûb, *Me'âlimu'l-'ulemâ fi fihristi kutubi's-Şîa ve esmai'l-musannifîn minhum kadîmen ve hadîsen*, (nşr., Abbâs İkbâl), Matba'atu'l-ferdin, Tahran, 1353/1934, s. 69-71; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. VIII, s. 36; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, c. XIII, s. 146-147; İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. XV, s. 54; İbn Hallikân, *Vefeyât*, c. III, s. 313-316

¹³³ et-Tûsî, *el-Fihrist*, s. 99; Hatîb el-Bağdâdî, *Târih*, c. XIII, s. 344; İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. XV, s. 294; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, c. XIII, s. 147; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. VIII, s. 268; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, c. XV, s. 694.

¹³⁴ Bkz. Bulut, *Şeyh Müfid*, s. 105. Sonay, "Tarihsel Süreçte İmâmiyye-Mu'tezile İlişkisi", s.174.

görevine de atanmıştır.¹³⁵ el-Murtezâ ölünceye kadar bu görevleri yürütmüştür. Kendisinden sonra ise nikâbet görevine yeğeni Adnân b. Şerîf er-Radî getirilmiştir.¹³⁶

Şerîf el-Murtezâ, nakîblik görevine getirildikten sonra hem Büveyhî emîrleriyle hem de Abbâsî halifeleri Kâdir-Billâh ve Kâim-Biemrillâh ile olumlu ilişkiler geliştirmiş ve iki tarafın nezdinde de saygın bir yer edinmiştir. Bu durum, özellikle Kâim-Biemrillâh halife olduğunda, ona ilk bey'at eden kişi olmuş ve ona övgü dolu bir şiir yazmıştır.¹³⁷ Babası Ebû Ahmed el-Mûsevî gibi geleneksel Şîî siyaset anlayışının aksine gâsıp/zâlim idarelerde görev almanın mümkün olduğuna inandığı görülmektedir. Hatta bu yaklaşımı, vezîr Huseyn b. Ali el-Mağribî'nin (ö. 418/1027) isteği üzerine kaleme aldığı bir risâlede savunmuş ve açıklamıştır.¹³⁸ Böylece kendisinin de bu makamda bulunuşunun meşruiyetini ortaya koymuştur.

Selçuklular Bağdat'a geldiklerinde nikâbetin başında Adnan b. Ebu'l-Hasan er-Rızâ (ö. 449/1057) bulunmaktaydı. Adnan er-Rızâ, 436/1044 yılında vefat eden amcası Şerîf el-Murtezâ'nın yerine Nikâbetu'l-Aleviyyîn'in başına geçmiştir.¹³⁹ Tuğrul Bey Bağdat'a girdikten sonra, Selçuklu askerleri ile Bağdat halkı arasında olaylar çıkmış ve çıkan olaylar sırasında Kerh mahallesindeki Şîîler Selçukluları korumuştur. Buna karşılık Tuğrul Bey, Şîîlerin reisi (nakîbu'l-Aleviyyîn) Adnân b. er-Rızâ'yı huzura çağırarak, vezîr el-Kundurî aracılığıyla kendisine teşekkür edilmiş, onun ve Kerh mahallesinin muhafazası için asker tahsis edilmiştir.¹⁴⁰

Büveyhîler döneminin son nakibi Şemsuddin Usâme b. Ebî Abdullah b. Ali (ö. 454/1062) olmuştur. 450/1058 yılında Nikâbetu't-Tâlibiyyîn'in başına getirilmiş ve kendisine el-Murtezâ lakabı verilmiştir.¹⁴¹

¹³⁵ İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XV, s. 111-112; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VIII, s. 93; İbn Kesîr, **el-Bidâye**, c. XV, s. 563; İbn İnebe, **Umdetu't-tâlib**, s. 235; Emînî, **el-Gadîr**, c. IV, s. 275-276.

¹³⁶ İbnu'l-İmâd, **Şezerât**, c. V, s. 169.

¹³⁷ Bkz., İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XV, s. 217-218; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VIII, s. 199.

¹³⁸ Şerîf el-Murtezâ, "Mes'eletu fi'l-Amel mea's-Sultân", **Resâilu's-Şerîf el-Murtezâ**, (thk. Ahmed el-Hüseynî), Kum, h. 1405, c. II, s. 89-97.

¹³⁹ İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XV, s. 292; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. IX, s. 526.

¹⁴⁰ İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. IX, s. 611. Ayrıca bkz. Seyfullah Kara, "Selçuklu Türkleri'nin Mezhepler Arası Barışı Sağlamaya Yaptıkları Katkıları", **Uluslararası Türk Dünyasının İslâmiyet'e Katkıları Sempozyumu**, Isparta, 2007, s. 385.

¹⁴¹ İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XVI, s. 69; Ayrıca bkz. Adem Arıkan, "Büyük Selçuklular Döneminde Şîa", **İstanbul Üniversitesi SBE**, (Doktora Tezi), İstanbul, 2010, s. 117.

Bir Şîî hanedan olarak Büveyhîler'in iktidara gelişi ister Hasan kolundan ister Hüseyin kolundan olsun, Hz. Ali soyundan gelenlerin prestijlerinin artmasına, devlet yönetiminde ve sosyal hayatta değişik roller üstlenmelerine olanak sağlamıştır. Bu âlimlerin, Mezâlim başkanlığına, hac emîrliği ve Tâlibîlerin nakîbliğine aynı anda tayin edildikleri görülmüştür. Bundan ötürü yukarıda, kâtiplik ve divan başkanlığı bahsinde de bu yönleriyle zikredilmişlerdir. Bununla birlikte, Büveyhîler döneminde, Nikâbetu't-Tâlibiyyîn gibi kritik bir kurumda Zeydîler ile İmâmiyye mezhebinden olanların bir arada görev alması, bu iki grubun arasındaki ilişkilerin olumlu bir düzeyde olduğuna işaret etmektedir. Örneğin, Muizzuddevle'nin, Ebû Abdullah ed-Dâî'nin ardından 354/965 yılında bu kurumun başına getirdiği Ebû Ahmed el-Mûsevî, yedinci imam Mûsâ el-Kâzım'ın soyundan gelmekte olup İsnâaşeriyye/İmâmiyye mezhebine mensuptu.¹⁴²

3.2. Adlî Alanda İktidar-Ulemâ İlişkisi

Büveyhîler döneminin en önemli özelliklerden birisi hukuk sisteminin hala-Büveyhî hâkimiyetinden önce olduğu gibi bu dönemde de neredeyse hiçbir yetkisi kalmayan- Abbâsî halifelerinin ve Sünnî kadıların idaresinde bulunmasıdır. Zira bu dönemde, Abbâsî halifelerinin belki de tek yetkilerinin olduğu alan Kadı ve Kâdilkudât atamalarıydı ki bu da son derece önemli bir husustur. Her ne kadar kadı atamalarını Büveyhî emîrleri yapsa da halifenin onayı olmadan yapılan atama gerçekleşmemiş ve istisna sayılabilecek birkaç örnek dışında bu teamülün bozulmadığı görülmektedir.

3.2.1. Kadı ve Kâdilkudât Atamaları

Daha önceki dönemlerde olduğu gibi Büveyhîler döneminde de bir kimsenin baş kadı (kâdilkudât) olarak atanabilmesi için başta ilmi yetkinlik olmak üzere çeşitli şartları haiz olması gerekmektedir. el-Mâverî'nin (ö. 450/1058) ve Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'nın (ö. 458/1066) **el-Ahkâmu's-sultaniyye**'leri ile meseleyi teorik olarak ele alan diğer eserlerde; kadılarda aranan nitelikler ve liyakat şartları öncelikle fikhî çerçevede (derin hukuk bilgisi) şekillenmekle birlikte halkın örf ve âdetlerini kavrama yetisi, güzel ahlâk ve sağlam karaktere sahip olmak, özellikle de adaleti ile temayüz etmiş kimselerin bu görevi üstlenmesi gerektiğine dair fakihlerin hemfikir

¹⁴² Hemedânî, **Tekmile**, s. 403; Ebu İshâk es-Sâbî, **Resâil**, s. 222-226; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VIII, s. 565-566.

olduğuna işaret edilmektedir.¹⁴³ Nitekim 390/1000 yılında Vâsıt kadılığına atanan Ebû Hazım Muhammed b. Hasan el-Vâsıtî'ye Halife Kâdir Billâh'ın yazmış olduğu tavsiye mektubunda; ilk olarak "Allah günahı bağışlayan, tövbeyi kabul eden, azabı şiddetli ve lütuf sahibi olandır. O'ndan başka ilâh yoktur. Dönüş ancak O'nadır"¹⁴⁴ ayetine, ikinci olarak da "Ey imân edenler Allah'a itaat edin, Resul'e itaat edin ve sizden olan emir sahiplerine (ulu'l-emre) de"¹⁴⁵ ayetlerine dikkat çekmiş ve görev yaparken, bağışlayıcı olmanın yanı sıra hak edene ceza vermesini, bulunduğu yerde adaleti sağlamayı, ulu'l-emre itaati ve devletine sadâkatten ayrılmamasını tavsiye etmiştir.¹⁴⁶ Aynı şekilde, Sâhib b. Abbâd, Kâdî Abdulcebbâr'ı Curcân, Taberistan ve çevresine kadı olarak atadığında, ona Allah'tan korkmasını, Allah'ın kitabını rehber, Peygamber'in sünnetini kaynak edinmesini, Müslümanların icmâına yanı sıra kıyas ve içtihadı da ihmal etmemeyi, yetimlerin malına sahip çıkmayı, zor durumda olanlara yardım elini uzatmayı, vakıfları korumasını ve şüpheli durumlarda hadleri uygulamamasını öğütlemiştir.¹⁴⁷

Büveyhîler'in hâkim olduğu IV/X. yüzyıla kadar, Hanefî mezhebine mensup âlimlerin, kadı ve kâdilkudâtlık makamını ellerinde bulundurdıkları görülmektedir.¹⁴⁸ Hatta Kadılık makamının, bazı ailelerin tekelinde olduğu söylenebilir. Örneğin; Hanefî mezhebine mensup Ebu's-Şevârib ailesinin¹⁴⁹ bu makamı bir miras gibi tevarüs ettiği görülmektedir. Bu aileden sadece Bağdat'ta sekiz kişi kadılık yapmıştır.¹⁵⁰ Ayrıca Bağdat dışındaki diğer bölgelerde on altı kadı daha çıkmıştır. Ebu's-Şevârib ailesinden bu göreve getirilen son kâdilkudâtın, Kadı Ebû Muhammed

¹⁴³ Bkz. Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Maverdi, el-Ahkamu's-sultaniyye (çev. Ali Şafak), Bedir Yayınları, İstanbul, 1976, s. 74-76; Taceddin es-Subki, **Muidu'n-ni'am ve mubidu'n-nikam/Makam ve Meslek Ahlakı** (ed. Halit Ozkan), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2019, s. 102-112; Nuveyri, **Nihayetu'l-Ereb**, c. VI, 211-215; İbn Cemâa, Bedreddin Muhammed b. İbrahim, **Tahrîru'l-ahkâm fi tedbîri ehli'l-İslâm**, (nşr. Fuâd Abdulmun'im Ahmed), Riâsetu'l-muhâkemetu's-şer'iyye, Doha 1985, s. 88-89; Muhammed Ziyaeddin er-Rayyis, **en-Nazariyyâtü's-Siyasiyyetu'l-İslamiyye / İslam'da Yönetim Sistemi ve Temelleri**, (çev. İbrahim Sarmış) Fcr Yayınları, Ankara, 2017, s. 295-296, 309-316..

¹⁴⁴ Mu'min suresi, 40/3.

¹⁴⁵ Nisa Suresi, 4/59.

¹⁴⁶ İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XV, s. 17-19.

¹⁴⁷ Bkz. Tabâne, **Sâhib b. Abbâd**, s. 197.

¹⁴⁸ Geniş bilgi için bkz. Göl, **Abbâsîler Döneminde Kâdilkudâtılık**, 1. Baskı, İlahiyat Yayınları, Ankara, 2020.

¹⁴⁹ Bu aile hakkında bkz. Nadir Özkuyumcu, "İbn Ebu's-Şevârib", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-ebus-sevarib> (31.01.2023).

¹⁵⁰ el-Kureşî, **Cevâhiru'l-mudîyye**, c. I, s. 7-8. Ayrıca bkz. Seâde, **Min târîhi Bağdâd**, s. 129.

İbnu'l-Ekfânî'nin yerine 405/1014 yılında tayin edilen Ahmed b. Muhammed b. Abdullah'ın (ö. 417/1026) olduğu belirtilmektedir.¹⁵¹

Büveyhî hükümdarlığı döneminde, neredeyse her nesilden bir kişinin kadılık görevini üstlendiği bir diğer aile de Tenûhîler'dir. Tenûhî ailesinin de esasen Hanefî mezhebine mensup olduğu,¹⁵² ancak bazı fertlerinin ise Mâlikî veya Mu'tezilî oldukları kaydedilmektedir.¹⁵³ Örneğin Halife el-Mutî' tarafından kadı tayin edilen - edebiyatçılığıyla tanınan oğlu Ebû Ali Muhassîn (ö. 384/994) ve torunu Ali b. Muhassîn'den (ö. 447/1055) ayırt edilmesi için Tenûhî el-Kebîr olarak da anılan- Ebu'l-Kâsım Ali et-Tenûhî (ö. 342/953)¹⁵⁴ Hanefî mezhebine mensuptu. Saray erkânından sayılabilecek derecede Büveyhî emîr ve vezîrlere yakın olan Ebu'l-Kâsım Ali'nin, fıkıh ve hadis alanındaki bilgisinin yanında şair olması ve Basra, Ahvâz, Şuşter ve Cundişâpûr gibi önemli bölgelerde kadılık yapması, kendisini dönemin etkili kişilerinden biri yapmıştır. İktidar nezdinde itibar sahibi olan et-Tenûhî, özellikle kendisini "Reyhânetu'n-nudemâ" sıfatıyla öven Büveyhî vezîri el-Muhellebî tarafından himaye edilmiş, döneminin âlim ve edebiyatçıları arasında vezîre en yakın kişi olmuştur.¹⁵⁵

Kâdilkudât İbn Ebî's-Sâib tarafından atanan Ebu'l-Hasan et-Tenûhî (ö. 354/965) de Hanefî mezhebine mensup iken¹⁵⁶ **Nişvaru'l-muhâdara** eserinin yazarı Ebû Alî el-Muhassîn b. Ali et-Tenûhî'nin (ö. 384/994) aynı zamanda Mu'tezile kelamcısı olduğu kaydedilmektedir.¹⁵⁷ Ebû Ali el-Muhassîn, babası gibi Büveyhî hâkimiyeti altında yaşamış ve genel olarak yöneticilerle arası iyi olmuştur. İlk başta Kâdilkudât İbn Ebî's-Şevârib'in kadı nâibi olarak görev yapmıştır. Sonra da

¹⁵¹ Hatîb el-Bağdâdî, **Târîh**, c. V, s. 46-47.

¹⁵² Seâde, **Min Târîhi Bağdâd**, s. 128-29

¹⁵³ Seâde, **Min târîhi Bağdâd**, 129-130.

¹⁵⁴ Bkz. Seâlibî, **Yetîmetu'd-Dehr**, c. II, s. 393; Hatîb el-Bağdâdî, **Târîh**, c. XIII, s. 551; Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemu'l-udebâ**, c. XIV, s. 163-164, 165; İbn Hallikân, **Vefeyât**, c. III, s. 366.

¹⁵⁵ et-Tenûhî, **Nişvâr**, (Mukaddime), c. I, s. 20; Hatîb el-Bağdâdî, **Târîh**, c. XII, s. 77; Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemu'l-udebâ**, c. V, s. 332-346; İbn Hallikân, **Vefeyât**, c. III, s. 366-367; Ebû Mansur es-Seâlibî, **Tetîmetu'l-Yetîme**, (nsr. Abbas ikbal), Tahran 1353, c. II, s. 235-236. Ayrıca bkz. İsmet Burak, "Büveyhîler ve Selçuklular Döneminde Hûzistân Eyaleti (945-1194)", (Doktora Tezi), **İstanbul Üniversitesi SBE**, İstanbul, 2021, s. 225-226; Soner Gündüzöz, "et-Tenûhî, Ali b. Muhammed", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 2011, c. XL, s. 469-470.

¹⁵⁶ Bkz. İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, XIV, s. 90, 170; Hatîb el-Bağdâdî, **Târîh**, c. XII, s. 78-82.

¹⁵⁷ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, **Târîh**, c. XII, s. 77-78; Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemu'l-udebâ**, c. XIV, s. 168. Zehebî, **A'lâmi'n-nubelâ**, c. XVII, s. 650; Safedî, **el-Vâfi**, c. XXI, s. 265-266; Altun, "Mu'tezile-İmâmiyye Etkileşimi", s. 118.

Muizzuddevle'nin meşhur vezîri el-Muhellebî'nin himayesinde¹⁵⁸ terfi ederek 349/960 yılında Bağdat kadılığına tayin edilen Ebû Ali, sonrasında da Abbâsî halifesi Mutî'-Lillâh ve Büveyhî emiri İzzuddevle zamanında Ahvaz, Askerimukrem, Harran, Cezîretu İbn Ömer, Kûfe ve Musul gibi yerlerde kadılık yapmıştır.¹⁵⁹ Bununla birlikte Ebû Ali el-Muhassîn, Adududdevle'nin en yakın adamlarından biri olarak Adududdevle'nin huzurunda gerçekleşen birçok mecliste bulunmuş ve ona bu meclislerde bir kürsü tahsis edilmiştir. Ayrıca Adududdevle'nin yanında bazı askerî seferlere katıldığı ve Adududdevle'nin kızı ile Abbâsî halifesi Tâi'-Lillâh'ın nikahında da bulunduğu kaydedilmektedir.¹⁶⁰ Ancak Adududdevle son dönemlerinde kendisine kızmış ve görevinden azletmiştir.¹⁶¹

Büveyhîler'in Bağdat hâkimiyeti ile kadılık ve kâdilkudâtılık makamına Hanefî mezhebi dışında Şâfiî mezhebine mensup âlimlerden de atama yapılmıştır. Hûzistan ve Fâris kâdilkudâtı olan Ebu'l-Hasan Abdulvehhab İbnu'l-Muşterî bunlardan biridir. Kadılık görevini, dinî bir görev olduğu için kabul ettiği belirtilmektedir. Bununla birlikte, bu kadıların genellikle diğer mezhep ve fırkalara karşı mezheplerini devamlı olarak savundukları ifade edilmektedir. Hatta Şîrâz kadısının, İsmailî dâi Mueyyed eş-Şîrâzî'ye karşı halkı sürekli ayaklandığı, dahası dâinin faaliyetlerine bir kısıtlama getirmemesi durumunda Ebû Kâlicâr'ı ayaklanma çıkarmakla tehdit ettikleri görülmektedir. Fâris ve Hûzistan kâdilkudâtı İbnu'l-Muşterî'nin de aynı şekilde davrandığı ve halifeye bir mektup göndererek Şîrâzlı dâilerden kurtulmadığı takdirde Abbâsî Hilâfetinin sonunu getireceklerini söylemiştir.”¹⁶² Ebu's-Sâib Utbe b. Ubeydullah (ö. 350/961)¹⁶³ ve İbn Mâkûlâ Ebû Abdullah Huseyn b. Ali (ö. 447/1055) de Şâfiî mezhebine mensup olanlardandır.

Ebu's-Sâib Utbe b. Ubeydullah (ö. 350/961), daha önce sırasıyla Merâğa, Azerbaycan, Hemedân kadılıklarını üstlenmiş¹⁶⁴ olmakla birlikte Bağdât'ta,

¹⁵⁸ et-Tenûhî, **Nişvâr**, (Mukaddime), c. I, s. 20; Ayrıca bkz. Aynı eser c. I, 68-71, c. III, s. 144-145, c. IV, s. 80.

¹⁵⁹ et-Tenûhî, **Nişvâr**, c. V, s. 19-20; Hatîb el-Bağdâdî, **Târîh**, c. XV, s. 201; Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemu'l-udebâ**, c. XVII, s. 93, 95-96; İbn Hallikân, **Vefeyât**, c. IV, s. 160.

¹⁶⁰ et-Tenûhî, **Nişvâr**, c. IV, s. 82-92, 262; Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemu'l-udebâ**, c. XVII, s. 97-98, 102-106, 114-115; İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XIV, s. 271-272.

¹⁶¹ Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemu'l-udebâ**, c. VI, s. 251, 267; Rûzraverî, **Zeyl**, s. 19-21.

¹⁶² Bkz. Muneymine, **Büveyhîler Devleti Tarihi**, s. 209.

¹⁶³ Bkz. Şebârû, **Kâdilkudât fi'l-İslâm**, s.190-195.

¹⁶⁴ Zehebî, **A'lâmi'n-nubelâ**, c. XVI, s. 47; Şebârû, **Kâdilkudât fi'l-İslâm**, s. 190; Göl, **Kâdilkudâtılık**, s.196.

Şâfiîlerden ilk kâdilkudâtlığa getirilen kişidir.¹⁶⁵ Babası ticaretle uğraşan ve döneminin önemli devlet adamlarından birisi olmasına rağmen Ebu's-Sâib, babasının yolundan gitmeyerek ilme yönelmiştir.¹⁶⁶ Önceleri tasavvufla ilgilenmiş, sonrasında ise yaşadığı şehirden ayrıldıktan sonra âlimlerin ders halkalarına iştirak ederek Şâfiî fıkında derinleşmiştir.¹⁶⁷ Dönemin halifesi Mustekfî-Billâh (ö. 338/949) tarafından 334/946 yılında azledilen Ebu'l-Hasan Muhammed b. Ebi's-Şevârib'in yerine, Ebû Ca'fer el-Mansûrâ şehrine kadı olarak atanmıştır.¹⁶⁸ Muizzuddevle halife Mutî'-Lillâh ile Basra'yı ele geçirdikten (336/947) hemen sonra Basra'ya giderek emîr Muizzuddevle ile halife Mutî'-Lillâh'ı tebrik etmiş olan kadı Ebu's-Sâib'in bu ziyaretinden fazlasıyla memnun kalmış olacak ki halife Basra'dan Bağdat'a talimat göndererek Ebu'l-Hasan İbn Ebi's-Şevârib'i Bağdat'taki görevinden azlettiğini ve Ebu's-Sâib'i Bağdat'ın tamamına kadı tayin ettiğini ilan etmiştir.¹⁶⁹ Bir süre sonra da kâdilkudât olarak atamıştır (338/949).¹⁷⁰

İbn Mâkûlâ künyesiyle bilinen, Ebû Abdullah el-Huseyn b. Ali b. Ca'fer el-İclî eş-Şâfiî (ö. 447/1055),¹⁷¹ 420/1029 yılında Abbâsî halifesi Kâdir-Billâh tarafından kâdilkudât olarak atanmış ve onun vefatından sonra yerine geçen oğlu Kâim-Biemrillâh'ın da tekrar atamasıyla bu görevi vefatına kadar yirmi yedi yıl (420-447/1029-1056) boyunca ifa etmiştir.¹⁷² Hatîb el-Bağdâdî'nin gördüğü kadıların en üstünü olarak ifade ettiği İbn Mâkûlâ¹⁷³ halifeler de dâhil olmak üzere hiç kimseden herhangi bir hediye kabul etmeden görevini sürdürmüştü¹⁷⁴ ve 447/1055 yılında kâdilkudâtlık görevindeyken vefat etmiştir.¹⁷⁵

¹⁶⁵ Hatîb el-Bağdâdî, **Târîh**, c. XI, s. 249; İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XIV, s. 137; Zehebî, **A'lâmi'n-nubelâ**, c. XVI, s. 47.

¹⁶⁶ Hatîb el-Bağdâdî, **Târîh**, c. XIV, s. 272; Zehebî, **A'lâmi'n-nubelâ**, c. XVI, s. 47; es-Safedî, Ebû's-Safâ Salâhuddîn Halîl, **el-Vâfi bi'l-vefeyât**, (thk. Ahmed Arnavut), Dâru l-hyâi't-Turâs, 1. Baskı, Beyrut, 1420/2000, c. XIX, s. 291; Şebârû, **Kâdilkudât fi'l-İslâm**, s.190.

¹⁶⁷ Hatîb el-Bağdâdî, **Târîh**, c. XIV, s. 272; Safedî, **el-Vâfi**, c. XIX, s. 291; Şebârû, **Kâdilkudât fi'l-İslâm**, s. 190.

¹⁶⁸ Hatîb el-Bağdâdî, **Târîh**, c. XIV, s. 273; Şebârû, **Kâdilkudât fi'l-İslâm**, s. 191; Göl, **Kâdilkudâtlık**, s. 195.

¹⁶⁹ Hatîb el-Bağdâdî, **Târîh**, c. XI, s. 249; İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XIV, s. 65; Şebârû, **Kâdilkudât fi'l-İslâm**, s. 191.

¹⁷⁰ Hatîb el-Bağdâdî, **Târîh**, c. XIV, s. 272; İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XV, s. 7; Şebârû, **Kâdilkudât fi'l-İslâm**, s. 191-192.

¹⁷¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Göl, **Kâdilkudâtlık**, s. 194-197, 205-206.

¹⁷² İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VIII, s. 130; İbn Kesîr, **el-Bidâye**, c. XII, s. 84.

¹⁷³ Hatîb el-Bağdâdî, **Târîh**, c. VIII, s. 635; İbn Kesîr, **Tabakâtu's-Şâfiyyin**, s. 410; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, c. XXX, s. 147.

¹⁷⁴ İbn Kesîr, **el-Bidâye**, c. XII, s. 85.

¹⁷⁵ İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VIII, s. 130; İbn Kesîr, **Tabakâtu's-Şâfiyyin**, s. 410.

Kâdir-Billâh'ın düzenlediği Mu'tezile ve Şîa'ya reddiye mahiyetindeki toplantılara, Hanbelî mezhebini temsilen katılmış olan Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'nın (ö. 458/1066) Kâim-Biemrillâh döneminde de saygın ve etkin olduğu görülmektedir. Önceki dönemde (421/1030 veya 422/1031 yılı) kendisine, Kâdilkudât Ebû Abdullah İbn Mâkûlâ'nın (ö. 447/1055) yanında şahitlik/noterlik yapması yönündeki ilk teklifi reddetse de 428/1037'den sonra ısrarla tekrarlanan ikinci teklifi kabul etmek durumunda kalmıştır.¹⁷⁶ Daha sonra, Kâim-Biemrillâh, İbn Mâkûlâ'nın ölümü üzerine (447/1055) boşalan Dârulhilâfe ve Harim kadılığı görevini, Ebu't-Tayyib et-Taberî¹⁷⁷ gibi değerli bir âlimin adaylığı söz konusu iken Ebû Ya'lâ'ya teklif etmiştir. Başlangıçta bu teklifi olumlu bir şekilde karşılamayan Ebû Ya'lâ, teklifin ısrar edilmesi üzerine, tören alaylarına ve sultanı karşılama merasimlerine katılmama, saraya gitmememe aynı zamanda sorumlu olduğu Nehrulmuallâ ve Bâbulezc'deki kaza merkezlerine aylık birer gün gitme koşullarıyla bu görevi kabul etmiştir. Daha sonra bu görev alanına Harran ve Hulvân kadılıkları da eklenmiştir. Bu görevleri hayatının sonuna kadar sürdüren Ebû Ya'lâ, 458/1066 yılında hayata veda etmiş ve Bâbu'l-Harb Mezarlığı'nda, Ahmed b. Hanbel'in mezarının yakınına defnedilmiştir.¹⁷⁸

Bu dönemde, Mu'tezile'den de kadı/kâdilkudât makamına atamalar yapılmıştır. Aslında, Fâris bölgesindeki kadıların büyük çoğunluğunun Mu'tezile mezhebinden olduğu söylenebilir. ¹⁷⁹ Fâris bölgesi ve Şîrâz'da 325/937 yılından itibaren kâdilkudâtlık görevini sürdüren Burdeoğulları ailesi ön plana çıkmaktadır. Bu ailenin en bilinen kadısı ise Mu'tezile mezhebinin meşhurlarından Abdullah b. Muhammed b. Ebû Burde'dir.¹⁸⁰

Mu'tezile'nin önemli simalarından Kadı Abdulcebbâr (ö. 415/1020), Büveyhî hükümdarı Mueyyiduddevle'nin vezîri Sâhib b. Abbâd tarafından Rey şehrine baş

¹⁷⁶ Ebû Ya'lâ, Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Halef b. el-Ferrâ, **Ahkâmu's-sultâniyye**, (thk. Muhammed Hâmid el-Fıkî), Dâru'l-kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1971, c. II, s. 196-197.

¹⁷⁷ Bu dönemde, Irak bölgesinde, Şâfiî mezhebinin otoritesi konumunda olan Ebu't-Tayyib Tâhir b. Abdullah b. Tâhir et-Taberî (ö. 450/1058), Hatîb el-Bağdâdî, Ebû İshâk eş-Şîrâzî, İbnu's-Sabbâğ, İbn Mâkûlâ, Ebû Ma'sher et-Taberî ve Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed el-Ukberî gibi meşhur âlimlerin de hocalığını yapmıştır. Bununla birlikte Bağdat'ta Bâbüttâk kadılığı yapan Ebu't-Tayyib et-Taberî, Hanefî kadısı Hüseyin b. Ali es-Saymerî'nin vefatıyla (436/1045) boşalan Kerh kadılığını da üstlenmiş ve ölünceye kadar bu görevi sürdürmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz. Bilal Aybakan, "Taberî, Ebu't-Tayyib", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/taberi-ebut-tayyib> (16.02.2022).

¹⁷⁸ İbn Ebî Ya'lâ, **Tabakâtu'l-Hanâbile**, c. II, s. 198-200, 216.

¹⁷⁹ Muneymine, **Büveyhîler Devleti Tarihi** s. 208-209.

¹⁸⁰ Metz, **İslâm Medeniyeti**, s. 268-269.

kadı (kâdilkudât) olarak atanmıştır.¹⁸¹ Ayrıca Kazvin, Azerbaycan, Suhrevend (Zencân), Kum, Curcan, Taberistan gibi şehirlerde kadılık ve kâdilkudâtlık görevinde bulunmuştur.¹⁸² Kâdî Abdulcebbâr, asıl şöhretine de bu göreve atandıktan sonra kavuşmuş olup Sâhib b. Abbâd ölünceye kadar (385/995) bu göreve devam etmiştir.¹⁸³ Büveyhî vezîri Sâhib b. Abbâd tarafından Rey şehrine Kâdilkudât atamasının yapılmış olması, halifenin elinde bulunan kadı atama yetkisinin Bağdat dışında çok etkili olmadığına da önemli bir göstergesidir. Ayrıca kendisi mulhidlere¹⁸⁴ yönelik yürütülen mücadelede onlara karşı reddiyeler yazmakla görevlendirilmiş ve ayrıca onları takip edip yargılama yetkisi verilen kelâmcılar arasına dahil edilmiştir. Bu da o dönem için oldukça önemli bir durumdur. Kendisine tevdi edilen bu görevle birlikte Büveyhîler'e uzun bir süre hizmet eden Kâdî Abdulcebbâr büyük bir teveccüh kazanmıştır. Ancak daha sonra kendisine gösterilen bu teveccüh son bulmuş ve kâdilkudâtlık görevinden azledildiği gibi mallarına da el konulmuştur.¹⁸⁵

Şîrâz'da Burdeoğullarının dışında kadılığa getirilenler arasında Büveyhî emîri Adududdevle'nin koruyup kolladığı Dâvûdîler (ehl-i zâhir) gelmektedir.¹⁸⁶ Nitekim 369/979 yılında Adududdevle Davûdîye mezhebinden olan ve Fâris'te ikamet eden Bişr b. Huseyn'i kâdilkudât tayin etmiş ve ona Bağdat'ta -hepsi Mu'tezile mezhebinin önde gelenlerinden olmak üzere- dört yardımcı atamıştı. Dâvûdî kadılar, üstlendikleri görevleri dinî ve mezhebî bir anlayışla ele almışlardır. Ebu'l-Hasan Abdulvehhâb b. el-Muşterî de bu kadılar arasında öne çıkan isimlerden biridir. Muneymine'ye göre, onun, Fâtîmî dâisi el-Mueyyed'in Şîî propagandalarına engel olmanın yanı sıra, hilâfet merkezi ve halife için gerekli tedbirleri almaları konusunda telkinlerde bulunduğu belirtilmektedir.¹⁸⁷

¹⁸¹ Sâhib b. Abbâd, **Resâil**, s. 34-42; Kâdî Abdulcebbâr, **Şerhu usûli'l-hamse**, c. I, s. 40; es-Subkî, **Tabakâtü's-Şâfiyye**, c. V, s. 97; ez-Zehebî, **A'lâmi'n-nubelâ**, c. XVII, s. 245; İbn Kesîr, **el-Bidâye**, c. XV, s. 386.

¹⁸² Sâhib b. Abbâd, **Resâil**, s. 42.

¹⁸³ Kâdî Abdulcebbâr, **Şerhu usûli'l-hamse**, (çev. İlyas Çelebi), (çevirmenin girişi), c. I, s. 40

¹⁸⁴ İlhad: Dinden çıkma sonucunu doğuracak inanç ve görüşleri savunma anlamında felsefe ve kelâm terimi. Bkz. Mustafa Sinanoğlu, "İlhâd", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ilhad#1> (30.07.2022).

¹⁸⁵ Kâdî Abdulcebbâr, **Şerhu usûli'l-hamse**, I, (giriş), s. 40; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VII, s. 426.

¹⁸⁶ Makdisî, **Ahsenu't-Tekâsîm**, s. 439.

¹⁸⁷ Muneymine, **Târîhu Devleti'l-Büveyhiyye**, s. 247-248.

Büveyhîler döneminde “Kâdilkudât” unvanı dışında yeni bir unvan olan “Akda’l-Kudât”¹⁸⁸ unvanının ihdas edildiği¹⁸⁹ ve bu unvanı alan ilk kişinin **Ahkâmu’s-sultaniyye** adlı eserin yazarı olan Ebu’l-Hasan el-Mâverdî’nin olduğu görülmektedir. Kendisine bu unvan 429/1038 yılında Halife Kâim-Biemrillâh’ın onayı ile verilmiştir.¹⁹⁰ “Kâdilkudât” unvanı ile yetki bakımından çok bir farkın olmadığı görülen ve sadece el-Mâverdî’ye verilen “Akdalkudât” unvanının kendisini taltif etmek için verildiği anlaşılmaktadır. Zira Mâverdî’nin hem halife hem de Büveyhî emirleri nezdindeki itibarı/saygınlığı çok büyüktü. Nitekim Büveyhî emîrleri kendi aralarındaki anlaşmazlıklarda Mâverdî’yi aracı yapmış ve verdiği hükme rıza göstermişlerdir.

Büyük Selçuklu sultanı Tuğrul Bey’in 447/1055 yılında Bağdât’a girmesiyle Büveyhîler’in Abbâsî Halifeleri üzerindeki hâkimiyetleri sona ermiştir. Böylece Hanefî mezhebine bağlı bir görüntü sergileyen Selçuklular’ın Bağdat’ı kontrol altına aldıkları bu dönemde vezîrlük görevinde bulunan ve Hanefî mezhebine taassup derecesinde bağlı olan Ebû Nasr Amîdûlmulk İmâduddîn Mansûr b. Muhammed el-Kundurî’nin (ö. 456/1064) etkisi ile kâdilkudâtlık makamına atanacak kadıların tekrar Hanefîlerden seçildiği görülmektedir. Hatta Halife tarafından -Selçuklulara yakınlaşmak amacıyla- dönemin önde gelen Hanefî kadılarından olan Ebû Abdullâh ed-Dâmeğânî (ö. 478/1085) kâdilkudât olarak atanmış, vefatına kadar yaklaşık otuz yıl boyunca bu görevi sürdürmüş ve otuz yıl Bağdat kâdilkudâtlığı yapan Hanefî fakihi olarak da meşhur olmuştur.¹⁹¹

Kadı ve Kâdilkudât Atamalarına Büveyhî Emîrlerin Müdahalesi

Daha önce belirtildiği gibi kadı ve kâdilkudât atamaları Abbâsî halifelerinin yetkisinde bulunmaktaydı. Ancak zaman zaman Büveyhî emîrlerin bu yetkiyi kullanmaya ve atamalara müdahale etmeye çalıştıkları görülmektedir.

İlk olarak, Irak Büveyhîleri’nin kurucusu Muizzudele’nin, Halife Mutî’in şiddetle karşı çıkmasına rağmen 350/961¹⁹² yılında, ilk defa görülen bir uygulamayla, Ebu’l-

¹⁸⁸ Yakut el-Hamevî, **Mu’cemu’l-udebâ**, c. V, s. 407-409; İbnu’l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VIII, s. 16.

¹⁸⁹ Mâverdî’nin 429/1038’de akda’l-kudât olarak atanmasından itibaren rütbe bakımından kâdilkudâtan sonra gelen ve ona niyâbet eden yüksek hâkimlere verilen unvan. Bkz. Şükrü Özen, “Kâdilkudât”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamsiklopedisi.org.tr/kadilkudat> (29.10.2021).

¹⁹⁰ Yâkût el-Hamevî, **Mu’cemu’l-udeba**, c. V, s. 955-956.

¹⁹¹ Zehebî, **A’lâmi’n-nubelâ**, c. XVIII, s. 486.

¹⁹² İbn Miskeveyh bu olayın tarihini 351/962 olarak kaydetmektedir. **Tecâribu’l-umem**, c. II, s. 189.

Abbâs İbn Ebi's-Şevârib'i iltizam usulüne göre yıllık 200 bin dirhem karşılığında kadı olarak atamasıdır.¹⁹³ Aslında, hâkimiyetinin ilk zamanlarında yargı kurumuna müdahale etmediği görülen Muizzuddevle, daha sonra mali olarak ciddi sıkıntılarla karşılaşınca yaşanan krizden çıkmak için çeşitli yollara başvurmuştur. Bu yollardan birisi de kâdilkudatlık makamına para karşılığında atama yapmak olmuştur. Muizzuddevle'nin böyle bir yola başvurmasının nedenleri arasında, onun halifenin elinde/yetkisinde kalan yargı sistemine de nüfuz etmek, bir de Bağdat'taki Bâbu's-Şemsiyye olarak bilinen yerde yapımı devam eden sarayı için gerekli mali kaynağı sağlamak gibi iddialar zikredilmektedir.¹⁹⁴ İbn Ebi's-Şevârib'in yerine tavizsiz tavrı ve kararlarıyla ün salmış olan Kâdi Ebû Bişr Ömer b. Eksem'i getirmiştir.¹⁹⁵ Ebû Bişr göreve getirilmeden önce, maaş almadan çalışmayı ve kendisinden önceki kadının vermiş olduğu hiçbir hükmü onaylamayacağı konusunda şart koşmuştu. Buna binaen, göreve getirilen bu kadı, İbn Ebi's-Şevârib'in vermiş olduğu hükümlerden sorumlu tutulmamış ve İbn Ebi's-Şevârib'in verdiği hükümlerin ve tuttuğu kayıtların hiçbirini imzalamamıştır.¹⁹⁶

Bu uygulamasıyla, Muizzuddevle, sadece idarî ve siyasî yönetimi ele geçirmekle yetinmemiş, aynı zamanda yargı sistemini de kendi kontrolü altına almak için çaba göstermiştir. Ayrıca bir ilke imza atarak iltizam usulüne göre para karşılığında kadilkudât ataması yapmıştır. Ancak buna izin vermeyerek elinde kalan tek yetkisini muhafaza eden halife, yargı sisteminin saygınlığını da korumuştur.

İkincisi, Büveyhî emîri Adududdevle'nin Kâdilkudât atama yetkisine müdahalesidir. Zira, 369/979'ta Halife Tâi'-Lillâh tarafından atanmış olan Ebu'l-Huseyn İbn Ma'rûf'u bazı nedenlerden ötürü görevden almış ve onu Fâris'te bir kalede göz altında tutmuştur. Hatta Büveyhîler döneminde, görevden alındıktan sonra hapse atılan ilk ve tek kâdilkudâtın bu olduğu kaydedilmektedir. İbn Ma'rûf'un

¹⁹³ İbn Miskeveyh, **Tecâribu'l-umem**, c. II, s. 189; İbn Tağriberdi, **en-Nucumu'z-zâhire**, c. III, s. 328; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VII, s. 271.

¹⁹⁴ Mafizullah Kabir, "Administration of Justice During the Buwayhid's Period (A. D. 946-1055)", **Islamic Culture**, sy. 34 (January 1960), s. 18; Hanoğlan Hacıyev, "İrak Büveyhî Emîri Muizzuddevle Döneminde (334-356/945-967) Adlî Teşkilat", **SAUIFD**, cilt: 19, sayı: 36, Aralık, 2017, s. 39.

¹⁹⁵ İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VII, s. 280; Ebu'l-Meâlî Bahâuddîn Muhammed b. el-Hasen b. Muhammed b. Ali b. Hamdûn el-Bağdâdî, **Tezkiretu'l-hamdûniyye**, (nşr. İhsân Abbas-Bekir Abbas), Dâru Sâdir, Beyrut, 1996, c. IX, s. 186.

¹⁹⁶ İbn Miskeveyh, c. II, s. 196; İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XIV, s. 150; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VII, s. 280.

yerine Fâris kâdilkudâtı Ebu Sa'd Bişr b. el-Huseyn'i atamıştır.¹⁹⁷ Fakat kendisi Bağdat'a gitmeyerek Fâris'te kalmayı ve bu görevi buradan yürütmeyi tercih etmiştir. Buna binaen Adududdevle, Bağdat ve Irak'ın yargı sistemi çerçevesinde işleyişin aksamaması için bu bölgelere vekiller tayin etmiştir. Bu bağlamda Bağdat'ın doğusuna Ebû Bekir Muhammed b. Abdullâh İbn Sebr ile Ebu'l-Hasan Abdulaziz b. Ahmed el-Harazî'yi, Batı kısmına da Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed İbnu'l-Efkânî ile Ebû Muhammed el-Umânî'yi tayin etti. Irak bölgesine de bunlara bağlı olarak çalışacak kadılar belirlendi.¹⁹⁸

Adududdevle'nin bu müdahalesi ile halifenin yargı sistemi üzerindeki yetkisi elinden alınmış, böylece kâdilkudâtların halife tarafından atanması uygulamasına son verilerek ilgili kararnameler de emîr adına düzenlenmiştir.¹⁹⁹ Diğer önemli bir husus ise; Bağdat'a Kâdilkudât olarak atanan Ebû Sa'd Bişr b. el-Huseyn'in oraya gitmeyerek Fâris'te kalmasıdır ki bu durum yargı kurumu merkezinin hilâfet merkezinden Fâris'in merkezi olan Şîrâz'a taşındığını göstermektedir. Bununla birlikte, Samsâmuđdevle döneminde, kadıların emîr tarafından atanmalarının uygun ve geçerli olmayacağı anlayışına dönülmüş ve kadı atama kararnamelerine "halifenin emri ile" ibaresi eklenerek bir ara formül getirilmiştir.²⁰⁰ Büveyhî emîri Şerefuddevle zamanında da -daha önce görevinden azledilen ve tutuklanan- İbn Ma'rûf'un 376/986 yılında göreve iadesi ile Adududdevle'nin yaptığı müdahale telafi edilerek düzeltilmiştir.²⁰¹

Üçüncüsü, -yargı sistemine müdahale konusunda, kaynaklarda yer alan bilgiye göre- Büveyhî tarihinde görülmemiş bir uygulamaya teşebbüs edilerek ilk defa Şîî bir kişi kâdilkudâtlık makamına getirilmeye çalışılmıştır. İmâmiyye Şîası'na mensup ve Hz. Peygamber'in (s.a.s.) torunlarından olan Ebû Ahmed el-Mûsevî, 394/1004 yılında, Büveyhî emîrî Bahâuddevle tarafından kâdilkudât olarak atanmış ve bu göreve getirildiğine dair kararname, Şîrâz'da ikamet eden emîr Bahâuddevle tarafından Bağdat'a gönderilmiştir. Ancak Halife'nin (Kâdir-Billâh) bu atamayı onaylamadığı, dolayısıyla şiddetli tepkilere neden olduğu ve bir krize dönüştüğü

¹⁹⁷ İbnu'l-Cevzî, **el Muntazam**, c. XIV, s. 268.

¹⁹⁸ İbn Miskeveyh, **Tecâribu'l-umem**, c. II, s. 400-401.

¹⁹⁹ Hilâl es-Sâbî, Adududdevle'nin, halife tarafından kendisine verilen yetkinin kadı dâhil bütün devlet işlerini kapsadığı düşüncesiyle hareket ettiğini ve bu nedenle söz konusu atamaları yaptığını belirtmektedir. Bkz. Hilâl es-Sâbî, **Rusûm**, s. 125.

²⁰⁰ Hilâl es-Sâbî, **Rusûm**, s. 125.

²⁰¹ Ruzrâvarî, **Zeyl**, s. 136; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VII, s. 407.

görülmektedir. Gösterilen bu tepki sonucunda Büveyhî emîri el-Mûsevî'nin kâdilkudâtılık görevini iptal etmek zorunda kalmıştır.²⁰²

Bu örnekler dışında Büveyhî emîrleri bir daha kadılık makamına uygun olmayan kişileri tayin etmeye kalkışmamış ve işler normal seyrinde yürümüştür. Bundan sonra Büveyhî emîrleri kadılık makamına getirilecek kişileri önermiş, halife de yapılan önerileri onaylayarak atamalarını yapmıştır. Dolayısıyla Büveyhîler döneminde, yukarıda bahsi geçen örnekler dışında, kadılık/yargı makamının başına ilim, adalet ve dürüstlüğü ile tanınmış liyakat sahibi kişiler atanmış ve yukarıda bahsi geçen, Muizzudevle dönemindeki İbn Ebî'ş-Şevârib'in olayı gibi bir durum bir daha yaşanmamıştır. Ayrıca kadıların da genel olarak komutan ve vezîrlerin etkisinden uzak durduğu ve makamlarının saygınlığını korudukları görülmektedir.

363/973 yılında, Bağdat baş kadısı Ebû Muhammed b. Ma'rûf yasal olmayan bir emri imzalamayı reddederek görevinden istifa etmiştir. Yerine tayin edilen Muhammed b. Sâlih b. Ümmu Şeybân'ın da kendisi kadar tavizsiz olduğu görülmektedir. Zira göreve getirilmeden önce yapacağı duruşmalardan ücret almamayı, verilen hüküm dışında kendisine başka bir emir verilmemesini, şeriatın hükmünü verdiği ve affın caiz olmadığı işlerde kendisine af ricasında bulunulmamasını şart koşmuştu.²⁰³

Bu konuda Büveyhî emîri Adududdevle'nin de takındığı tavır takdire şayandır. Kaynakların aktardığına göre; ordu komutanlarından Ebû Zuheyr Esfâr b. Kerdeveyh değer verdiği birinin müşahit olarak atanması için ricacı olunca Adududdevle, "senin yapman gereken komutanların sayısını arttırmak, rütbelerini yükseltmek gibi konularda bana müracaat etmektir. Müşahitlik gibi bir konuda ricada bulunmak değildir. Şahitliğin kabulü gibi bir konuda söz söylemek ne sana ne de bana düşer. Kimin şahitliğinin uygun olup olmadığına kendileri karar verir. Bu konuda da herhangi bir emir almaz ve aracılık da kabul etmezler"²⁰⁴ diyerek Ebû Zuheyr'in ricasını kabul etmemiştir. Bununla birlikte, Ebû Bekir er-Râzî'ye (370/980-981) kâdilkudâtılık görevi teklif edilmiş, ancak mazeret göstererek kabul etmemiştir.²⁰⁵ Ayrıca 447/1055 yılında Kâdilkudât Ebû Abdullah İbn Mâkûle'nin ölümünden sonra, Kâim-Biemrillâh, Bağdat'ta bulunan Dârulhilâfe ve Harîm bölgelerinin kadılık görevini

²⁰² İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XV, s. 43; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. IX, s. 182.

²⁰³ İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XIV, s. 221.

²⁰⁴ Bkz. Rûzrâverî, **Zeyl**, s. 65-66.

²⁰⁵ İbrahim Hasan, **İslâm Tarihi**, c. IV, s. 242.

Ebû Ya'lâ'ya teklif etmiş, ancak Ebû Ya'lâ bu teklifi bazı isteklerinin karşılanması koşuluyla kabul etmiştir.²⁰⁶

3.2.3. Adlî ve Dinî Teşkilattaki Aziller

Bu dönemde azledilen kadı örneklerine daha çok Büveyhîler'in ilk döneminde rastlanmaktadır. Kadıların veya kâdilkudâtın görevden alınma nedenlerine bakıldığında da daha çok kadıların sahip olması gereken edep ve ahlaka muhalif davranışları veya isimlerinin rüşvet olaylarına karışması veya rüşvet aldıklarının sübut bulması nedeniyle görevden alındıkları görülmektedir. Hatta kendilerine isnâd edilen suçların sabit olması durumunda mallarının da müsadere edildiği kaydedilmektedir. Buna ilişkin olarak Ebu'l-Hasan İbn Ebi's-Şevârib (ö. 347/958), Ebu's-Sâib Utbe b. Abdullah (ö. 350/961), Ebu'l-Abbâs İbn Ebi's-Şevârib (ö. 385/995 [?]) gibi isimler örnek verilebilir.

Ebu'l-Hasan İbn Ebi's-Şevârib el-Umevî (333-335/944-947), 333/944 yılında halife el-Müstekfî (ö. 338/949) tarafından el-Mansûrâ ve eş-Şarkıyye'ye (Bağdat'ın doğu yakası) kadı olarak atanmıştır.²⁰⁷ Daha sonra hakkında çıkan rüşvet iddiaları nedeniyle 333/945 tarihinde halifenin emriyle tutuklanarak Samerrâ'ya sürgün edildi. Kadılığını yaptığı el-Mansûrâ'ya Kadı Ebu's-Sâib Utbe b. Abdullah'ı ve eş-Şarkıyye'ye de Ebû Tâhir Muhammed b. Ahmed b. Nâsır'ı atamıştır.²⁰⁸ Halife el-Müstekfî Muizzuddevle tarafından hal' edildikten sonra yerine geçen halife el-Mutî'-Billâh, Ebu'l-Hasan İbn Ebi's-Şevârib'i tekrar Kâdilkudât olarak atamakla birlikte yetki alanını da genişleterek eş-Şarkıyye, Haremeyn, Yemen, Mısır ve Sâmerâ'yı da içine alan Sevâd bölgesinin bazı yerlerinden, ayrıca Şâm'daki bazı işlerin yürütülmesi ile Fırat ve Vâsıt'ın sulama işlerinden de sorumlu kılmıştır.²⁰⁹ Ancak, yaptığı görevlerde olumsuz bir ün kazanan, aldığı rüşvetlere dayalı olarak hükümler verdiğine dair söylentilerin dolaştığı ve üzerine hicivlerin yazıldığı Ebu'l-Hasan, tüm bu olayların ardından 335/947 yılında yeniden görevden alınmıştır.²¹⁰

²⁰⁶ İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XVI, s. 99; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VIII, s. 378; İbn Kesîr, **el-Bidâye**, c. XVI, s. 10.

²⁰⁷ Tenûhî, **Nişvâr**, c. IV, s. 130-132; Şebârû, **Kâdilkudât fi'l-İslâm**, s.189.

²⁰⁸ Şebârû, **Kâdilkudât fi'l-İslâm**, s.189.

²⁰⁹ Şebârû, **Kâdilkudât fi'l-İslâm**, s.189-190.

²¹⁰ et-Tenûhî, **Nişvâr**, c. IV, s. 141.

Kadı Ebu's-Sâib Utbe b. Abdullah el-Hemedânî (337-350/949-961),²¹¹ Ebu'l-Hasan İbn Ebi's-Şevârib'in azledilmesinden sonra dönemin halifesi Mustekfî-Billâh (ö. 338/949) tarafından 334/945 yılında önce Ebû Ca'fer el-Mansûrâ şehrine kadı olarak atanmıştır.²¹² Daha sonra Ebu'l-Hasan İbn Ebi's-Şevârib'i Bağdat'taki görevinden azleden halife Mutî'-Lillâh onun yerine Ebu's-Sâib'i Bağdat'ın tamamına kadı tayin ettiğini ilan etmiş,²¹³ bir süre sonra da kâdilkudât olarak atamıştır (338/949).²¹⁴ Muizzuddevle döneminde kâdilkudât olarak en fazla iş başında kalan Ebu's-Sâib, yaşamının sonlarına doğru adının olumsuz olaylarla ilişkilendirilmesi ve kadılık ile bağdaşmayan bazı olaylar ve rüşvet iddialarından dolayı dönemin meşhur şairi İbn Sükkera el-Hâşimî (ö. 385/995) tarafından hicvedilmiştir.²¹⁵ Nitekim hakkındaki rüşvet iddiaları sabit olunca da görevinden azledilmiş²¹⁶ ve 350/961 yılında vefat etmesinin ardından da mal varlığı müsadere edilmiştir.²¹⁷ Aynı zamanda, iş birliği yaptığı kişi olarak bahsedilen hâcibi Muhammed'in de mallarına el konulmuş ve vezîr el-Muhellebî'nin (ö. 352/963) emriyle falakaya yatırılarak neredeyse ölünceye kadar dövülmek suretiyle cezalandırılmıştır.²¹⁸

Kadı Ebu's-Sâib Utbe b. Abdullah'ın (ö. 350/961) ölümü ve mallarının müsâderesinden sonra, onun yerine 350/961 yılında Ebu'l-Abbâs İbn Ebi's-Şevârib (350-352/961-963) yıllık 200 bin dirhem karşılığında kâdilkudât olarak atanmıştır.²¹⁹ Böylece İbn Ebi's-Şevârib, kadılığı para karşılığında devletten alan ilk kişi olma özelliğini kazanmıştır.²²⁰ Ancak halife Mutî'-Lillah bu atamayı onaylamadığı için adı geçen kadının resmi davet ve törenlere katılmasına müsaade etmemiştir.²²¹

²¹¹ Bkz. Şebârû, **Kâdilkudât fi'l-İslâm**, s.190-195.

²¹² Hatîb el-Bağdâdî, **Târîh**, c. XIV, s. 273; Şebârû, **Kâdilkudât fi'l-İslâm**, s. 191; Göl, **Kâdilkudâtılık**, s. 195.

²¹³ Hatîb el-Bağdâdî, **Târîh**, c. XI, s. 249; İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XIV, s. 65; Şebârû, **Kâdilkudât fi'l-İslâm**, s. 191.

²¹⁴ Hatîb el-Bağdâdî, **Târîh**, c. XIV, s. 272; İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XV, s. 7; Şebârû, **Kâdilkudât fi'l-İslâm**, s. 191-192.

²¹⁵ Tenûhî, **Nişvâr**, 2:308-9, 5:26; Şebârû, **Kâdilkudât fi'l-İslâm**, s. 191-192.

²¹⁶ Tenûhî, **Nişvâr**, c. V, s. 26; Şebârû, **Kâdilkudât fi'l-İslâm**, s. 196-197.

²¹⁷ İbn Miskeveyh, **Tecâribu'l-umem**, c. II, s. 184; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, VIII, s. 536. Krş. Hemedânî, **Tekmîle**, c. XI, s. 391.

²¹⁸ İbn Miskeveyh, **Tecâribu'l-umem**, c. II, s. 184.

²¹⁹ Tenûhî, **Nişvâr**, c. IV, s. 243; Hatîb el-Bağdâdî, **Târîh**, c. XI, s. 249; Şebârû, **Kâdilkudât fi'l-İslâm**, s.195.

²²⁰ Bkz. İbn Miskeveyh, **Tecâribu'l-umem**, c. II, s. 189; İbn Tağriberdi, **en-Nucumu'z-zâhire**, c. III, s. 328; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VII, s. 269-271; Şebârû, **Kâdilkudât fi'l-İslâm**, s. 195-196. Ma'tûk, **el-Hayâtu'l-ilmiyye fi'l-İrâk**, s. 64.

²²¹ İbn Miskeveyh, **Tecâribu'l-umem**, c. 2, s. 188-189; İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XV, s. 177-178; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VII, s. 271.

Mamafih, İbn Ebi's-Şevârib'in para karşılığında atanması ve adının rüşvetle anılması kadılık makamının hem saygınlığını hem de güvenilirliğini zedelemiştir.

Muizzuddevle, her ne kadar söz konusu atamayı gerçekleştirmişse de kısa bir zaman sonra, halifenin karşı çıkması ve atama kararnamesini onaylamaması nedeniyle, verdiği karardan dönmüş ve 352/963 yılında İbn Ebi's-Şevârib'i azletmek zorunda kalmıştır.²²² Bu nedenle de sadece iki yıl üç ay görevde kalabilmiştir.²²³ Kadılık makamını para ile satın alması ve rüşvet iddialarından dolayı dönemin meşhur şairi İbn Sukkera el-Hâşimî (ö. 385/995) tarafından hicvedilmiştir.²²⁴ Dolayısıyla 333-352/944-963 yılları yargı sistemi açısından parlak bir dönem olduğu söylenemez. Zira bu zaman diliminde görev yapan Kâdilkudât'ların kadılık adabına uymayan davranışlar ve rüşvetle anılmaları hem adlî teşkilatın itibar kaybına hem de görevden alınmalarına neden olmuştur.

Özetle, Abbâsî devletinin siyasî gücünü kaybederek Büveyhî ve Selçuklu gibi başka devletlerin hegemonyasına girdikleri dönemde idarî ve siyasî ortamda yaşanan değişikliklerden "Kâdilkudât" makamının da etkilendiğini söylemek mümkündür. Ancak bazı istisnalar olmakla birlikte kadıların genel itibarıyla (hangi mezhep veya düşüncede olursa olsun) saygınlıklarını korudukları görülmektedir. Nitekim 389/998 yılında hacdan Bağdat'a dönmekte olan Kâdilkudât Ebu'l-Hasan Abdulcebbâr b. Ahmed ile kadı Ebu'l-Huseyn Ali b. Mikyâl'i karşılamak üzere başta Bahâuddevle'nin Irak nâibi Ebû Nasr Sâbûr olmak üzere büyük devlet adamları, kadılar, fakihler, müşahidler ve halkın ileri gelenleri tören alanına gitmişlerdi. 398/1007 yılında Bağdat'ta kadılık yapan -Şâfiî fakihi ve Irak Şâfiî ulemâsının lideri- Ebû Hâmid el-İsferâyinî (ö. 406/1016)²²⁵ Halife Kâdir-Billâh'a bir mektup yazarak, "Şunu unutma ki, Allah'ın bana verdiği bu görevden beni alabilecek güce sahip değilsin. Ancak

²²² Hemedânî, **Tekmile**, c. XI, s. 397. Muizzuddevle'nin yapmış olduğu bu atama kamuoyunda büyük bir yankı uyandırmış hem Sünnîler hem de Şîa'ya mensup olanlar tarafından ağır bir şekilde eleştiri konusu olmuştur. Hatta şairler için alay konusu olduğu bile anlatılmaktadır. Dahası, Hz. Ali soyundan olan Ebû Abdullah ed-Dâî'nin Muizzuddevle'ye gelerek Hz. Ali adına bu atamayı iptal etmesini ve rüyasında Hz. Ali'yi gördüğünü ve onun da emirden 'yargı üzerindeki parayı' iptal etmesini istediğini söylemiştir. Dolayısıyla baskılara daha fazla karşı koyamayan Muizzuddevle'nin İbn Ebi's-Şevârib'i görevden aldığı anlatılmaktadır. Bkz. Ebû Ömer Muhammed b. Yusuf el-Kindî, **Kitâbu'l-vulât ve kitâbu'l-kudât**, (nşr. Rhuven Guest), Beyrut, 1908, s. 546.

²²³ İbn'i Kesîr, **el-Bidâye**, c. XIII, s. 37.

²²⁴ Bkz. Şebârû, **Kâdilkudât fi'l-İslâm**, s. 192.

²²⁵ Ebû Hâmid el-İsferâyinî (ö. 406/1016) hakkında bkz. İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XV, s. 112-113; es-Subkî, **Tabakâtü's-Şâfiyye**, c. IV, s. 61-74.

Horasan'a sadece iki üç kelime yazarak seni halifelik makamından azlettirebilirim"²²⁶ diyebilecek cesareti kendinde bulabilmiştir. Bunu söyleyenin bir Şâfiî fakihî olması da ayrıca dikkat çekicidir. Aynı şekilde 429/1037 yılında el-Mâverdî, Celâluđdevle ile yakın ilişkisine ve Büveyhîler nezdindeki yüksek itibarına rağmen, emîre "Melikü'l-Mülûk" lakabı verilmesinin caiz olduğuna dair başka kadı ve fakihlerin verdikleri fetvayı onaylamamıştır.²²⁷ Ayrıca birçok emîr ve vezîrin hapse atıldığı veya cezaya çarptırıldığı bir dönemde çok az kadının böyle bir muameleye tabi tutulmuş olması, yargı sistemine ve kadılık makamına gösterilen saygının başka bir göstergesidir.

3.2.4. Kadıların İcra Ettikleri Bazı Görevler

Öncelikle yargıya yönelik olarak mahkemelere intikal eden davalara bakmakla yükümlü olan kadıların, davalara baktıkları belirli bir mekânla ilgili kesin bilgi bulunmamakla birlikte kadıların genellikle camide, evlerinde veya önceden belirlenmiş başka bir yerde dava işlemlerini yürüttükleri ifade edilmektedir. Bunun dışında, aslî görevlerinin yanı sıra, kadıların, halife değişikliği sırasında hazır bulunmak, hilâfet sarayındaki resmî törenlere iştirak etmek, evlilik akdinde ve savaş anlaşmaları gibi durumlarda şahitlik etmek, miras paylaşımları ve vakıf denetimleri gibi görevlerde bulunmak, ayrıca elçi olarak da görevlendirildikleri görülmektedir.

Hilâfet ve Saltanat Değişikliklerinde Hazır Bulunmak: Halifenin tayin ve azli sırasında kadıların şehadetine başvurulmaktaydı. Bu teamül gereği Halife Müktefî-Billâh'ın biat merasimine Tüzün'le beraber diğer kumandanlar, Hâşimîler ve Kadı Ebu'l-Hasan Muhammed b. Ebi's-Şevârib de katılmıştır (333/944). Ancak, daha sonra Muizzuddevle'nin Halife Müktefî-Billâh'ı tahttan indirmesinin ardından halife adayı Ebu'l-Kâsım el-Fadl b. Ca'fer (el-Mutî-Lillâh, ö. 364/974), el-Mustekfî'nin (ö. 338/949) hilâfetten feragat ettiğini kadıların önünde ilan etmesini istemiştir. Bu, yeni halifenin meşruiyet kazanabilmesi için, tahttan indirilmiş olan halifenin bu feragatini kadıların huzurunda açıklamasının gerekli olduğu anlamına geliyordu. Buna binaen Muizzuddevle, başka bir kadı ile Ebu'l-Hasan Muhammed b. Ebi's-Şevârib'i Ebu'l-Kâsım'ın isteğini yerine getirmekle görevlendirmiştir. Başta kadıların isteğini reddeden Mustekfî-Billâh kendisine kendisine yöneltilen tehditlerin etkisiyle kadılar ve orada bulunanların huzurunda tahttan feragat ettiğini ifade etmiştir. Kadıların

²²⁶ es-Subkî, *Tabakâtu's-Şâfiyye*, c. IV, s. 64.

²²⁷ İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. XV, s. 265; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. 8, s. 16; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, c. V, s. 407-409.

şahitlik etmesinin ardından Mutî'-Lillâh'ın halifeliği meşruiyet kazanmış ve Muizzuddevle, Deylemli komutanları ile birlikte yeni halifeyi tebrik etmiştir.²²⁸

Kadılar, hilâfet değişikliklerinde olduğu gibi saltanat değişikliklerinde de devlet erkânı ile hazır bulunmaktaydılar. Nitekim 379/990 yılında Şerefuddevle'nin ölümünün ardından Halife Tâi'-Lillâh, kadıların da hazır bulunmasıyla onun kardeşi Ebû Nasr Fîrûz'u Bahâuddevle ve Ziyâulmille lakabıyla sultan ilân ederek kendisine hil'at vermiştir.²²⁹

Özel davetlerde ve resmî törenlerde hilâfet sarayına davet edilenler arasında kadılar da bulunduğu,²³⁰ nitekim Sâ mânî elçisinin saraya gelmesi münasebetiyle düzenlenen kabul gününde²³¹ Hâşimî ailesinin ileri gelenleri, kâtipler, Deylemli ve Türk komutanlarla birlikte kadıların da bu kabule iştirak ettiği kaydedilir.²³² Diğer taraftan Muizzuddevle'nin rakipleri ile yaptığı savaş sonunda akdedilen sulh görüşmelerinde kadıların da hazır bulunması gerekirdi. Örneğin 335 (946) senesinde Muizzuddevle, Musul Hamdânî hükümdarı Nâsiruddevle (929-967) ile sulh anlaşması yaptıktan sonra halifenin ve kadıların huzurunda anlaşmaya ve onun şartlarına sadık kalacağına dair yemin etmişti.²³³

Adududdevle'nin (ö. 372/983) vefatından sonra başa geçen oğlu Şerefuddevle,²³⁴ Abbâsî halifesi (974-991) Tâi'-Lillâh'a biatini devlet adamlarının katılımı ile kadıların huzurunda yenilemiştir.²³⁵ Aynı şekilde, Halife Kâdir-Billâh henüz dokuz yaşındaki oğlu Ebu'l-Fadl Muhammed'i '*Gâlib-Billâh*' lakabı ile veliaht tayin ettiğinde devlet erkânının katılımıyla ve kadıların da orada hazır bulunmasıyla

²²⁸ **Kitâbu'l-uyûn**, c. IV, s. 439. Ayrıca bkz. Hanoğlan Hacıyev, "Irak Büveyhî Emîri Muizzuddevle Döneminde (334-356/945-967) Adlî Teşkilat", **SAUFD**, cilt: 19, sayı: 36, Aralık, 2017, s. 44.

²²⁹ İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VII, s. 436-437; İbn Kesîr, **el-Bidâye**, c. XV, s. 432.

²³⁰ Bkz. İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VII, s. 206; İbn Kesîr, **el-Bidâye**, c. XV, s. 427; Muhammed b. Ali b. Muhammed İbnu'l-İmrânî, **el-İnbâ fi't-Târîhi'l-Hulefâ**, (nşr. Kâsım es-Sâmerrâi), E.J. Brill, Leiden, 1973, s. 176.

²³¹ Ebu'l-Abbâs Şihâbuddîn Ahmed b. Ali el-Kalkaşendî, **Meâsiru'l-inâfe fî meâlimi'l-hilâfe**, (nşr. Abdussettâr Ahmed Ferrâc), Âlemu'l-kutub, Beyrut, 1980, c. I, s. 301; Ebu'l-Fidâ, **Târîh**, c. II, s. 99.

²³² Seâlibî, **Âdâbu'l-mulûk**, (nşr. Celîl el-Atıyye), Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 1990, s. 163-64.

²³³ İbn Miskeveyh, **Tecâribu'l-Umem**, c. II, s. 108.

²³⁴ Sibt İbnu'l-Cevzî, **Mir'atu'z-zamân**, c. XVII, s. 553-555; İbn Kesîr, **el-Bidâye**, c. XV, s. 426.

²³⁵ İbn Kesîr, **el-Bidâye**, c. XV, s. 425.

ona biat edilmiştir.²³⁶ Ancak Gâlib-Billâh, erken yaşta henüz babası hayatta iken 410/1019 tarihinde vefat edince Kâdir-Billâh, 421/1030 yılında diğer oğlu Ebû Ca'fer Abdullah'ı "Kâim-Biemrillâh" lakabıyla veliaht tayin edip onun adına aynı şekilde kadıların huzurunda biat almıştır.²³⁷

Miras Taksimi: Kadılar, özellikle devlet adamlarının bıraktığı mirasların paylaşımında da görevlendirilmekteydi. Ayrıca mûrislerin vasiyeti üzerine mallarını gerekli yerlere harcama konusunda da vekil tayin edildikleri görülmektedir. Nitekim Muizzuddevle, vefatından önce akrabalarına düşen payın ayrılmasından sonra mirastan geriye kalanın, Müslümanların ihtiyaçlarına harcanması için kadılara havale edilmesini istemiştir.²³⁸

Vakıf Denetimi: Büveyhîler döneminde vakıflar, Dîvân-ı Kazâ'nın ve kadıların denetimi altındaydı. Büveyhîler'in siyasî yönetim merkezlerine emîr tarafından atanan kâdilkudâtlar, çeşitli bölgelere kadıları denetlemek ve vakıfların nasıl idare edildiğini incelemek üzere emîr tarafından gönderilirdi. 367/978 yılında Kâdî Abdulcebbâr, Büveyhî emîri Mueyyiduddevle tarafından Rey, Suhreverd, Kum ve Sâve'de bulunan kadıların faaliyetlerini denetlemek üzere Kâdilkudât olarak tayin edilmişti.²³⁹ Sâhib b. Abbâd, onu özellikle vakıf mallarında dikkatli ve ihtiyatlı olması hususunda uyarmıştı. Kâdî Abdulcebbâr'dan vakıf gelirlerinin vakfedildiği tarzda kullanılması, ayrıca ulu camilere ve hayır mekanlarına vakfedilen malların şartnâmede belirtildiği üzere kullanılması için sâlih ve güvenilir kişilerden istifade etmesini söylemişti.²⁴⁰

Büveyhîler döneminde vakıfların işletimi, kadılık gibi ırsî idi ve miras olarak kalıyordu. Ebu'l-Kâsım Ali et-Tenûhî Basra kadılığına tayin edildiği zaman oğlu Ebû Ali Muhassin b. Ali et-Tenûhî'yi (ö. 384/994) de Ahvaz vakıflarının işletimi ve kadılığına atadı.²⁴¹ Kadılar, âmilleri vasıtasıyla vakıfları idare ediyorlardı. Âmillerin ihtiyaçları farklı malî kaynaklardan, özellikle haraçlardan temin ediliyordu. 355/966

²³⁶ İbn Miskeveyh, **Tecâribu'l-umem**, c. VII, s. 456-458; İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, XV, s.26; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VIII, s. 17; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, c. VIII, s. 685.

²³⁷ İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XV, s. 217; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VIII, s. 195.

²³⁸ Hemedânî, **Tekmile**, c. XI, s. 408.

²³⁹ İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VII, s. 370.

²⁴⁰ Sâhib b. Abbâd, **Resâil**, s. 45; Ürcî, Fâtıma- Chahian, Ali Asghar. "Büveyhîler Dönemi İlim ve Tıp Merkezlerinin Gelişiminde Vakıfların Rolü ve Âkıbetleri", (çev. Muhammed Uç), **NEÜİFD**, cilt: 51, sayı: 2, yıl: 2021, s. 214.

²⁴¹ Ürcî - Chahian, "Vakıfların Rolü ve Âkıbetleri", s. 214.

yılında Kum'da olduğu gibi, haraçların bir kısmı "Resm-i Âmilân"ın ödenmesine, diğer kısmı da "Resm-i Ashâb-ı Vakf" a tahsis edilmiştir.²⁴²

Zekâtın toplanmasında da kadılar görevlendirilmekteydi. Ebû Hâmid el-İsferâyînî'nin (ö. 406/1016) Büveyhî vezîri Fahrulmülk tarafından zekât ve sadakaların toplandığı beldelere gönderildiği ve toplanan zekât ve sadakaların fakirlere ve ihtiyaç sahiplerine her ay 160 dinar olmak üzere dağıtıldığı kaydedilmektedir.²⁴³

Bu dönemde, toplumsal ve siyasî hayattaki rolüne dair çeşitli örnekler de bulunmaktadır. Büveyhîler'in Bağdat'ı ele geçirmesiyle birlikte artan anlaşmazlıklar ve dinî gruplar arasındaki çatışmalar, kadıların iş yükünü daha da artırmıştır. Ülkede anarşiye yol açan bazı sûfî liderlerin mahkemeye çıkarılmasında, kâdilkudât ve diğer tanınmış kadılardan yardım alındığı görülmektedir. Örneğin, Bağdat'taki fitne hareketlerini sona erdiren²⁴⁴ vezîr el-Muhellebî'nin başkentte yeni bir karmaşaya neden olmamak için camilerde hikâye anlatan kıssacıların ve halkalar oluşturan sûfî liderlerin etkinliklerini sonlandırmak için kâdilkudât Ebu's-Sâib ile istişare ettiği belirtilmektedir.²⁴⁵ Sûfî liderlerden biri olan Ebû İshâk b. Sâbit'in yargılanması da buna bir örnektir. Vezîr el-Muhellebî'nin emriyle kadı Ebu's-Sâib başkanlığında düzenlenen mahkemenin sonucunda, sûfî lider, insanlarla iletişimi kesme ve tasavvufî öğretilerin öğretildiği ders halkalarını düzenlememe koşuluyla serbest bırakılmıştı.²⁴⁶

3.3. Muhalif Ulemâya Karşı İktidarın İzlediği Siyaset

Araştırmamızın başında Şîî Büveyhîler ile Abbâsî Hilâfeti arasında bir uzlaşma ve siyasî entegrasyondan söz etmiştik. Söz konusu durum, Şîî Büveyhîler ile Sünnî Abbâsî Hilâfeti arasında tarihte ilk defa olmak üzere farklı düşünceye sahip iki mezhebin aynı anda iktidarda yer aldığı bir yönetim biçimini ortaya çıkarmıştır. Dolayısıyla Büveyhî yöneticileri ile Abbâsî halifelerinin ulemâ ile olan ilişkileri de

²⁴² Hasan b. Muhammed Kummî, **Târîh-i Kum**, (trc. Hasan b. Ali Kummî), Kum, 1385/2006, s. 419.

²⁴³ İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XV, s. 112-113.

²⁴⁴ Ebu'l-Huseyn Hilâl b. el-Muhassin b. İbrahim es-Sâbî, **el-Vuzerâ ev Tuhfetu'l-umerâ fi Târîhi'l-vuzerâ**, Dâru'l-fikri'l-hadîs, Beyrut, 1990, s. 194-195; et-Tenûhî, **Nişvâr** c. I, s. 86-88; İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XIV, s. 126; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VIII, s. 533.

²⁴⁵ Bkz. Şebârû, **Kâdilkudât fi'l-İslâm**, s. 193.

²⁴⁶ et-Tenûhî, **Nişvâr**, c. III, s. 144-145.

farklı olmuştur. Bu nedenle her iki kesimin yaklaşımları ayrı ayrı ortaya konularak karşılaştırma imkânı da sunulmuştur. Bununla birlikte, bu bölümde, ele aldığımız ulemâyâ dair sadece yaşanan sorunlar veya müeyyide uygulanmasına neden olan konular üzerinde durulmuştur. Çünkü ulemâ hakkındaki diğer bilgiler çalışmamızın ilgili bölümlerinde verilmiştir.

3.3.1. Büveyhî Yöneticilerinin Uygulamaları

Genel olarak, yönetimi elinde bulunduranlar ulemâyı karşılarına almak yerine kendi taraflarında tutmaya özen gösterirler. Çünkü hiçbir yönetici toplumda saygınlığı olan ve topluma etki edebilen şahsiyetleri karşısına almak istemez. Ancak idarî süreçte yönetimin bazı tasarrufları sonucunda karşı karşıya gelmeleri de kaçınılmazdır. Konuya ilişkin olarak Büveyhîler dönemine bakıldığında, Büveyhî yöneticileri, ulemâyı kendi saflarına çekmek veya karşılarına almak için uğraşmak yerine, ilim adamlarını, şairleri, filozofları ve sanat erbabını himaye ederek daha seviyeli bir kültürün yollarını aramışlardır.

Bu dönemde, kadıların bazıları saray erkânından sayılabilecek derecede Büveyhî emîrlere ve vezîrlere yakın olduğu görülmektedir. Ancak bu yakınlık - istisnalar olmakla birlikte- onların kararlarında bağımsız davranmalarına bir engel teşkil etmemiştir. Nitekim 363/973 yılında, Bağdat baş kadısı Ebû Muhammed b. Marûf yasal olmayan bir emri imzalamayı reddederek görevinden istifa etmiştir. Yerine tayin edilen Muhammed b. Sâlih b. Ümmü Şeybân'ın da kendisi kadar tavizsiz olduğu görülmüştür. Zira göreve getirilmeden önce yapacağı duruşmalardan ücret almamayı, verilen hüküm dışında kendisine başka bir emir verilmemesini, şeriatın hükmünü verdiği ve affın caiz olmadığı işlerde kendisine af ricasında bulunulmamasını şart koşmuştu.²⁴⁷

Bu dönemde çok nadir durumlar ve bazı istisnalar dışında kadıların tutuklanma veya mallarına el konulma gibi muamelelere maruz kaldıkları görülmemiştir. Büveyhîler dönemi boyunca herhangi bir kadının öldürüldüğü veya hapiste öldüğüne dair bir kayda rastlanmamıştır. Bununla birlikte 369/979 yılında Adududdevle, hakkında bazı ithamlarda bulunması ve kadılık adabına uygun olmayan fiilleri sebebiyle kâdikudât Ebû Muhammed b. Marûf'u tutuklayarak

²⁴⁷ Bkz. İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XIV, s. 221; Yakut el-Hamevî, **Mu'cemu'l-udebâ**, c. V, s. 407-409 İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. IX, s. 459-460; İbn Kesîr, **el-Bidâye**, c. XII, s. 43-44.

Fâris'teki kalelerden birine göndermiştir.²⁴⁸ Bu kadı ancak Adududdevle'nin vefatından sonra serbest bırakılmış ve Şerefuddevle tarafından 376/986 yılında yeniden kâdilkudât olarak atanmıştır.²⁴⁹ el-Muhellebî de 350/961 yılında vefatından sonra kâdilkudât Ebu's-Sâib'in mallarına el koymuştur.²⁵⁰ 385/995 yılında da Cibâl emîri olan Fahruddevle kâdilkudât Ebu'l-Hasan Abdulcebbâr b. Ahmed ve ailesinin mallarını müsâdere etmiştir.²⁵¹

Bu konuya ilişkin olarak yönetim ile bir şekilde problem yaşamış olan diğer âlimlerden biri Ebû Ali el-Muhassin et-Tenûhî'dir (ö. 384/994). İlk olarak Kâdilkudât İbn Ebîş-Şevârîb'in kadı nâibi olarak görev yapmış, daha sonra da Müizzuddevle'nin meşhur vezîri el-Muhellebî'nin himayesinde kadılığa terfi etmiştir (349/960). Başta Bağdat kadılığı olmak üzere birçok yerde kadılık yapmış olan Ebû Ali, Bağdat'ta vezîrlük makamında değişiklik yapılırken kadılıktan azledilerek (359/970) servetine el konulmuştur.²⁵² Daha sonra Büveyhî hükümdarı Adududdevle'nin hizmetine girerek tekrar eski görevine getirilmiş, ancak 371/982 yılında Adududdevle ile Hemedân'da iken, Adududdevle'nin vezîr Sâhib b. Abbâd ile ilgili planını kendisine haber verince gözden düşmüş ve onun gazabına uğramıştır.²⁵³ Görevden uzaklaştırılarak ev hapsinde tutulmuş ve kendisine para cezası verilmiştir.²⁵⁴ Daha sonra her ne kadar Ebû Ali'nin ev hapsi kaldırılrsa da bir daha eski itibarını elde edememiştir.²⁵⁵ Dolayısıyla kaynaklarda yer alan bilgilere göre; Ebû Ali'nin maruz kaldığı bu muamelelerin dinî anlayışı ve düşüncesinden kaynaklı olmayıp siyasî ve idarî konulardaki kusurlu davranışlarından kaynaklandığı anlaşılmaktadır.²⁵⁶ Ebû Ali'nin, İmam Şâfiî ve taraftarlarını kötülemediği için hapse atıldığı bilgisine yer verilse de²⁵⁷ İbnu'l-Esîr, taassup derecesinde bir Hanevî fakihi olan Ebû Ali'nin İmam Şâfiî ve

²⁴⁸ Muneymine, **Büveyhîler Devleti Tarihi**, s. 207.

²⁴⁹ İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VII, s. 407.

²⁵⁰ İbn Miskeveyh, **Tecâribu'l-umem**, c. II, s. 184; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, VIII, s. 536.

²⁵¹ Muneymine, **Büveyhîler Devleti Tarihi** s. 207.

²⁵² et-Tenûhî, **Nişvâr**, (Mukaddime), c. I, s. 27.

²⁵³ Bkz. Sibt İbnu'l-Cevzî, **Mir'atu'z-zamân**, c. XVII, s. 544; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VII, s. 400 (1. dipnot).

²⁵⁴ et-Tenûhî, **Nişvâr**, (Mukaddime), c. I, s. 26-27. İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VII, s. 400.

²⁵⁵ et-Tenûhî, **Nişvâr**, (Mukaddime), c. I, s. 26-27; a. mlf. c. IV, s. 93-101; Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemu'l-udebâ**, c. XVII, s. 106-114; Rûzrâverî, **Zeyl**, s. 18-21.

²⁵⁶ Bkz. et-Tenûhî, **Nişvâr**, (neşredeninin önsözü), c. I, s. 24-28; Ruzrâverî, **Zeyl**, s. 18-21; Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemu'l-udebâ**, c. VI, s. 254.

²⁵⁷ Bkz. Gündüzöz, "et-Tenûhî, Ebû Ali", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, c. XL, s. 470.

tarafatlarını kötölediğini belirtir.²⁵⁸ Ebû Ali et-Tenûhî, hayatının son yıllarını yalnızlık ve yoksulluk içinde geçirerek 384/994 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir.

Bu dönemde iktidar tarafından kendisine müeyyide uygulananlardan biri de Ebû İshâk es-Sâbî'dir (ö. 384/994). Ebû İshâk, bulunmuş olduğu divan kâtipliği görevinden ötürü başta Büveyhî hükümdarları Muizzuddevle, İzzuddevle, Adududdevle ile vezîrleri el-Muhellebî ve Sâhib b. Abbâd olmak üzere bütün devlet erkânıyla ilişkileri olmuştur. Adududdevle ile İzzuddevle arasındaki mücadelede başta Adududdevle'nin yanında yer almışsa da daha sonra divan başkanı İbnu's-Serrâc'ın yerine geçmiş ve İzzuddevle'nin başkâtibi olmuştur. Böylece her türlü mektubu kendisi yazmaya başlamış hatta Abbâsî halifesi Tâî-Lillâh (ö. 393/1003) adına yazılan mektupların da tümünü kendisi yazmıştır. Yazışmalarda, İzzuddevle'yi överken kendisini daha alt bir konumda gösteren aşağılayıcı ifadeler kullanması,²⁵⁹ ayrıca mektupta yazılan "İster yakında olsun, isterse uzakta bulunsun herkesin ona denk ve eşit olmaktan vazgeçerek onun makamını takdir etmesi gerekir" ifadeleri Adududdevle'yi son derece kızdırmıştır.²⁶⁰ Bu durum, aynı zamanda amca oğulları olan, Adududdevle ile İzzuddevle arasındaki gerginliği tırmandırırken Ebû İshâk için de sonun başlangıcı oluyordu.²⁶¹

İzzuddevle'nin ölümünden (367/978) sonra başına gelecekleri bilen Ebû İshâk, Adududdevle'ye mektup göndererek emân dilemiştir.²⁶² Ömrünü ve dilediği emânı kabul eden Adududdevle, Bağdat'a geldiğinde (367/978) Ebû İshâk'ın canına ve malına dokunulmayacağını garantisini vermiş, hatta Musul'a giderken onu Bağdat'taki bazı işleri için vekil bırakmıştı. Ancak Musul'a gittikten sonra, divânı inceleyen Adududdevle Ebû Tağlib'in evrakları arasında Ebû İshâk'ın hattıyla İzzuddevle'ye yazılmış birçok mektubu görünce Bağdat'a mektup yazarak Ebu'l-Kâsım el-Mutahharî'den Ebû İshâk'ın oğullarıyla birlikte (Ebû Ali el-Muhassîn ve Ebû Saîd Sinân) tutuklanmasını ve ondan yüz bin dirhem alınmasını istemiştir.²⁶³ Dolayısıyla İzzuddevle Bahtiyâr ile Adududdevle arasındaki taht mücadelesinin

²⁵⁸ İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VII, s. 400.

²⁵⁹ İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VII, s. 401.

²⁶⁰ Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemu'l-udebâ**, c. II, s. 22; es-Sabî, **Rusûm**, s. 119; İbn Hallikân, **Vefeyât**, c. I, s. 31 Seâlibî, **Yetimetu't-dehr**, c. II, s. 43.

²⁶¹ Seâlibî, **Yetimetu't-dehr**, c. II, s. 24. Detaylı bilgi için bkz. Polat, "Ebu İshâk es-Sabî 21-27; Akyol, "Ebû İshâk es-Sâbî (994)" **Müslümanların Engizisyonu -4-**, s. 163.

²⁶² Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemu'l-udebâ**, c. II, s. 40.

²⁶³ es-Sâbî, **Rusûm**, s. 119; Sibt İbnu'l-Cevzî, **Mir'atu'z-zamân**, c. XVII, s. 544; Polat, "Ebû İshâk es-Sâbî", s. 24.

yaşandığı dönemde yazışmaları kaleme alan başkâtip olması Ebû İshâk es-Sâbî'nin hayatını alt üst etmiştir. Büveyhî vezîri el-Muhellebî'nin araya girmesiyle daha büyük bir cezadan kurtulan Ebû İshâk, şartlı olarak kurtulabilmiş²⁶⁴ ve Büveyhî hanedanının tarihini ele alan bir kitap yazması karşılığında serbest bırakılmışlardır.²⁶⁵

Adududdevle'nin "Tâcu'l-Mille" lakabına²⁶⁶ nispetle **Kitâbu't-Tâcî** olarak bilinen "**et-Tâcî fî ahbari benî Buveyh**" adını verdiği eserini yazmaya başladığı²⁶⁷ ve yazılan bölümleri Adududdevle'nin bizzat okuduğu, bazı ekleme ve çıkarmalar yapılmasını istediği bilinmektedir.²⁶⁸ Kaynaklara göre, Ebû İshâk es-Sâbî, kendisini hapisanede ziyaret edip hatırını soran bir arkadaşına maruz bırakıldığı bu duruma bir tepki olmak üzere aslı astarı olmayan, yalan yanlış şeyler yazdığını söylemiştir.²⁶⁹ Ebû İshâk'ın sarf ettiği bu sözleri duyan Adududdevle, onun fillere çiğnetilmesini emretmiş, ancak orada bulunanlardan araya girenler sayesinde çiğnenmekten kurtulmuşsa da mallarının müsaderesi ve ömür boyu hapiste tutulması şartıyla affedilmiştir. Nihayet, 372/983 yılında Adududdevle'nin ölümü ve Şerefuddevle'nin başa geçmesiyle Ebû İshâk bu cezadan kurtulabilmiştir.²⁷⁰

Büveyhîler dönemi Bağdat okulunun baş yetkilisi ve İmâmiyye'nin başı olarak Şîî ulemânın en önde gelenlerinden²⁷¹ ve İmamî-Şîî toplumda olduğu kadar Büveyhî yöneticileri nezdinde önemli bir yere sahip olan Şeyh Müfîd'e (ö. 413/1022) de yeri geldiğinde müeyyide uygulanmıştır. Şeyh Müfîd, bu dönemde meydana gelen Şîî-Sünnî çatışmalarında etkisinin olduğu gerekçesiyle Büveyhî yöneticileri tarafından üç kez Bağdat'tan sürgün edilmiştir:

Birincisi; Amîduddevle Ebû Ali Üstâz Hürmüz, Bahâuddevle'nin nâibi olarak Irak'ın başına geçtiğinde dinî törenleri devam ettirmekte ısrar eden Şîî ve Sünnî

²⁶⁴ Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemu'l-udebâ**, c. II, s. 22.

²⁶⁵ Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemu'l-udebâ**, c. II, s. 42.

²⁶⁶ Bkz. Bedreddin el-Aynî, **es-Seyfu'l-Muhenned fî Sîreti'l-Melik el-Mueyyed**, s. 168; Busse, "Iran Under the Buyids", s. 276.

²⁶⁷ es-Sâbî, **el-Muhtâr**, (giriş), s. 16.

²⁶⁸ İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VII, s. 401; Polat, "Ebû İshâk es-Sâbî", s. 25.

²⁶⁹ Bkz. es-Sâbî, **el-Muhtâr**, (giriş), s. 16; Yâkut el-Hamevî, **Mu'cemu'l-udebâ**, c. II, s. 22; Seâlibî, **Yetimetu'd-dehr**, c. II, s. 243.

²⁷⁰ Bkz. es-Sâbî, **el-Muhtâr**, (giriş), s. 16; Yâkut el-Hamevî, **Mu'cemu'l-udebâ**, c. II, s. 44; Seâlibî, **Yetimetu'd-dehr**, c. II, s. 243. Sıbt İbnu'l-Cevzî, Ebû İshâk es-Sâbî'nin hapiste kaldığı süreyi 3 yıl 7 ay ve birkaç gün olarak belirtmiştir. Bkz. **Mir'atu'z-zamân**, c. XVII, s. 543.

²⁷¹ Daftary, **Şîî İslâm Tarihi**, s. 95; Altun, "Mu'tezile-İmâmiyye Etkileşimi", s. 51-58.

grupları etkisiz hale getirmiş ve bu eylemlerden dolayı Şîî âlim Şeyh Müfîd'i - Bûveyhîler nezdindeki itibarı ve konumuna rağmen- Bağdat'tan sürgüne göndermiştir (393/1002).²⁷² Ancak Şeyh Müfîd'in bu olaylarda bir dahlinin olduğuna dair bilgi bulunmamaktadır. Amîduddevle'nin, olayların yatışmasına katkısı olur düşüncesiyle İbnu'l-Mu'allim'i sürgün ettiği belirtilmektedir.²⁷³ İkincisi; Şeyh Müfîd, Kerh'te bulunan Darbu Riyâh'taki mescidinde ders verirken Bâbu'l-Basra bölgesinden Sünnî-Hanbelî bir topluluğun saldırısına maruz kalmıştır (398/1008). Bunun üzerine Şeyh Müfîd'in talebeleri, Şîî Kerhliler'den yardım isterler. Onlar da Sünnî âlimlere saldırınca olay büyük çaplı bir Sünnî-Şîî çatışmasına dönüşmüş ve durumdan sorumlu tutulan Şeyh Müfîd, tekrar sürgün edilmiştir.²⁷⁴ Ancak Şîî meyilli Mezyedî emîri Ali b. Mezyed'in arabuluculuğu ile Bağdat'a dönebilmiştir. Üçüncüsü de 409/1019 yılında yine meydana gelen Şîî-Sünnî çatışmaları sonucunda olmuştur.²⁷⁵

Bu dönemde Kâdî Abdulcebbâr (ö. 415/1025) da müeyyide uygulanan âlimler arasındadır. Bûveyhîler döneminde etkin görevlerde bulunan Mu'tezile'nin önemli simalarından Kâdî Abdulcebbâr, Bûveyhî emîrleriyle yakın ilişkiler içinde bulunmuş, özellikle Bûveyhî vezîri Sâhib b. Abbâd (ö. 385/995) döneminde kadılık ve kâdilkudâtlık görevinde bulunmuştur²⁷⁶ ki asıl şöhretini de bu göreve atandıktan sonra elde etmiştir.

Kâdî Abdulcebbâr, Sâhib b. Abbâd'ın (ö. 385/995) ölümünde, içki içtiği ve tövbe etmeden öldüğü gerekçesiyle ona rahmet dileyemeyeceğini söyleyerek²⁷⁷ kendisini kâdilkudât olarak atayan Sâhib b. Abbâd'ın cenaze namazını kıldırمامıştır. Başka bir rivayette de Kâdî Abdulcebbâr'ın, Sâhib b. Abbâd'ın Râfızî olduğunu ve Râfızî birinin namazını nasıl kıldıracağını bilmediğini söyleyerek reddettiği belirtilmektedir.²⁷⁸ Bu eylemi, "kendisini yüksek mevkilere getiren ve ilmini yücelten bir kişiye ölümünden sonra bu şekilde davranması" vefasızlık olarak

²⁷² İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XV, s. 33; Yâkut el-Hamevî, **Mu'cemu'l-buldân**, c. I, s. 445; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VIII, s. 26-27; İbn Kesîr, **el-Bidâye**, c. XV, s. 500.

²⁷³ Güner, **Şîî-Sünnî Siyaseti**, s. 161.

²⁷⁴ İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. VII, s. 59.

²⁷⁵ Bkz. İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. IX, s. 208, 308.

²⁷⁶ Hâkim el-Cuşemî "Şerhu'l-uyûn", s. 366; Hatîb el-Bağdâdî, **Târîh**, c. XII, s. 414; İbnu'l-Murtazâ, **Tabakât**, s. 112; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VII, s. 472.

²⁷⁷ Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemu'l-udebâ**, c. VI, s. 299; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VII, s. 426.

²⁷⁸ İbn Hacer, **Lisânu'l-mîzân**, c. II, s. 140-141.

nitelendirilmiştir.²⁷⁹ Ayrıca mal varlığıyla ilgili çıkan söylentiler sonucunda toplum nezdindeki itibarı son bulan Kâdî Abdulcebbâr, Bahâuddevle'nin emriyle kâdîkudâtlık görevinden alınmış ve binlerce adet ipek ve yün elbisenin de dahil olduğu tüm mal varlığı müsadere edilmiştir.²⁸⁰ Görevden azledilerek mallarına el konulmasına rağmen Rey'de kalmaya devam ederek ömrünün geri kalan kısmını burada geçirmiş ve 415/1025 yılında doksan yaşını aşmış olarak burada vefat etmiştir.²⁸¹

Bu dönemde ölümle cezalandırılan tek kişi Ebû Sehl el-Errecanî'dir (ö. 418/1027). Dönemin meşhur doktorlarından ve Büveyhî emîrlerinin hizmetinde de bulunmuş olan el-Errecanî, Peygamberlik iddiasında bulunmasının ardından tutuklanarak mallarına el konulmuş ve idam edilmiştir.²⁸²

İktidar ile ilişkisi bozulanlar arasında İbn Sînâ'nın (ö. 428/1037) da olduğu görülmektedir. Büveyhîler ile ilişkisi ilk başlarda çok iyi olan İbn Sînâ'nın, Büveyhî sultanı Şemsuddevle tarafından vezîrlığe getirildikten sonra bozulmuştur. Aslında sıkıntının kaynağını da ordu mensupları oluşturmuştur. Nitekim İbn Sînâ vezîrlük makamına getirildikten kısa bir süre sonra durumdan hoşnut olmayan ordu mensupları isyan ederek İbn Sînâ'nın evini kuşatmış ve bütün mallarına el koyduktan sonra kendisini de tutuklamışlardır. İsyancılar bu eylemlerinden sonra hükümdardan İbn Sînâ'yı öldürmesini istemiş olsalar da Şemsuddevle bu isteği reddetmiştir. Bunun yerine, isyancıları yatıştırmak amacıyla İbn Sînâ'yı vezîrlük görevinden uzaklaştırmıştır. Bu olanlardan sonra serbest kalan İbn Sînâ kırk gün boyunca Şeyh Ebû Sa'd ed-Dahdûk'un evinde saklanmıştır. Olayların yatışmasından sonra Şemsuddevle, İbn Sînâ'yı yeniden vezîrlük makamına getirmiştir.²⁸³

²⁷⁹ Bkz. Kâdî Abdulcebbâr, **Şerhu usûli'l-hamse**, I, s. 43. Kâdî Abdulcebbâr'ın, kendisine birçok lütufta bulunan ve kendisini yaşadığı dönemin bir yıldızına dönüştüren kişiye vefasızlık etmesi veya onun hakkında bu tür ifadeler kullanarak cenaze namazını kıldırma teklifini reddetmesi (rivayetlerin sahihliği açısından) üzerinde düşünülmesi gereken bir husustur.

²⁸⁰ Kâdî Abdulcebbâr, **Şerhu usûli'l-hamse**, I, s. 40; Rûzrâverî, **Zeyl**, s. 262; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VII, s. 426; İbn Kesîr, **el-Bidâye**, c. XV, s. 453. Ayrıca bkz. İlyas Çelebi, **İslam İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kâdî Abdulcebbâr**, İstanbul, 2002, s. 210.

²⁸¹ Bkz. Kâdî Abdulcebbâr, **Şerhu usûli'l-hamse**, I, s. 40; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VII, s. 593

²⁸² İbnu'l-Kıftî, **İhbâru'l-'ulemâ**, s. 300.

²⁸³ İbnu'l-Kıftî, **İhbâru'l-'ulemâ**, 307-308; İbn Ebû Usaybia, **Uyûnu'l-enbâ** s. 340-341; et-Tusterî, **Mecâlisu'l-Mu'minîn**, c. III, s. 142.

Şemsuddevle'nin ölümüne (412/1021) kadar vezîrlük görevini yürüten İbn Sînâ, Şemsuddevle'nin vefatının sonra yerine geçen oğlu Semâuddevle'nin, kendisini bu görevde tutma isteğine rağmen, İbn Sînâ bu teklifi reddetmiştir. İbn Sînâ'nın vezîrlük görevinden ayrılması Büveyhîler ile arasının bozulmasına yol açmıştır. Bu arada İbn Sînâ, Kâkûyîler (Kâkeveyhîler) hükümdarı Alâuddevle Ebû Ca'fer b. Kâkeveyh (veya Alâuddevle Muhammed b. Rustem Duşmenziyâr) ile yazışmalar yaparak onun yanına gitmeye karar vermiştir. Ancak Şemsuddevle'nin diğer oğlu Tâculmülk, bu gelişmeleri öğrendiğinde İbn Sînâ'nın Ferdecân Kalesi'ne hapsedilmesini emretti (414/1023). İbn Sînâ'nın Ferdecân Kalesi'ndeki dört aylık esareti Alâuddevle'nin Hemedân'ı ele geçirmesi ile sona ermiştir. Özgürlüğüne kavuştuktan sonra bir süre daha Hemedân'da kalan İbn Sînâ, vezîr Ebû Tâlib el-Alevî'nin evinde kalmış ve daha sonra bu yerden ayrılarak Tâberân'da bulunan Alâuddevle'nin yanına gitmiştir.²⁸⁴ Böylece Büveyhîler ile olan ilişkisi de son bulmuştur.

Büveyhî iktidarına muhalif tavırlar içinde olmasına rağmen herhangi bir yaptırımla karşılaşmayan âlimler de mevcuttur. Bunların başında Ebu'l-Hasan el-Mâverdî (ö. 450/1058) gelmektedir. Siyaset ve ahlâk nazariyeleriyle olduğu kadar siyaset alanındaki fetvalarıyla da adından söz ettiren el-Mâverdî, dönemin halifeleri Kâdir-Billâh ve oğlu Kâim-Biemrillâh ile iyi ilişkileri olduğu kadar²⁸⁵ Büveyhî emîrleri nezdinde de büyük saygınlığa sahipti. Nitekim Büveyhî emîrleri kendi aralarında çıkan anlaşmazlıklarda Mâverdî'yi aracı yapmış ve verdiği hükme de rıza göstermişlerdir.²⁸⁶ Hatta halife ile Büveyhî emîrleri arasında çıkan anlaşmazlıklarda halifeden yana fetva yayınlamasına rağmen emîrler, Mâverdî'nin kararına saygı duyarak rıza göstermişlerdir. Bu çerçevede, 423/1032 yılında Ebû Kâlfîcâr'ın "Sultan-ı a'zâm" ve "Mâlikü'l-umem" unvanlarını kullanmak istemesiyle ilgili bir fetva yayınlayarak, bu tür unvanların halifelik müessesesine ait olduğunu söyleyerek bu unvanların kullanımına karşı çıkmıştır.²⁸⁷

Aynı şekilde 429/1038 yılında halife tarafından Celâuddevle'ye "şâh-ı şâhân" veya "meliku'l-mulûk" unvanı verilmesine dair fetva istenince el-Mâverdî,

²⁸⁴ İbnu'l-Kıftî, **İhbâru'l-'ulemâ**, s. 308-309; İbn Ebû Usaybia, **Uyûnu'l-enbâ**, s. 341; et-Tusterî, **Mecâlisu'l-Mu'minîn**, c. III, s. 142-143.

²⁸⁵ Ebû Fâris, **el-Kadî Ebû Ya'lâ el-Ferrâ**, s. 521-523.

²⁸⁶ Muneymine, **Büveyhîler Devleti Tarihi**, s. 207-208.

²⁸⁷ el-Mâverdî, **Teshîlu'n-nazar ve ta'cîlu'z-zafer**, (nşr. Rıdvân es-Seyyid), Beyrût, 1987, s. 221-222; İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XV, s. 225-226; İbn Kesîr, **el-Bidâye**, c. XII, s. 33; ez-Zehrânî, **Nizâmu'l-vizâre**, s. 29.

Celaluddevle ile yakın ilişkisine ve Büveyhîler nezdindeki yüksek itibarına rağmen, emîre “meliku’l-mulûk” lakabı verilmesinin caiz olduğuna dair Hanefî fakihî kadı Ebû Abdullah es-Saymerî (ö. 436/1045), Şâfiî fakihî Ebu’t-Tayyib et-Taberî (ö. 450/1058) ve Hanbelî mezhebi fakihlerinden Ebû Muhammed et-Temîmî (ö. 401/1011) gibi kadı ve fakihlerin verdikleri fetvayı onaylamamış²⁸⁸ ve bu gibi unvanların emîrlere verilmesine karşı çıkmıştır.²⁸⁹ Buna binaen Celâluddevle, bu ve buna benzer isim ve sıfatları kendi döneminde kaldırmıştır.²⁹⁰ 437/1045’te Reîsurruesâ İbnu’l-Müslime’nin (ö. 450/1059) vezîrlığe getirilmesinden²⁹¹ sonra diplomasi sahnesinden çekilen Mâverdî’nin kendisini tamamen eğitim-öğretim ve telif faaliyetlerine verdiği görülmektedir. Bununla birlikte, Kâdir-Billâh’ın hilâfeti yeniden güçlendirmek ve Sünnîliği hâkim kılmak adına başlattığı mücadelede Şâfiîler’in temsilcisi olarak, “el-İknâ” adlı muhtasarını hazırlayıp halifeye sunmuştur.²⁹² Ayrıca el-Mâverdî’nin, bu olaylarla ve siyasetle ilgili konuları ele alan **Ahkâmu’s-sultâniyye** adlı meşhur kitabının da bu dönemde yazıldığı hatırlanmalıdır.

Bu mücadelede yer alan önemli isimlerden biri de el-Mâverdî’nin çağdaşı Ebû Ya’lâ el-Ferrâ’dır (ö. 458/1066). Ayrıca el-Bâkılânî (ö. 403/1013) ve Ebû Mansûr Abdulkâhir el-Bağdâdî (ö. 429/1038) gibi âlimler de bu mücadelede yer almıştır. Ancak Büveyhî yöneticileri tarafından bu ulemâyâ yönelik herhangi bir yaptırım yapıldığına dair bir bilgiye rastlanmamıştır. Özellikle de emîrlerin almak istediği unvanlar konusunda başka kadılardan alınmış fetva bulunmasına rağmen Mâverdî’nin görüşünün önemsenmesi önemli bir husustur. Başka bir ifadeyle Şîî bir hükümdarın Sünnî ve hilâfet yanlısı bir âlimin görüşüne göre hareket etmesi de dikkat çekicidir.

Bu dönemde Bağdat’ta yaşanan fitne olaylarının temel nedeni, muhafazakâr gruplar arasındaki çatışmalardır. Ancak zaman zaman huzursuzlukların sebepleri arasında kıssacıların ve sûfilerin faaliyetleri de bulunmaktaydı. Büveyhî yönetimi bu durumu denetlemek amacıyla kıssacılar ve sûfiler üzerinde kontrol mekanizmaları kurmuş, kamu düzeninin korunması için zaman zaman bu grupların aktivitelerine

²⁸⁸ İbnu’l-Esîr, **el-Kâmil**, c. IX, s. 459-460; İbnu’l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XV, s. 226, 264-265; İbn Kesîr, **el-Bidâye**, c. XII, s. 43-44; Yakût el-Hamevî, **Mu’cemu’l-udebâ**, c. 5, s. 407-409; ez-Zehrânî, **Nizâmu’l-vizâre**, s. 29-30.

²⁸⁹ İbnu’l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XV, s. 265; İbn Kesîr, **el-Bidâye**, c. XV, s. 670.

²⁹⁰ İbnu’l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XV, s. 265; İbn Kesîr, **el-Bidâye**, c. XV, s. 670.

²⁹¹ İbnu’l-Esîr, **el-Kâmil**, c. IX, s. 530.

²⁹² Yakût el-Hamevî, **Mu’cemu’l-udebâ**, c. XV, s. 54; Orhan Karmış, “Mâverdî ve Tefsirdeki Metodu”, (Doçentlik Tezi), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Ankara, 1981, s. 147.

kısıtlamalar ve yasaklamalar getirmiştir. Kıssacıların (kussâs) ve sufi liderlerin Bağdat camilerinde, Şiî-Sünnî çatışmalarına neden olabilecek bazı konuşmalarından ve anlattıkları kıssalardan rahatsız olan Büveyhî vezîri el-Muhellebî, onlardan bazılarını tutuklayarak haklarında soruşturma başlatmıştır. Bu bağlamda, dönemin kâdilkudâtı Ebu's-Sâib Utbe b. Ubeydullah el-Hemedânî'nin başkanlığını üstlendiği, birçok kadının, şuhûd ve fukahanın yanı sıra güvenliği sağlamak amacıyla şurta görevlilerinin de hazır bulunduğu bir mahkeme kurulmuştur. Bu mahkemeye, Bağdat'ın batısındaki Bâbu's-Şâm semtinde yaşayan ve kendi takipçileri arasında evliya olarak kabul edilen sufi lider Ebû İshâk b. Sâbit sanık olarak çıkarılmıştır. Sorgulandıktan sonra her ne kadar serbest bırakılsa da “yanlış yönlendirmelerle halkı Rabbânî olduklarına inandırmaya çalıştıkları, halkı cehalet ve sapkınlığa davet ettikleri ve onları sultana isyana sevk ettikleri” gerekçesiyle el-Muhellebî, Ebû İshâk b. Sâbit'in halkla konuşmasını ve camilerde ders halkası oluşturmasını yasaklamış ve mahkeme heyetine bunu kayda geçirmelerini emretmiştir.²⁹³

Bu dönemde, devletin imkanlarından mahrum bırakılan âlimlerin varlığından da söz etmek mümkündür. Bunların başında Ebû Hayyân et-Tevhîdî (ö. 414/1023) gelmektedir. Büveyhîler döneminin önde gelen bilginlerinden olmasına ve Sâhib b. Abbâd ile İbnu'l-Amîd gibi Büveyhî döneminin önde gelen iki vezîri ile arkadaşlık yapmasına rağmen iktidar nezdinde hak ettiği ilgiyi görememiştir.²⁹⁴ Önce vezîr el-Muhellebî'nin himayesine girmişse de kaynaklarda belirtilmeyen bir nedenle Bağdat'tan uzaklaştırılmıştır.²⁹⁵ Bir süre sonra 354/965 yılında Bağdat'a dönen et-Tevhîdî, çektiği maddi zorluklardan kurtulma umuduyla dönemin vezîri Ebu'l-Fadl İbnu'l-Amîd'in yanına Rey'e gitti. Orada üç yıl kalmış ve bu süre zarfında, vezîrdan beklediği ilgiyi görememiştir. Zira dönemin ilim ve kültürüne vâkıf olmakla birlikte büyük bir edip ve üslûp ustası olan vezîrin “ikinci Câhiz” olma konusunda Tevhîdî'yi

²⁹³ Bkz. et-Tenûhî, **Nisvâr**, c. III, s. 144-145.

²⁹⁴ Bkz. et-Tevhîdî, **el-İmtâ' ve'l-muânese**, c. I, s. 11-22.

²⁹⁵ et-Tevhîdî, **el-İmtâ' ve'l-muânese**, c. I, s. 11, c. II, s. 89. Kaynaklarda açık bir şekilde belirtilmemiş olsa da Ebu Hayyân'ın zındıklıkla itham edildiği rivayetten dolayı vezîrin onu Bağdat'tan uzaklaştırdığı tahmin edilmektedir. İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XVI, s. 23-24. Ayrıca bkz. et-Tevhîdî, **el-İmtâ' ve'l-muânese**, c. I, s. 11; Safedî, **el-Vâfi**, c. XXII, s. 27; es-Subkî, **Tabakâtu's-Şâfiyyeti'l-kubrâ**, c. V, s. 287; Zehebî, **A'lâmi'n-nubelâ**, c. XVII, s. 119-120.

kendisine rakip gördüğü, ayrıca derviş kıyafetiyle²⁹⁶ dolaşmasından ötürü onu devlet büyüklerinin meclisinde yer alacak kadar zarif bulmadığı belirtilmektedir.²⁹⁷

Gördüğü muamele karşısında daha fazla dayanamayan et-Tevhîdî Bağdat'a dönmek zorunda kalmıştır. Ancak 362/973 yılında Bağdat'ta çıkan ayaklanmada onun da evi yağmalanmıştır.²⁹⁸ Bu hâdiseden sonra maddi olarak zor durumda kalan et-Tevhîdî, babasının yerine geçen yeni vezîr Ebu'l-Feth İbnu'l-Amîd'e içinde bulunduğu durumu anlatan bir mektup yazarak yardım talebinde bulunduktan sonra kendisi de Rey'e gitmiş, ancak babası Ebu'l-Fadl gibi o da Tevhîdî'ye gereken ilgiyi göstermemiştir.²⁹⁹

Bir süre sonra Ebu'l-Feth İbnu'l-Amîd öldürülünce yerine vezîr olan Sâhib b. Abbâd'ın yanında yine verrâk olarak çalıştığı görülmektedir.³⁰⁰ Bir türlü umduğunu bulamamanın veya hak ettiği değeri görememenin bir tepkisi olarak sözünü kimseden esirgemeyen Tevhîdî'nin işine son verildiği ve üç yıllık hizmetinin karşılığını alamadan 370/981 yılında Bağdat'a döndüğü belirtilmektedir.³⁰¹ Daha sonra, Ebû Hayyân et-Tevhîdî, kendisine yapılan bu haksızlıkların intikamını almak üzere yazdığı **Ahlâku'l-vezîreyn** adlı eserinde Sâhib bin Abbâd ve İbnu'l-Amîd gibi Büveyhî döneminin önde gelen iki vezîrini ağır bir dille eleştirmiştir.³⁰² Büveyhîler döneminin önde gelen bilginlerinden olmasına rağmen çağdaşlarının gördüğü ilgiyi bir türlü görememiştir. Engin bilgisine, kültür ve şahsiyetine yaraşır bir konuma

²⁹⁶ Bağdat'tan uzaklaştırıldıktan sonra bir grup mutasavvıfla birlikte hacca gitmiş olan et-Tevhîdî, orada ünlü sûffilerle tanışarak onlardan faydalanmakla birlikte etkilenmiş olmalıdır ki onlar gibi giyinmeye başlamıştır. Bkz. et-Tevhîdî, **el-İmtâ' ve'l-muânese**, c. II, s. 89; es-Subkî, **Tabakâtu's-Şâfiyyeti'l-kubrâ**, c. V, s. 286-289.

²⁹⁷ et-Tevhîdî, **el-İmtâ' ve'l-muânese**, c. III, s. 161-162.

²⁹⁸ et-Tevhîdî, **el-İmtâ' ve'l-muânese**, c. III, s. 162.

²⁹⁹ et-Tevhîdî, **Resâil**, s. 352-358; a. mlf., **el-İmtâ' ve'l-Muânese**, c. I, s. 12; Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemu'l-udebâ**, c. V, s. 6.

³⁰⁰ et-Tevhîdî, **el-İmtâ' ve'l-Muânese**, c. I, s. 12-13; Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemu'l-udebâ**, c. V, s. 6.

³⁰¹ Mahmûd Kaya, "Ebû Hayyân et-Tevhîdî", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, c. X, İstanbul 1994, s. 154.

³⁰² Ebû Hayyân et-Tevhîdî, **Ahlâku'l-vezîreyn** "Mesâlibu'l-vezîreyn es-Sâhib İbnu'l-Abbâd ve İbnu'l-Amîd", (thk. Muhammed b. Tâvî et-Tancî), Dâr Sâdr, Beyrut, 1412/1992. Büveyhî vezîrlerinden Ebu'l-Fadl İbnu'l-Amîd ile Sâhib b. Abbâd'ı hicvetmek amacıyla kaleme aldığı müstakil eseridir. Ayrıca bkz. Zehebî, **A'lâmi'n-nubelâ**, c. XVII, s. 120; İbn Hallikân, **Vefeyât**, c. V, s. 112-113;

getirilmemiş olmanın getirdiği bunalım sonucunda (400/1010) eserlerini yaktığı kaydedilmektedir.³⁰³

3.3.2. Abbâsî Halifelerinin Uygulamaları

Büveyhîler'in Bağdat hâkimiyeti (334/945) ile siyasî ve askerî otoriteleri ellerinden alınan Abbâsî halifelerinin kadı atamalarını onaylamak dışında bir yetkileri kalmamıştı. Ancak Büveyhîler'in V/XI. asrın başından itibaren, taht kavgaları nedeniyle, giderek zayıflama sürecine girmeleriyle birlikte önce Gaznelilerin (963-1186), ardından da Selçuklular'ın (1040-1308) Abbâsî hilâfetini desteklemesi dengeleri yeniden Abbâsî halifelerinin lehine değiştirmiştir.³⁰⁴ Bu durum, Abbâsî halifeleri el-Kâdir (381-422/991-1032) ve ardından hilâfet makamına geçen oğlu el-Kâim'in (422-467/1031-1075) Bağdat'ta daha aktif bir siyaset ortaya koymalarını ve hem Büveyhîler'e hem de Fâtımîler'e karşı bir mücadele başlatmayı mümkün kılmıştır.

Abbâsî halifelerinin başlattığı bu mücadele ile Şîîliğin aleyhine ve genelde Sünnîliğin, özelde ise Hanbelîliğin lehine kesin bir dönüş yaşanmıştır.³⁰⁵ Bu bağlamda; Ehl-i sünnet inancının korunması ve halka anlatılması için çaba sarf edilmekle birlikte İsmâîlî, Mu'tezilî, Râfizî, Karmatî, Bâtınî gibi mezhep ve ekollerin inanç ve fikirlerinin Kur'ân ve Sünnete uygun olmadıkları hem söylem olarak hem de kitaplar yazılarak açıklanmıştır. Ayrıca bu ekollere ait fikirlerin halk nazarında çürütülmesi ve itibar kaybına uğratılması için, hilâfet makamı ve divânı tarafından desteklenen yoğun bir mücadele başlatılmıştır. Bu bağlamda, 409/1018 yılında, Kâdir-Billâh tarafından Abbâsî hilâfeti ve devletinin resmî ideolojisi olarak topluma sunulan³⁰⁶ ve aynı zamanda dinî ve kültürel bazda yürütülen faaliyetlerin temelinde yer alacak bir bildiri yayınlanmıştır.³⁰⁷ Bir Müslümanın inanması istenen temel inançları formüle eden, deyim yerindeyse, bir âmentü olan bu bildiri muhteva itibarıyla selef akîdesinin temel prensipleriyle, Hanbelîlikten alınan bazı inançları

³⁰³ et-Tevhîdî, **Resâ'il**, s. 404-414; a. mlf., **el-İmtâ' ve'l-Muânese**, c. I, s. 16; Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemu'l-udebâ**, c. V, s. 1929.

³⁰⁴ Gibb, "An Interpretation of Islamic History II", s. 126.

³⁰⁵ Bkz. eş-Şankitî, **Sünnî-Şîî İlişkileri**, s. 90.

³⁰⁶ Bkz. İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, XV, s. 128; İbn Kesîr, **el-Bidâye**, c. XII, s. 7.

³⁰⁷ Bildirinin tam metni için Bkz. İbnu'l-Cevzî **el-Muntazam**, XV, s. 197-198, 279-282.

ihtiva etmektedir. Ayrıca Mu'tezile, Şîa ve bazı yönleriyle de Eş'arîlik karşıtı bir özellik taşımaktadır.³⁰⁸

Kâdirî akidesi olarak ifade edilen söz konusu bildiride; Allah'ın birliği, sıfatları ve söz konusu sıfatlarının mecazi olmayıp hakiki olduğu üzerinde durulmaktadır. Sonra iman konusu ele alınarak imanın tasdik, ikrar ve amelden oluştuğu; itaat ile artıp mâsiyet (meşrû emir ve isteklere uymama) ile azaldığı ve şubelere ayrıldığı ifade edilmektedir. Abbâsî halifelerinden Me'mûn (ö. 218/833) tarafından başlatılan, Mu'tasım-Billâh (ö. 227/842) ve Vâsik-Billâh (ö. 232/847) dönemlerinde de devam eden "mihne" olaylarında³⁰⁹ Kur'ân'ın mahlûk olduğuna dair dayatılan görüşün aksine, bu akîde Mu'tezile'yi karşısına alarak, Kur'ân'ın mahlûk olmadığına vurgu yapmaktadır. Aksini düşünerek Allah'ın kelâmının mahlûk olduğunu iddia edenlerin, kâfir ve günahkâr olacaklarını, tövbe etmedikleri sürece, kanlarının helal olduğuna hükmetmektedir. Son olarak, Kâdirî akidesi, sahabe konusuna değinerek Şîa'yı bütün kollarıyla adeta mahkûm etmektedir.

Halife el-Kâdir, hilâfet divânından çıkardığı bir kararla, Ehl-i sünnet inancına muhâlif mezhep ve düşünceye sahip kimselerin, ayrıca Mu'tezilî düşünceye sahip oldukları belirtilen Hanefî fıkıhçıların da bu inançlarından dolayı tövbe etmeleri istenmiş ve söz konusu görüşlerin tartışılması ve öğretilmesi yasaklanmıştır. Ayrıca bu yasağa uymayanların cezalandırılacağı ilân edilmiştir.³¹⁰ Bunun üzerine Mu'tezilî-Hanefî fıkıhçılar, Mu'tezilî düşünceden vazgeçtiklerini söylediler. Ayrıca halife bu fakihleri İ'tizâl (Mu'tezile), Rafd (Râfizîlik) ve Makâlât (İslâm'a Muhalif kelimeler mezhepleri) hakkında konuşmaktan, öğretim yapmaktan ve münazarada bulunmaktan menetmiştir. En dikkat çekici ise onlardan bu konuda, yani inanç ve düşüncelerinden vazgeçtiklerine ve herhangi bir faaliyette bulunmayacaklarına dair, imzalı beyan alınmasıdır.³¹¹ Ayrıca Halife'nin, yargıda görev almak isteyen Hanefî fukahadan Mu'tezile'den tövbe etme şartını ileri sürdüğü kaydedilmektedir.³¹² Böylece, Halife el-Kâdir'in, olgusal anlamda dinin belirli bir yorumunu

³⁰⁸ Bkz. Güner, *Şîî-Sünnî siyaseti* s. 250; eş-Şankitî, *Sünnî-Şîî ilişkileri*, s. 90.

³⁰⁹ Bkz. Eş-Şankitî, *Sünnî-Şîî ilişkileri*, s.87; Christopher Melchert, *Sünnî Düşüncenin Teşekkülü, Din-Yorum-Dindarlık, (Derleme ve çeviri Ali Hakan Çavuşoğlu)*, Klasik Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2019, s. 102.

³¹⁰ Bkz. Metz, *İslâm Medeniyeti*, s. 241.

³¹¹ Halife el-Kâdir'in bu dönemdeki Sünnî Siyaseti hakkında geniş bilgi için bkz. Süleyman Genç, "Fâtımî-Abbâsî-Selçuklu Münasebetleri", s. 82-98; a. mlf., "Halife el-Kâdir Döneminde Bağdat'ta Yaşanan Dinî-Siyasî Hadiseler ve Onun Sünnî Siyaseti", *Marife* sayı: 4/2, yıl: 2004, s. 219-243; Yurtalan, "Abbâsîler'in Fâtımîler'le Mücadelesi", s. 79-137.

³¹² İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. XV, s. 125-126.

resmîleştirirken diğer yorumlarını da sapık ilan etmek suretiyle tasfiye etmeye çalıştığı söylenebilir.

Bu dönemde, özellikle Büveyhîler'in Bağdat hâkimiyeti sona erince Şiîlere yönelik baskılar artmıştır. Daha önce elde edilen kazanımlar teker teker ellerinden alınmıştır. Buna yönelik, Kâim-Biemrillâh'ın vezîri İbn Müslime'nin etkin bir rol oynadığı ve halifenin kararlarını hassasiyetle uyguladığı görülmektedir. İbnu'l-Müslime, Selçuklular'ın Bağdat'a girmesini müteakip 448/1056 yılında Şiîlerin çoğunlukta olduğu Kerh bölgesinde, Abbâsî hâkimiyetini sembolize eden siyah bayrakların dikilmesini emretmiştir. Ayrıca İbnu'l-Müslime, 448/1056 yılında Şiîler'in önde gelen isimleri arasında yer alan Ebû Abdullah b. el-Cellâb'ı, Şiîliği savunduğu ve itikadî yönden aşırılık ifade eden söylemleri gerekçesiyle işkence edildikten sonra dükkânının önünde astırarak öldürmüştür.³¹³ Bu dönemde el-Mueyyed fi'd-dîn (ö. 470/1078), Şerîf er-Radî (ö. 406/1015) ve Ebu Cafer et-Tûsî (ö. 460/1067) de baskıya maruz kalanlar arasındadır.

Büveyhî sarayında Fâtımîler adına faaliyet gösteren el-Mueyyed fi'd-dîn (ö. 470/1078),³¹⁴ İsmâîlîlik mezhebini benimsemiş ve Fâtımîler tarafından kabul edilmiş resmî ideoloji olan bu mezhebin temsilcisi olarak, Fâtımîler adına çalışmıştır. Bu bağlamda el-Mueyyed fi'd-dîn, Fâtımîler nezdinde önemli bir İsmâîlî lider olarak ve dâîliğin en üst mertebesi olan dâî'd-duâtlık (Baş Dâî) makamına yükseltilmiştir.³¹⁵ el-Mueyyed'in Fâris bölgesinde Fâtımîler adına yürüttüğü faaliyetlerin temeli, aslında babası Ebû Nasr Mûsâ b. İmrân tarafından atılmıştı. Dolayısıyla el-Mueyyed açısından dâîlik, babasından kendisine kalan belki de en önemli mirastı. Bu nedenle bu işe dört elle sarılmanın yanında ömrünün büyük bir kısmını da bu işe adanmıştı.

³¹³ İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XVI, s. 7-8.

³¹⁴ Ebû Nasr el-Mueyyed fi'd-dîn Hibetullah b. Mûsâ b. Dâvûd eş-Şîrâzî (ö. 470/1078). Hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. el-Mueyyed fi'd-dîn, **Sîretu'l-Mueyyed**, s. 11-28; a. mlf., **Dîvânu'l-Mueyyed fi'd-dîn dâî'd-duât**, (thk. Muhammed Kâmil Hüseyin) Dâru'l-kutubi'l-Mısır, Kahire 1949, s. 1-65; Genç, "Fâtımî-Abbâsî-Selçuklu Münasebetleri", s. 58-64; Ömer Tokuş, "Arslan el-Besâsîrî ve İbrahim Yınâl İsyanlarının Gizli Kahramanı Fâtımî Dâîsi (el-Mueyyed Fîddîn Hibetullah Eş-Şîrâzî)" **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Cilt: XXXI, Sayı: 2, Yıl: 2016, ss. 569-594; Mustafa Öz, "Mueyyed fiddîn", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Ankara, 2020, c. XXXI, s. 482-483.

³¹⁵ Verena Klemm, "Mo'ayyad fi'l-din Şîrâzî," **Encyclopædia Iranica**, (online edition), 2004, <http://www.iranicaonline.org/articles/moayyad-fil-din-sirazi> (04.02.2023); Uç, "Büveyhî Hanedanlığı Döneminde Şîrâz", s. 86. Bu makama erişmesi, Sünnî Selçuklu Devleti'nin Musul, Suriye ve Mısır gibi bölgelere yönelik genişlemesini durdurmak amacıyla Fâtımî halifesi Müstansır Billâh (487/1094) tarafından görevlendirilmesi sonucunda olmuştur. Bkz. Mueyyed fiddîn, **Sîretu'l-Mueyyed**, s.100.

Babasının bıraktığı yerden devam ettiren el-Mueyyed, Fâris bölgesinde Şîrâz ve Ahvâz gibi Abbâsî hâkimiyetindeki şehirlerde alenî olarak İsmâîlî-Fâtımî mezhebini yayarak Büveyhî emîrleri de olmak üzere çok sayıda taraftar toplayarak hutbenin Fâtımî halifesi el-Mustansır (427-487/1036-1094) adına okunmasını sağlamıştır.³¹⁶

429/1038'de Büveyhî Emîri Ebû Kâlfîcâr'ın hizmetinde görev almış olan el-Mueyyed fi'd-dîn, başta Ebû Kâlfîcâr olmak üzere ileri gelenlerden birçok kişinin Fâtımî-İsmâîliyye'ye girmesini sağlayarak büyük nüfuz kazanması hilâfet merkezinde bazı rahatsızlıklara ve sünnî halkın tepkisine yol açmıştır. Özellikle Hûzistân ve Fâris kadısı olan Ebû'l-Hasan Abdulvehhâb b. Mansûr b. el-Muşterî (ö. 436/1045), Abbâsî Halifesi Kâim Biemrillâh'a bir mektup yazarak el-Mueyyed'in Fâris ve Hûzistân'da girdiği faaliyetleri bildirmekle birlikte alınması gereken tedbirler ile Mueyyed'e karşı önlem alınırken uygulanacak olan siyaseti de anlatmıştır. Ayrıca el-Mueyyed'in tutuklanmasını isteyen el-Muşterî, bu konuda Ebû Kâlfîcâr'a bir elçi gönderilmesini hatta Selçuklulardan yardım istenmesinin gerekliliğine dikkat çekmiştir.³¹⁷ Böylece Fâtımî hilâfetine karşı Selçuklulardan yardım isteme fikrini ilk defa ortaya atmış olan el-Muşterî, bu durumun Ebû Kâlfîcâr'ı korkutacağını ve Halife el-Kâim'in isteklerini kabul edeceğini düşünüyordu. Nitekim el-Muşterî'nin tavsiyelerine uyan Halife el-Kâim, o sırada Basra'da bulunan Ebû Kâlfîcâr'a vezîri İbnu'l-Muslime'yi elçi olarak gönderdi. Halife, Ebû Kâlfîcâr'a yazdığı mektubunda ondan el-Mueyyed'den uzaklaşmasını ve el-Mueyyed'i İbnu'l-Muslime'ye teslim etmesini, aksi takdirde Selçuklulardan yardım talebinde bulunacağını bildirmiştir. el-Mueyyed'i uzaklaştırmamak ve İbnu'l-Muslime'ye teslim etmemek için direnen Ebû Kâlfîcâr artan baskılar sonucunda el-Mueyyed'i teslim etmeyerek ondan Büveyhî topraklarını terk etmesini istemiştir. Zira teslim edilmesi durumunda öldürüleceğini biliyordu. Buna binaen el-Mueyyed, Şîrâz'dan ayrılarak Kahire'ye gitmek zorunda kalmıştır (439/1047).³¹⁸

Büveyhîler ile arası iyi olan Şerîf er-Radî (ö. 406/1015), aynı zamanda Abbâsî halifeleri ile de iyi ilişkiler kurmuştur. Özellikle halife Tâi'-Lillah'a (363-381/974-991) olan derin sevgisi ve dostluğu, onun şiirlerine yansımıştır. Şerîf er-Radî, halife Tâi'-

³¹⁶ Bkz. Mueyyed fi'd-dîn, **Sîretu'l-Mueyyed**, (mukaddime) s. 15, 178; a. mlf., **Dîvân**, s. 17-25, 248-251. Ayrıca bkz., Tokuş, "el-Mueyyed fi'd-dîn Hibetullah eş-Şîrâzî", s. 573; Genç, "Fâtımî-Abbâsî-Selçuklu Münasebetleri", s. 53.

³¹⁷ Mueyyed fi'd-dîn, **Sîretu'l-Mueyyed**, s. 55-56.

³¹⁸ Bkz. Mueyyed fi'd-dîn, **Sîretu'l-Mueyyed**, s. 43,67, 68-69; Muneymine, **Târîhu devleti'l-Büveyhiyye**, s. 154-155.

Lillah'a olan sevgi ve dostluğunu sık sık dile getiren şiirler yazmış, onunla ilgili övgü dolu sözler kaleme almıştır. Kendisine gösterdiği yakın ilgi, ikramlar ve dinî etkinlikler vesilesiyle halifeyi övmüş,³¹⁹ hatta, zaman zaman halifenin kendisini davet etmemesine dair serzenişlerde de bulunmuş ve bu konuda duygularını ifade etmiştir.³²⁰ Bununla birlikte, 376/987 yılında halifenin oğlunun ölümüne dair taziye amaçlı,³²¹ 381/991 yılında ise Büveyhî emiri Bahâuddevle tarafından tahttan indirilmesi üzerine tepkisini ve üzüntüsünü ifade eden şiirler yazmıştır.³²² Aynı şekilde, Tâî'-Lillah'ın vefat ettiği 393/1003 yılında da mersiyeler ve taziyeler içeren şiirler yazarak duygularını dile getirmiştir.³²³

er-Radî, Tâî'-Lillah'ın ardından halife olan Kâdir-Billah (381-422/991-1031) ile de iyi ilişkiler kurmaya özen göstermiş ve onun tahta çıkışını,³²⁴ sonrasındaki dönemde de onu ve meclisini över nitelikte şiirler kaleme almıştır.³²⁵ Ancak bu dostluk ilişkisi uzun süre sürmemiş gibi görünmektedir. Zira er-Radî, halife Kâdir-Billah göreve geldikten bir yıl sonra, 382/992 yılında yazdığı ve halifeye gönderdiği şiirin son mısralarında kendi içinde halife olma isteğinin olduğunu ifade etmiştir. Bu dizelerde, Kâdir-Billah ile aralarındaki farkın sadece Kâdir-Billah'ın halifeliği elde etmiş olması olduğunu belirterek, aslında aralarında bir fark olmadığını dile getirmiştir.³²⁶ Bununla birlikte, Ebû İshâk es-Sâbî (ö. 384/994) gibi kişilerin de er-Radî'yi halifelik makamı için cesaretlendirdiği söylenmektedir.³²⁷ Ancak Radî'nin bu şiirlerine, halife Kâdir-Billah'ın nasıl bir cevap verdiği kesin olarak bilinmemektedir. Lakin sonraki yıllarda (muhtemelen 384/994 yılında) er-Radî'nin Fâtımî halifeleri için yazıldığı anlaşılan bir şiirdeki beyitler bu durumu değiştirmiş ve neticesinde halife ile aralarının bozulmasına neden olmuştur.³²⁸ Çünkü Şîî İmâmîyye içinde hem üstlendikleri görevler hem de soy itibarıyla öne çıkan, eşrâf içinde saygın bir konumda olan ve Tâlibîlerin de reisliği görevini yürüten Şerîf er-Radî'nin, Abbâsî hilâfeti ile iyi ilişkilere sahip olmasına rağmen, Fâtımîler'i överken Abbâsîler'i

³¹⁹ Halife Tâî'-Lillah'ı çeşitli vesilelerle övdüğü şiirler için bkz. Şerîf er-Radî, *Dîvân*, c. I, s. 9, 53; c. II, s. 105, 110, 115, 295, 300, 302, 366, 451, 458.

³²⁰ Şerîf er-Radî, *Dîvân*, c. II, s. 282, 510.

³²¹ Şerîf er-Radî, *Dîvân*, c. I, s. 22.

³²² Şerîf er-Radî, *Dîvân*, c. II, s. 174; 391.

³²³ Şerîf er-Radî, *Dîvân*, c. I, s. 32/ c. II, s. 176.

³²⁴ Şerîf er-Radî, *Dîvân*, c. I, s. 498.

³²⁵ Şerîf er-Radî, *Dîvân*, c. I, s. 235; c. II, s. 36.

³²⁶ Şerîf er-Radî, *Dîvân*, c. II, s. 36-39; İbn Ebu'l-Hadîd, *Şerhu Nehcu'l-Belâğa*, c. I, s. 33-34.

³²⁷ Ebû İshâk es-Sâbî öldüğünde er-Radî ona bir de mersiye yazmıştır. Bkz. Şerîf er-Radî, *Dîvân*, c. I, s. 355.

³²⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. XV, s. 119.

aşağılayan bir şiirle gündeme gelmesi, Kâdir-Billâh için kabul edilebilir bir durum değildi.

Söz konusu şiirde er-Radî düşman ülkesinde bulunduğunu ve bu durumu zorunlu bir zül saydığını ifade etmiş, Alevî nisbesi verdiği Mısır Fâtımî halifesine ise övgüler sunmuştur.³²⁹ Bu ifadelerden rahatsız olan Kâdir-Billâh er-Radî'yi konuyla ilgili olarak özür dilemeye çağırmıştır. durumu er-Radî'nin babasına, Şerîf el-Murtezâ'ya ve Şeyh Müfîd'e bildirerek özür dilemesini istemiştir. Ancak er-Radî'den herhangi bir özür gelmemesi üzerine Kâdir-Billâh, er-Radî'nin babasına Eş'arî âlim Kâdî Ebû Bekir el-Bâkılânî'yi (ö. 403/1013) göndermiş ve onları uyarmasını istemiştir. er-Radî'nin babası ise oğlunun bu şiiri yazmadığını ve bu tür ifadelerin ona ait olmadığını, başkalarının iftira amacıyla bunu uydurmuş olabileceği iddiasında bulunmuştur.³³⁰ Bunun üzerine halife, eğer dedikleri gibi şiir er-Radî'ye ait değilse Mısır Fâtımî halifelerinin soyunu karalayan bir yazı hazırlamasını ve hem er-Radî hem de kendisinin bu yazıyı imzalamasını istemiştir. Ancak er-Radî, babasının tüm ısrarlarına rağmen şiiri kendisinin yazmadığını ve böyle bir yazının altına imza atması durumunda Mısır dâîlerinin taşkınlık yapabileceğini söyleyerek imzalamamıştır. Bu olaylardan sonra er-Radî, Kâdir-Billâh tarafından başta nikâbet olmak üzere bütün resmî görevlerinden azledilmiştir.³³¹

Bu dönemde gelişen olaylar nedeniyle zor durumda kalanlardan bir diğeri de İmâmiyye Şîası'nın önemli âlimlerinden olan Ebu Cafer et-Tûsî'dir (ö. 460/1067). Hem Büveyhîler'in hem de Abbâsî Halifesi Kâim-Biemrillâh'ın nezdinde önemli bir yere sahip olan et-Tûsî, bazı özel sohbetlerinde sahabeye hakaret ettiği gerekçesiyle halifeye şikâyet edilmiş ve '**el-Misbâh**' adlı eserinde Âşûrâ duası için önerdiği; "Allahım! Sen benden laneti ilk zâlime tahsis et. Lanete birinci ile başlıyorum. Sonra ikincisine, sonra üçüncüsüne, sonra dördüncüsüne. Allahım! Beşinci olarak da Yezîd b. Muâviye'ye lanet et" formülü delil olarak gösterilmiştir. Halife tarafından sorguya çekilen et-Tûsî, söz konusu ifadelerden maksadın, şikâyet edildiği gibi olmadığını ifade ederek kendini şu şekilde savunmuştur: "Birinciden kastının ilk cinayeti işleyen ve zulmü başlatan Hâbil'in katili Kâbil; ikincisi ile Hz.

³²⁹ Şerîf er-Radî, **Dîvân**, c. II, s. 502.

³³⁰ İbnü'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XV, s. 118-119; İbn Kesîr, **el-Bidâye**, c. XV, s. 567-568.

³³¹ Bkz. İbnü'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XV, s. 118-119; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. VI, s. 446-447. Makrîzî, **İttiazu'l-Hunefa**, c. I, s. 32-34; İbn Ebî'l-Hadîd, **Şerhu Nehci'l-Belâga**, c. I, s. 37-39; Akhtar, **İmâmiyyah Thinkers**, s. 131-132; Bulut, **Usulîliğin Doğuşu**, s. 104.

Sâlih'in devesini boğazlayan Kîdâr; üçüncüsü ile Hz. Yahyâ b. Zekerîyyâ'nın (a.s.) katili; dördüncüsünün de Ali b. Ebî Tâlib'in katili Abdurrahmân b. Mülcem'dir." Böylece söz konusu ifadelerde ima edilen kişilerin bunlar olduğunu beyan eden Tûsî'nin bu te'vilini kabul eden Halife, Tûsî'nin şanını yücelterek şikâyet edenleri cezalandırmıştır.³³² "Allahım! Beşinci olarak da Yezîd b. Muâviye'ye lanet et" ifadesinden anlaşıldığı üzere aslında et-Tûsî, söz konusu ifadeleri sahabeye (Ebubekir, Ömer, Osman ve Muaviye) kullandığı açık olmasına rağmen ancak uzak bir te'vile giderek veya takıyye yaparak serbest kalabilmiştir. Dolayısıyla buna bakıldığında Büveyhîler'in güçlü olduğu dönemde, özelde et-Tûsî genelde de Şîî ulemânın elde ettiği kazanımların ve özgürlüğün giderek ortadan kalktığı, böylece Halifenin ve Sünnî çoğunluğun baskısına maruz kaldıklarının bir göstergesi olduğu söylenebilir.

et-Tûsî, kırk yıl süreyle kaldığı Bağdat'ta ortaya çıkan isyanlar, kıtlık ve hastalıklar yüzünden pek çok kişinin ölmesi, özellikle mezhep kavgalarında Kerh ve Bâbüttâk semtlerinin yağmalanması ve Tuğrul Bey'in Büveyhîler'e son verip Bağdat'a hâkim olduğu dönemlerde kendisini gizlemiştir. Bu olayların neticesinde evi, kütüphanesi ve halifenin kendisine hediye ettiği ders kürsüsü³³³ yağmalanıp yakıldıktan³³⁴ sonra Bağdat'ı terk etmek zorunda kalan (448/1056) et-Tûsî 460/1067 tarihinde vefat etmiştir.³³⁵ Aslında et-Tûsî'nin yazdıklarından dolayı sorguya çekilmesi ve daha sonra da kendisini gizlemesi, İbnu'l-Cellâb'ın da öldürülmesi, Büveyhîler döneminde Şîîler'in ve Şîî ulemânın elde ettiği özgür ortamın ve kazanımların da sona erdiğinin, Abbâsî halifelerinin ve doğal olarak Sünnîlerin yeniden baskı kurduğunun bir göstergesidir.

³³² et-Tusterî, **Mecâlisu'l-Mu'minîn**, c. II, s. 184-186; Tabâtabâî, **Ricâl**, c. III, s. 238-239; Hânsârî, **Ravdâtu'l-cennât**, c. VI, s. 226.

³³³ Âmilî, **A'yânu's-Şî'a**, c. IX, s. 159. Onun büyük bir ilmi birikimi ve uzmanlığı nedeniyle, o dönemde İslâmî ilimlerdeki derin vukufiyetine atfen, kendisine tahsis edilen bu kürsü oldukça itibarlıydı. Bu özel kürsü, sadece ilimde en üst seviyeye ulaşmış ve çağdaşlarını geride bırakan nadir kişilere veriliyordu. Dolayısıyla, onun bu kürsüye layık görülmesi, onun bilgeliği ve entelektüel yetkinliği hakkında derin bir saygı ve takdiri yansıtmaktaydı. Bkz. Muhammed Muhsin Tahrânî, "Hayâtu's-Şeyh et-Tûsî", **et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân**, Beyrut, trz., I, 2.

³³⁴ İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XVI, s. 16; Zehebî, **A'lâmi'n-nubelâ**, c. XVIII, s. 334; İbn Hacer, **Lisânu'l-Mizân**, c. V, s. 135; Kehhâle, **Mu'cemu'l-muellifin**, c. III, s. 225-26; Akhtar, **İmâmiyyah Thinkers**, s. 211; eş-Şankitî, **Sünnî-Şîî İlişkileri**, s. 99.

³³⁵ İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. XVI, s. 110; Zehebî, **A'lâmi'n-nubelâ**, c. XVIII, s. 335; İbnu'l-Esir, **el-Kâmil**, c. VIII, s. 372; İbn Kesîr, **el-Bidâye**, c. XVI, s. 16; ; İbn Tağrîberdî, **Nucûmu'z-zâhire**, c. V, s. 82; Tabâtabâî, **Ricâl**, c. III, s. 236-237; et-Tusterî, **Mecâlisu'l-Mu'minîn**, c. II, s. 184; Hânsârî, **Ravdâtu'l-Cennât**, c. VI, s. 201; Tahrânî, **Tabakâtu A'lâmi's-Şî'a**, c. II, s. 162.

SONUÇ

Büveyhîler Dönemi, İslam tarihinde siyasî ve dinî güçler arasındaki etkileşimin zengin bir örneğidir. Bu dönemin incelenmesi, İslam'ın tarihsel gelişimi ve siyasi-dini ilişkilerin anlaşılması açısından önemlidir.

İslâm dünyasında, IV/X. ve V/XI. yüzyıllar, sadece siyasî olaylar açısından değil, aynı zamanda düşünce, kültür ve medeniyet alanlarında da önemli dönüşümlere tanıklık etmiştir. Bir taraftan merkezi otoritenin hâkimiyetini kaybetmesiyle yerel yönetimlerin ortaya çıktığı, siyasî kargaşanın ve belirsizliğin egemen olduğu, çeşitli toplumsal olayların meydana geldiği bir tablo ile karşılaşırken diğer taraftan, siyasî ve sosyal hâdiselerin aksine, kültürel ve ilmi faaliyetlerin doruk noktasına ulaştığı bir dönem yaşanmıştır. Bu dönemin bir parçası olan Büveyhîler'in 334/945 yılında hilâfet merkezine girerek iktidarı ele geçirmeleri siyasî, adlî, idarî ve dinî alanlarda büyük çaplı değişimleri de beraberinde getirmiştir.

Büveyhîler dönemi, "Kılıç ile Kalem" in bir araya geldiği ve bu birlikteliğin sunduğu avantaj ile İslâm bilim, kültür ve medeniyetinin ileriye taşındığı bir dönem olmuştur. Nitekim bu dönemdeki ulemânın birçoğu siyasî/idarî alanda üstlendiği çeşitli görevlerle iktidarın bir parçasını da teşkil ederken aynı zamanda âlim kişiliklerini de devam ettirmişlerdir. Bu manada Sâhib b. Abbâd ve İbnu'l-Amîd gibi âlimler devlet kademesinde vezîrlük gibi önemli bir konuma gelmiş olsalar da ulemâ ile ilişkiyi kesmemiş ve aynı zamanda ilmi çalışmalarını da bırakmadan devam edebilmişlerdir. Bununla birlikte Büveyhî emîrlerinin birçoğu ulemâya talebe olmaktan geri durmamış ve onlara gereken saygıyı da göstermiştir. Bu emîrlerin başında da Adududdevle gelmektedir.

İran ve Irak coğrafyasında yüz yılı aşkın bir süre boyunca hüküm süren Büveyhîler, sadece siyasî etkinliklerle sınırlı kalmayarak, bölgenin sosyal ve kültürel yapısını dönüştürmeye yönelik önemli stratejiler geliştirmişlerdir. İktidarlarının en başından itibaren, sadece Müslümanların değil aynı zamanda bölgede yaşayan farklı inançlara ve düşüncelere sahip olan kişilerin de kendilerini özgürce ifade etmelerine imkân sağlamışlardır. Büveyhîler'in bu politikası, bölgedeki farklı dinlere ve fikirlere mensup halkın ve toplulukların devlete olan bağlılığını da artırmıştır.

Büveyhîler, başlangıçta Bağdat'ı ele geçirmek ve nüfuzlarını arttırmakla meşgul olmuşlarsa da iktidarlarını pekiştirdikten sonra, özellikle de -Nizâmülmülk'ün de **Siyasetneme**'de kendisinden övgü ile bahsettiği- Büveyhîler'in kudretli hükümdarı ve güçlü siması Adududdevle ile başlayan süreçte, ilmî ve kültürel çalışmalara ilgi göstererek bu yöndeki eğilimi desteklemişlerdir. Dahası Abbâsîler'deki 'Beytulhikme' canlılığını yeniden tesis etme çabasına girmişlerdir. Dolayısıyla Abbâsîler döneminde yaşanan ilmî ve kültürel canlılık Büveyhîler devrinde de devam etmiş ve özellikle Adududdevle zamanında en görkemli devrini yaşamıştır. Büveyhî yöneticilerin, bazı istisnalar olsa da genel olarak bütün ulemâyı destekleyerek onlara her türlü imkânı sunmuş olmanın yanında, iktidarları süresince pozitif bilimlere ve özellikle astronomi ve tıp alanına katkıları gerçekten etkileyicidir.

İslâm tarihinde ilklere de konu olan Büveyhîler dönemi, sadece siyasî ve sosyal gelişmelerle sınırlı kalmamış, aynı zamanda kültürel açıdan da son derece verimli bir dönem olmuştur. Büveyhî hükümdarların ve vezîrlerin ilim adamlarını himaye etmeleri ve bilimsel çalışmaları desteklemeleri, çeşitli alanlarda tanınmış âlimlerin ve ediplerin bir araya gelmesini sağlamıştır. Bunun yanı sıra, hilâfet merkezi Bağdat'ın dışında özellikle Şîrâz ve Rey şehirleri, önemli ilmî münazaraların merkezleri haline gelmiştir. Bu durum, Büveyhîler döneminde dinî ilimlerden edebiyata, astronomiden matematiğe, geometriden tıbbâ, felsefeden tarihe kadar çeşitli pozitif ilimlerde etkili olmuş âlimlerin yetişmesine zemin hazırlamıştır.

Büveyhîler'in Bağdat'a hâkim oluşuyla, başkentte Şîîler lehine gelişen siyasî ve sosyal hareketlilik özellikle Şîî düşünce açısından da oldukça önemli olmuştur. Öyle ki Şîî siyasî fıkının temelleri Bağdat'ta Şeyh Müfîd ile atılmış, sonrasında da el-Murtezâ ve et-Tûsî ile tamamlanmıştır. Ayrıca Şeyh Müfîd'in çoğu günümüze ulaşmasa da iki yüze yakın eser ortaya koyması, onun hem üretken bir âlim olduğunun hem de Büveyhîler zamanında Şîî ulemânın inanç ve fikirlerini işleyip yayma konusunda elde ettikleri olumlu ortamın bir göstergesidir. Zira Büveyhîler iktidarları süresince Şîî âlimleri kollayıp gözetlemiş ve birçok Şîî âlimle de yakın ilişki kurmuşlardır. Bu süre zarfında Şîî-İmamî âlimler, Büveyhî devlet adamlarından aldıkları siyasî güçle etkinlik alanlarını genişletmişlerdir. Bununla birlikte Büveyhîler'in hem dinî hem de sosyo-kültürel açıdan Şîî toplum için son derece önemi haiz olan uygulamaların (Âşûrâ, Gadîr-i Hum, Şîî ezanı ve sebbu's-sahâbe),

gerek telif edilen eserlerle gerekse şiir ve kasidelerle toplumda yerleşmesini sağlayan da bu âlimler olmuştur.

Büveyhîler dönemi, Emevî ve Abbâsîler'deki mihne uygulamaları göz önünde bulundurulduğunda, özellikle Şîî âlimlerin oldukça rahat oldukları ve takıyyeye müracaatın gerekmediği bir dönemdir. Bu dönemde Şîî âlimler ne yazdıklarından ne de başka bir konuda baskı altında olmuşlardır. Sadece Şîî âlimler değil, Sünnî âlimler de aynı özgür ortama sahip olmuştur. Dolayısıyla Büveyhîler dönemi, kişisel ve toplumsal olarak inanç, düşünce, gelenek ve bunlara bağlı olarak yaşayış farklılıklarının bir arada bulunduğu ve herkesin özgürce kendisini ifade edebildiği bir zaman dilimi olmuştur. Fakat aynı şeyi bu dönemdeki Abbâsî halifeleri açısından söylemek mümkün değildir. Zira Büveyhîler'in zayıfladığı dönemde, Ebû Cafer et-Tûsî halife Kâdir-Billâh tarafından sorguya çekilmiş ve takıyye yapmak suretiyle serbest kalabilmiştir. Tuğrul Bey'in Büveyhîler'e son verip Bağdat'a hâkim olduğu dönemlerde de kendisini gizlemeyi tercih etmiştir. Dolayısıyla et-Tûsî'nin kendini gizlemesi, Büveyhîler döneminde Şîî ulemânın elde ettiği özgür ortamın ve kazanımların da sona erdiğinin bir göstergesidir.

Büveyhî emîrleri açısından, devletin siyasal erkini koruması ve pratik sonuçların dinsel kaygılardan daha öncelikli olduğu görülmüştür. Nitekim Büveyhîler'in diğer meselelere karşı takındıkları politik tavır ve taraflarla olan iç ve dış ilişkilerini belirleyen ana faktör bu siyasî öncelikleri olmuştur. Bu nedenle Büveyhîler'in hem içeride hem de dışarıda izlediği politikalar genel olarak mezhep taassubundan uzak olmuştur ki bu durum ulemânın rahat hareket etmesini sağlamıştır.

Müslümanların bilimsel anlamda altın çağını yaşadığı, Yunanca, Farsça ve Hintçe'den eserlerin tercüme edilerek yoğun bir şekilde incelendiği bu dönemde, Büveyhîler, bilimsel ve kültürel ilerlemeye çok uygun bir ortam hazırlamışlardır. Önemli çalışmaların ve yapıtların gerçekleştirildiği bu ortamda Kur'ân, hadis, fıkıh, kelam ve felsefe çalışmaları İbn Sînâ ve çağdaşlarınca oldukça geliştirilmiştir. Dahası tıp ve fen bilimleri alanında ortaya konulan çalışmalar hem İslâm dünyasını hem de Batı dünyasını asırlarca beslemiştir.

Sonuç olarak, Abbâsî halifelerine tahakküm kurmaları ve hüküm sürdükleri dönemde ortaya koydukları Şîa'ya özgü uygulamaları, özellikle de sahabeye hakaret olaylarından ötürü Şîî-Sünnî çatışmaların yoğun olarak yaşandığı çok nadir zamanlardan birisi olan Büveyhîler dönemi, İslâm tarihinde önemli bir yere sahiptir. Nitekim iktidar ile ulemânın bir araya geldiği, özellikle Şîî ulemânın altın çağını yaşayarak, takıyyeye gereksinim duymadan düşüncelerini özgürce ortaya koydukları ve Mu'tezile'nin yeniden canlılık kazandığı, diğer taraftan Sünnî ulemânın da varlığını ve etkinliğini koruduğu bir dönem olmuştur. Ayrıca, emîrlerin saraylarını adeta birer ilim meclisine dönüştürmeleri, bilim insanlarını himaye etmeleri ve onlara çalışmaları için donatılmış ortamlar sağlamaları ile İslâm bilim ve medeniyetine katkıları inkâr edilemez.

KAYNAKÇA

Abdulkâhir el-Bağdâdî, Ebû

Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. **el-Fark beyne'l-firak**, (Thk. Muhammed Osmân Muhammed et-Temîmî el-el-Huşt), Mektebetu İbn Sînâ, Kahire 1409/1988.

Bağdâdî (ö. 429/1038):

Akal, Cemal Bali:

Yasa ve Kılıç, Engin Yayıncılık, İstanbul 1995.

Akoğlu, Muharrem:

“Büveyhîler’in Mezhebî Eğilimleri/Politikaları Üzerine”, *Bilimname*, c. II, Kayseri, 2009, s. 123-138.

Akhtar, S. Waheed:

Early Shīte Imâmiyyah Thinkers, New Delhi, 1988.

Akyol, Edip:

“Selçuklular’ın Hilâfetle İlk Teması ve Büveyhîler’le İlişkiler”, **İSTEM Dergisi**, Yıl: 10 Sayı:19, Konya-2012, s.s. 237-252

Akyol, Edip:

“Büveyhîler’in Bağdat Hâkimiyeti (334/945 – 447/1055)”, **İslâm Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 3, Yıl: Bahar 2018, s.s. 119-130.

Akyol, Edip:

“Ebu Sehl el-Mesîhî (1010?)” **İslâm Medeniyetinde Bilim Öncüleri (9) /TIP**, (Edt. Mehmet Azimli-Zehra Gencel Efe), Mana Yayınları, İstanbul 2021, s. 64-65.

Akyol, Edip:

“Ebû İshâk es-Sâbî (994)” **Müslümanların Engizisyonu-4-**, (Edt. Mehmet Azimli), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2022, ss. 161-165.

Akbaş, Murat:

“Selçuklular’ın Abbâsî Halifeleriyle İlişkileri ve Halifelik Mefkûresi Bağlamında Bağdat’a Yönelik Faaliyetleri” **USAD**, Bahar 2021, (14), ss.137-178.

Âl-i Yâsîn, Muhammed Hasan:

Es-Sâhib b. Abbâd Hayâtuhu ve Edebuhu,
Dâru'l-Maarif, Bağdâd 1957.

Hz. Ali (Alî b. Ebî Tâlib el-Kureşî
el-Hâşimî (ö. 40/661)):

Nehcu'l-Belağa (Hz. Ali'nin Konuşmaları,
Mektupları ve Hikmetli Sözler), Derleyen eş-Şerif
er-Radî, (çev. Adnan Demircan), Beyan Yayınları,
6. Baskı, İstanbul 2016.

Ali, Muhammed Kürd:

Hıttatu's-Şâm, Dımaşk 1925.

Altıntaş, Ramazan:

"İbn Miskeveyh'in Adalet Anlayışı", **Cumhuriyet
Ü. İlahiyat Fak. Dergisi**, Sayı: 2, Sivas, 1998, s.
237-249.

Altun, Bekir:

**Büveyhîler Döneminde Mu'tezile-İmâmîyye
Etkileşimi**, (Doktora Tezi), **İstanbul Üniversitesi
SBE**, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, İstanbul
2022.

el-Âmirî, Ebu'l-Hasan
Muhammed b. Yûsuf (ö.
381/992):

el-Ebsâr ve'l-mubsar, (Resâilu Ebi'l-Hasan el-
Âmirî ve Şezerâtuhu'l Felsefiyye içinde), (nşr.
Sahbân Halîfât), Ürdün Üniversitesi Yayınları,
Amman 1988.

el-Âmilî, es-Seyyid Muhsin
Emîn:

A'yânu's-Şî'a, (thk. Hasan el-Emîn) Dâru't-teâruf,
Beyrut 1403/1983.

Apak, Adem:

Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (Abbâsîler Dönemi-
IV), İstanbul, 2016.

Arıkan, Adem:

"Büyük Selçuklular Döneminde Şîa", (Doktora
Tezi), **İstanbul Üniversitesi SBE**, Temel İslâm
Bilimleri Anabilim Dalı, İstanbul, 2010.

- Asım, Mohammad Shakib: "Sâhib b. Abbâd'ın Şiirlerinde Hz. Ali'ye Yönelik Medihler" **SDÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Yıl: 2020/1, Sayı: 44, ss. 153-170.
- Avvâd, Gorcis (Korkis): **Hazâinu'l-kutubi'l-kadîme fi'l-Irak**, Bağdat, 1948.
- Aybakan, Bilal: "Taberî, Ebu't-Tayyib", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 2010, c. XXXIX, s. 313-314.
- Aycan, İrfan: "Muhellebî", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Ankara, 2020, c. XXXI, s. 511-512.
- Aydın, Cengiz: "Ebu'l-Vefâ el-Bûzcânî", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1994, c. X, ss. 348-349.
- Aydın, Yunus Emre: "Fâtımîler Devleti'nin Kuruluşunda Kutâme Kabilesinin Rolü ve Mağrib'de Fâtımî-Kutâme İlişkileri (762-972)", **Anasay Dergisi**, sayı III, yıl 2018.
- Azimli, Mehmet: **H. Ali Neslinin İsyanları (X. Yüzyıla kadar Şîî karakterli hareketler)**, Çizgi Kitabevi Yayınları, 3. Baskı, Konya, 2017.
- Azimli, Mehmet: "Abbâsî Hilâfetinde Büveyhî Egemenliği", **İslam Tarihi ve Medeniyet, Abbâsîler (1)**, (Edt. Mehmet Şeker vd.) 1. Baskı, Siyer Yayınları, İstanbul, 2018, c. V, ss. 419-425.
- Bahçıvan, Seyit: "el-Muessesatu'l-ilmîyye fi Horasan bi-âmme ve Nisâbur bi-hassa fi'l-karneyni'r-râbi' ve'l-hâmisi'l-hicrîyyeyn" **Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: XIII, Konya, 2002, ss. 111-127.

- Bakkal, Ali: **İslâm Astronomi Tarihi**, Rağbet Yayınları, İstanbul 2017.
- Bakkal, Ali: "İslâm Tarihinde Tıbbın Gelişmesi ve Silvan'da Tıp", **Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Yıl: 18, Sayı 30, Temmuz–Aralık 2013, ss. 9-43.
- Baytâr, Emîne: **Târîhu el'asri'l-Abbâsî**, el-Câmi'atu Dimeşk, 4. Baskı, Dimeşk, 1417/1997.
- Bayrakdar, Mehmet: "İbn Miskeveyh", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1999, c. XX, ss. 201-208.
- Batır, İsmet Burak: "Büveyhîler ve Selçuklular Döneminde Hûzistân Eyaleti (945-1194)", (Doktora Tezi), **İstanbul Üniversitesi SBE**, İstanbul, 2021.
- el-Bedevî, Abdülmecîd Ebu'l-Futûh: **et-Târîhu's-siyâsî ve'l-fikrî li'l-mezhebi's-Sünnî fi'l-meşriki'l-İslâmî mine'l-karni'l-hâmisi'l-hicrî hattâ sukûti Bağdâd**, Dâru'l-vefâ, el-Mansûra, 1408/1988.
- Bedreddin el-Aynî, Bedreddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ el-Aynî (ö. 855/1451): **es-Seyfu'l-muhenned fî sîreti'l-melik el-Mueyyed Şeyh el-Mahmudî**, (nşr. Fehîm Muhammed Alevî Şeltût), 3. Baskı, Dâru'l-kutubi'l-Misriyye, Kahire, 1998.
- el-Beyhâkî, Ebu'l-Hasan Zahîruddîn Ali b. Zeyd b. Muhammed, **Târîhu Hükemâi'l-İslâm**, (Neşr. Muhammed Kürd Ali), Matbaatü't-Terakkî, Dîmâşk 1946.
- Bîrûnî, Ebu'r-Reyhan Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî **Tahdîdu nihâyâti'l-emâkin li-tashîhi mesâfâti'l-mesâkin**, (Nşr. P. Bulgakov), Kahire 1962,

- el-Harizmi (ö. 453/1061 [?]): (Islamic Geography, XXV içinde, ed. Fuat Sezgin), Frankfurt 1413/1992.
- Bîrûnî (ö. 453/1061 [?]): **el-Âssâru'l-bâkiye mine'l-kurûni'l-hâliye**, Neşr. Mektebetu's-sekâfetu'd-diniyye, 1. Baskı, Kahire, 1427/2008.
- Boer, Tjitze Jacobs: **İslâm'da Felsefe Tarihi**, (çev. Yaşar Kutluay), Anka Yayınları, İstanbul, 2001.
- Bosworth, Clifford Edmund: "Military Organisation under the Buyids of Persia and Iraq", **Oriens**, XVIII/XIX, 1965/1966, ss. 143-167.
- Bosworth, C. E: **İslâm Devletleri Tarihi**, çev. Erdoğan Merçil-Mehmet İpşirli, Oğuz Yayınevi, İstanbul 1980.
- Bozkuş, Metin: **Büveyhîler ve Şîîlik**, Vizyon Matbaacılık, Sivas 2003.
- Bozkurt, Nahide: **Abbâsîler**, İSAM Yayınları, Ankara 2013.
- Browne, Edward G.: "The Sahib Isma'il ibn 'Abbad", **Chahar Maqala**, "E. J. W. Gibb Memorial" Series Vol. XI. 2, (Published By Messrs Luzac & Co.), The Cambridge University Press, London 1921
- Bulut, Halil İbrahim: **Şîa da Usuliliğin Doğuşu ve Şeyh Müfid**, Araştırma Yayınları, Ankara 2013.
- Bulut, Halil İbrahim: "Şîî-USuli Gelenekte Hz. Ali ve İmametinin Dayanakları: Şeyh Müfid Örneği", **Hazreti Ali Sempozyum Bildirileri**, Ekim 2007.
- Burak, İsmet: **Büveyhîler ve Selçuklular Döneminde Hûzistân Eyaleti (945-1194)**, (Doktora Tezi), **İstanbul Üniversitesi SBE Tarih Anabilim Dalı Orta Çağ**

Tarihi, İstanbul 2021.

- Busse, Heribert: **Chalif und Grosskönig**, Universitäts- Und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt (ULB), Würzburg, 2004.
- Busse, Heribert: "Iran Under the Buyids", **The Cambridge History Of Iran**, The Period from the Arab Invasion to the Saljuqs, (Edt. R. N. Frye), Volume 4, 2008, ss. 250-304.
- Busse, Heribert: "Büveyhiler", **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, (Redaktör, Hakkı Dursun Yıldız), Çağ Yayınları, İstanbul, 1988, c. V, ss. 509-562.
- el-Bustî, Ebu'l-Kâsım: **Kitâbu'l-bahs an edilleti't-tekfîr ve't-tefsîk**, (thk. Wilfer Madelung, Sabine Schmidtke), Tahran, 1382/1962.
- el-Câbirî, Muhammed Âbid: **Arap-İslâm Siyasal Aklı**, (çev. Vecdi Akyüz), Mana Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2020.
- el-Câbirî, Muhammed Âbid: **Arap-İslâm Medeniyetinde Entelektüeller**, (çev. Numan KONAKLI), 1. Baskı, Mana Yayınları, İstanbul, 2019.
- Caetani, Leone: **The Tajarib al-Umam or The History of Ibn Miskawayh** (nşr. L. Caetani), London 1909.
- Cahen, Claude: **İslâmiyet: Doğuşundan Osmanlı Devleti'nin Kuruluşuna Kadar**, (çev. Esat Nermi Erendor) Bilgi Yayınevi, İstanbul 1990.
- Cahen, Claude: "Abbas b. Hosayn" Encyclopedia Iranica, I/1, p. 79; available online at <http://www.iranicaonline.org/articles/abbas-b-hosayn> (accessed on 10 January 2014).
- Cahen, Claude: "Buwayhids or Buyids", **EI2** (İng.), I, 1350-1357.

Cârullâh, Zuhdî Hasan

el-Mu'tezile, Matba'atu Mısır, Kahire 1366/1947.

Corbin, Hanry:

İslâm Felsefesi Tarihi, Başlangıçtan İbnî Rüşd'ün Ölümüne I, (çev. Hüseyin Hatemi), İletişim Yayınları, İstanbul 2013.

Cum'a, Muhammed Lütfi:

Tarihu felsefeti'l-İslâm fi'l-meşrik ve'l-mağrib, Beyrut, t.y.

Çam, Esat:

Siyaset Bilimi, Der Yayınları, İstanbul 1984.

Çağatay, Neşet:

"Fatımiler Devleti'nin Kuruluşu ve Akideleri", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (AÜİFD)**, VIII, Ankara 1958-1959, s.63-77.

Çavuşoğlu, Ali Hakan:

"Irak Mâlikî Ekolü (III.-V./IX.-XI. yy)" (Doktora Tezi), **Marmara Üniversitesi EBE**, İstanbul 2004.

Çelebi, Ahmed:

İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi, (trc. Ali Yardım), Damla Yayınevi, İstanbul 2012.

Çelebi, Furkan:

"Büveyhîler Döneminde Rey Şehri", **İstanbul Üniversitesi, SBE**, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2019.

Çelebi, İlyas:

İslam İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kâdî Abdulcebbâr, Rağbet Yayınları, İstanbul 2002.

Çelebi, İlyas:

"Sâhib b. Abbâd", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 2008, c. XXXV, ss. 512-515.

Daftary, Farhad:

Şîî İslâm Tarihi, (çev. Ahmet Fethi), Alfa Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2020.

Daftary, Farhad:

"Kirmânî, Hamîduddin", **TDV İslâm**

Ansiklopedisi, c. XXVI, Ankara, 2002, ss. 63-64.

- Demircan, Adnan: **H. Ali'nin Hilâfet Hakkı Meselesinde Gadîr-i Hûm Olayı**, Beyan Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2014.
- Demircan, Adnan: **Hilâfetin Hikâyesi**, Beyan Yayınları, İstanbul, 2021.
- Demircan, Adnan: **Abbâsiler'in Sonuna Kadar İslâm Tarihi Literatürü**, İstanbul, Beyan Yayınları, 2016.
- Demircan, Adnan: "Tâi'-Lillâh", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 2010, c. XXXIX, ss. 447-448.
- Demirhan Erdemir, Ayşegül: "Ali b. Abbâs el-Mecûsî", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1989, c. II, s. 379-380
- Doğan, İsa: "Hasan el-Utrûş", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1997, c. XVI, ss. 356-358.
- Doğruyol, Hasan: "İbnu't-Tilmîz", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 2000, c. XXI, ss. 233-234.
- Durmuş, İsmail: "Mutenebbî", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 2006, c. XXXII, ss. 195-200.
- Duverger, Maurice: **Siyaset Sosyolojisi**, (çev. Şirin Tekeli), Varlık Yayınları, İstanbul, 1995.
- Duygun, Gülhan: "Büveyhîler Zamanında Kirmân Bölgesinin Siyasî ve Sosyo-Kültürel Durumu", (Yüksek Lisans Tezi) **Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi SBE**, Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Programı, İstanbul 2015.
- Dündar, Abdülhamit: "4/10. Yüzyılda Bağdat (Topografya, Toplumsal

- Yapı, Gündelik Hayat)", (Doktora Tezi) **Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, SBE**, Tarih Anabilim Dalı, Bilecik 2019.
- Esmaili, Kobra: "Rey Şehrinin Tarihsel Coğrafyası ve Siyasî Tarihi (Fethinden Selçuklular'ın Sonuna Kadar)", (Doktora Tezi), **Atatürk Üniversitesi SBE**, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Erzurum 2019.
- Ebû Fâris, Muhammed Abdulkâdir: **el-Kadî Ebû Ya'lâ el-Ferrâ ve kitâbuhu el-ahkâmu's-sultâniyye**, Muessesetu'r-Risâle, Beyrût, 1403/1983.
- ed-Dûrî, Abdulazîz: "Divan", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1994, c. IX, ss. 377-381.
- Ebu'l-Fidâ, İmâduddîn İsmâîl b. Ali b. Mahmûd el-Eyyûbî: **El-Kitâbu'l-muhtasâr fi ahbâri'l-beşer**, Mektebetu'l-Maarif, Beyrut, 1961.
- Ebu'l-Ferec Alî b. el-Huseyn el-İsfahânî (ö. 356/967): **el-Eğânî**, (thk. İhsân Abbâs vd.) Dâr Sâder, Beyrut, 1423/2002.
- Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, Muhammed b. el-Huseyn b. Muhammed b. Halef (ö. 458/1066): **el-Ahkâmu's-Sultâniyye**, (nşr. Muhammed Hâmid el-Fakî), Daru'l-kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1421/2000.
- Ebû Zeyd, Bekr b. Abdullah: **el-Medhalu'l-mufassal ilâ fıkhi'l-imâm Ahmed b. Hanbel ve tahrîcâtî'l-ashâb**, Riyad, 1997.
- Emîn, Ahmed: **Zuhru'l-İslâm**, Dâru'l-kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1945.
- Ergin, Ali Şakir: "Abdulhamîd el-Kâtib", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1988, c. I, s. 225.

- Erkal, Mehmet: "el-Ahkâmu's-Sultâniyye", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1988, c. I, ss. 555-556.
- Erünsal, İsmail E.: "Verrâk", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Ankara, 2019, (gözden geçirilmiş 3. basım) EK-2. cildinde, ss. 646-652.
- Fakîhî, Ali Asğar: **Tarih-i Âl-i Buveyh**, Sımat yy., 1. Baskı, Tahran, 1378.
- Fakîhî: **Âl-i Buveyh ve Ovvâ-yi Zamân-i İşân bâ Numûdârî ez Zindegî-yi Merdom-i der Ân Asr**, İntişârât-i Sebâ, Tahran, 1322.
- Fazlıoğlu, İhsan: "Hâzin, Ebû Ca'fer", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1998, C. XVII, s. 126-129.
- Fırlalı, Ethem Ruhi: **Çağımızda İtikâdî İslâm Mezhepleri**, İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 3. Baskı, İzmir, 2020.
- Fırlalı, Ethem Ruhi: "Gadîr-i Hum", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, c. XIII, İstanbul, 1996, ss. 279-280.
- Gençtürk, Cihan: "Büveyhîler'in İran Hâkimiyeti", (Doktora Tezi), **Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü**, Tarih Ana Bilim Dalı, Erzurum, 2020.
- Genç, Süleyman: Fâtımî-Abbâsî-Selçuklu Münasebetleri ve Besâsîrî İsyanı, (Doktora Tezi), **Dokuz Eylül Üniversitesi SBE**, İzmir, 1995.
- Genç, Süleyman: "Halife el-Kâdir Döneminde Bağdat'ta Yaşanan Dinî-Siyasî Hadiseler ve Onun Sünnî Siyaseti", **Marife** 4/2, 2004, s. 219-243.
- Gibb, Hamilton Alexander Rosskeen: **Studies on the Civilization of Islam**, Princeton-New Jersey, 1982

- Gibb, H.A.R.: "An Interpretation of Islamic History II", **The İslamic World**, Vol, 45, Issue 2 (1955), ss. 121-128.
- Golole, Adnan Jarso: **Bağdat Büveyhîler'in Eline Düşerken (279-334/892-945)**, Siyer Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2021.
- Goodman, Lenn E.: **İslâm Hümanizmi**, (çev. Ahmet Arslan), 1. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006.
- Göl, Yavuz Selim: **Abbâsîler Döneminde Kâdilkudâtılık**, 1. Baskı, İlahiyat Yayınları, Ankara, 2020.
- Gölcük, Şerafettin: "Ebû Abdullah el-Basrî", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1994 c. X, ss. 84-85
- Gündoğdu, Mustafa: "Taberânî'nin Hadis İlmindeki Yeri" (yüksek lisans tezi), **Sakarya Üniversitesi SBE**, Sakarya, 1999.
- Gündüzöz, Soner: "Tenûhî, Ali b. Muhammed", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 2011, c. XL, ss. 469-470
- Gündüzöz, Soner: "Tenûhî, Ebû Ali", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 2011, c. XL, ss. 470-471
- Güner, Ahmet: **Büveyhîler'in Şîî-Sünnî Siyâseti**, Tıbyan Yayıncılık, İzmir, 1999.
- Güner, Ahmet: **Büveyhîler'den Adududdevle ve Dönemi**, İzmir, 1992.
- Güner, Ahmet: **Biyografilerle Adudî Hastanesi Tarihi -İslâm Tıbbı ve Hastaneleri Tarihine Bir Katkı-** Tıbyan Yayıncılık, İzmir, 2005.
- Güner, Ahmet: "Hamza el-İsfahânî ve Büveyhîler (I)", **Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**,

- İzmir, 2004, Sayı XX, s.s. 3-27.
- Güner, Ahmet: "Büveyhî Devlet Adamlarının Kitaba İlgileri ve Kütüphaneleri", **Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı XIII-XIV, İzmir, 2001, ss. 35-63.
- Güner, Ahmet: "İbnu'l-Amîd, Ebu'l-Feth", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, c. XX, İstanbul, 1999, ss. 486-487.
- Güner, Ahmet: "İbn Sa'dân, Huseyn b. Ahmed", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1999 c. XX, ss. 297-298.
- Güner, Ahmet: "Sâbûr b. Erdeşîr ve Dârulilmi", **Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı XIII-XIV, İzmir, 2001, ss. 65-92.
- Güner, Ahmet: "Mâverdî'nin Hilâfet Kuramının Tarihsel Arka Planına Bir Bakış (II)", **Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı 17, Yıl, 2003, ss. 227-252.
- Güner, Ahmet – Azimli, Mehmet: Abbâsîler Döneminde Kurulan Devletler, "Büveyhîler", **İslam Tarihi ve Medeniyeti**, (Edt. Mehmet Şeker vd.), Siyer Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2018, c. VII, s. 523-572.
- Hacıyev, Khanoghlân: "İrak Büveyhîleri'nin Kuruluşu ve Muizzuddevle Dönemi (334-356/945-967)", (Doktora Tezi), **Marmara Üniversitesi SBE**, İstanbul, 2012.
- Hacıyev, Khanoghlân: "İrak Büveyhî Emîri Muizzuddevle Döneminde (334-356/945-967) Adlî Teşkilat", **SAUİFD**, Cilt: 19, Sayı: 36, Aralık, 2017.
- el-Hâkânî, Câbir Abdülhamîd: "Şi'ru'l-vezîr el-Muhellebî", **el-Mevrid**, c. III, sy. 2, Bağdat, 1394/1974, ss. 149-162.
- Hâkim el-Cuşemî, Ebû Sa'd el- "Şerhu'l-Uyûn", Fazlu'l-İ'tizâl ve tabakâtü'l-Muhassin b. Muhammed (ö. Mu'tezile, (nşr. Fuad Seyyid), ed-Dâru't-

- 494/1101): Tûnusiyye, Tunus, 1986, ss. 365-399.
- Halîfât, Sahbân "İbnu'l-Hammâr", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 2000, c. XXI, ss. 65-66.
- Hamza el-İsfahânî, Ebû Abdillâh **Tarîhu Sinî mulûki'l-arz ve'l-enbiyâ**, Dâr Hamza b. el-Hasen (ö. 360/971?): Mektebetu'l-Hayat, y.y, 1961.
- Hamdullah Mustevfî-yi Kazvînî, **Târîh-i Güzîde**, (çev. Mürsel Öztürk), Türk Tarih Ebû Bekr b. Ahmed b. Nasr (ö. Kurumu Yayınları, Ankara, 2018.
- 740/1340'tan sonra): **Nuzhetu'l-Kulûb**, (nşr., Muhammed Debîr-i Siyâki), Tahran, 1336.
- Hamdullah Mustevfî:
- Hamîduddin el-Kirmânî, Ebu'l-Hasen Hamîduddîn Ahmed b. Abdillâh b. Muhammed (ö. 411/1020'den sonra): **Kitâbu'r-Riyâz**, (nşr. Ârif Tâmir), Beyrut, 1960.
- Hamîduddin el-Kirmânî: **Râhatu'l-'Akl**, (nşr. Mustafa Gâlib), Beyrut, 1983.
- Hançabâ, Halil İbrahim: **Abbâsiler Döneminde Vezîrlik (295-530/908-1136)**, Klasik Yayınları, İstanbul, 2017.
- Hançerlioğlu, Orhan **Felsefe Sözlüğü**, Remzi Kitabevi, 24. Baskı, İstanbul, 2016.
- el-Hânsârî: Mirzâ Muhammed **Ravdâtu'l-cennât fi ahvâlî'l-ulemâi ve's-sâdât**, Bâkır el-Mûsevî el-İsbehânî (ö. (thk. Esedullâh İsmâiliyyân), Mektebetu'l-M. 1895): İsmâiliyyân, Tahran, 1393/1973.
- el-Hasenî, Ebu'l-Abbâs: **"Kitâbu'l-Mesâbîh", Ahbâru eimmeti'z-Zeydiyye fî Taberistân ve Deylemân ve Cîlân**, (nşr. Wilferd Madelung), Beyrut, 1987.

- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali (463/1070): **Târîhu Bağdâd (Târîhu Medîneti's-Selâm)**, (thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Dâru'l-ğarb el-İslâmî, Beyrut, 1422/2001.
- Hatiboğlu, İbrahim: "Lâlekâ", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Ankara, 2003, c. XXVII, ss. 85-86.
- Hasan, Hasan İbrahim: **Siyasî-Dinî-Sosyal Kültürel İslâm Tarihi**, (çev. İsmail Yiğit vd.), Kayahan Yayınları, İstanbul, 1992.
- el-Hemedânî, Muhammed b. Abdülmelik (ö. 521/1127): **Tekmiletu Târîhu't-Taberî**, (nşr. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm) Dâr-ı Suveydân, Beyrut, ts.,
- Hodgson, Marshall G.S.: **İslâm'ın Serüveni**, İz Yayınları, İstanbul, 1993.
- Hitti, Philip K.: **Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi**, (çev. Salih Tuğ), İstanbul, 1995.
- İlhan, Avni: "Bâtınıyye", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1992, c. V, ss. 190-194.
- İstahrî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed (ö. 340/952 [?]): **Kitâbu'l-mesâlik ve'l-memâlik**, (nsr. M.J. de Goeje), Leiden, 1967.
- el-İş, Yusuf: **Dûr el-kütübi'l-Arabiyyeti'l-amme ve şebhu'l-amme li-bilâdi'l-İrak ve's-Şâm ve Mısır**, (nşr. Dâru'l-Fikr), Beyrut, 1411/1991.
- İşcan, Mehmet Zeki: "Kelam Ezeli İse Din Mahallidir Ezeli Kelamın Düşünsel, Siyasal, Sosyal Sonuçları Üzerine", (Ed. M. Mahfuz Söylemez), **Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi**, Ankara Okulu Yayınları,

Ankara, 2012. (ss. 217-226).

İzzet, Abdulaziz:

İbn Miskeveyh: Felsefetuhu'l-ahlâkiyye ve mesâdiruha, Kahire, 1946.

İbn Fâris, Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Zekeriyâ:

es-Sâhibî fî fıkhi'l-lugati'l-Arabiyye ve Mesâilihâ ve suneni'l-Arab fî kelâmihâ, (nşr. Ahmed Hasan Basec), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1997,

İbn Hacer el-Askalânî, Ebu'l-Fazl Şihâbuddîn Ahmed b. Alî (ö. 852/1449):

Lisânu'l-Mîzân, (thk. Abdulfettâh Ebû Gudde), Dâru'l-beşâiri'l-İslâmî, 1. Baskı, Beyrut, 1423/2002.

İbn Hallikân, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed (ö. 681/1282):

Vefeyâtu'l-A'yân (nşr. İhsân Abbas), Beyrut, 1398/1978.

İbn Hamdûn, Ebu'l-Meâlî Bahâuddîn Muhammed b. Hamdûn el-Bağdâdî (ö. 562/1167):

et-Tezkiretu'l-Hamdûniyye, (nşr. İhsân Abbâs-Bekir Abbâs), Dâru Sâdır, Beyrut, 1996.

İbn Havkal, Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Alî en-Nasîbî (IV/X. yüzyıl):

Kitabu sûretu'l-arz, (nşr. Dâru Mektebeti'l-hayât), Beyrut, 1992.

İbn İnebe Ahmed b. Ali el-Hasanî, (ö. 828/1424):

'Umdetu't-tâlib fî ensâbi Âli Ebî Tâlib (Nşr. Şerîf Abdullah es-Sâde-Arif Ahmed Abdulganî), Dimaşk, 1426/2005.

İbn Cemâa, Bedreddin Muhammed b. İbrahim:

Tahrîru'l-ahkâm fî tedbîri ehli'l-İslâm (nşr. Fuâd Abdulmun'im Ahmed), Riâsetu'l-muhâkemetu's-

şer'iyye, Doha, 1985.

İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec
Cemâleddin Abdurrahman b. Ali
b. Muhammed el-Bağdâdî (ö.
597/1201):

el-Muntazam fî târîhi'l-mulûk ve'l-umem, (nşr.
Muhammed Abdulkâdir Atâ-Mustafa Abdulkâdir
Atâ), Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, Beyrut, 1412/1992.

İbn Ebî Ya'la, Ebu'l-Huseyn
Muhammed (ö. 526/1132):

Tabakâtu'l-Hanâbile, (thk. Abdurrahman
Süleyman el-'Useymî, Riyad, 1419/1998.

İbnu'l-Esîr, Ebu'l-Hasen
İzzuddîn Ali b. Muhammed b.
Muhammed eş-Şeybânî el-
Cezerî, (ö. 630/1233):

el-Kâmil fî't-Târîh, (nşr. Muhammed Yûsuf ed-
Dakkâr), Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, Beyrut, 1987.

İbnu'l-Esîr (ö. 630/1233):

el-Kâmil fî't-Târîh, (trc. Ahmet Ağırakça-
Abdülkerim Özaydın), Ocak Yayıncılık, İstanbul
2016.

İbn Ebû Usaybia, Ebu'l-Abbâs
Muvaffakuddîn Ahmed b. el-
Kâsım el-Hazrecî (ö. 668/1269):

Uyûnu'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etibbâ, (nsr. Nizar
Rıza), Beyrut, 1965

İbn Fâris, Ebu'l-Huseyn Ahmed
b. Fâris b. Zekerîyyâ b.
Muhammed er-Râzî el-Kazvînî
el-Hemedânî (ö. 395/1004):

**es-Sâhibî fî fıkhi'l-luğati'l-Arabiyye ve
mesâilihâ ve suneni'l-Arab fî kelâmiyhâ**, (nşr.
Ahmed Hasan Basec), Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye,
Beyrut, 1997.

İbnu'l-İmrânî, Muhammed b. Ali
b. Muhammed:

el-İnbâ fî't-târîhi'l-hulefâ, (nşr. Kâsım es-
Sâmerrâi), E.J. Brill, Leiden, 1973.

İbnu'l-Kassâr, Ebu'l-Hasan Alî b.
Ömer el-Bağdâdî (ö. 397/1007):

Mukaddime fî usûli'l-fıkh (thk. Mustafa
Mahdum), Riyad, 1420/1999.

İbn Manzur, Ebu'l-Fazl

Lisânu'l-'Arab, Neşru Edebi'l-Havza, Kum/İran,

Cemaleddin Muhammed b. 1326/1405.

Mukerrem:

**Me'âlimu'l-ulemâ fi fihristi kutubi's-Şîa ve
İbn Şehrâşûb, Ebû Ca'fer esmai'l-musannifin minhum kadîmen ve
Reşidüddin Muhammed b. Ali: hadîsen, (nşr. Abbâs İkbâl), Matba'atu'l-ferdin,
Tahran, 1353/1934.**

İbn Zâfir, Cemâluddîn Ebü'l-
Hasen Alî b. Mansûr b. Huseyn
el-Ezdî (ö. 613/1216): **Ahbâru'd-duvelu'l-munkati'a, (nşr. Andre Ferre),
Kahire, t.y.**

İqbal, Muhammad: **The Development of Metaphysics in Persia,
London, 1908.**

Kartaloğlu, Habib: **"Şerîf el-Murtezâ (ö. 436/1044) ve Şiî-Usûlî
Gelenekteki Yeri", (Doktora Tezi), Sakarya
Üniversitesi SBE, Sakarya, 2016.**

Kohlberg, Etan: **"The Evolution of Shi'a", Belief and Law in Imami
Shi'ism, (ed. Etan Kohlberg), London, 1991, ss. 1-
22.**

el-Kureşî, Ebû Muhammed **el-Cevâhiru'l-mudiyye fi tabakâti'l-Hanefiyye,
Abdulkâdir b. Muhammed (ö. (thk. Abdulfettâh Muhammed el-Hulv), Hicr li't-
775-1373): tibaa ve'n-neşr, Kahire, 1413/1993.**

İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail b.
Ömer (ö. 774/1372): **el-Bidâye ve'n-Nihâye, (thk. Abdullah b.
Abdulmuhsin et-Turkî), Dâru'l-Hicr, y.y.,
1419/1998.**

İbn Kesîr (ö. 774/1372): **el-Bidâye ve'n-Nihâye, (çev. Mehmet Keskin),
Çağrı Yayınları, İstanbul, 1994.**

İbn Kesîr (ö. 774/1372): **Tabakâtu'l-fukahâ'i's-Şâfi' iyyîn, (thk. Ahmed**

Ömer Hâşim, Muhammed Zeynhum),
Mektebetu's-Sakafeti'd-Dinîyye, Kahire 1413/1993

İbnu'l-Kıftî, Ebu'l-Hasen
Cemâluddîn Alî b. Yûsuf b.
İbrâhîm b. Abdulvâhid eş-
Şeybânî el-Kıftî (ö. 646/1248):

Ahbâru'l-'ulemâ bi-ahbâri'l-hukemâ (Târîhu'l-
hukemâ), (nşr. İbrâhîm Şemseddîn), Dâru'l-
kutubi'l-'ilmîyye, Beyrut, 2005.

el-Kummî, Ebû Ca'fer
Muhammed Muhammed b. Ali
b. Bâbeveyh (ö. 381/991):

Uyûnu Ahbârı'r-Rızâ, Kum, 1399/1978.

el-Kurevî, İbrâhîm Selmân:

el-Buveyhiyyûn ve'l-hilâfeti'l-Abbâsiyye,
Şebeketu kutubi's-Şîa, 2. Baskı, İskenderiyye,
2008.

İbn Kuteybe, Abdullah b.
Muslim:

eş-Şî'ru ve's-şu'arâ, (thk. Ahmed Muhammed
Şâkir), Kahire, 1982

İbn Kutluboğa, Ebu'l-Fidâi
Zeynuddîn Kâsım b. Kutluboğa
(ö. 879/1474):

Tâcu't-Terâcim, (nşr. Muhammed Hayr Ramazan
Yûsuf), Dımaşk, 1413/1992.

el-Makrîzî, Takıyyuddîn Ahmed
b. Alî (ö. 845/1442):

**İtti'âzu'l-Hunefâ bi-ahbâri'l-eimmeti'l-
Fâtımiyyîn el-Hulefâ**, (Muhammed Hilmî
Muhammed Ahmed), Kahire, 1416/1996.

el-Makrîzî (ö. 845/1442):

**el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi zikri'l-hıtat ve'l-âsâr: el-
Hıtatu'l-Makrîziyye**, (thk. Muhammed Zeynuhum-
Medîha Şerkâvî), Mektebetu Medbûlâ, Kahire,
1998.

İbn Miskeveyh, Ebû Alî Ahmed
b. Muhammed b. Ya'kûb b. Caliphate içinde), nşr. H. F. Amedroz, D. S.
Miskeveyh el-Hâzin (ö. Margoliouth, London, 1921.

Tecâribu'l-umem (The Eclipse of Abbâsîd
b. Muhammed b. Ya'kûb b. Caliphate içinde), nşr. H. F. Amedroz, D. S.
Miskeveyh el-Hâzin (ö. Margoliouth, London, 1921.

421/1030):

İbnu'l-Murtazâ, el-Mehdi
Lidinîllâh Ahmed b. Yahyâ:

Mu'tezile'nin Biyografik Tarihi (el-Munye ve'l-Emel), (Çev. Hüseyin Maraz, Hulusi Arslan), Endülüs Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2018.

İbnu'n-Nedîm, Ebu'l-Ferec
Muhammed b. İshâk (ö. 385/995
[?]):

el-Fihrist, (nşr. el-Matbu'atu'r-Rahmaniyyatû), Kahire, 1348/1929.

İbn Tağrîberdî, Ebu'l-Mehâsin
Cemaleddin (ö. 874/1470):

en-Nucûmu'z-zâhire fî mulûki Mısır ve'l-Kâhire, (nrş. Vezaretu's-sekâfe ve'l-irşâdu'l-kavmî), Kahire, 1963.

İbnu't-Tıktakâ, Ebû Ca'fer
Safiyyüddîn Muhammed b. Alî b.
Tabâtabâ el-Hasenî el-Alevî (ö.
709/1309'dan sonra):

el-Fahrî (Devlet İdaresi, Halifeler, Vezîrler Tarihi, 632-1258), (çev. Ramazan Şeşen), Bilge Yayıncılık, 1. Baskı, İstanbul, 2016.

Kabir, Mafizullah:

"Administration of Justice During the Buwayhid's Period (A. D. 946-1055)", **Islamic Culture**, Vol. 34, Year: (January) 1960, ss. 14-21.

Kabir, Mafizullah:

The Buwayhid Daynasty of Baghdad (334/946-447/1055), Iran Society, 1964.

Kabir, Mafizullah:

"The Relation of the Buwayhid Amirs with the Abbâsîd Caliphs", **Journal of the Pakistan Historical Society**, Sayı: 2, Yıl: 1954, ss. 228-243.

Kabir, Mafizullah:

"A Distinguished 'Alid Family of Baghdâd During the Buwayhid Period" **JAS Soc Pakistan**, Vol. 9, Year: 1964, ss. 49-58.

Kabir, Hafizullah:

"Ustad Abu'l-Fadl Ibn al-'Amîd", **Islamic Culture**, Vol. XXXV/1, Year: 1961, s. 8-11.

Kâdi Abdulcebbâr, İmâduddîn
Ebu'l-Hasan b. Abdullah el-
Hemedanî (ö. 415/1025):

Tabakâtu'l-Mu'tezile (thk. Fuâd Seyyid, Fazlu'l-
İ'tizâl ve Tabakâtu'l-Mu'tezile içinde), el-Me'hedi'l-
Almanî li'l-abhâsi'l-şarkıyye, Dâru'l-Farâbî, Beyrut,
1439/2017, s. 332-335

Kâdi Abdulcebbâr (ö. 415/1025):

Şerhu'l-Usuli'l-Hamse (Mu'tezile'nin Beş İlkesi),
(çev. İlyas Çelebi), Türkiye Yazma Eserler
Kurumu Başkanlığı Yayınları, 1. Baskı, İstanbul,
2013.

Kâdi Abdulcebbâr (ö. 415/1025):

**Tesbîtu Delâilî'n-Nubuvve: Mucizelerle Hz.
Peygamberin Hayatı**, (çev. M. Şerif Eroğlu- Ömer
Aydın), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı
Yayınları, İstanbul, 2017.

Kâdi Abdulcebbâr (ö. 415/1025):

el-Muğnî fî ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl, (thk.
Mahmûd Muhammed Kâsım), b.y. trz.

Kâdî İyâz, Ebu'l-Fadl İyâz b.
Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî (ö.
544/1149):

**Tertîbu'l-medârik ve takrîbu'l-mesâlik li-
ma'rifeti a'lâmi mezhebi Mâlik**, (nşr. Abdülkâdir
es-Sahrâvî ile Saîd Ahmed A'râb), Rabat,
1403/1982.

Kallek, Cengiz:

"Ebû Ya'Lâ el-Ferrâ", **TDV İslâm Ansiklopedisi**,
İstanbul, 1994, c. X, ss. 253-255.

Kallek, Cengiz:

"Kudûrî", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul,
2002, c. XXVI, s.s. 321-322.

el-Kalkaşendî, Ebu'l-Abbâs
Şihâbuddîn Ahmed b. Ali:

Subhu'l-a'sa fi sinâati'l-inşâ, (thk. Muhammed
Hüseyin Şemseddin), Dâru'l-kutubu'l-'ilmiyye,
Beyrut, 1987.

el-Kalkaşendî:

Meâsiru'l-inâfe fî meâlimi'l-hilâfe, (nşr.
Abdussettâr Ahmed Ferrâc), Âlemu'l-kutub,
Beyrut, 1980.

- Kamit, Maşide: **Abbâsî Hilâfesinde Sünnî-Şîî İktidar Mücadelesi** (Kâim-Biemrillâh Dönemi 422-476/1031-1075), Gece Akademi Yayınları, Ankara, 2018.
- Kapani, Münci: **Politika Bilimine Giriş**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2002.
- Kara, Seyfullah: "Selçuklu Türkleri'nin Mezhepler Arası Barışı Sağlamaya Yaptıkları Katkıları", **Uluslararası Türk Dünyasının İslâmiyete Katkıları Sempozyumu X**, Isparta, Yıl 2007. s.s. 379-394.
- Karadaş, Cağfer: "Bizans Sarayında Müslüman-Hristiyan Münazarası: Büveyhî Elçisi Bâkıllânî ile İmparator II. Basileios Arasında Geçen Tartışma", **İslâm Araştırmaları Dergisi**, Sayı 22, 2009, ss. 1-35
- Kâtip Çelebi (ö. 1067/1657): **Keşfu'z-zunûn**, (nşr. Dâru'l-kutubî'l-ilmîyye), Beyrut, 1941.
- Kaya, Mahmut: "Ebû Hayyân et-Tevhîdî", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, c. X, İstanbul, 1994, ss. 154-157
- Kaya, Mahmut: "Âmirî, Ebu'l-Hasan", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1991, c. III, ss. 68-72.
- Kaya, Mahmut: "Sicistânî, Ebû Süleyman", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 2009, c. XXXVII, ss. 141-144.
- Kehhâle, Ömer Rızâ (1905-1987): **Mu'cemu'l-mu'ellifin**, Muessesetu'r-risale, Beyrut, 1993.
- el-Kettânî, Muhammed b. Ca'fer b. İdrîs (ö. 1345/1927): **er-Risâletu'l-mustatrafe li-beyânî meşhûri kütübî's-sünneti'l-müşerreffe**, Dâru'l-beşâiri'l-İslâmî, 5. Baskı, Beyrut, 1414/1993.

- Kılıçer, Umran: “Şerif Er-Radî ve Telhîsu'l-beyân an mecazâtî'l-Kur'ân Eserinin Belağat Literatüründeki Yeri”, (Doktora Tezi), **İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü**, İstanbul, 2023.
- Kırkpınar, Mahmûd: "Mutevekkil-Alellah, Ca'fer b. Muhammed", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 2006, c. XXXII, ss. 212-214.
- el-Kîlânî, Cemâleddin: **Horasan et-târihiyyeti fi dav'il-masâdiri'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyyeti**, Mektebetu'l-Mustafâ, y.y. 2013.
- el-Kindî, Ebû Ömer Muhammed b. Yusuf: **Kitâbu'l-vulât ve kitâbu'l-kudât**, (nşr. Rhuwan Guest), Beyrut, 1908.
- Kitapçı, Zekeriya: **Orta Doğu'da Türk Askerin Varlığının İlk Zuhuru**, İstanbul, 1987.
- Koca, Ferhat: **İslâm Hukuk Tarihinde Selefî Söylem Hanbelî Mezhebi**, Ankara, 2002.
- Kocayürek, Abdullah: **İslâm'da Bilim Tarihi -2- (940-1090)**, Maviçatı Yayınları, İstanbul, 2017.
- Koloğlu, Orhan Şener: “Behşemiyye-İhşîdiyye Çekişmesi: Kısa Bir Tarihsel inceleme”, **Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 18, Sayı: 2, Yıl 2009 s. 285-298.
- Korkmaz, Seyfullah: “Arslanü'l-Besâsîrî ve Zamanı”, (Doktora Tezi), **Erciyes Üniversitesi SBE**, Kayseri, 1997.

- Korkmaz, Seyfullah: "İrak Büveyhîleri Dönemi Paraları ve Bunların Tarihi değeri", **Erciyes Üniversitesi SBE Dergisi**, Sayı: 8, Yıl: 1999, ss.325-353.
- Köse, Saffet: "İsferâyînî, Ebû Hâmid", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 2000, XXII, ss. 514.
- el-Kuleynî, Ebû Ca'fer
Muhammed b. Yakub (ö. 329/941): **el-Kâfî**, Menşûrâtî'l-Fecr, Beyrut, 1428/2007.
- Kummî, Hasan b. Muhammed: **Târîh-i Kum**, (trc. Hasan b. Ali Kummî), Dâru't-tahkîk Âstâne Mukaddesa, Kum, 1385/2006.
- Kurtuluş, Rıza: "Curcân", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1993, c. VIII, s. 131-132.
- el-Kurevî, İbrahim Selman: **el-Buveyhiyyûn ve Hilâfetu'l-Abbâsiyye**, Kuveyt, 1402/1982.
- Küçükaşcı, Mustafa Sabri: "Seyyid", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 2009, c. XXXVII, ss. 40-43.
- Kraemer, Joel L.: **Humanism in the Renaissance of Islam**, Brill Publishers, Leiden, 1992.
- Lapidus, Ira M.: **İslâm Toplumlari Tarihi**, (çev. Yasin Aktay), İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.
- Madelung, Wilferd: "Imamism and Mu'tazilite Theology", **Le Shiisme Imâmîte**, Paris, 1970, ss. 13-30.
- Mahfûz, Hüseyin Alî: "Hamza b. el-Hasan el-İsfehânî, Sîretuhu ve âsâruhu ve ârauahu fil-luğati ve't-târîhi ve'l-buldân",

SUMER (A journal of archaeology and history in Iraq) c. XIX, Bağdad, 1963, ss. 63-95.

Mahlûf, Abduh Muhammed b. **Şeceretu'n-nûri'z-zekiyye fi tabakâti'l-Mâlikiyye**, Kahire, 1349/1930.

el-Makdisî, Şemsüddîn Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed **Ahsenu't-tekâsîm fi ma'rifeti'l-ekâlîm**, Matbau Brîll, Beyrut, 1906.
(ö. 390/1000):

el-Makrîzî, Ebû Muhammed **İtti'âzu'l-Hunefâ bi-ahbâri'l-eimmeti'l-Takiyyuddîn Ahmed b. Alî** (ö. 845/1442): **Fâtîmiyyîne'l-Hulefâ**, (nşr. Cemâleddin eş-Şeyyâl), Kahire, 1967.

el-Makrîzî (ö. 845/1442): **el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi zikri'l-hıtat ve'l-âsâr: el-Hıtatu'l-Makrîziyye**, (thk. Muhammed Zeynuhum-Medîha Şerkâvî), Mektebetu Medbûlâ, Kahire, 1998.

Makdisî, George: **Ortaçağ'da Yüksek Öğretim İslâm Dünyası ve Hristiyan Batı**, (çev. Ali Hakan Çavuşoğlu), Hakan Başoğlu, İstanbul, 2018.

Margoliouth, David Samuel: **Dirâsât 'an el-müverrihîni'l-Arab**, (trc. H. Nassâr), Daru's-Sekâfe, Beyrut, t.y.

el-Mâverdî, Ebu'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî **Kitâbu'l-ahkâmi's-sultâniyye ve'l-velâyeti'd-dîniyye**, (thk. Ahmed Mubârek el-Bağdâdî), Mektebetu Dârû İbn Kuteybe, Kuveyt, 1393/1973.
(ö. 450/1058):

el-Mâverdî (ö. 450/1058): **Teshîlu'n-nazar ve ta'cîlu'z-zafer**, (nşr. Rıdvân es-Seyyid), Beyrût, 1987.

el-Mâverdî (ö. 450/1058): **Edebu'l-kâdî** (thk. Muhyî Hilâl Serhân), Matbaatu'l-Ânî, Bağdat, 1972.

el-Mâverdî (ö. 450/1058): **el-Ahkamu's-sultaniyye** (çev. Ali Şafak), Bedir Yayınları, İstanbul, 1976.

- Ma'tûk, Reşâd Abbâs: **el-Hayâtu'l-'ilmiyye fi'l-Irâk hilâle'l-asri'l-Buveyhî (334-447/945-1055)**, Mekke, 1418/1997.
- Melchert, Christopher: **Sünnî Düşüncenin Teşekkülü, Din-Yorum-Dindarlık**, (Derleme ve çeviri Ali Hakan Çavuşoğlu), Klasik Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2019.
- Merçil, Erdoğan: "Fatımilerin Dış Siyaseti" **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, c. V, (ed. Hakkı Dursun Yıldız), İstanbul 1988.
- Merçil, Erdoğan: **Gazneliler Devleti Tarihi**, TTK Yayınları, Ankara, 2007.
- Merçil, Erdoğan: "Besâsîrî", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1992, c. V, ss. 528-529.
- Merçil, Erdoğan: "Büveyhîler", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1992, c. VI, ss. 496-500.
- Metz, Adam: **Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti: İslâm'ın Rönesans'ı** (çev. Salih Şaban), İnsan Yayınları, İstanbul, 2000.
- Meyhûb, Seyyîd Abdussettâr: **Ebû Reşid en-Nisâbûrî ve İrâuhu'l-ke'lâmiyyeti ve'l-felsefiyye**, Mektebetu's-sekâfe, 1. Baskı, Kahire, 1426/2006.
- Mottahadeh, Roy: "Administration in Buyid Qazwîn", **Islamic Civilisation 950-1150** (Edt. D. S. Richard), London/Oxford, 1973.
- el-Musevî, Musa: **eş-Şîa ve't-tashih (es-Sira' beyne's-Şîa ve't-teşeyyu)**, Amerika, 1988.

Mumtaz Ali Tajddin Sadık Ali:

Brief History of Shia Ismaili Imams, “Muizz (341-365/952-975), 14th Imam”, Karachi, 2009.

el-Mueyyed fi'd-dîn, Ebû Nasr
Hibetullah b. Mûsâ b. Dâvûd eş-
Şîrâzî (ö. 470/1078):

Sîretu'l-Mueyyed fi'd-dîn (nşr. M. Kâmil Huseyn),
Kahire, 1949.

el-Mueyyed (ö. 470/1078):

Dîvânu'l-Mueyyed fi'd-dîn Dâi'd-duât, (thk.
Muhammed Kâmil Huseyn) Dâru'l-kutubi'l-Mısra,
Kahire, 1949.

Muneymine, Hasan:

Tarihu'd-devleti'l-Buveyhiyye, es-Siyasî ve'l-
İktisadî ve'l-İctimâî ve's-Sekafî- Mukataatu Fâris
334-447 (945-1055), Beyrut, 1407/1987.

Muneymine, Hasan:

Büveyhiler Devleti Tarihi, (çev. Tarık Akarsu),
İstanbul, 2021.

el-Mutenebbî, Ebu't-Tayyib
Ahmed b. el-Huseyn el-Cu'fî (ö.
354/965):

Dîvânu'l-Mutenebbî, (nşr. et-Tayyib Mahfuza),
Dâru Beyrût, Beyrut, 1403/1983.

en-Nâtık-Bilhak, Ebû Tâlib
Yahya b. Huseyn b. Hârûn (ö.
424/1033):

Min Kitâbi'l-İfâde fî târihi'l-eimmeti's-sâde, (nşr.
Wilferd Madelung), Beyrut, 1987.

en-Necâşî, Ebu'l-Abbâs Ahmed
b. Ali b. Ahmed b. Abbâs en-
Necâşî (ö. 450/1058):

Ricâlu'n-Necâşî (Fihrist esmâi musannefi's-Şîa),
(thk. Musâ eş-Şubeyrî ez-Zencânî), Muessetu'n-
neşri'l-İslâmî, Kum, 1408/1986.

Nizâmülmülk, Ebû Alî
Kivâmuddîn Hasen b. Alî b.
İshâk et-Tûsî (ö. 485/1092):

Siyâsetnâme, (çev. Nurettin Bayburtlugil), Dergâh
Yayınları, İstanbul, 1981

en-Nuveyri, Şehabeddin Ahmed
b. Abdulvehhâb:

Nihâyetu'l-ereb fi fununi'l-edeb, (thk. Mustafa
Fevvaz, Kuşeyli Fevvaz), Beyrut, 2004.

- Ökten, Sadettin: "İbnu'l-A'lem", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, c. XX, İstanbul, 1999, ss. 482-483.
- Öz, Mustafa: "Şerîf el-Murtezâ", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 2010, c. XXXVIII, ss. 586-588.
- Özdemir, Mehmet Nadir: **Bağdat'ta Türk Egemenliği (1055-1157)**, Kömen Yayınları, Konya, 2008.
- Palabıyık, Hanefî: **Valilikten İmparatorluğa Gazneliler Devlet ve Saray Teşkilatı**, Araştırma Yayınları, Ankara, 2002.
- Palabıyık, Abdulkadir: "Taberânî ve el-Mu'cemu's-sağîr Adlı Eseri", **DÜİFD**, XIV (2001), s. 191-203.
- Polat, Mahmut: "Ebu İshâk İbrahim b. Hilal es-Sabîî'nin Hayatı ve Şiirleri", (Doktora Tezi), **Harran Üniversitesi SBE**, Şanlıurfa, 1999.
- Polatoğlu, Selahattin: "İbn Miskeveyh'in Tecâribu'l-umem ve teâkubu'l-himemi", (Yüksek Lisans Tezi), **Fırat Üniversitesi SBE**, Elâzığ, 2008.
- Pomerantz, Maurice A.: "A Political Biography of al-Sâhib İsmâ'îl b. 'Abbâd (d. 385/995)", **Journal of the American Oriental Society** 134.1 (2014), ss. 1-23.
- er-Râvendî, Muhammed b. Alî b. Süleymân (ö. 603/1207'den sonra): **Râhatu's-Sudûr ve âyet-us-surûr fi târihi devleti'l-Selcûkiyyeti**, (trc. İbrâhîm Emîn eş-Şevâribî vd.), Kahire, 1379/1960.
- er-Râvendî: **Râhatu's-sudûr ve âyet-us-surûr**, (çev. Ahmet Ateş), TTK Yayınları, Ankara, 1999.

- en-Nazariyyâtu's-siyasiyyetu'l-İslamiyye /**
- er-Rayyis, Muhammed **İslam'da Yönetim Sistemi ve Temelleri**, (çev. Ziyaüddin: Prof. Dr. İbrahim Sarmış) FCR Yayın, Ankara, 2017
- Rızâî, Abdülazim: **Târîh-i Deh Hezar Sala-i İran**, Tahran, 2001.
- Rosenthal, Franz: "İbn Manda", **Eİ2**, III, 863-864.
- Russell, Bertrand: **İktidar**, (çev. Göksel Zeybek), İlya Yayınevi, İzmir, 2004.
- er-Ruzrâverî, Ebû Şûca (ö. **Zeylu Tecâribu'l-umem**, (nşr. H. F. Amedroz), 488/1095): London, 1921.
- es-Sâbî, Ebû İshâk İbrahim b. Hilâl (ö. 384/994): **el-Muhtâr min Resâili's-Sâbî**, (nşr. Emîr Şekîb Arslan), Dâru'l-Tekaddumiyye, Lübnan 2010.
"Kitâbu'l-Muntezeu mine'l-cuz'î'l-evvel min Kitâbi'l-Ma'rûf et-Tâcî fî Ahbâri'd-Devleti'd-Deylemiyye",
es-Sâbî (ö. 384/994): **Ahbâru Eimmeti'z-Zeydiyye fî Taberistân ve Deylemân ve Cîlân**, (nşr. Wilferd Madelung), Beyrut, 1987.
- es-Sâbî (ö. 384/994): **el-Muntezeu min kitâbi't-tâcî li Ebî İshâk es-Sâbî**, (thk. Muhammed el-Huseyn ez-Zubeydî), Bağdat, 1977.
- es-Sâbî (ö. 384/994): **el-Muhtâr min Resâil Ebî İshâk İbrâhîm b. Hilâl b. Zehrûn es-Sâbî**, (nşr. el-Emîr Şekîb Arslân), Şûf, 2010.
- es-Sâbî, Ebu'l-Huseyn Hilâl b. Muhassin b. İbrahim es-Sâbî el-Harrânî (ö. 448/1056): **Kitâbu'l-Vuzerâ**, (Tuhfetu'l-umerâ fî târîhi'l-vuzerâ), (thk. Abdussettâr Ahmed Ferrâc), Kahire, 1958.
- es-Sâbî (ö. 448/1056): **Tarih** (The Eclipse of Abbâsîd Caliphate içinde), (nşr. H. F. Amedroz, D. S. Margoliouth), London,

1921.

es-Saymerî, Ebû Abdillâh el- **Ahbâru Ebî Hanîfe ve Ashâbihi**, (nşr. Ebu'l-Vefâ Hüseyin b. Alî b. Muhammed (ö. el-Afgânî), Âlemu'l-kutub, Beyrut, 1405/1985. 436/1045):

es-Safedî, Ebu's-Safâ **el-Vâfi bi'l-vefeyât**, (thk. Ahmed Arnavut), Dâru Salâhuddîn Halîl b. Aybeg, (ö. İhyâi't-turâs, Beyrut, 1420/2000. 764/1363):

Sâhib b. Abbâd, Ebu'l-Kâsım **Resâilu Sâhib b. Abbâd** (nşr. Dâru'l-Fikri'l-Arabî), İsmail (ö. 385/995): Kahire, 1366/1947.
Sâhib b. Abbâd: **Kitâbu'z-Zeydiyye**, (thk. Nâcî Hasan), Beyrut, 1986.

Sani'uddevle, Muhammed **Târîh-i muntazam-ı Nâsîrî**, I. Baskı, (tsh. Hasan: Muhammed İsmail Rıdvânî), Tahran, 1984.

Saylık, Mutlu: **Abbâsîler'de Darbeler (132/750-447-1055)**, İlahiyât Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 2021.

es-Seâlibî, Ebû Mansûr **Yetîmetü'd-dehr fî mehâsini ehli'l-asr**, (thk. Abdülmelik b. Muhammed en- Mufîd Muhammed Kamîha), Dâru'l-kutubi'l- Nîsâbûrî (ö. 429/1038): 'ilmiyye, Beyrut, 1403/1983.

es-Seâlibî (ö. 429/1038): **Âdâbu'l-mulûk**, (nşr. Celîl el-Atıyye), Dâru'l-ğarbi'l-İslâmî, Beyrut, 1990.

Seade, Safiyye: **Min Tarihi'l-Bağdâd el-ictima'i, tatavvuru mensubi kâdilkudât fi'l-fetreteyn el-Buvehyhiyye ve es-Selçukiyye**, Beyrut, 1988.

Seyyid, Eymen Fuad: "Fatımiler", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, c. XII, İstanbul, 1995, ss. 228-237.

Sıbt İbnu'l-Cevzî, Ebü'l-Muzaffer
Şemsuddîn Yûsuf b. Kızıoğlu et-
Türkî el-Avnî el-Bağdâdî (ö.
1186-1256):

Mir'atu'z-zamân fî tevârîhi'l-ayân, (thk. Ammâr
Yahâvî vd.), Dârü'r-Risâleti'l-Âlemîyye, Dimaşk,
1434/2013.

Sonay, Ahmet:

“Tarihsel Süreçte İmâmiyye-Mutezile İlişkisi”,
(Doktora Tezi) **Çukurova Üniversitesi SBE**,
Adana 2021.

Sorman, Guy:

Rifaa'nın Çocukları Müslüman Modernler, (çev.
Pulat Tacar), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları,
İstanbul, 2006.

Subhânî, Cafer:

**Advâon 'alâ 'akâidi's-Şî'ati'l-İmâmiyye ve
târîhihim**, Tahran, 1421.

Suyûtî, Celâluddîn
Abdurrahmân (ö. 911/1505):

Tarihu'l-Hulefâ, Dâr İbn Hazm, 1. Baskı, Beyrut,
1424/2003.

Suyûtî (ö. 911/1505):

Tarihu'l-Hulefâ (Halifeler Tarihi), (çev. Onur
Özatağ) Ötüken Yayınları, 1. Baskı, İstanbul,
2014.

es-Subkî, Ebû Nasr Tâcuddîn
Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfî
(ö. 771/1370):

Tabakâtu's-Şâfiyyeti'l-Kubrâ, (Thk. Abdulfettâh
M. el-Hulv- Mahmûd M. et-Tanâhî) Kahire,
1383/1964.

es-Subkî, (ö. 771/1370):

**Muidu'n-ni'am ve mubidu'n-nikam-Makam ve
Meslek Ahlakı** (ed. Halit Ozkan), Türkiye Yazma
Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, 2019.

Şahin, Hanifi:

**Şiîlerin Gözüyle Sünnîler, İlk Dönem Şiî
Kaynaklarda Sünnî Algısı**, Mana Yayınları, 1.
Baskı, İstanbul 2016.

Şahin, Hanifi:

“Şîa Düşüncesinde Ezanın Yapısı ve Geçirdiği
Değişimlerin Dinî Temeli”, **e-makâlât Mezhep**

Araştırmaları, V/1 (Bahar 2012), ss. 35-65.

eş-Şankıfî, Muhammed b. El-Muhtar: **Haçlı Savaşlarının Etkisi Altında Sünn-Şîî İlişkileri**, (çev. İdris Çakmak), Mana Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2016.

Şebârû, Assâm Muhammed: **Kâdilkudât fi'l-İslâm**, Dâru en-Nahdatu'l-Arabiyye, Beyrut 1992

İbn Şehrâşûb, Ebû Ca'fer Reşiduddin Muhammed b. Ali: **Me'âlimu'l-'ulemâ fi fihristi kutubi's-Şîa ve esmai'l-musannifîn minhum kadîmen ve hadîsen**, (nşr., Abbâs İkbâl), Matba'atu'l-ferdin, Tahran, 1353/1934.

eş-Şehristânî, Hibetuddîn el-Huseynî: "eş-Şeyhu'l-Müfîd ve Tashîhu'l-İ'tikâd", **Tashîhu'l-İ'tikâdâtî'l-İmâmiyye**, (mlf. Şeyh Müfîd, thk. Huseyn Dergâhî), Kum, h. 1413, ss. 19-24.

eş-Şenterînî Ebu'l-Hasan Alî b. Bessâm (ö. 542/1147): **ez-Zahîre fî mehâsini ehli'l-Cezîre**, (thk. İhsân Abbâs), Dâru's-sekâfe, Beyrut, 1417/1997.

Şelebî, Abdulfettâh İsmâîl: **Ebû Ali el-Fârisî, Heyetuhu ve mekânetuhu beyne eimmetu't-tefsîru'l-Arabiyyetu ve âsâruhu fi'l-kirâtî ve'n-nehv**, Dâru'l-Matbuâtü'l-Hadîsetu, 3. Baskı, Cidde, 1409/1989.

Şerif el-Murtezâ, Ali b. el-Huseyn el-Mûsevî el-Alevî (ö. 436/1044): **Emâli'l-Murtazâ, Gururu'l-fevâid ve dururu'l-kalâid**, (nşr. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), Dâru'l-İhyâî'l-Kutubi'l-Arabiyye, y.y. 1373/1954.

Şerif el-Murtezâ (ö. 436/1044): **en-Nâsırıyyât**, (thk., Merkezu'l-buhûs ve'd-dirâsâtî'l-ilmîyye), Râbitatu'ssakâfe ve'l-alâkâtî'l-İslâmiyye, Tahran, 1417/1997.

Şerif el-Murtezâ (ö. 436/1044): "Mes'eletu fi'l-Amel mea's-Sultân", **Resâilu Şerîf el-Murtezâ**, (thk. Ahmed el-Huseynî), Kum, 1405/1984.

Şerif el-Murtezâ (ö. 436/1044): **eş-Şâfi fi'l-imâme**, (thk. Abduzzehrâ el-Huseynî el-Hatîb), Müessesetu's-sâdik, Tahran, 1407/1986.

Şerîf er-Radî, Ebû Hasan **Dîvânu's-şerîf er-Radî**, (thk. İbrahim Seyyid Muhammed b. Huseyn el-Alevî), Vezâretü'l-İrşâdü'l-İslâmî, Tahran, Mûsevî (ö. 406/1015): 1406/1986.

Şeşen, Ramazan: **Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, İsar Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998.

Şeyh Müfîd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. en-Nu'mân el-Hârisî el-Ukberî (ö. 413/1022): **Risâle fi ma'ne'l-mevlâ**, Kum, 1413/1992.

Şeyh Müfîd: **Aksâmu'l-mevlâ fi'l-lisân**, Kum, 1413/1992.

Şeyh Müfîd: **el-Muknia**, (thk. Müessesetu'n-neşri'l-İslâmî), Dâru'l-Mufîd, Beyrut, 1993.

Şeyh Müfîd: **Mesârru's-Şîa fî muhtasari tevârîhi's-şerîa**, Kum, 1413/1992.

Şeyh Müfîd: **Kitâbu'l-Mezâr**, Kum, 1413/1992.

Şeyh Sadûk, Ebû Ca'fer Muhammed b. Alî b. el-Huseyn b. Mûsâ b. Bâbeveyh el-Kummî (ö. 381/991): **Men lâ yahduruhu'l-fakîh**, (thk. Ali Ehber el-Gaffârî), Muessesetu neşri'l-İslâmî, 5. Baskı, Kum, 1429/2008.

eş-Şîrâzî, Ebû İshâk **Tabakâtu'l-Fukahâ**, (nşr. Numân el-A'zamî el-Cemâluddîn İbrâhîm b. Alî b. Kutubî), el-Mektebetu'l-Arabiyye, Bağdat, Yûsuf (ö. 476/1083): 1356/1937.

Tabâne, Bedevî Ahmed: **es-Sâhib b. Abbâd: el-Vezîr el-edîb el-âlim**, y.y., 1383/1963.

et-Taberânî, Ebu'l-Kâsım **el-Mu'cemu's-sağîr**, (nşr. Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye),

Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb Beyrut, 1403/1983.

(ö. 360/971):

et-Tabersî, Mîrzâ Hüseyin en-Nûrî:

Mustedreku'l-vesâil, (nşr. Muessesetü âlî'l-beyt li ihyâi't-turâs), Beyrut, 1411/1991.

Tan, Muzaffer:

“Tarihsel Süreçte İsmâîlîlik ve Yaşadığı Farklılaşmalar”, **Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c. 17, Sayı 2, Yıl 2012, Ss.111-145.

et-Tenûhî, Ebî Alî Muhassin b. Alî (ö. 384/994):

Neşvâru'l-muhâdara ve ahbâru'l-muzâkere, (thk. Abbûd eş-Şâlicî el-Muhâmî) Dâru Sâdır, Beyrût, 1995.

et-Tenûhî (ö. 384/994):

el-Ferec ba'de's-şidde (thk. Abbûd eş-Şâlicî), Beyrut, 1975.

Terzioğlu, Arslan:

“Bîmâristan”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, c. VI, İstanbul, 1992, ss. 163-178.

et-Tevhîdî, Ebû Hayyân Alî b. Muhammed b. Abbâs (ö. 414/1023):

el-İmtâ' ve'l-muânese, (nşr. el-Mektebetu'l-Asriyye), Beyrut, 1432/2011.

et-Tevhîdî (ö. 414/1023):

Ahlâku'l-vezîreyn “Mesâlibu'l-vezîreyn es-Sâhib İbnu'l-Abbâd ve İbnu'l-Amîd”, (thk. Muhammed b. Tâvî et-Tancî), Dâr Sâdr, Beyrut, 1412/1992.

et-Tevhîdî (ö. 414/1023):

el-Mukâbesât, (nşr. Muhammed Tefvik Hüseyin), Beyrut, 1989.

et-Tevhîdî (ö. 414/1023):

el-Hevâmil ve's-şevâmil, (nşr. Ahmed Emin, es-Seyyid Ahmed Sakr), Frankfurt, 2000.

Tokuş, Ömer:

“Arslan El-Besâsîrî ve İbrahim Yınâl İsyanlarının Gizli Kahramanı Fâtımî Dâîsi (El-Mü'eyyed Fîd-

- Dîn Hibetullah Eş-Şîrâzî)" **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Cilt: XXXI, Sayı: 2, Yıl: 2016, ss. 569-594.
- Toru, Ümit: **Olgu ile Kurgu Arasında Eş'arî Geleneğin Şiîlik Algısı**, Astana Yayınları, Ankara, 2020.
- Tögel, Muhammed Asil: "Abbâsî Halifesi Kâdir Billâh'ın Hayatı ve Şahsiyeti", (Yüksek Lisans Tezi) **Necmettin Erbakan Üniversitesi SBE İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslâm Tarihi**, Konya, 2018.
- Tural, Hüseyin: "İbn Fâris", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1999, c. XIX, ss. 479-481.
- et-Tûsî, Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasan (ö. 460/1067): **el-Fihrist**, (Tashih: Muhammed Sâdık Âl-i Bahrululûm), Menşurât Şerif er-Radî, Kum, t.y.
- et-Tûsî: **el-İstibsâr fî ma'htulife mine'l-ahbâr**, (nşr. Muessesetu'l-A'lamî), Beyru,t 1426/2005.
- et-Tusterî, el-Kâdî Nûrullâh el-Mar'aşî (ö. 1019/1610): **Mecâlisu'l-Mu'minîn**, Dâr Hişâm, y.y., t.y.
- Turan, Osman: **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, İstanbul, 2009.
- Türçan, Talip: **Devletin Egemenlik Unsuru ve Egemenlikten Kaynaklanan Yetkileri**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2001.
- Türkmenî Âzer, Pervîn: **Deylemîyân der Gostere-i Târih-i İran (Hukûmethâ-yi Mehellî, Âl-i Ziyâr, Âl-i Bûveyh)**, İntişârât-i Sâzmân-i Mutâla'a, Tahran, 1392.

- Usta, Aydın: **Türklerin İslâmlaşma Serüveni Sâ mânîler**, Yeditepe Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2013.
- Uyar, Mazlum: **Şîî Ulemânın Otoritesinin Temelleri**, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2004.
- Uyar, Mazlum: "Gaybet Sonrası Şîî Kelâmının Teşekkülü ve Mutezile", *İslâmiyât*, 3, ss.153-170.
- Uyar, Gülgün: **Ehl-i Beytin İzinde Nakiblik**, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2009.
- Ünal, Gülistan: "Büveyhîler Hilâfeti Abbâsîler'den Neden Almadılar", **PESA International Journal of Social Studies**, 2018, c. IV, sy. 3, ss. 405-416.
- el-Yâfî, Ebû Muhammed **Mir'atu'l-Cenân ve İbretu'l-Yakzân**, (thk. Halil Abdullah b. Es'ad (ö. 768/1367): Mansûr), Beyrut, 1997.
- Wolfson, Harry Austryn: **Kelâm Felsefeleri Müslüman-Hristiyan-Yahudi Kelâmı**, (trc. Kasım Turhan), Kitabevi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2017.
- Yahyâ b. Adî, (Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Adî b. Hamîd b. Zekeriyâ, ö. 364/975): **Makâle fi't-Tevhîd** (nşr. Semîr Halîl el-Yesû'î) Cûniye/Lübnan, 1980.
- Yahyâ b. Adî: **Tehzîbu'l-Ahlâk** (nşr. Gerges Philotheos Awad), 2. Baskı, Mısır, 1630/1913.
- Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh **Mu'cemu'l-udebâ ev İrşâdu'l-erîb ilâ marifeti'l-edîb**, (nşr. İhsân Abbâs), Dâru'l-ğarbi'l-islâmî, Beyrut, 1993.
- Yaşar, Serkan: "Abbâsîlerin İlk Döneminde İktidar ile Ulemâ Arasındaki İlişkiler", (Doktora Tezi), **Atatürk**

Üniversitesi SBE İslâm Tarihi ve Sanatları
Anabilim Dalı, Erzurum, 2011.

Yavuz, Yusuf Şevki: "Cubbâî, Ebû Ali", **TDV İslâm Ansiklopedisi**,
İstanbul, 1993, c. VIII. s. 99-102.

Yavuz, Yusuf Şevki: "İbn Akîl, Ebu'l-Vefâ", **TDV İslâm Ansiklopedisi**,
İstanbul, 1999, c. XIX. s. 301-304.

Yetik, Erhan: "İbn Sem'ûn", **TDV İslâm Ansiklopedisi**,
İstanbul, 1999, c. XX. ss. 314.

Yıldırım, Ergün: **Simurgun Kanatları Sosyal Teori ve Din**,
Tezkire Yayıncılık, 1. Baskı, İstanbul, 2016.

Yıldırım, Ramazan: "Halku'l-Kur'ân Meselesinin Politik İstismarı", **Milel ve Nihal**, Cilt: 8, Sayı: 1, Yıl: 2011).

Yurtalan, Betül: **Abbâsîlerin Fâtımîler'le Mücadelesi ve Sünnîliğe Etkileri**, (Doktora Tezi), **Ankara Üniversitesi SBE**, Ankara, 2022.

ez-Zehebî, Şemseddîn **Târihu'l-İslâm ve vefeyâtu'l-meşâhîr ve'l-a'lâm**,
Muhammed b. Ahmed b. (thk. Ömer Abdusselâm Tedmurî), Dâru'l-kutubi'l-
Osman, (ö. 748/1348): Arabî, Beyrut, 1410/1990.

ez-Zehebî, (ö. 748/1348): **Siyeru A'lâmi'n-nubelâ**, (nşr. Şuayb el-Arnaût-
Muhamme Naim el-Arkusûsî), Muesssetu'r-Risâle,
Beyrut, 1997.

ez-Zehebî, (ö. 748/1348): **El-İber fi ahbâri men gaber**, (thk. Fuâd Seyyid),
Kuveyt 1961.

ez-Zehebî, (ö. 748/1348): **Mîzânu'l-itudâl**, (nşr. Ali Muhammed Bicâvî),
Kahire, 1382/1963.

ez-Zehebî, (ö. 748/1348): **Tezkiretu'l-huffâz**, (nşr. Muhammed Ali Beydavî),
Daru'l-kutubi'l-ilmiyye, Beyrut, 1419/1998.

- Zeki, İzzetullah: “Gazneli Mahmud’un Dinî Siyaseti”, (Doktora Tezi), **Necmettin Erbakan Üniversitesi SBE**, Konya, 2018.
- ez-Zehrânî, Muhammed Musfir: Nizâmu’l-vizâre fi’l-devleti’l-Abbâsiyye (h. 334-590) “Büveyhîler ve Selçuklular Dönemi”, Beyrut 1400/1980.
- ez-Zencânî, Seyyid İbrahim **Akaidu’l-İmamiyye el-isnâ ‘aşeriyye**, Beyrut, Musevî: 1982.
- Zettersten, Karl Vilhelm: “Büveyhîler”, **MEB İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 1961, c. II, s. 843-845.
- ez-Zevâhira, Ömer Halef **el-‘İrâk hilâle ‘ahdi Adududdevle el-Buveyhî (367-372/978-983)**, Câmi’atu Âli’l-Beyt, y.y., 2011.
- ez-Ziriklî, Hayru’d-Dîn: **el-A’lam Kâmûsu Terâcîm**, Dâru’l-ilm li’l-melâyîn, Beyrut, 2002.
- ez-Zuheyrî, Mahmûd Ganâvî: **el-Edeb fî zılli benî Buveyh**, Kâhire, 1368/1949.

ÖZGEÇMİŞ

1999'da Midyat İmam Hatip Lisesi'nden, 2004'te Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesinden birincilikle mezun oldu. 2007 yılında Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi Ana Bilim Dalı'nda *Seyfüddevle ve Anadolu Seferleri* teziyle yüksek lisansını, 2023 yılında İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi alanında “*Büveyhîler Döneminde İktidar-Ulemâ İlişkisi (334-453/945-1062)*” adlı teziyle de doktorasını tamamladı. Diyanet İşleri Başkanlığı İstanbul Beyoğlu Müftülüğünde Murakıp olarak görev yapmakta olup evli ve iki çocuk babasıdır. Arapça ve İngilizce bilmektedir.

YAYINLANMIŞ ESERLER/ÇALIŞMALAR

Seyfüddevle ve Bizans'la Mücadele, (2017). AKYOL EDİP, Çizgi Kitabevi, Basım sayısı:1, ISBN:978-605-196-018-0, Türkçe (Bilimsel Kitap), (Yayın No:755)

Uluslararası hakemli dergilerde yayımlanan makaleler:

- 1- AKYOL EDİP (2007). İslam Medeniyeti'nin Batı'ya Etkileri ile İlgili Bazı Değerlendirmeler. **İSTEM Dergisi**, Yıl: 4, Sayı:7, Konya–2007, ss. 117–134.
- 2- AKYOL EDİP (2010). Anadolu'da Müslümanlara Karşı İlk Haçlı Yapılanması. **Mukaddime Dergisi**, sayı 2, Mardin-2010.
- 3- AKYOL EDİP (2012). Selçuklular'ın Hilâfetle İlk Teması ve Büveyhîler'le İlişkiler. **İSTEM Dergisi**, Yıl: 10 Sayı:19, Konya-2012, ss. 237-252.
- 4- AKYOL EDİP (2017). Hamdanîler'de Dini ve Entelektüel Hayat”, **İslam Tarihi Araştırmaları Dergisi (İSTAD)**, DergiPark, Yıl: 2017, Sayı: 1, ss. 34-52.
- 5- AKYOL EDİP (2017). Büveyhîler'in Bağdat Hâkimiyeti (334/945-447/1055). **İslam Tarihi Araştırmaları Dergisi (İSTAD)**, Yıl: 2018, III. cilt, 3. sayı, ss. 119-130.

Ulusal Bilimsel Toplantılarda Sunulan ve Bildiri Kitaplarında Basılan Bildiriler

AKYOL EDİP (2019). “Hamdaniler (905-1004) Döneminde Harran” I. Uluslararası Harran ve Çevresi Arkeoloji ve Tarih Sempozyumu, 3-5 Kasım, Şanlıurfa, 2017, (Tam Metin Bildiri/Sözlü Sunum) (Yayın No: 54)

Kitap Bölümleri

- 1- AKYOL EDİP (2018). “Bizans-Hamdanî Mücadelesi” **İslam Tarihi ve Medeniyeti -7- Abbâsîler Döneminde Kurulan Devletler**, (Edt. Mehmet Şeker vd.) 1. Baskı, Siyer Yayınları, İstanbul 2018, ss. 349-360.
- 2- AKYOL EDİP (2019). “Beşşâr b. Bürd (784)” **Müslümanların Engizisyonu-I**, (Edt. Mehmet Azimli), Mana Yayınları, İstanbul 2019, ss. 85-89.
- 3- AKYOL EDİP (2019). “Büveytî (846)” **Müslümanların Engizisyonu-I**, (Edt. Mehmet Azimli), Mana Yayınları, İstanbul 2019, ss. 101-105.
- 4- AKYOL EDİP (2020). “Tüceybi/Fityân (821)” **Müslümanların Engizisyonu-II**, (Edt. Mehmet Azimli), Mana Yayınları, İstanbul 2020, ss. 27-29.
- 5- AKYOL EDİP (2020). “Muhammed el-Mâlikî (882)” **Müslümanların Engizisyonu-II**, (Edt. Mehmet Azimli), Mana Yayınları, İstanbul 2020, ss. 194-196.
- 6- AKYOL EDİP (2021). “Ebu Sehl el-Mesîhî (1010?)” **İslam Medeniyetinde Bilim Öncüleri (9) /TIP**, (Edt. Mehmet Azimli-Zehra Gencel Efe), Mana Yayınları, İstanbul 2021, ss. 64-66.
- 7- AKYOL EDİP (2021). “Ahmed b. Muhammed er-Razi (955)” **İslam Medeniyetinde Bilim Öncüleri (8) /TARİH**, (Edt. Mehmet Azimli-Cahit Külekçi), Mana Yayınları, İstanbul 2021, ss. 45-48.
- 8- AKYOL EDİP (2021). “İbn Nazîf (1253’ten sonra)” **İslam Medeniyetinde Bilim Öncüleri (8) /TARİH**, (Edt. Mehmet Azimli- Cahit Külekçi), Mana Yayınları, İstanbul 2021, ss. 80-83.
- 9- AKYOL EDİP (2022). “Ebû İshâk es-Sâbî (994)” **Müslümanların Engizisyonu-4-**, (Edt. Mehmet Azimli), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2022, ss. 161-165.